

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1 (57)

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 4 від 03 квітня 2023 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2023. – № 1(57). – 224 с.

Георгій Дерлуг'ян – головний редактор, PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор);

П.В. Федорченко-Кутуєв – заступник головного редактора, д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор з навчальної роботи КПІ ім. Ігоря Сікорського;

В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ;

Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології, доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, директор Інституту соціології НАНУ;

М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ;

О.Д. Куценко – д. с. н., професор кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка;

О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

С.О. Макеєв – д. с. н., професор, заступник директора Інституту соціології НАНУ;

Т.Д. Брік – PhD з економічної історії, ректор Київської школи економіки;

Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., доцент кафедри теорії та практики управління факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Д.О. Маріц – д. ю. н., доц., завідувач кафедри інтелектуальної власності та приватного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

О.М. Головкин – к. ю. н., старший дослідник, старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Абель Полезе – PhD з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія;

Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Варшава, Польща;

Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, директорка Представництва Інституту міжнародної освіти в Україні та офісу Програми імені Фулбрайта;

Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США;

Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія, Норвегія;

Інес Супуле – докторка з політичної соціології, Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія;

Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету;

Іренеуш Садовський, PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща;

Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент професор соціології університету Каліфорнії в Лос-Анджелес, США;

М.А. Мінаков – доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США;

Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща;

Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія;

Едіт Ханке – доктор політичних наук, науковий співробітник науково-дослідного відділу Баварської академії наук, Німеччина;

Сара Вітмор – PhD з політичних наук, доцент політології в університеті Оксфорд-Брукс, Велика Британія;

Моніка Епінгер – PhD з антропології права, доцент Школи права Університету Сент-Луїса, США;

Адріана Міка – PhD з соціології, доцентка і керівниця відділу досліджень дій і наслідків в Інституті соціальної профілактики та ресоціалізації Варшавського університету (Польща).

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Volskiy O. M.

The Problem of the Democracy Deficit in the EU: Between the Political Entity and the Market Utopia..... 8

Зубченко О. С.

Образ міста в окупації..... 24

ПОЛІТОЛОГІЯ

Ананьїн В. О., Уваркіна О. В.

Політичні візії кіберсвіту..... 35

Багінський А. В., Северинчик О., Коломієць В.

Вибори як спосіб легітимації політичної влади в умовах нестабільності..... 40

Бурдюг М. М.

Популізм як виклик демократичним процесам у Європейському Союзі..... 49

Бучин М. А., Данчук Г. Д.

Гендерна рівність у політичній сфері як одна із складових реалізації цілей сталого розвитку ООН..... 56

Войтович В. А.

Місцеві та регіональні вибори 2022 року в Словаччині: вплив на міжпартійний баланс і структурування політичного простору..... 62

Гольцов А. Г.

Геостратегія України щодо російської федерації..... 71

Єрмоленко І. В.

Роль молоді у формуванні молодіжної політики в Україні: виклики та можливості..... 78

Кирпичник Р. І.

Роль нордизму та його вплив на формування політичної культури скандинавських країн..... 84

Kovalevska D. V., Karashchuk M. H.

Investigating the functioning of civil society in a state governed by the rule of law in a deliberative democracy..... 89

Корнієвський О. А.

Взаємодія громадських об'єднань з органами влади щодо освітньої підготовки фахівців з відновлення України 97

Крупеня І. М., Тутутченко О. О.

Дорога до миру: стратегії, угоди, формати, сценарії та формула миру Зеленського із 10 пунктів..... 105

Мущенко Я. О.

Чинники електоральної (не)участі громадян в контексті теорії раціонального вибору..... 113

Сичова А. О.

Модель парламенту в умовах війни: формат колаборації..... 120

Соколовська О. М.

Глобальна ядерна безпека: актуальні наголоси політики..... 128

Тимошенко О. І., Чупрій Л. В.

Історичні етапи становлення системи політичних цінностей як складової української національної самосвідомості..... 135

Khakimova V. T.

The EU-Ukraine Partnership in the Context of the Common Foreign and Security Policy: A Critical Review..... 141

Чолій С. В.	
Обґрунтування теоретико-методологічних засад удосконалення мобілізаційного потенціалу України на основі оптимізації механізмів формування людського капіталу.....	150
Яцина Ю. О.	
Напрямки впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту протидії корупції в державі.....	164
 ПРАВО	
Буряк К. М.	
Причини та умови, які детермінують виникнення домашньої злочинності.....	175
Голубенко І. І.	
Держава як боржник у зобов'язаннях, які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи.....	182
Жмудінський В. П.	
Недопущення до проведення податкової перевірки: правові наслідки.....	190
Zolotar A. S.	
Using the globalization experience of the world's leading countries in the field of intellectual property protection in Ukraine.....	197
Kravchuk O. O., Ostashchuk I. B.	
Judicial symbols in communications.....	205
Ніколаєва О. В.	
Правовий режим творів архітектури, створених із використанням штучного інтелекту.....	215

CONTENTS

SOCIOLOGY

Volskiy O. M.

The Problem of the Democracy Deficit in the EU: Between the Political Entity and the Market Utopia..... 8

Zubchenko O.

The image of the city under occupation..... 24

POLITICAL SCIENCE

Ananin V., Uvarkina O.

Political visions of cyber education..... 35

Bahinskyi A, Severynchyk O, Kolomiiets V.

Elections as a way of legitimating political authority in conditions of instability..... 40

Burdiuh M.

Populism as a challenge to democratic processes in the European Union..... 49

Buchyn M., Danchuk H.

Gender equality in the political sphere as one of the components of implementation of the UN Sustainable Development Goals..... 56

Voitovych V.

Local and regional elections in Slovakia in 2022: the impact on the inter-party balance and structuring of the political space..... 62

Goltsov A.

Geostrategy of Ukraine regarding the Russian Federation..... 71

Yermolenko I.

The role of youth in the formation of youth policy in Ukraine: challenges and opportunities..... 78

Курпичнык R.

The role of Nordism and its influence on the formation of the political culture of the Scandinavian countries..... 84

Kovalevska D. V., Karashchuk M. H.

Investigating the functioning of civil society in a state governed by the rule of law in a deliberative democracy..... 89

Kornievskyy O.

Interaction of public associations with government bodies regarding the educational training of specialists in restoration of Ukraine..... 97

Krupenya I., Tututchenko O.

The road to peace: strategies, agreements, formats, scenarios and Zelensky's 10-point peace formula..... 105

Mushchenko Ya.

Factors of Electoral (Non) Participation of Citizens in the Context of Rational Choice Theory..... 113

Sychova A.

The Model of Parliament in War Times: The Format of Collaboration..... 120

Sokolovska O.

Global Nuclear Security: Current Policy Emphasis..... 128

Tymoshenko O., Chupriy L.

Historical stages of formation of the system of political values as a component of Ukrainian national identity..... 135

Khakimova V. T.

The EU-Ukraine Partnership in the Context of the Common Foreign and Security Policy: A Critical Review..... 141

Choliy S.	
The main agenda of improvement of Ukraine's mobilization potential basing on the optimization of human capital development processes.....	150
Yatsyna Yu.	
Directions for innovative analytical and statistical technologies implementation as a tool for corruption counteraction in the state.....	164
LAW	
Buriak K.	
Determinants of domestic crime	175
Holubenko I.	
State as a debtor in obligations arising from saving the health and life of a individual.....	182
Zhmudinskyi V.	
Tax audit prevention: legal consequences.....	190
Zolotar A. S.	
Using the globalization experience of the world's leading countries in the field of intellectual property protection in Ukraine.....	197
Kravchuk O. O., Ostashchuk I. B.	
Judicial symbols in communications.....	205
Nikolaieva O.	
Legal regime of works of architecture created with the application of artificial intelligence.....	215

УДК 316.34+323.2+327.5+327.7+327.8

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280778](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280778)

THE PROBLEM OF THE DEMOCRACY DEFICIT IN THE EU: BETWEEN THE POLITICAL ENTITY AND THE MARKET UTOPIA

Volskiy O. M.,

PhD Student at the Department of Sociology

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

ORCID ID: 0000-0001-6086-7253

Trikster655@gmail.com

The paper examines the problem of the relationship between the practices of the ordoliberal market, electoral democracy, and the sovereignty of the EU and its member states in the conditions of the decline of American hegemony and the beginning of the Chinese accumulation cycle.

The first part analyzes the functioning of the EU at the political-institutional and economic levels. Based on the works of Karl Polanyi, Carl Schmitt, and their followers, it was demonstrated that at the institutional level, the neoliberal practices of the pan-European market conflict with the democratic institutions of the EU member states. Limiting national sovereignty in favor of supranational structures leads to limiting the influence of democratic institutions on the decision-making process, which makes European societies vulnerable both to adverse market dynamics and the selfish interests of elite groups.

At the economic level, it was demonstrated that the decay of the economic foundations of American hegemony leads to a slowdown in economic growth. The result is both progressive property inequality within the Core of the capitalist world-system, which undermines the functionality of democratic institutions, and a narrowing of the gap between the Core and the Semi-Periphery. As a result, the rise of semi-peripheral states is taking place, undermining the international liberal order with their activity.

In the second part, the scenarios of the functioning of the EU in the conditions of the transition of the capitalist world-system from an anarchic to a chaotic functioning state were considered. Based on the works of Aristotle, Charles Tilly and Samuel Huntington, political and institutional solutions were proposed, potentially capable of stabilizing the functioning of the EU and preserving it as a space of liberal practices of a good life.

Key words: IR, EU, world-system, semi-periphery, Arrighi, Polanyi, Wallerstein, hegemony, USA, developmental state.

The last fifteen years were considered the time that is referred to as the 'crisis of democracy': when populists came to power, the confrontation between the rich and the poor returned to the political arena, as well as ethnic strife, interstate wars, etc. This study is a preliminary attempt to draw a line between the crisis of democracy as a political mechanism for protected mutual consultation between the rulers and the citizens. It is considered as a crisis of the neoliberal regime of accumulation or, more precisely, the international division of labor that underlies it.

In this paper, democracy is distinguished as an imperfect political mechanism suffering from numerous shortcomings known since the time of the ancient Greeks, and an 'economic' market utopia that tries to reduce social interaction to the level of methodological individualism.

For this purpose, the EU could be referred to for the case study. On the one hand, on the EU territory, the liberal utopia of market individualism has outgrown the borders of nation-states. That allows us to research the problems of practical implementation of liberal doctrine, which usually does not reach critical significance at the level of separate states. On the other hand, many EU member states occupy a strong position in the Core, which allows them to collectively support the functioning of democratic institutions without the participation of the United States. However, without American security guarantees, these states,

primarily France and Germany, would be unable to defend their positions as this could stimulate the EU to disintegrate or undergo radical rethinking and deeper integration. The situation leads to the question of whether the relationship between the market and democracy is even more crucial.

In this study, we consistently reject neo-Weberian approaches as they, in a hidden or explicit form, profess the principle of methodological nationalism. Precisely, ideal cultural types tend to be located in time and space, resulting from which culture receives a decisive voice in determining the socio-political process.

From the neo-Weberian point of view, the main task in defense of liberal democracy is preserving a 'straight' culture. And when we talk about the 'straight' culture, we mean not only the right-wing fundamentalist movements but also the equally fanatical supporters of the Enlightenment project. In both cases, the construction of 'tradition' aims to prove their worldview, which is helpful from the point of view of public rhetoric, but counterproductive as a strategy of scientific research, allowing to create ad hoc explanations for any social phenomena (Collins, 1999, p. 110–111).

Therefore, following Charles Tilly (2006), we shall use structuralism as the methodology for the study. It supposes that the structure determines the political process participants' behavior, and they are forced to coordinate their behavior due to it (p. 43).

Since the economy is the deepest structure covering all spheres of human life in the modern world, we shall also adopt the achievements of the world-systems analysis school. However, instead of focusing on the process of unequal exchange relations and the concentration of capital at the world-system level, we shall attempt to restore relative autonomy to the political sphere. This is the highest level where purposeful human activity is possible, including value-oriented one, which gives some autonomy from economic determinism (Arrighi et al, 2003, p. 22–28) and allows us to focus on the institutional problems of the functioning of 'liberal democracy' in the situation of crisis of the global market economy.

It necessitates us to use a Kantian approach and analyze the possibility of conditions from the author's point of view, which we shall reflect in this article further. In this way, we tried to avoid the Spenglerian pseudomorphosis that characterized many 'political' texts, when a set of concepts invented to describe one society is mechanically used to analyze another culture.

This study consistently uses the tripartite division of the political spectrum into right, left, and liberals – dating back to the time of the French Revolution. On the one hand, this is determined by the object of study, namely the political traditions of continental Europe, which imply a tripartite division in contrast to the Anglo-American bipartisan political system.

The cleavage between neoconservatives and new 'left' liberals that characterizes the modern Anglo-American political system makes sense only on the territory of a hegemonic state with its characteristic primacy of liberalism and oversupply of resources. In such conditions, discussions about citizens' rights, taxes, and big or small government are relevant.

An idiolect created under such conditions is poorly adapted to reflect on the 'limiting' political situations characteristic of the Semi-Periphery, which constitutes most of the EU. It is challenging to argue under what conditions people must sacrifice their selfish interests to benefit their community, defined by class, nation, or other characteristics.

Historically in continental Europe, especially in its semi-peripheral part, the first task of any government is to resist external geopolitical pressure, including war, and maintain internal political order. Such prioritization is not someone's desire but an inevitable necessity (Huntington, 1973, p. 93-190). States/regimes that have failed to succeed in such tasks have inevitably collapsed. This situation is reflected in the political culture and the ideological concepts generated by it.

On the other hand, although we are familiar with the Anglo-American political language, we are still the natives of a semi-peripheral country. Therefore, we perfectly understand that in semiperipheral conditions such political language is nothing more than a part of the habitus of an 'educated' person, designed to demonstrate involvement in the 'high' Western culture and allowing one to establish transnational relationships with its carriers from other countries. It does not reflect our semi-peripheral realities; it is just a salon toy. In the 18th and 19th centuries, the nobility spoke French, quoted Voltaire, and copied Parisian fashions (Woolf, 1994). Nowadays, we speak English, copy American 'progressivism' and use feminine forms of words, but the essence is approximately the same.

In considering the meaningful use of a particular approach, J. L. Borges' story "Averroes's Search" comes to mind, in which an Islamic commentator seeks to understand Aristotle's Poetics without any experience of theatrical performances. As such, all practical recommendations offered in this article are to be regarded as an attempt to solve semi-peripheral problems with semi-peripheral methods.

Structure of the paper. The article comprises an introduction, two main sections, and a conclusion. The first part will attempt to contextualize the European Union (EU) within the current crisis in the international division of labor and assess its impact on the daily lives of ordinary EU citizens in a first approximation. The second section will outline political approaches to addressing the problem of the coexistence of liberal

freedom and democracy in the EU against the backdrop of the decline of American hegemony. Conclusions will sum up the article, briefly outlining its main arguments.

Research tasks. To fulfill the research objectives, two research tasks have been identified. The first one is to determine the impact of ordoliberal market practices on ordinary citizens and the functioning of democratic institutions in the EU. The second one is to define the conditions for the functioning of the modern repertoires of contention on the EU scale and the stabilization of already existing institutions that do not allow society to move into a praetorian state, as well as the formation of a status group of 'Europeans,' which will allow ignoring class differences.

The EU as a project of a market utopia and its evaluation

The key issues of political theory are the problem of creating a community and articulating the common interest. The liberal doctrine claims that the state is a free association of individuals that differs from a school, church, or literature circle only in scale, which allows its members to potentially leave this association if their interests do not coincide with the interests of the group (Schmitt, 2016, p. 316).

However, both the interests of individual members and the interests of the community are diverse and contradictory. The situation is aggravated by the fact that political interaction is primarily the interaction of groups. And an individual, being outside the group, runs the risk of becoming a means rather than an end goal for other groups, which raises questions of the principle of methodological individualism.

Thus, there is a problem of the articulation of the public interest. At first glance, the easiest solution seems to be voting on what is considered the common interest. However, electoral democracy also conflicts with the principle of methodological individualism, since there are winners and losers in any election (Mouffe, 2000, p. 39).

Theoretically, this problem can be solved through achieving consensus in the course of rational public discussion. Now, this approach is being propagated by representatives of the Frankfurt School with their ideal communicative community. However, in practice, this can only be achieved if a small, relatively homogeneous social group retains the right to vote. This is how the liberal 'democracies' of the 19th century functioned. But with the spread of universal suffrage, this approach is poorly implemented in practice. And it has resulted in discussions about the 'revolt of the masses' in the late 19th and first half of the 20th centuries and in the current 'anti-populist' rhetoric, which emphasizes the irrationality and short-sightedness of ordinary voters.

In the conditions of competitive politics, when socially significant decisions become debatable, one of the obligatory conditions for their legitimization is the principle of disinterest and universality. This principle asserts that decisions are made for the benefit of the whole group, not for the satisfaction of some personal interest.

Therefore, the solution to the problem of 'liberal democracy' is possible not only through an increase in the level of democratic participation of citizens, which represents a particular principle, but also through the depoliticization and neutralization of the decision-making process and the transfer of power to bureaucratic structures that make decisions according to the rules.

The alternative is to believe in the idea of the market as an objective economic mechanism that gives everyone what they deserve, which involves eliminating the very idea of the public good and reducing social interaction to individual competition.

Naturally, these approaches are not mutually exclusive. This is reflected in the practices of neo-constitutionalism, which limit the intervention of the masses in the functioning of the economy, which makes it possible to reconcile the opposing principles temporarily, although we need to stress their conditionality and limitations. There can be no completely autonomous bureaucratic institutions within a particular state, especially if they function to guarantee the freedom of the market. Sooner or later, the principle of disinterest and universality will be violated in favor of common or private interests.

Therefore, the exemplary embodiment of a liberal utopia is a space of free migration of atomized individuals pursuing their selfish interests, who periodically go to court to protect their rights (Mouffe, 2000, p. 42) with zero influence of democratic mechanisms.

The concept of market utopia is described in P. Rosanvallon's *Utopian Capitalism: A History of the Idea of the Market* (2007). In this work, the author demonstrates that the idea of the market opposes the theory of the social contract and claims that thanks to the principle of the division of labor and free trade (exchange), people could achieve prosperity by following the selfish desires of individuals, without having a single decision-making center that articulate the common good.

The division of labor can also solve the problem of justice. This theory legitimized social inequality not by social benefit or tradition, but by market efficiency, which becomes the only measure of the value of separate individuals and entire social groups (Rosanvallon, 2007, p. 24–32).

Thus, the only function left to the government is to protect the sacred right of private property and clear the way for the market. Any interference in public life is interpreted as iniquity that harms market

harmony and the right of individuals. This point of view rejects the autonomy of the political sphere and reduces all aspects of social life to the level of economy (Rosanvallon, 2007, p. 105–107).

Perhaps, F. Hayek (1939) was the first theorist who tried to apply the concept of market utopia to the process of European integration. He claims that a pan-European federation creates uniquely favorable conditions for the functioning of the free market. Because its population would be too heterogeneous to create common demands for the government, and the 'state' itself would be too large to be governed. As a result, a huge space of powerlessness would arise, filled by the market element of individual selfishness.

He believed that interstate integration would become a weapon for promoting liberal freedom. A state that claims to join such a federation will be forced to sacrifice control over its economy, which means it will lose the opportunity to pursue authoritarian policies. This article has become prophetic, describing many modern aspects of the functioning of the EU (Höpner & Schäfer, 2012).

Let us now turn to the critics of the market utopia who have challenged its sustainability and fairness. One such critic is Carl Schmitt, who sought to justify the autonomy of the political sphere. He regards politics as a process of intense formation of boundaries between groups, when individuals are ready to kill and die for the survival of their political entity. This fundamental interest is the determining factor that distinguishes between friends, who support the community, and enemies, who seek to destroy it. This approach prioritizes political motives over economic expediency in public life (Schmitt, 2016, p. 302–305).

Moreover, Schmitt rejects 'liberal democracy' as a state of pluralism of opinions. Instead, he claims that democracy is possible only if the demos exist as a relatively homogeneous political subject whose interests are expressed by the sovereign, the bearer of unlimited power (Schmitt, 2016, p. 101). Continuing this thought, he equalizes the political community, sovereignty, and democracy. He argues that democracy, as the unlimited will of the people, can only function in a situation of complete sovereignty (Schmitt, 2016, p. 109–110). It means that the sovereign has the unlimited ability to define friends and enemies and impose martial law if the state's existence is threatened.

However, Schmitt did not restrict himself to issues of sovereignty. He also draws attention to the fact that society tends to depoliticize certain aspects of life, thereby creating a consensus on vital issues (Schmitt, 2016, p. 364–365). For his time, he considered the economy and interstate relations to be the critical issue of political delimitation. Still, in the event of a complete triumph of liberalism, these areas, if possible, will be depoliticized (Schmitt, 2016, p. 347–364).

Thus, Schmitt's concept of depoliticization offers two ways through which the 'creeping' repoliticization of liberal society takes place. Firstly, if people can neither kill each other because of economic contradictions nor forbid interstate wars, then cultural differences are politicized. From here, it starts the roots of cultural wars, BLM, ethnonationalism, etc. It is only a matter of time before such confrontations lead to violence.

Secondly, liberalism's claim to universality leads to the fact that it cannot exist in the same room as any other version of modernity. Thus, this is a situation that demands starting a total war "to end the wars". Therefore, the liberal utopia is potentially sick with its death that is just waiting for its time.

The ideas of Schmitt were modernized by Chantal Mouffe (2000), who emphasized that liberal democracy can only function as a state of pluralism of opinions if there are neutral state mechanisms independent from the unrest of public life (p. 83–90). She further shifts the focus to inclusion-exclusion mechanisms, claiming that liberal politics does not contradict Carl Schmitt's ideas if one considers a dynamic aspect to the process of demos formation (Mouffe, 2000, p. 100–101).

Considering her thesis, political entity precedes any form of social life. Thus, the confrontation between the concepts of liberal and 'Schmittian' people's democracy becomes quite wrong. They interact with each other like a nesting doll, i.e., a political entity is a necessary condition for liberal democracy or any other political regime (Mouffe, 2000, p. 99–100). The case of the European Union is particularly interesting in this context. While the EU has established a common economy, it has not developed a corresponding political superstructure that could unify the conditions of life and create a sense of EU demos. This has resulted in a situation where the social sphere exists in isolation from the political one, at least at first glance.

This situation creates a space of opportunity for the functioning of supranational regulators and the implementation of neo-constitutional practices on the EU scale, and hence a more consistent implementation of the liberal utopia (Saveska, 2014, p. 45–59).

Liberal socio-political practice is derived from the abundance of resources. Belief in the market, self-organization of civil society, free trade, the prohibition of war, and the refusal to treat groups as politically significant one can only succeed in a highly successful economic model that can exist without government intervention and provide sufficient resources for everyone. At this point, we should admit that political rhetoric often declares any result as an achievement by shifting the target to the point where the politician hits, instead of objectively evaluating the effectiveness of their actions. To emphasize this point, we need to establish a clear distinction between political theory and political practice.

From the political theories we mentioned earlier, liberal market utopia must appear as we have described it. However, things seem different in reality due to the crisis of liberal democracy predicted by C. Schmitt. 'Liberal democracy' failed not when people voted for someone like D. Trump but when the government began treating certain people not as individuals but as members of a particular group.

It forces us to take a closer look at the practice of the functioning of the market in the EU since only in this way can we clarify the limits of the viability of the liberal market utopia. Specifically, what are the circumstances under which self-interested individuals, driven by their desires, generate societal prosperity, and when does this manifest as an ideological delusion?

Measuring the performance of an economic model is a challenging task that can be broadened beyond purely economic indicators. This is especially true when we are interested in the socio-political consequences of economic processes. Analyzing the EU as an embodied market utopia, we should focus on three questions:

- 1) How efficient is the market for the EU population?
- 2) How consistently is the principle of impartiality observed by the EU supranational regulators, which guarantees the correct functioning of market mechanisms?
- 3) Whether the economic model of the EU is effective at the global level, since if the EU enterprises are not competitive, they will have to be protected by political means.

Considering the issue of the influence of the market economy on the life of EU citizens, it is necessary to separate economic problems from social problems, as far as possible, despite the conventionality of such a division. Since material inequality and uneven economic growth could potentially be combined with relative socio-political stability.

In this regard, we should focus on Karl Polanyi's seminal work *The Great Transformation* (1944/2001). The cornerstone of this work is the idea that the logic of the functioning of the market does not always coincide with the interests of individuals and/or society.

Polanyi introduced the concept of the 'embeddedness' of the market, arguing that in modern industrial civilization, the market is a mechanism that ensures the functioning of society as a whole (Polanyi, 1944/2001, p. 60). However, if all spheres of social life are brought under the control of market dynamics, we will find ourselves in the middle of a wilderness (Polanyi, 1944/2001, p. 3–4). Thus, the reaction in defense of social foundations should not be automatically interpreted as some kind of archaic relic.

Polanyi builds his position on the notion of fictitious commodities, namely labor, land, and money. He argues that the sale of labor should not be considered a simple market transaction, as it involves human beings who may perish if their lives are subordinated to market dynamics. Similarly, the exploitation of land for maximum profit inevitably leads to environmental degradation. As for money, the interpretation of it as a commodity results in cyclical booms and busts on the stock exchange (Polanyi, 1944/2001, p. 75–76). Therefore, for a liberal market civilization, the key issue is democracy, which interferes with the process of market equilibrium (Polanyi, 1944/2001, p. 3–4).

Polanyi describes the conflict between democracy and the market in terms of double movement. He focuses his empirical research on the problem of the gold standard which was the international means of payment. The refusal to link the national currency's exchange rate to gold inevitably led to the destruction of international trade. This issue became central to political and economic discourse after World War I (Polanyi, 1944/2001, p.138–148). Moreover, Polanyi argues that the financial oligarchy, who had a vested interest in preserving the market in the form of the gold standard, blocked grassroots democratic initiatives aimed at promoting societal interests (Polanyi, 1944/2001, p. 79–80).

Although the situation in global finance has changed significantly since then, the European Union faces a similar predicament. According to Woodruff D.M., the loss of the ability to issue their currency on the level of individual member states of the EU led to a repetition of the interwar situation of a double movement in the eurozone politic and policies in process of the European debt crisis in the period 2010–2012 (Woodruff, 2014, p. 3).

Woodruff's work is part of a relatively long line of analyses by Polanyi on the European Union. However, J. Caporaso & S. Tarrow (2009) claimed that the contradiction between society and the market of the EU was resolved not through democratic politics, but through the protection of individual rights in the European Court of Justice (ECJ) (Caporaso & Tarrow, 2009, p.595). If this argument would be true, the EU will be the ideal space for liberal freedom that successfully escaped the temptation of democracy (Mouffe, 2000, p. 42).

This 'idealistic' claim was criticized in an article by Höpner and Schäfer (2012), who demonstrated that transnational institutions not only have enough influence to redistribute wealth across the EU but also undermine such opportunity at the level of individual member states. On our behalf, we add that in all three cases taken as examples by Caporaso and Tarrow (2009), the ECJ did not act as a defender of the society of both separate states and the EU as a whole, but rather make them even more open to the market.

The Ph.D. dissertation of M. Saveska (2014) should be mentioned in a separate line. The key advantage of this text, in our opinion, is a vivid demonstration of the Achilles' heel of all K. Polanyi's mental constructions, which did not give a clear definition of what moment the market dynamics begin to be destructive for social relations. This was even reflected in the title of the dissertation "The Evolving Governance Structure of the European Union: Asymmetric, but not Disembedded: Immanent Possibilities in the Social and Environmental Policy."

The easiest way to find out how ordinary citizens evaluate the impact of the market on their lives is through elections. The success with which right and left 'populists' and Euroskeptics have in these elections is obvious feedback on the entire EU and its member states' ability to satisfy their citizens' needs.

However, the comfort of individuals or even social groups cannot justify radical policy decisions at the macro level. It is necessary to draw a clear line between inconvenience resulting from the destruction of the usual way of life and a social collapse that requires immediate action.

Continuing this thought, we should note that not every way of life is worthy of salvation, and military-political events can destroy a habitual way of life much more effectively than market dynamics. Therefore, automatically taking a 'pro-social'/anti-market position, as many researchers do, for example (Saveska, 2014), is a gross mistake.

It is important to stress that the reception of K. Polanyi in the works that we used often turns him into an American 'progressive liberal' who advocates for increasing social benefits and restricting the market. However, he was a right-wing Christian socialist who, like us, saw a direct connection between individual freedom and the liberal market.

However, despite seeing liberal freedom as necessary, Polanyi considered the market a disastrous institution and did not believe it was required to sacrifice the principles of social coexistence for liberal freedom. He witnessed the collapse of market civilization as the main result of World War II (Polanyi, 1944/2001, p. 257–259). Since the welfare states dominated social and political practice until the 1970s, his assessment was not entirely inaccurate.

Moving forward, our analysis will incorporate a spatiotemporal aspect. The market utopia deliberately ignores it, reducing the question of justice to the merits and demerits of individual individuals (Rosanvallon, 2007, p. 109–118). In practice, we can observe that wealth and poverty tend to be concentrated at both the state and regional levels.

As the first step in the analysis of the spatiotemporal aspect of the market, we will utilize Immanuel Wallerstein's concept of the capitalist world-system. His theory is based on the phenomenon of unequal exchange between various parts of the capitalist world-system, including the Core, the Semi-Periphery, and the Periphery. The key indicator for determining the different zones of the world-system is the mode of exploitation of the labor force and the spatial localization of industries.

The Core is characterized by free purchase and sale of skilled labor necessary to serve highly profitable sectors of the economy. At the same time, the Periphery specializes in raw materials and uses unpaid labor such as slavery and serfdom, reducing the costs of extracting cheap raw materials (Wallerstein, 2011a, p.86–87). From a state-building point of view, the Core is characterized by the emergence of strong states capable of smoothing out the class struggle by creating a status group (nation) and imposing unfavorable exchange conditions on less developed territories, which fixes them in a peripheral status.

The different zones of the world-system have varying regimes of exploitation of workers and are implicitly characterized by the emergence of different regimes of symbolic violence. The Core states are characterized by liberalism (Wallerstein, 2011a, p. XXVI), while the authorities of the Periphery seek to justify their legitimacy by inventing tradition (Wallerstein, 2011a, p.356). The Semi-Periphery, on the other hand, occupies an intermediate position between these two extremes: constantly striving to move towards the Core while avoiding sliding into the position of the Periphery, which creates conditions for chronic political and economic instability in this part of the world-system (Kutuiev, 2016, p. 242–244).

Capitalism allows elites to appropriate surplus value without creating a military-bureaucratic superstructure to collect tribute. As the oppressed classes are literally in the territory of another state, it limits class antagonism (Wallerstein, 2011a, p. 16–17).

Evidently, the concept of the international division of labor contradicts the EU's status as a single community. Since the national borders and sovereignties are blurred, creating such a conditional political structure results in 'unnecessarily' close interaction between different zones of the world system, which requires either the separation of the EU or the economic convergence of its member states. Additionally, a single social policy seems to be even more crucial for the EU's integration.

The key question at this analysis stage is whether market interaction can solve these problems during European integration. Rudy Weisenbacher claims that the EU has maintained a stable economic stratification into Core and Periphery since at least the 1960s. It has also demonstrated a clear correlation between the number of TNCs headquartered in EU member states and their level of GNP per capita

(Weissenbacher, 2019, p.250). Thus, neither post-war Keynesian economics nor the triumphant return of the free market in the 1970s led the EU economies to converge (Weissenbacher, 2019, p. 239–248).

Of course, Weissenbacher's study has considerable flaws. Precisely, it ignores the volume of available social services and the level of material stratification in the EU member states (Weissenbacher, 2019, p. 232), which completely disregards the principle of world-system stratification proposed by Wallerstein.

Moreover, it is worth emphasizing Weissenbacher's two critical shortcomings. The first of these is to limit the scope of the analysis solely to the borders of the EU. However, it is obvious that the periphery of the EU should vastly exceed its institutional boundaries. If we talk about the role of South and Central Europe in the global division of labor, then this is at least the Semi-Periphery (Arrighi & Drangel, 1986, p. 11–16).

The second drawback is an attempt to use the state as a unit of analysis, although it is obvious that, for example, in France and the UK, the capitals are much more developed than the provinces, and Northern Italy is at the Core of the EU, while Southern Italy is on the Periphery. As a result, an attempt to locate these territories within the EU looks like an effort to measure the average temperature in a hospital (Weissenbacher, 2019, p. 230).

Thus, our answer to the question about the efficiency of the market for EU citizens, at least in terms of the spatial distribution of inequality, is negative. However, the answer to this question requires resolving the following difficulty: why has the EU been stable for many decades if convergence is not happening?

This question brings us to the final issue on our list. How competitive is the EU economic model at the global level? Are the ruling elites doing the right thing when they try to entrust the well-being of their citizens to the economic element?

To understand this, we need to raise the question of the stability of the international division of labor. On the one hand, Wallerstein argues that the stability of the system is guaranteed by the existence of a single ruling class (bourgeoisie) that benefits from the international division of labor by privatizing profits and nationalization of losses (Wallerstein, 2011a, p. 348). Thus, the elites of the Periphery and Semi-Periphery make significant efforts to ensure that their territory does not violate the status quo of the capitalist world-system. On the other hand, Wallerstein introduces the concept of a hegemonic state, i.e. a state that has consistently achieved superiority in agriculture, industry, and finance, which allows it to stabilize the international division of labor (Wallerstein, 2011b, p. 38–39).

The theory of hegemony in the world-system was developed by G. Arrighi (1996). He combined the hegemonic states findings by Wallerstein with the idea of hegemony by A. Gramsci, suggesting that the hegemonic group combines the expression of common interest with economic dominance and the capacity to use organized violence against those who disagree. The key driver of the development of capitalism is the crisis of the rate of profit caused by excessive competition.

Thus, if Wallerstein based his analysis on century-long 'logistical' cycles of economic growth and decline, which could be traced back to the Bronze Age, and that made his concepts extremely vulnerable to criticism, Arrighi (1996) suggests that the cycles of capital accumulation became a hallmark of modern capitalism (p. 7–9).

It is important to emphasize that while Wallerstein's achievement was a new understanding of the interconnection of things, such as the rejection of the principle of methodological nationalism and the shift of attention to the functioning of the entire system of the international division of labor as a whole, Arrighi also made a significant contribution by introducing a temporal aspect to our understanding of the market. This note helps to avoid false universality when evaluating the effectiveness of specific socio-economic models.

Arrighi's approach was based on the views of F. Braudel, who identified capitalism with the sphere of supranational non-market financial transactions, which are separate from the sphere of material life, non-market activity that ensures physical survival, and competitive market exchange. Arrighi (1996) enriched this approach with J. Schumpeter's concept that capitalism generates innovation to avoid the pressure of excessive competition (p. 10–11).

At the same time, Arrighi (1996) derives his theory of capital accumulation cycles not only from fluctuations in economic indicators but based on the achievements of the French 'regulation school,' which focuses on institutional forms of organization of production (p.1-4). A distinctive feature of the hegemonic state is the presence of production relations that give it an advantage in the competitive struggle with the previous hegemon and other states of the Core, as well as the fact that each successive hegemonic state is larger than the previous one (p. 14).

Thus, the basis of the economic power of Great Britain was the resources of its colonial world-empire, as well as a flexible system of small or medium size family companies, which provided the English economy with superiority over competitors in the 18th-19th centuries but could not oppose anything to the vertically integrated corporations of the USA and Germany by beginning of the 20th century (Arrighi, 1996, p. 282–283).

This situation turns the global economy into a zero-sum game, politicizes economic interactions, and forces the previous hegemon to abandon the benefits of free trade. Instead, hegemon focuses on the administrative protection of their markets, which leads to the disintegration of the world economy into spheres of influence. This condition is accompanied by a period of relative prosperity, culminating in what Wallerstein terms the 'Thirty Years' War' (Wallerstein, 1983). During this period, the system of international relations shifts from an anarchic to a chaotic state (Arrighi, 1996, p. 30). As interstate conflicts arise, the foundations of hierarchical social order are questioned.

The state of chaos serves as a test for hegemony, which is not merely the mechanical supremacy of a superpower over its competitors (Arrighi, 1996, p.51), but rather the ability to recreate the world-system based on new organizational principles by increasing capitalist power (Arrighi, 1996, p. 12–15) and proposing a new 'universal' balance between the rulers and the ruled (Arrighi, 1996, p. 27–28).

The concept of hegemony is a metaphor that assumes the existence of a common interest. When we examine the concrete mechanisms, we observe the phenomenon of institutional isomorphism, which permeates the entire capitalist world-system. In exchange for the resources distributed by the hegemonic state, such as money, trade preferences, and legitimation, there is often an external but shallow adoption of 'liberal' institutions from the Core (Volskyi, 2020, p. 8–10).

This approach allows us to abandon the normative view that characterized the Westphalian system of international relations, which assumes that all states are equal in their sovereignty. This, in turn, opens up the possibility of recognizing the fact that a significant number of 'liberal democracies' outside the Core exist only thanks to external support and can respond to the decline of American hegemony in the same way that Eastern European regimes responded to the collapse of the USSR.

That is why the stability of the international division of labor in general and within the EU, in particular, is directly related to the US's role as a hegemonic state. History proves it is impossible to maintain a monopoly on the 'ultimate weapon' of economic competition forever. That is why we witness, at first, a signal crisis of hegemony when other states of the Core seize the secret of the success of the hegemon, and then the final crisis when the previous hegemon demonstrates the inability to maintain the capitalist world-system in a stable state.

Arrighi(1996) urged to focus on the signal crisis of hegemony since it has a relatively straightforward beginning and end, in contrast to the terminal crisis, which looks like a whole string of crises following one after another (p. 216–217). Furthermore, it is difficult to determine where the end of hegemony occurs, both for the included observer and the historian who studies the situation post factum.

The signal crisis of American hegemony happened in the 1970s. This crisis produced paradoxical results. Despite the United States being at the peak of its power before it began, the situation changed radically after the end of the signal crisis. On the one hand, the USA lost its advantage in material production compared to other states of the Core. On the other hand, from 1981 to 1983, the Semi-Periphery lost all the positions defeated from the Core after World War II (Arrighi, 1986, p. 53). It should be noted that it was at this moment that the gap between the Semi-Periphery and the Core began to shrink apparently.

This new configuration of forces led to the collapse of the USSR as a semi-peripheral state and created the foundation for the neoliberal 'global' world we know. The US loss of an ultimatum advantage in material production deprived other Core states of fear that trade liberalization would lead to their inevitable bankruptcy in favor of North American TNCs. Moreover, the weakening of the semi-peripheral countries made it possible to establish a new form of property and financial dependence when the deployment of industrial capacities in territories with cheap labor did not lead to these states' rapid accumulation of capital because profits were either transferred directly to First World countries by Western companies that built factories or indirectly through the return of government loans to Western governments and/or international organizations (Arrighi et al, 2003).

Here it needs to be emphasized that Arrighi(1996) offers us two closely related hypotheses. The first one speaks of the fall in the rate of profit as a chronic disease of capitalism, which has been inherent in the modern world economy over the past decades. Moreover, the stability of the capitalist world-system ends when, instead of sharing profits, its main participants begin to share losses (p. 227).

The second hypothesis speaks of the emergence of a new hegemonic state capable of successfully restarting the accumulation cycle. Still, Arrighi (1996) suggests four cycles of accumulation and only three hegemonic states. During the first Spanish-Genoese cycle, the place of concentration was not the state but transnational banking networks (p. 128–132). The second 'Dutch' cycle of accumulation created a territorial place for the concentration of capital. However, it did not create a sufficiently powerful political structure to streamline the international division of labor.

Therefore, the 17th and 18th centuries mark the period of endless European wars. The first thing that the other core states did after the end of the first 'Thirty Years' War' was an attack on the so-called

'hegemonic state', and already in 1672, France temporarily occupied most of the Dutch territory (Wallerstein, 2011b, 70–82).

However, if Arrighi (1996) emphasized the struggle of the states of the Core for the title of hegemon in his concepts (p.XII), then our reception of the crisis of hegemony calls for focusing on semi-peripheral states.

Usually, the main topic for scientific and political discussions become the problem of inequality between developing and developed countries, but the real problem is closing the gap between the states of the Core and other zones of the world-system (Piketti, 2016, p. 65–77).

This reduction does not need to be significant. It needs to be enough for the rise of semi-peripheral 'regional superpowers' like the USSR, which will refuse to 'pay tribute' to the Core. And then a rapid collapse of the entire international division of labor will begin, leading to a relative economic decline in the short and medium term and destroying opportunities for liberal practices anywhere.

Humanity had already witnessed a similar situation during World War II. As a result of the terminal crisis of British hegemony, the semi-peripheral states of Europe, led by the marginalized member of the Core, Germany, and the semi-peripheral imperial Japan, challenged the international liberal order. The situation was normalized only by using the USSR as the 'continental sword' of the United States and the British Empire. The success of American hegemony lay in its ability to rebuild the capitalist world-system so that yesterday's enemies, Germany, Japan, and Italy, became part of the Core and were ready to actively help with crushing the last semi-peripheral 'superpower' of the USSR.

Therefore, using world-system analysis as a middle-range theory, we can argue that the crisis of 'liberal democracy' primarily results from a lack of resources due to growing material inequality in core states. Additionally, the rise of regional superpowers, such as Iran, Russia, Turkey, India, etc., has contributed to this crisis.

This approach rejects primitive Manichaeism. It rejects both the form of bad 'neo-Weberism,' which claims that 'liberal democracy' has stopped functioning because 'bad' social groups do not believe in its values, and asserts that the current crisis can be solved by 'pacifying' semiperipheral revisionist authoritarian powers.

No propaganda or military-political decision can create resources out of nothing – especially the endless resources required to implement the liberal utopia in words and deeds.

In 1994, Giovanni Arrighi(1996) believed that the United States had accumulated enough military and political power to interrupt the new cycle of accumulation by requisitioning surpluses from Southeast Asian countries, as they had done during the Plaza Accords in 1985 (Arrighi, 1996, p. 350–356). Representatives of the EU and Japan were forced to liberalize their financial markets in exchange for military and political protection from the United States. This position of dominance is directly related to the United States' ability to exert non-economic forms of pressure on actual and potential competitors. However, the very need for such pressure suggests that the economic foundation of hegemony is deeply undermined.

However, given the dynamics of US-China relations during the tenures of President D. Trump and J. Biden, the attempt at extra-economy pressure on the PRC as a new pretender to the center of accumulation was unsuccessful.

Thus, the world-system is going through a deglobalization period, hence a zero-sum game. Consequently, the free market on a global scale no longer plays into the hands of the prosperity of the EU member states, which forces us to speculate on the various options for the future of this association.

The possibility of the EU as a political community

Both liberalism and Marxism are based on economic premises. While liberal ideologists believe that selfish desires could be transformed by the market and lead society to prosperity and space of liberal freedom, Marxists proceed from the fact that the market leads to endless self-growth and concentration of capital, giving rise to violence, exploitation, and tyranny (Rosanvallon, 2007, p. 208).

Of course, the philosophical and economic theories of the 18th and 19th centuries are far removed from reality today. However, this realization prompts us to ask a critical question: if the market does not function as promised by earlier generations of thinkers, or as it did just a few years ago, should we abandon our political views and the way of a good life that we adhere to in our policy? Given that the economic sphere influences all aspects of social life, it may seem that we have no choice but to accept the current state of affairs if it fails to meet our expectations.

Currently, we are witnessing how F. Hayek's vision (1939) of a liberal utopia is backfiring. In fact, Hayek believed free access to the pan-European market could be a powerful force for liberalizing the surrounding states and eliminating the democratic 'threat'. However, this hypothesis was based on the assumption that the free market model on a continental scale is the most effective without the presence of an efficient authoritarian competitor, such as the current trade relationship with the PRC, which presents a dilemma for the EU. Should they risk being ruined by a more efficient competitor or abandon the project of liberal market freedom? This situation calls for a return to a more practical and territorially defined EU.

When we interpret the EU as a space of liberal freedom, we should mention that most of its member states belong to the Semi-Periphery, which makes them deeply vulnerable to the global redistribution of

capital. Moreover, as Arrighi (1986) conducted, after WWII ended and up to the signal crisis of hegemony, the USA pushed other states of the Core to the Semi-Periphery (p. 48).

Our further reflections are based on the assumption that the United States will cease to guarantee security in Europe. That will force European states to take care of themselves.

Thus, we find ourselves in a situation of the primacy of foreign policy when the military support of the economy becomes critical for our analysis. Since 'liberal-democratic' practices are possible only in the states of the Core, capable of maintaining its citizens' status (national) identity. If the state cannot mobilize a sufficient amount of power resources, it will inevitably begin to lose control over its periphery, which shortly will lead to its peripheralization and disintegration.

The first and simplest scenario involves the preservation of the status quo of the current European ordoliberal 'market' utopia.

The defense of the market utopia or, to be more precise for modern realities, the neoliberal regime of accumulation suggests that there are no problems in the market functioning and that the work of political institutions causes the difficulty.

Firstly, the FRG's dominant position in the EU forces southern semi-peripheral countries like Greece, Italy, and Spain to nationalize private debts to German banks, undermining market fairness. If German or French banks gave out loans without adequate scrutiny, the failure to repay those loans should be their personal problem and not an interstate issue (Woodruff, 2014, p. 38–41).

From this perspective, it is crucial to enhance and strengthen the independence of supranational regulators. This goal can only be achieved through a widespread elite consensus and more rigorous limits on democracy and sovereignty in EU member states. The decision-making process for policy implications and design must become entirely independent of both big businesses and social groups affected by market dynamics. However, when the market utopia loses its utopian nature, it may become evident that it does not align with anyone's interests and is destined to fail.

The attack on the market utopia suggests that the uneven development and different modes of exploitation of the labor force in the EU member states deprive the ideal dimension of the market of meaning. Moreover, suppose we want to overcome the negative effects of the market. In that case, we must abolish the international and interregional division of labor in the EU and worldwide. This approach presupposes the complete destruction of the capitalist status quo and modern civilization as we understand it (Weissenbacher, 2019, p. 193–213).

Next, we should move from ideal concepts to the specifics of real life. Under the conditions of the Chinese cycle of accumulation, we should expect the same relative peripheralization of the Core countries as it was during the heyday of American hegemony, which leads to an increase in material stratification, which in turn seeks to define itself not in class but in ethnic and cultural coordinates. In contrast, exclusive access to material wealth is determined by group identity.

In such circumstances, the EU, as a regional trade and economic organization, conflicts with the interests of major powers such as the PRC, the USA, and others. These powers are undoubtedly political communities capable of protecting their interests, including through military-political means. Furthermore, the absence of democratic institutions at the EU level, apart from the European Parliament, inevitably results in popular discontent being reflected in national elections. As a result, European supranational structures become vulnerable without democratic legitimacy.

Further, it should be noted that this approach institutionalizes the cleavage between Euro-optimists, who benefit from the EU's existence, and marginalized social groups who understand their economic issues not in terms of class struggle but through national identity and sovereignty. These political processes would inevitably encourage various forms of right-wing populism at the individual state level and centrifugal tendencies at the EU level.

This situation is an ideal realization of the prophecy of C. Schmitt, who claimed that the depoliticization of the economy and the ban on interstate wars would lead to the politicization of cultural identities.

Such a scenario is in some way beneficial to the current ruling elites. As a result, behind the talk about sovereignty, identity politics, migrants, and other features of cultural politics, the voters forget about material inequality. They do not encroach on the foundations of a market economy, confirming the correctness of Arrighi's assertion (1990) that in the conditions of the Semi-Periphery parliamentary democracy is possible only if significant social groups are excluded from the political process for ethnocultural reasons (p. 31–35).

One solution to the EU's current problems is the concept of a Europe of Homelands, periodically mentioned by representatives of Hungary, Poland, and various Eurosceptic forces. This concept was first presented by France during the presidency of Charles de Gaulle in the form of the Fouchet Plan of 1961–1962. It proposed that European integration should occur not through strengthening supranational institutions and economic integration but through closer intergovernmental cooperation and creating a military-political confederation.

If implemented, this project would resolve all the political problems associated with the liberal market utopia discussed above. This is due to the disappearance of the single ordoliberal market, which requires us to analyze the internal state of the EU through the lens of international relations theory since we would now be talking about the interaction of genuinely sovereign states.

From the point of view of the theory of political realism, such an 'EU' should be considered solely as a mechanism for maximizing the influence of its members in competition with the great powers. However, two significant problems immediately arise here.

Firstly, such a confederation would be a profoundly situational alliance torn apart by all interstate contradictions currently existing in the EU. Only in this case, to realize their interests, local governments would receive the entire set of means necessary for the attack to defend their national interests. Moreover, many European states run the risk of discovering their complete incapacity in the event of a severe conflict with Germany or France.

Secondly, the elimination of supranational European institutions will not cancel the fact that the EU has a clearly defined Core (Weissenbacher, 2019, p. 86–90), primarily in the form of the FRG, and the states of Southern and Central Europe are nothing more than its semi-periphery. In the conditions of the decline of the American hegemony, the FRG, speaking more broadly, the Franco-German alliance, would be forced to compete for control over the Semi-Periphery, at least with the PRC and the USA. Moreover, such competition would be lost in the long term since even a stable Franco-German alliance is inferior in its potential to the genuinely great powers of our time.

Thus, as a compromise version of its implementation, the Fouché plan or the construction of multi-speed Europe still needs to solve the current European problems. Consequently, this compels us, within the framework of this article, to revive the specter of European federalism, which speaks of the value of the United States of Europe as a space of peace and democratic virtues. Therefore, we need to clearly define a corridor of tolerance in which individual freedom could be combined with broad popular representation without provoking permanent political instability, forming a system of beacon goals that must be achieved to maintain liberal democracy in the EU.

This state of affairs actualizes the works of C. Schmitt and his concept of the political as a non-economic motive aimed at the preservation and development of the group with which the individuals associate themselves. Therefore this forces us to have a much more serious conversation about what way of a good life we consider worthy of practice. This approach opens up great opportunities for us in the field of social engineering, but at the same time pushes us onto the slippery ice of counterfactual judgments, requiring a deep discipline of thought, designed to distinguish between wishful and possible, concepts and reality.

The current situation brings to mind the works of Schmitt and his concept of politics as a non-economic motive aimed at preserving and developing the group with which individuals associate themselves. It prompts a serious conversation about the kind of good life we consider worthy of practice. This approach presents significant opportunities for social engineering, although it contains some risks leading us astray with counterfactual judgments. To navigate this challenge, we need a rigorous discipline of thought that can distinguish between what is wishful and what is possible, as well as between pure concepts and reality.

First of all, it is necessary to draw a clear line between the desire for a 'universal' and counterfactual 'ideal' that justifies its existence through the fallacy that S. Huntington (1973) calls 'Webbism' as "the tendency to ascribe to a political system qualities which are assumed to be its ultimate goals rather than qualities which actually characterize its processes and functions" (p. 35), and the desire for the realization of a clearly defined way of a good life in the territory of a particular polis in specific historical circumstances, indicating the specific goals that must be achieved in order for the policy to function in the form we desire.

The controversy between representatives of both these approaches originates in the discussion between Aristotle and Plato in ancient Greece. Plato (1944) proposed his ideas about the timeless ideal of justice in his work *The Republic*, creating the idea of philosophical life as a unity of beliefs and practices. Instead, Aristotle expressed the opinion that the state exists to implement its inherent virtues (Aristotle & Jowett, 1885, p. 1) and that there is no single correct political system (Aristotle & Jowett, 1885, p. 108).

However, ideals alone do nothing and are always about making plans. In this case, a full-fledged discussion about the value bases is hardly possible. From the point of view of the social sciences, we can only talk here about the conditions under which certain ideologies gain or lose their prestige, which is beyond the scope of this study and is covered in more detail in our other works (Volskyi, 2020, Volskyi, 2021).

Before proceeding with the formation of a plan, we need to translate political theory concepts into the language of specific social mechanisms that can be both effective and disastrous in specific circumstances. For example, we do not know what communism is in general and whether it can offer better forms of human community than liberal democratic capitalism. However, we know how to build a state with a planned economy and a one-party regime, and we can empirically find out what practice

of the good life the inhabitants of this state believe is correct. The same situation is with the 'liberal democracy'.

To further develop this idea, it is important to establish the limits and restrictions of the tools we use. Unlike economic or social processes, which are usually continuous in nature, political events such as revolutions, wars, elections, demonstrations, and protests are discrete events that transpire in clear spatiotemporal coordinates (Wallerstein, 2011a, p. 67).

Thus, political science claims to be scientific are always questionable. The number of non-contextual political truths that would be true, both for ancient Sumeria and the modern world, is minimal if they exist at all. Moreover, attempts to find them in order to meet the criteria of 'real' scientificity lead to profound intellectual paralysis when we receive an increasing number of phenomenologically correct micro-studies, which are increasingly difficult to correlate with real political problems.

Therefore, 'correct' political science is, to a large extent, an applied art (Aristotle & Jowett, 1885, p. 107) that should help us solve practical problems using the 'universal' truths of other disciplines. In our case, this is mainly historical macrosociology, which allows us to fit discrete political decisions into a wide spatiotemporal context.

So, for example, Schmitt considered liberal democracy impossible, but only the intellectual abstractions underlying it are incompatible. By formalizing the proper space-time distance between liberal and democratic mechanisms, we could successfully resolve the emerging paradoxes and create more democratic liberalism or a more 'liberal democracy,' depending on the historical situation and our goals.

It is necessary to clearly understand that any military-political decisions can only postpone and smooth out economic processes. This is precisely the tragedy of the peripheralized members of the Core or semi-peripheral states. Often they could serve as the examples of brilliant management decisions that end in incredible results, but the inexorable logic of the economic structure nullifies their efforts.

The clearest example of this process is the French Revolution – universal conscription, mass civic nationalism, universal suffrage, and the bureaucratic infrastructure of direct rule. Anyway, at the end of the road, Great Britain became the hegemon of the capitalist world-system, despite its somewhat archaic government structure but also due to its superior economic organization and a dominant position in the international division of labor.

Thus, all the suggestions below should be considered only a temporary solution and an attempt at damage control. If in the second half of the 21st century, we do not witness the rise of a new hegemonic state capable of recreating regional inequality under acceptable conditions of rapid economic growth, or if the productive forces do not develop to such an extent that most of the planet's population can enjoy the standard of living of the Core, then the structure we suggested would collapse under its weight.

To concretize the concept of 'liberal democracy,' we shall apply to the EU the concepts of the repertoire of contention and political opportunities structure formulated by Charles Tilly (2006) in *Regimes and Repertoires*, as well as a concept of political order and decay by S. Huntington's (1973) *Political Order in Changing Societies*.

According to Tilly(2006), a political regime is a set of stably recurring transactions between elements of one political system (p. 19). The typology of political regimes for this author is defined along two axes: governmental capacity and authoritarianism-democracy (p. 25–29).

Tilly (2006) considered democracy as a political regime in which the government regularly conducts secure consultations with the population about its policies. This is only possible with a high level of governmental capacity, whereby the government can consistently administer social processes and not just sporadically select resources to maintain the military-bureaucratic superstructure (p. 23).

Additionally, the indicator of effective governance is the formation of a modern repertoire of contention. This implies a rejection of violent attempts to achieve particular interests and an appeal to universalist rhetoric when social activity goes beyond narrow group interests and tries to present itself as something generally valid, even if it is not (Tilly, 2006, p. 52–59).

This approach is deeply in line with the position of Huntington (1973), who pointed out that the problem of the functioning of society is not economic development, but the maintenance of political order (p. 1–7). Huntington also emphasized, "The problem is not to hold elections but to create organizations" (Huntington, 1973, p. 7).

The measure of political order is the level of institutionalization of political life (Huntington, 1973, p. 10–12). In the case of rapid change, the absence of stable political institutions leads to the emergence of a praetorian society, where political violence becomes the norm due to the absence of a stable and separate political sphere (Huntington, 1973, p. 195–198).

Also striving for a more differentiated approach, Tilly applied the Aristotelian classification of regimes by the number of rulers and their inner essence, precisely, whether power is exercised in the interests of the policy or the interests of private individuals (Tilly, 2006, p. 18).

Therefore, liberal democracy in this text is understood as a mixed monarch-aristocratic regime, which involves regular and protected consultations with the people (demos) on the implementation of power over them (Tilly, 2006, p. 23). At the same time, the liberal practice of the good life means the use of the modern repertoire of contention in political performance (Tilly, 2006, p. 52–59) and the depoliticization of citizens' private lives. This definition is deeply instrumental and can be challenged since its purpose is not to know the true essence of 'liberal democracy,' whatever it may be, but to avoid the error of 'Webbism' in this work.

It is easy to see that by using the phrase 'liberal democracy,' we are, on the one hand, following Aristotle's precepts and choosing a mixed form of the state as the most stable and healthy. On the other hand, we recognize that the global economic slowdown is causing progressive material inequality. It is necessary to emphasize the distinction between the broad masses of people, or demos, and the privileged minority who adhere to liberal ideals, as well as their difficult-to-reconcile contradictions. Recognizing the problem is the first step toward solving it, while the second step is implementing an institutionalized political solution.

The critical point that is worth paying attention to here is that democracy demands demos as a political entity that embodies the common will of the people, which at the first stage requires the unification of the way of life throughout the EU. Furthermore, such homogenization makes the emergence of universal requirements possible and functions as a modern repertoire of contention on the EU scale.

In the second stage, it is necessary to institutionalize the role of the sovereign (monarch), who derives their legitimacy from the people's will and can serve as a counterweight to the aristocracy. However, it is essential to recognize that whoever holds such a position will inevitably be somewhat susceptible to corruption. Therefore, expecting the sovereign to always accurately represent the people's will or consistently act in their best interests would be naive.

Furthermore, the existence of such a position will lead to the crystallization of the concept of the demos and the demos themselves. Moreover, it will create a point in the EU political system at which the legitimacy of power is based not on money or far-fetched concepts (values), but on the fact of voting for a particular politician. In such a way, the latest would be encouraged to lead their communities towards an 'ever closer union,' thus enhancing the EU's sovereignty against external and internal forces. In turn, this would create a situation where the will of the people within the EU's territory would no longer be an empty phrase.

The third stage inevitably follows from the previous two. Under the conditions of the 'Thirty Years' War,' political decisions are inseparable from economic ones. For politics not to revolve around cultural differences and for the will of the sovereign to embody the people's wishes, it is necessary to put the economy at the center of political discussions. This strategy will depoliticize the private life of citizens, thereby giving them the freedom to choose life strategies within socially permitted limits, which in practice could be even more expansive than the current liberal-market 'freedom' against the backdrop of a cancellation culture.

It should be noted that the 'return' of the political to the public stage creates an explicit criterion for limiting the elements of the market, which is so lacking in the work of Polanyi, who noted the fact of the Great Transformation but did not give a clear definition of the new state of affairs, limiting himself to a story about the benefits of Christianity for souls.

In this configuration, until the signal crisis of the next hegemonic state, the challenge for economic freedom is to balance the need for competitiveness with other states in the Core and Semi-Periphery while also avoiding the temptation to extend policies and practices that may harm the quality of life. It is a delicate balance, much like navigating between Scylla and Charybdis.

Conclusion

In the first section of this paper, we established that the decline of American hegemony has resulted in slowing economic growth, transforming the EU's external and internal activity into a zero-sum game, and blurring the line between political and economic decisions. This undermines the resilience of the EU, which is based on a liberal faith in market dynamics.

As the level of inequality between the Core and other areas of the capitalist world-economy decreases, we find ourselves in a situation of acute shortage of resources. Thus, this forces us to abandon liberal expansion and begin to rethink liberalism in terms of the Aristotelian good life of a separate polis, which requires us to raise the question of a new institutional design of political and economic processes.

In the second section, we argued that the continuation of the EU as the current ordoliberal 'utopia' or military-political confederation, as proposed by the Fouche Plan, could lead to a potential decline of democratic institutions within its territory and to the peripheralization of its member states.

As an alternative, we proposed the concept of the United States of Europe, based on the idea that a safe social 'liberal' space can only exist within a stable political entity.

In our project, we abandoned such phantasms of liberal thought as the idea of a social contract or an ideal communicative community. In contrast, we claimed that, in reality, the political entity is constituted by the executive branch, specifically by the sovereign's will.

To be truthful, the assumption that a European federation could be created through negotiations between elites and that common interests and living conditions can shape a European populus is the most liberal and optimistic scenario that can be realistic. Since the political and economic alternatives are much more realistic, the decline of Europe and/or Germany will make another attempt to unite a divided Europe with 'blood and iron.' In both cases, we would face a region in which, instead of any form of 'liberal democracy,' there will be a fear of big and small tyrants and the arbitrariness they create.

For this purpose, we attempted to spell out the foundations for a stable institutionalization of such a republic. Furthermore, we translated the concept of 'liberal democracy' from the language of political theory into the language of specific socio-political mechanisms that guarantee the stability of the political regime. As a result, we created a system of goals that need to be achieved in this way.

1) In our study, we defined liberal democracy as a monarchy-aristocratic regime that regularly engages in safe, two-way consultations with the demos.

2) This construction assumes the preservation of the 'liberal' aspirations of the elite to enrich themselves. However, the key to it is the existence of the demos, without which democracy and the modern repertoire of contention, which implies the possibility of peaceful protest under the slogans of general social benefit, would be impossible.

3) Demos, as a set of people united by a common interest, could arise only in the case of unification of living conditions, which requires a common social policy throughout the EU and economic convergence of member states. The European Federation should maintain its positions as close as possible to the Core and form a belt of peripheral territories under its control.

4) In the context of a large, primarily federal state, parliamentary institutions that lack their own political subjectivity cannot adequately express the people's will. This necessitates the creation of a figure of 'monarch' similar to the plebeian tribune in the Roman Republic and a sovereign capable of making decisions in times of state emergency when the political entity's integrity is at risk.

5) Under the conditions of multicultural statehood, the only way to ensure its stability is depoliticization and neutralization of cultural differences, which means that cultural differences should cease to be a reason to kill and die for them. Therefore, on the one hand, it is necessary to formalize political cleavages along the contradictions between the EU and the great powers of the capitalist world-system. On the other hand, there is a need to politicize economic contradictions concerning the distribution of material wealth between the state's elites, demos, and military-political needs.

Вольський О. Проблема дефіциту демократії у ЄС: між політичною спільнотою та ринковою утопією

У статті розглянуто проблему співвідношення практик ордоліберального ринку, електоральної демократії та суверенітету ЄС і його держав-членів в умовах занепаду американської гегемонії та початку китайського циклу накопичення.

Для цього у першому розділі проаналізовано функціонування ЄС на політико-інституціональному та економічному рівнях. З опорою на праці К. Поланьї, К. Шмітта та їх послідовників було продемонстровано, що на інституціональному рівні неоліберальні практики загальноєвропейського ринку входять у конфлікт з демократичними механізмами держав-членів ЄС. Обмеження державного суверенітету на користь наднаціональних структур призводить до обмеження впливу демократичних інституцій на процес прийняття рішень, що робить європейські суспільства вразливими перед несприятливою ринковою динамікою та егоїстичними інтересами елітарних груп.

Також на рівні аналізу економіки було продемонстровано, що занепад економічних підвалин американської гегемонії призводить до сповільнення темпів економічного зростання. А наслідком цього є прогресуюча майнова нерівність у межах Ядра капіталістичної світ-системи, що загрожує функціональності демократичних інституцій, та скорочення розриву між Ядром та Напівпериферією. Все це призводить до підйому напівпериферійних держав, котрі своєю активністю підривають міжнародний ліберальний порядок.

У другому розділі були розглянуті сценарії функціонування ЄС в умовах переходу капіталістичної світ-системи від анархічного до хаотичного стану функціонування. З опорою на праці Аристотеля, Ч. Тіллі та С. Гантінгтона були запропоновані політико-інституційні рішення, потенційно здатні стабілізувати функціонування ЄС та зберегти його як простір ліберальних практик благого життя.

Ключові слова: ТМВ, ЄС, світ-система, напівпериферія, Аррігі, Поланьї, Валлерстайн, гегемонія, США, держава, що сприяє розвитку.

Bibliography:

1. Aristotle. B. Jowett. *The Politics of Aristotle*. Oxford: Clarendon Press. 1885. 452 p.
2. Arrighi G., Silver B. J., Brewer B. D. Industrial convergence, globalization, and the persistence of the North-South divide. *Studies in Comparative International Development*. 2003. Vol. 38, no. 1. P. 3–31. URL: <https://doi.org/10.1007/bf02686319> (date of access: 19.04.2023).
3. Arrighi G. *The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery*. Semiperipheral states in the world-economy. Westport, 1990. P. 11–47.
4. Arrighi G., Drangel J. *The Stratification of the World-economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone*. *Review (Fernand Braudel Center)*. 1986. Vol. 10, no. 1. P. 9–74.
5. Arrighi G. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of our Times*. 2nd ed. Verso, 1996. 400 p.
6. Caporaso J. A., Tarrow S. Polanyi in Brussels: Supranational Institutions and the Transnational Embedding of Markets. *International Organization*. 2009. Vol. 63, no. 4. P. 593–620. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020818309990099> (date of access: 19.04.2023).
7. Collins R. *Macrohistory: Essays in sociology of the long run*. Stanford, Calif : Stanford University Press, 1999. 312 p.
8. Hayek F. A. v. *The Economic Conditions of Interstate Federalism*. *New Commonwealth Quarterly*. 1939. Vol. V, no. 2. P. 131–149.
9. Huntington, S. *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press. 1973. 500 p.
10. Höpner M., Schäfer A. Embeddedness and Regional Integration: Waiting for Polanyi in a Hayekian Setting. *International Organization*. 2012. Vol. 66, no. 3. P. 429–455. URL: <https://doi.org/10.1017/s002081831200015x> (date of access: 19.04.2023).
11. Кутуєв П. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2016. 516 с.
12. Mouffe C. *The Democratic Paradox*. Verso, 2000. 192 p.
13. Plato. *The Republic of Plato*. Oxford: Clarendon Press. 1944. 388 p.
14. Піккеті Т. Капітал у XXI столітті. Київ : Наш формат, 2016. 696 с.
15. Polanyi K. *Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Beacon Press, 2001. 357 p.
16. Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 256 с.
17. Savevska M. *The evolving governance structure of the European Union : asymmetric, but not dis-embedded : immanent possibilities in the social and environmental policy domains : thesis*. 2014. URL: <http://wrap.warwick.ac.uk/67645/> (date of access: 19.04.2023).
18. Шмитт К. *Понятие политического*. Санкт-Петербург : Наука, 2016. 568 с.
19. Tilly C. *Regimes and Repertoires*. University Of Chicago Press, 2006. 240 p.
20. Вольський О. Вплив транзиту гегемонії на структури символічного насильства в капіталістичній світ-системі. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2021. № 2(50). С. 8–14.
21. Вольський О. Теорії модернізації як інструменти символічного насильства в історичному контексті XVIII – XX століття: Магістерська робота. Київ, 2021. 102
22. Wallerstein I. *Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. University of California Press, 2011. 440 p.
23. Wallerstein I. *Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600 1750*. University of California Press, 2011. 397 p.
24. Wallerstein I. *The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy*. *Comparative Sociology*. 1983. Vol. 24, no. 1. P. 100–108. URL: <https://doi.org/10.1163/156854283x00071> (date of access: 19.04.2023).
25. Weissenbacher R. *The Core-Periphery Divide in the European Union*. Cham : Springer International Publishing, 2019. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28211-0> (date of access: 19.04.2023).
26. Woodruff. D., M. (2014). *Governing by Panic: The Politics of the Eurozone Crisis*. LEQS Paper. No. 81/2014
27. Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the enlightenment*. Stanford, Calif : Stanford University Press, 1994. 419 p.

References:

1. Aristotle. & B. Jowett. (1885). *The Politics of Aristotle*. Clarendon Press.
2. Arrighi, G. Silver, B.J & Brewer, B. D. (2003). *Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North-South Divide*. *Studies in Comparative International Development*, 38(1), 3–31.

3. Arrighi, G. (1990) The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In Martin, W, G. (ed) *Semiperipheral states in the world-economy*, (pp. 11–42). Greenwood Press.
4. Arrighi, G., & Drangel, J. (1986). The Stratification of the World-Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone. *Review (Fernand Braudel Center)*, 10(1), 9–74. <http://www.jstor.org/stable/40241047>
5. Arrighi, G. (1996). *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of our Times*. Verso.
6. Caporaso, J. A., & Tarrow, S. (2009). Polanyi in Brussels: Supranational Institutions and the Transnational Embedding of Markets. *International Organization*, 63(4), 593–620. <http://www.jstor.org/stable/40345950>
7. Collins, R. (1999). *Macrohstory: Essays in Sociology of the Long Run*. Stanford University Press.
8. Hayek, F. A., (1939) The Economic Conditions of Interstate Federalism. *New Commonwealth Quarterly*, V, No. 2, 131–149.
9. Huntington, S.,P. (1973). *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press
10. Höpner, M., & Schäfer, A. (2012). Embeddedness and Regional Integration: Waiting for Polanyi in a Hayekian Setting. *International Organization*, 66(3), 429–455. <http://www.jstor.org/stable/23279963>
11. Kutuiev, P. (2016). Transformatsii modernu: instyuttsii, ideii, ideolohii: monohrafiia. [Transformations of Modernity: institutions, ideas, ideologies]. Vydavnychiy dim Helvetyka.
12. Mouffe, Ch. (2000). *The Democratic Paradox*. Verso.
13. Pikketi, T. (2016). Kapital u XXI stolitti. Kyiv. [Capital in the Twenty-First Century]. Nash Format
14. Plato. (1944). *The Republic of Plato*. Oxford University Press.
15. Polanyi, K. (with Stiglitz, J.,E.). (2001). *The great transformation: the political and economic origins of our time*. Beacon Press. (Original work published 1944).
16. Rosanvallon, P. (2007). *Utopičeskij kapitalizm. Istoriâ idej rynku* [Utopian Capitalism: A History of the Idea of the Market]. Novoe literaturnoe obozrenie.
17. Saveska M. (2014). *The Evolving Governance Structure of the European Union: Asymmetric, but not Disembedded: Immanent Possibilities in the Social and Environmental Policy Domains* [Doctoral dissertation, University of Warwick]. University of Warwick institutional repository. <http://webcat.warwick.ac.uk/record=b2760040~S1>
18. Schmitt, C. (2016). Ponâtie političeskogo [The Concept of the Political], Filippov, Alexander. F (ed.). Nauka.
19. Tilly, Ch. (2006). *Regimes and repertoires*. The University of Chicago Press.
20. Volskyi, O. (2020) Teorii modernizatsii yak instrumenty symvolichnoho nasylstva v istorychnomu konteksti XVIII–XX stolittia. [Modernization Theories as an Instrument of Symbolic Violence in Historical Context of the 18th–20th Centuries] [Master's thesis, NaUKMA]. eKMAIR <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19493>
21. Volskyi, O. (2021). Vplyv tranzytu hehemonii na struktury symvolichnoho nasylstva v kapitalistychnij svit-systemi [The impact of the hegemony on the structure of symbolic violence in the capitalist world-system]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy “Kyivskiy politekhnichnyi instytut”. Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*. № 2 (50). 8–14.
22. Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (1st ed.). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnrj9>
23. Wallerstein, I. (2011). *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750* (1st ed.). University of California Press. <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnn7m>
24. Wallerstein, I. (1983) The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy *International Journal of Comparative Sociology Volume 2: Issue 1–2*, 100–108.
25. Weissenbacher, R. (2019) *The Core-Periphery Divide in the European Union. A Dependency Perspective*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28211-0>
26. Woodruff, D., M. (2014). Governing by Panic: The Politics of the Eurozone Crisis. *LEQS Paper*. No. 81/2014
27. Woolf, L. (1994). *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2023

Стаття рекомендована до друку 24.04.2023

ОБРАЗ МІСТА В ОКУПАЦІЇ

Зубченко О. С.,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольського державного університету
ORCID ID: 0000-0001-6748-3981
zubchenko2016@online.ua

Статтю присвячено сприйняттю образу свого міста населенням тимчасово окупованих територій Півдня України. На прикладі м.Бердянськ автор доводить, що у місцевих жителів формується травматичне розуміння рідного міста як чужого, зрадженого та спорожнілого. Спираючись на здобутки феноменології П. Бергера і Т. Лукмана, теорії міського середовища А. Лефевра та К. Лінча, методологічні принципи П. Штомпки, М. Кастельса та Дж. Джакобс, дослідник розглядає образ міста як сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, що виникають у формі відчуттів та пам'яті про минулий досвід, тісно пов'язані із просторовою локалізацією, детермінуються соціокультурними та історичними чинниками. У ході неформалізованого аналізу змісту 15 інтернет-джерел, які містять інтерв'ю із вимушеними переселенцями та тими, хто залишається у Бердянську, відзначено, що образ міста виникає у вимірах «минуле-майбутнє – поточні соціальні інтеракції» та «візуальний – соціальний простори».

Показано, що в окупації міський простір зі сфери громадської активності перетворюється на зону ризику, а звичайні справи набувають непередбачуваних рис. Робиться висновок, що для знищення соціальної суб'єктності міської громади загарбники проводять політику урбіциду, що включає окупацію фізичного простору, порушення приватності, створення штучного карнавального дискурсу міського життя, економічну ізоляцію і візуальну триколонізацію. Констатовано, що за цих умов відбувається повернення до соціальних практик часів комуністичного тоталітарного режиму у політичній та соціально-економічній сферах. Автор доводить, що у такий спосіб російські окупанти намагаються нав'язати своє бачення минулого та майбутнього, надати додаткової легітимності своїй владі на тлі зростання народного спротиву та очікування Української армії.

Ключові слова: окупація, образ міста, міський простір, репрезентація простору, візуальний простір, урбіцид.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Із перших днів російської агресії майже три чверті території Запорізької області було захоплено кремлівськими військами. Ворог зумів взяти під контроль десять із чотирнадцяти міст регіону, в кожному з яких окупація відбувалася по-різному. У Мелітополі і Токмаку кілька днів тривали вуличні бої, Пологи та Василівку загарбники сильно зруйнували артилерійськими обстрілами, а в Енергодарі та Дніпрорудному путінські вояки зіштовхнулися із потужним народним спротивом. Разом з тим на південному сході області росіяни майже не зустріли військового опору та 28 лютого 2022 року увійшли до м. Бердянськ.

До війни Бердянськ посідав третє місце у регіоні за чисельністю населення (понад 100 тис. осіб) та відігравав важливу роль у соціально-політичних процесах у Запорізькому краї. За останні десятиліття багато було зроблено для розвитку інфраструктури та рекреаційної сфери, а Бердянськ почав позиціонуватися як головний азовський курорт України. Паралельно з цим тривало формування власного політичного та медійного простору, а також велася запекла боротьба між олігархічними угруповуваннями народного депутата України від ОПЗЖ О.Пономарьова та колишнього міського голови В. Баранова. Прихід ворога відкрив нову трагічну сторінку в історії міста: із безлюдними вулицями (за деякими оцінками, на вільну територію України виїхали до 70% бердянців), порожніми пляжами та нескінченними колонами ворожої техніки. У багатьох місцевих, які все життя прожили у Бердянську та вимушено виїхали, формується відчуття рідного міста як покинутого та зрадженого. За умов війни та тривалої окупації проблема відчуження від своєї малої Батьківщини виходить далеко за межі одного населеного пункту та набуває загальнонаціонального звучання.

© Зубченко О. С.
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Базуючись на теоретико-методологічних засадах феноменології, можна стверджувати, що процеси привласнення та відчуження життєвого середовища мають не лише когнітивне, але й інтенціональне наповнення. Процес конструювання нами власної соціальної реальності відбувається вибірково, із додаванням значущості її окремим елементам залежно від соціально-історичних обставин (Бергер, Лукман, 1995, с. 13–15). До війни робити запаси дров, води або свічок для міських мешканців було чудацтвом, а після початку масованих ракетних обстрілів стало життєвою необхідністю. А.Лефевр відзначає, що предмети міського середовища є важливими орієнтирами у життєвому світі містян: вони свідчать, нагадують, вказують на те, що було, є або буде, дозволяють перекидати символічні містки між життям до та після окупації (Лефевр, 2010, с. 6).

Значний внесок у розробку та емпіричну верифікацію поняття «образ міста» зробив К. Лінч. У сприйнятті образу міста дослідник відзначає три ключові компоненти: упізнання (своєрідна «родзинка» міста, яка є результатом спільного соціального конструювання або штучно створюється елітними групами), співвіднесеність (семантичні та просторові зв'язки людей із певними міськими об'єктами – майданами, пам'ятниками, парками, вулицями тощо), емоційна та практична значущість (здатність міського середовища бути простором символічної комунікації, надихати, надавати почуття гордості за рідне місто) (Лінч, 1982).

Також великий евристичний потенціал містить концепція «тротуарних розмов» (Дж. Джакобс) – безлічі швидкоплинних соціальних контактів між містянами на локальному рівні, які із настанням цифрової епохи все більше зміщуються у дописи в Facebook чи Telegram (Джекобс, 2011, с. 16–18). У свою чергу теорія дуальності М. Кастельса описує співіснування на окупованих територіях двох соціальних просторів – активістів руху опору, що розклеюють патріотичні листівки та передають нашої армії координати ворога і з нетерпінням чекають визволення та колаборантів, які вишуковуються в чергу за російськими паспортами, охоче перекваліфікуються із електриків та манікюрниць у директорів шкіл та посадовців і на кожному кроці вихваляють окупантів (Міхно, 2020, с. 69). Комплексний аналіз формування образу міста в окупації дозволяє провести концепція культурної травми П. Штомпки, де значення має як сама травматична подія (безперешкодне входження іноземних військ), так і її подальша інтерпретація (псевдореферендум, незаконне приєднання до Росії, репресії, деукраїнізація, інформаційна ізоляція та вимушена міграція). Травматизація проходить через кілька фаз, глибина та тривалість яких залежить від багатьох військових, політичних та соціокультурних чинників: наявність культурного середовища, що сприяє виникненню травми, травматичний інцидент, пошук відповідних репрезентацій та створення травматичного дискурсу, поширення травматичних симптомів на певну соціальну спільноту, посттравматична адаптація (звикання до нового дискурсу) та детравматизація (Sztompka, 2000). Очевидно, що така травматична послідовність буде абсолютно різною для Ірпеня, Бучі, Гостомеля, де ворог був близько місяця, Ізюма та Куп'янська, де триколори майоріли понад півроку, та Бердянська, де росіяни панують вже майже рік. Описуючи свої почуття та враження від життя під «руським миром», городяни фактично розповідають нову історію, де місце сезонних заробітків, туристів та комарів заповнюють катівні, викрадення людей, «віджим» майна та російська школа суворого режиму.

Значну роботу в цьому напрямі проводять і українські дослідники. Н. Міхно акцентує увагу на аналізі міських семантичних дискурсів влади, публічності та приватності (Міхно, 2020), О. Мусієздов зосереджується на особливостях конструювання уявлень про місто та міську ідентичність (Мусієздов, 2009), В. Середа вивчає роль місць пам'яті у конституюванні міського простору, О. Міхеєва розглядає соціальні інтеракції у місті як поле символічних битв за ствердження своєї версії минулого, сьогодення та майбутнього (Міхеєва, 2013), а О. Мельничук концентрується на вивченні правового образу міста (Мельничук, 2011).

Емпіричною базою нашого дослідження стали інтерв'ю із вимушеними переселенцями із Бердянська та особами, що перебувають на окупованій території. Їх було розміщено у загальному доступі на 13 веб-сайтах, відомості про які наведено у переліку джерел, та у телеграм-каналах «Бердянск в оккупации» (https://t.me/berdyansk_oss) та «Бердянск наш» (https://t.me/brd_nash). Із використанням методу традиційного аналізу документів відповідно до схеми об'єкта дослідження відібрано ціннісні оцінки та емоційні судження людей, які описували їхнє життя у тимчасово окупованому місті.

Виділення не вивчених раніше частин загальної проблеми. Разом з згадани вище зарубіжні та вітчизняні наукові розвідки не дають відповідей на те, як сприймають люди рідне місто за умов окупації, коли легітимні соціальні інститути замінено на їхні дисфункційні аналоги, а будь-яка рутинна соціальна дія може становити небезпеку для здоров'я та життя.

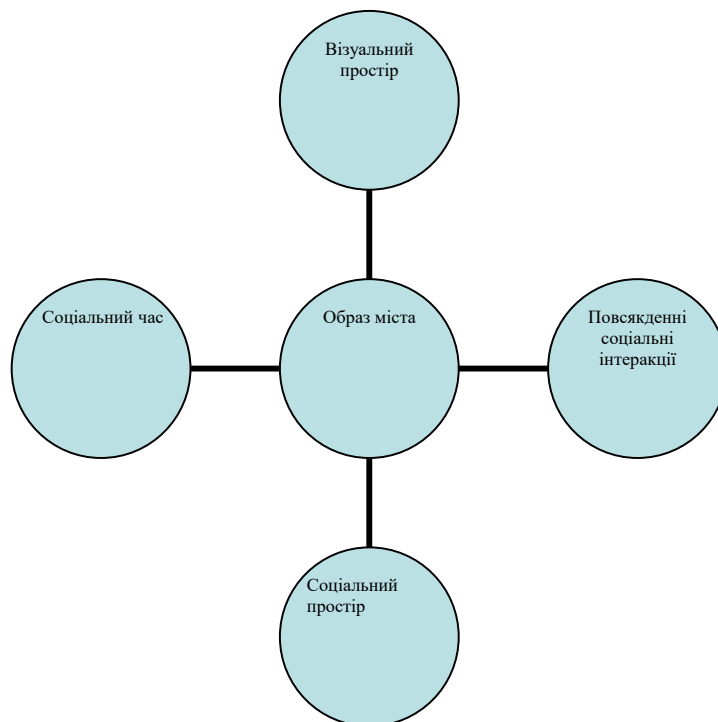
Мета статті – дати визначення поняттю «образ міста в окупації», розкрити його структуру, охарактеризувати особливості індивідуального та групового сприйняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один із перших соціально-філософських аналізів образу міста як результату соціально-конструктивної діяльності представників різних соціальних груп ми знаходимо у Г.Сковороди: «Всякому місту – звичай і права, всяка тримає свій ум голова... Панські Петро для чинів тре кутки, Федір-купець обдурити прудкий». О. Шпенглер звертається до понять «обличчя та душа» міста, завдяки яким наші вулиці, площі та архітектурні ансамблі стають нашими антропоморфними друзями, з якими говорять, сваряться та закохуються (Шпенглер, 2009, с. 93). М. де Серто описує образ міста через багатозначні символи, через які відбувається обмін значеннями, емоціями, спогадами, циркуляція колективного та індивідуального досвіду (Серто, 2013).

Л. Нагорна наголошує, що образи регіонів та міст, виконують кілька соціальних функцій – еталона (життя до окупації), мірило специфічності (Азовське море, набережна, порт) та критерію неприйняття (не уявляю рідний Бердянськ під триколом). При цьому сприйняття образу міста є суб'єктивним процесом, який фрагментується на рівні соціальних та поселенських груп, та водночас узагальненою соціологічною характеристикою, що описує множинність настроїв мешканців міста (Нагорна, 2013).

Виходячи із сказаного вище, ми визначаємо образ міста як сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, що виникають у формі безпосереднього відчуття та пам'яті про минулий досвід, пов'язаних із певною просторовою локацією та детермінуються соціокультурними чинниками. Образ міста постає перед нами не поодиноким перцептивним актом, а багатшаровою, когнітивною конструкцією, що відображає різні типи соціального досвіду (тих, хто виїхав та хто лишився в окупації, колаборантів, борців із агресорами і звичайних містян, які думають лише про власне виживання). Доповненням до нього є стратегії травматичної адаптації – активні (мертонівські інновації та бунт, гідденсівська «боротьба проти виявлених джерел небезпеки») та пасивні (ритуалізм та ретритизм, цинічний песимізм, прагматичне ставлення із свідомим придушенням занепокоєння, оптимізм (якось все владається), що реалізуються як тими, хто лишається у рідному місті, так і вимушеними мігрантами. У найбільш загальному вигляді образ міста можна представити у вигляді наступної схеми мал. 1).

Із мал. 1 можемо бачити, що образ міста утворюється дихотомічними парами «соціальний час – повсякденні інтеракції» та «візуальний простір – соціальний простір». Таке співвідношення описує когнітивність та інтенціональність у сприйнятті людьми рідного міста. Адже після приходу ворожих військ життя не зупиняється, люди продовжують працювати, ходити на ринок, їздити у громадському транспорті, відзначати дні народження. Проте нав'язані окупантами порядки з кожним днем все більше дають знати про себе – треба менше говорити із незнайомцями, щоб не потрапити до катівні, отримати російський паспорт, аби влаштуватися на роботу, та всупереч здоровому глузду відвести дитину до російської школи, якщо не хочеш проблем. У свою чергу візуалізація ілюзії

Мал. 1. Структура образу міста в окупації

кращого життя є однією із найважливіших соціальних практик тоталітарних режимів. З перших днів неволи у Бердянську з'являються черги за російською «гуманітаркою», масовку для яких завозять із Криму та Ростова, сотні біг-бордів «С Россией навеки», штучно вигадані нові та витягнуті із шухляди старі свята (день народження Леніна), показушні подарунки від «регіонів-шефів» тощо. Насправді за цією красивою вітриною ховається страх, свавілля чужинців у загарбаному місті, інформаційний вакуум та щодня зростаючі злидні.

На думку П. Гуйвана, дослідження часового впливу на характер соціальних відносин має спрямовуватися на виявлення взаємозв'язку емоційного сприйняття минулого, сьогодення і майбутнього з особистісними і суб'єктивними мотиваційними установками (Гуйван, 2021). Саме тому у своїх оцінках подій у рідному місті бердянці посилаються на міжпоколінський травматичний досвід переживань Другої світової війни: «будучи підлітком, я читав багато книг і дивився багато фільмів про війну. Тоді найстрашнішим моїм кошмаром був сон про те, як фашисти захоплюють наше місто. Сьогодні я... розумію, чому фашисти в них завжди говорили російською»; відмовляються вірити у реальність, того, що сталося («часто десь в автобусі, або стоячи в черзі, можна почути, як людина вимовляє цю фразу: «Я хочу прокинутися, я не можу повірити, що це правда з нами відбувається» (Фролова, 09.11.2022); намагаються переконати себе, що повномасштабна військова агресія неможлива в епоху сучасного інформаційного суспільства: «я не могла собі уявити, що таке можливо в 21-му столітті. Ми тут працюємо, винаходимо новітні технології, по різноманітних конференціях їздимо, і раз – війна» (Твердохлеб, 2022).

На цьому тлі велике значення для осмислення свого місця та ролі у новому світі має часова перспектива особистості – сукупність її уявлень про свої психологічне минуле та те, що існує зараз. Наразі городяни, що лишилися в окупації, відчувають повну життєву невизначеність «Після приходу російських загарбників життя «дуже спростилося»... Ти вже не будуєш плани, не мучишся поганими новинами в інтернеті. І з тривогою думаєш: а що далі, чи надовго це затягнеться, наскільки тебе вистачить все це терпіти... Найстрашніше – якщо ця окупація надовго» (Вернігор, 2022).

Водночас люди відчувають, що минув час, коли можна було вільно жити та будувати плани, пов'язані із рідним містом: «Я з болем бачила, як змінюється місто. Насільки іншими стають люди. Ніхто нікому не дивиться в очі. Особливо боляче стало, коли пішли розмови про те, хто пішов працювати з окупантами. І ти розумієш, що хтось зробив це сам, а когось просто змусили» (Твердохлеб, 2022). Свій страх у сьогоденні та майбутньому бердянці описують майже по кафкіанськи: «Утро. Пробуждение. Глаза ещё закрыты, но мозг уже фиксирует звуки, запахи – ничего не изменилось. Сознание вытаскивает из сна в реальность, которая страшнее любого ночного кошмара – война продолжается. Мы дрейфуем в состоянии оккупации, а вместе с ней в безысходность» (Бердянск в оккупации, 15.12.2022).

По-іншому бачать плин соціального часу та свої можливості у ньому симпатички окупаційної влади: «Жить стало лучше и морально, и материально. Работа, зарплата, уважение. Жизнь только начинается. Всё будет хорошо», «Мои знакомые, которые при Украине мусорные баки переворачивали...сегодня тачки крутые купили и на людей стали похожи», «А в Бердянске всё-таки стало лучше. Выбор появился и начальники присмирили» (Бердянск наш, 10.12.2022).

Таким чином, підтверджується теорія М. Кастельса про те, що в сучасних містах з'являються паралельні простори, а у їхніх мешканців формуються власні життєві світи, пов'язані із певними соціально-статусними позиціями. Хтось, не схотівши жити у полоні рашистів, кинув комфортний будинок, престижну роботу та відправився світ за очі, на вільну Україну, а інші, за допомогою окупантів, захопили їхнє житло та бізнес та стрімко піднялися соціальними сходами. Наприклад, у сел. Андріївка Бердянського району заступницею самозваного голови з легкої руки ворога стала С. Кубрак, яка за тридцять років жодного дня офіційно не працювала, а підозрюваний у хабарництві та шахрайстві В. Бардась став керівником міського газового господарства.

Повсякденні соціальні інтеракції часів війни конституюються у двох вимірах. Перший із них описує рутинні, статичні порядки нашого життя, те, що трапляється щодня, незалежно від кольору прапорів над міською радою. Другий – характеризує нові, неординарні моменти соціальних взаємодій, що пов'язані із загрозами свободі, життю, майну, побутовими складнощами, необхідністю пристосовуватися до соціального укладу, який принесла держава-агресор.

Загалом, повсякденні соціальні інтеракції позбуваються стабільності та передбачуваності, а означення часових рамок певних подій стає дуже умовним: «Выходя из дома, не знаешь, где можешь оказаться: общественный транспорт ходит редко, можешь не влезть в маршрутку – и тогда надо где-то ночевать, потому что до начала комендантского часа можно не успеть домой». У місто повертаються останні роки радянської влади із довжелезними чергами за найнеобхіднішим: «Охота за продуктами и лекарствами стает повседневной нормой. Первыми исчезли соль, крупа, сахар, потом макаронка и молочка, затем консервы, тушёнка... Слово дефицит вернулось в оборот.

Різновиди повсякденних інтеракцій

Різновид інтеракцій	Рутинні	Нові
Розпорядок дня	Робота, дім, родина, діти	Пошуки продуктів та ліків, торговельних закладів, які приймають платіжні картки
Вулиця	Йти звичайною дорогою на роботу та додому	Комендантська година, місця небезпеки (блокпости, комендатури, пункти базування ворога), закриття міста
Поведінка у громадських місцях	Сідати у «свою» маршрутку	Чистити телефон, не говорити вголос при незнайомих
Споживання	Піти в магазин або на базар	Купувати про запас, дефіцит
Гроші	–	Курс рубля до гривні, де приймають які гроші, чи не надурять із рештою, готівка у кишені

Появляється привычка, если что-то нашел, брать для себя, родителей, друзей, соседей. Даже если им не надо, все берешь про запас – это норма» (Бердянск в оккупации. 15.12.2022). Покоління, народжене у незалежній Україні, немовби проживає життя своїх батьків.

Окрім цього, бердянці фактично втрачають лефеврівське «право на міста», не ризикуючи зайвий раз виходити із дому. Миський публічний простір зі сфери громадської активності та політичного протесту (яким він був у перші тижні масових проукраїнських мітингів) перетворюється на зону ризику, звідки можна не повернутися: «Телефон чистишь два-три раза в день, потому что хочется быть в курсе всех новостей, а они могут не понравиться российскому патрулю... На дорогах машин с буквой «зэт» – много, разные – они бесят... Объекты, в которых большое скопление вооруженных людей, обходишь стороной, чтобы не нарваться» (Бердянск в оккупации, 15.12.2022).

Внаслідок відчуження від свого міста у людей виникає глибока криза ідентичності: «Важно не потерять себя в потоке бурных обсуждений среди обывательских разговоров в очередях: «Нас бросили», «никто не будет освобождать», «кому мы нужны», «специально отдали» (Бердянск в оккупации, 15.12.2022).

Ще одним інструментом окупаційної влади із позбавлення місцевих жителів власної соціальної суб'єктності стає економічна ізоляція від вільної України, перекриття надходження гривні та махінації із гривнево-рублевим курсом: «Курс периодически змінюється, то 1:2, то 1:1,5. В магазинах, переважно, ціни вказані у двох валютах, а ось на АЗС лише в рублях. Місцеві кажуть, що навесні в магазинах перестали приймати монети. Кожен сам собі господар».

Травматичність загальної соціальної невизначеності підсилюється перенесенням на український ґрунт російських практик стукацтва: «Подбегая к работе, осматриваешься – ищешь взглядом людей в камуфляже или посторонних в штатском – чувствуешь их нутром. Стучишь в дверь... сразу вопрос: «Привет, чужих нет?» Замечаешь, как светлеют лица коллег, когда тебя видят» (Бердянск в оккупации. 15.12.2022). Все більшого значення у творенні образу міста набуває страх, який охоплює як дорослих, так і дітей, що *вимушено пішли до російської «школи*»: «Дети в первый день так испугались, когда увидели у входа солдата с автоматом. Это стресс для них, конечно». (Рощина, 2022).

Водночас деякі містяни наївно розмірковують про відмінності реалій окупації у Бердянську та знищеному рашистами Маріуполі: «Жизнь была спокойной, если не учитывать военных на улицах и вертолеты в небе. Люди стали гулять по городу и не вовлекаться в происходящее. Все продолжили жить, как жили раньше... Для нашего города российским военным дали приказ вести себя культурно и показательно. Они как будто хотели всем показать, какое может быть отличие от того же Мариуполя. А может быть, это потому, что украинские военные нас не отстаивали и просто сдали». (Моторина, 2022). На жаль, такі ретритистські настрої (часто навіть у відверто колабораціоністській інтерпретації «у нас все нормально, не нужно нас освобождать») є непоодинокими.

Останніми роками мейнстримом у соціології міста стає наукове освоєння візуального простору. Л. Нагорна відзначає, що «саме образи роблять історію видимою, відчутною «на дотик». Зображення дає змогу сполучити реальне й ідеальне, колективне й індивідуальне, когнітивне й ідеологічне» (Нагорна, 2013, с. 128). При цьому єдиного погляду на структуру візуального простору міста досі не склалося. М. Оже акцентує увагу на важливості «не-місць» – «неантропологічних» просторів без ідентичності та історії, зокрема, порожньої автостанції та зарослого бур'янами залізничного вокзалу, куди за часів України приїжджали та від'їжджали мільйони туристів (Оже, 2017). Іншим важливим елементом миського ландшафту стають торгові центри, які хоча й перетворюють містянина на споживача, проте до окупації давали відчуття стабільного та впорядкованого життя. Щойно приїхавши до вільного Запоріжжя, багато бердянців із захватом говорили про можливість піти до улюблених

супермаркетів АТБ або «Сільпо». Актуальною для Бердянська є і дихотомія «публічності-приватності», запропонована М. Кон (Kohn, 2004). Зважаючи на наміри рашистів зберегти та посилити сухопутну та морську присутність у регіоні, уже найближчим часом багато приморських територій та пляжів можуть опинитися за колючим дротом.

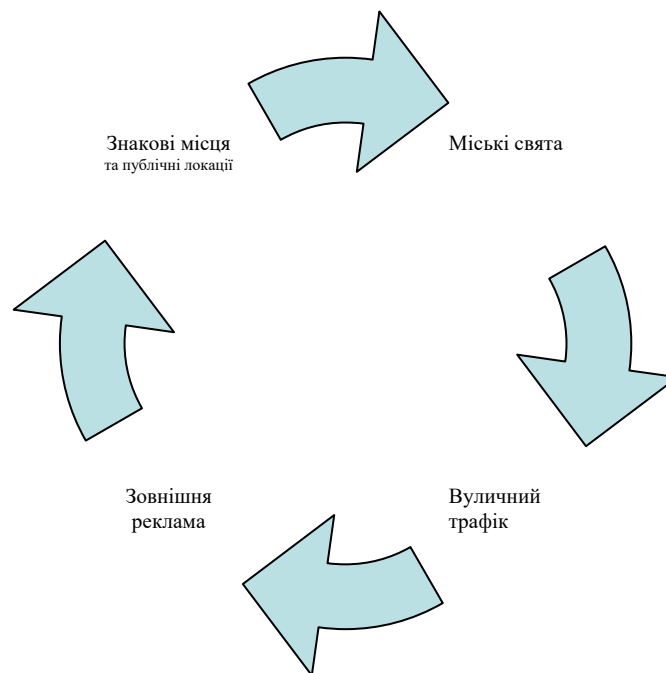
Таким чином, досліджуючи проблематику візуалізації образу міста, ми маємо шукати відповідей одразу на декілька запитань: під впливом яких чинників виникають образи? Як вони функціонують та впливають на соціальну поведінку? Якою мірою співвідносяться з реальністю? Як ворог використовує сферу візуального для опанування та закріплення свого контролю над фізичним простором? Відповіді на ці питання допоможе схема візуального простору міста, яку наведено у мал. 2.

Всі елементи візуального образу тісно пов'язані між собою, проте сприймаються по-різному. Біженці із Бердянська зізнаються, що найбільше пригнічує тотальне домінування кольорів окупантів: «Куди не подивися, всюди їхні гасла, російські прапори. Немає реклами, немає привітань зі святами. Всі, буквально всі білборди та сітілайти в місті заклеєні ось цим – про єдиний народ та цитатами Путлера. Тут важко дихати, ми наче в'язні в колонії розміром з місто» (Ми наче в'язні, 2022).

Триколіорова візуалізація є невід'ємною частиною окупаційного режиму, посилює атмосферу страху та терору, призводить до швидкого розвитку ефекту «спіралі мовчання». За таких обставин проукраїнськи налаштовані люди змушені ретельно приховувати свою позицію, а деякі з них навіть ризикують вдатися до символічного протесту. «Коли я дізналася про ракетний обстріл житлових районів Києва та вибух у торговельному центрі Кременчука, довго плакала, а потім відкрила шафу та дістала вишиванку. Вдягла її та вийшла на вулицю. Люди супроводжували мене розуміючими, але переляканими поглядами», – розповідає місцева мешканка О. Тимченко (Семко, 2022).

У сучасному соціокультурному просторі виникає нове співвідношення святкового і повсякденного, яке характеризується розмиванням кордонів між святковістю і буденністю, взаємопроникненням святкового у повсякденне і навпаки. Саме тому особливе значення для загарбників має популяризація реанімованих радянських та російських свят, через які вони намагаються сформувати нові ідентичність та світосприйняття у жителів тимчасово загарбаних земель. "У місті "відсвяткували" день народження Леніна... З тих, що прийшли, – тільки нудьгуючі бабусі. На 9 травня провели ходу "Безсмертного полку", але, знов-таки, кількість місцевих жителів, які взяли в ньому участь, дуже сумнівна. У РАЦСі на Приморській площі провели показові одруження з триколіором на фоні. Але місцеві жителі впізнали в наречених давно вже одружені пари» (Левашов, 2022).

Паралельно з цим загарбники розгорнули активну діяльність зі зміни культурного ландшафту міста, знищивши меморіал захисникам України та встановивши нікому незрозумілий пам'ятник «героям и жертвам Первой мировой войны». Разом з цим у середмісті з'явився перший камінь майбутнього будівництва монументу «руському солдату-освободителю». Також за дорученням гауляйтера області Є.Балицького самозвана місцева влада збирається відновити близько 15 пам'яток

Мал. 2. Структура візуального образу міста

радянських часів, які було демонтовано у рамках декомунізації, та повернути старі назви кільком десяткам вулиць. Візуалізація «руського мира» вимагає і нових соціальних ролей: «Активізувалися жваві тітки 60+ років, у минулому організатори дитячих фестивалів, різні голови вуличних комітетів. Урочисто розповідають для російського телебачення про свою любов до малоросії, створили штаб для організації та проведення свята 9 травня» (Місто відкотилося, 2022).

У такий спосіб окупанти розвивають візуальний дискурс міста у власному карнавальному світі, де присутні карнавальні характери (засуджений за педофілію дрібний авантюрист надягає маску «мера»), сюжетах (п'ять вихідних на Новий рік, у місті, де через рашистів майже не лишилося роботи), образах (колишній вагар читає лекцію про битву на Калці), емоції (любов до російського прапора та гордість за набуття «нової батьківщини»), та є абсолютно далеким для більшості бердянців.

Натомість у реальному світі майже повністю паралізовано підприємницьку активність. Колись переповнені відпочивальниками Набережна та пляжі цього літа були майже порожні. «Не дивлячись на теплу погоду, люди не наважуються вільно гуляти вулицями міста. Ті підприємці, кого змусили відкрити кафе у центрі, зазнають збитків. Ті, хто захопив чужі кафе та сподівався зірвати куш на чужому горі, порожні в принципі» (Прикро і страшно, 2022). Не краще ситуація і на Бердянській косі, де колись яблуку ніде було впасти, а нині берег поріс густою травою. У такому місті вже не хочеться жити і працювати: «У центрі ще можна зустріти компанії тих, хто неспішно гуляє, але люди ці незнайомі, чужі. Бердянці їдуть» (Місто відкотилося, 2022). Таким чином, справжнім візуальним відображенням окупованого міста стає порожнеча, яку ворог намагається приховати за сотнями трикологів, зігнаними масовками та чужинцями на вулицях.

Лефеврівська категорія «репрезентація простору», що включає знаки, коди, типи знання, що виникають на основі просторових практик, дозволяє надати найбільш повну характеристику взаємозв'язку між візуальним та соціальним простором. У стабільні часи ці практики формуються природним шляхом. Завдяки діяльності архітекторів, дизайнерів, вчених, скульпторів та керманічів міста у Бердянську з'явилися нові прогулянкові зони, міні-скульптури, набувала європейського вигляду колись занедбана Набережна. На основі цього твориться певний код, через який можна не просто читати та інтерпретувати, але й відтворювати і популяризувати навколишній простір через «родзинки» міста – прибережну ротонду, пам'ятник бичку-годувальнику, крісло бажань тощо.

Проте все змінилося із приходом «Z»-військ. В адміністративних будівлях та на промислових підприємствах розміщується особовий склад агресорів: «Хлібзавод, м'ясокомбінат, підприємство з виробництва тротуарної плитки – все це “віджали” окупанти. Вони сидять в управлінні СБУ, відділенні поліції, міській раді, бердянській колонії, райадміністрації. Озброєні буряти ходять по ринку і торгових точках та вимагають так звану «ліцензію». Гроші беруть лише готівкою» (Ільтьо, 2022).

Головною у місті тепер є людина зі зброєю. З початку іноземні солдати повністю беруть під свій контроль публічний простір: «Російські військові не дають нормально жити місцевим і тримають їх у страху – вулицями Бердянська їздить маркована техніка, солдати перевіряють документи» (Без туристів, 2022). У міру посилення військово-поліцейського терору ворог все активніше вторгається у приватний простір, породжуючи у людей відчуття постійної небезпеки. «О 5:30 годині ранку в нагірній частині міста було проведено обшуки. В гуртожитку по вулиці Довганюка військові обійшли всю будівлю. Перевіряли кожную кімнату та перевернули всі речі мешканців» (Фролова, 21.09.2022). Місцеві мешканці оперативно розробили правила поведінки на випадок появи непроханих гостей: «Переконливе прохання: чистити телефони, планшети та пк. Адже привернути увагу нелюдей може будь яке фото, коментар чи історія пошуку, що свідчить про вашу проукраїнську позицію» (Обережно, 2022).

Проте навіть за таких умов значна частина місцевих підприємців ризикнули лишитися у Бердянську та працювати на умовах ворога: «Півтора місяці тому поновив роботу місцевий кінотеатр. Відкрилося багато кафе. Наразі працює приблизно половина закладів громадського харчування. Їжу готують і на винос. Ціни помітно вищі, ніж були до окупації... Сет суші коштує близько 800 рублів, шаурма від 150 рублів» (Без туристів, 2022). З одного боку, такі дії підтримують хоча б мінімальну життєдіяльність міста, а з іншого – сприяють легітимізації влади окупантів через сплату податків, інтеграцію до російського нормативного поля та створення ілюзії «нормального життя».

Поряд із колаборантсько-приспосованськими практиками існують і стратегії опору – від активних (озброєна партизанська боротьба, розклеювання патріотичних листівок, передача ЗСУ даних про дислокацію ворога) до пасивних (відмова від участі у заходах загарбників, читання українських сайтів та телеграм-каналів, дистанційне навчання дитини в українській школі). Яскравою візуалізацією боротьби проти рашистів стає Жовта стрічка – символ підпільного руху за звільнення тимчасово окупованого Півдня України.

Висновки. У ході нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, образ міста в окупації – це сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, що виникають у формі

безпосереднього відчуття, детермінуються попереднім та заново набутим травматичним соціальним досвідом. Образ міста формується у двох вимірах «минуле-майбутнє & поточні соціальні інтеракції» та «візуальний & соціальний простори». За умов постійної небезпеки життю, суцільної невизначеності, як жити далі, часові горизонти людей звужуються максимум до кількох тижнів. Життєві плани зводяться до елементарного виживання, а у найбільш сміливих – до соціальних практик, які у довоєнному житті були звичайними, а нині перетворилися на справжній квест (евакуація до Запоріжжя, передача ліків на окуповану територію тощо). Водночас в міру укріплення окупаційних порядків відбувається архаїзація соціальних взаємодій – відроджуються черги за продуктами та ліками, із небуття постає інститут «стукачів», люди вчаться не говорити зайвого при сторонніх. Все більше городян відзначають, що місто постаріло та стало зовсім не таким, яким вони його знали раніше.

По-друге, бердянці поступово стають чужинцями на власній землі через захоплення ворогом соціального простору. Невід’ємною рисою ворожої політики стає урбіцид – цілеспрямоване знищення міста та міського способу життя. Замість ракет та артилерії рашисти використовують для цього інформаційну та економічну ізоляцію, тотальне порушення приватності та поліцейський терор на вулицях, витіснення проукраїнськи налаштованого населення, завезення із Росії силовиків, чиновників та освітян. За таких обставин концепція «повернення права на місто» перестає бути суто світоглядною моделлю та стає запорукою збереження соціальної суб’єктності місцевої спільноти.

По-третє, окуповуючи не лише фізичний, але й візуальний простір, росіяни ставлять за мету нав’язати своє бачення минулого та майбутнього, надати додаткової легітимності своїй владі на тлі зростання спротиву. Проте створюваний ними карнавальний світ «визволених територій» радикально відрізняється від справжнього життя, символом якого стає порожнеча – відсутність свободи, роботи, доходів, транспортного сполучення зі світом та можливості вільно планувати своє майбутнє. Виходячи із цього, можна говорити, що більшість населення Бердянська (як ті, що вимушено покинули рідні терени, так і ті, хто лишаються в місті) абсолютно не сприймають візуальне відображення та фактичну реалізацію проекту «нової Росії» та з нетерпінням очікують Українську армію, зберігаючи у своїй пам’яті довоєнний образ міста на Азові.

Zubchenko O. The image of the city under occupation

The article is devoted to the perception of the image of their city by the population of the temporarily occupied territories of Southern Ukraine. Using the example of Berdyansk, the author proves that local residents have a traumatic understanding of their native city as foreign, betrayed and emptied. The researcher considers the image of the city as a set of individual assessments, impressions and experiences, arising in the form of sensations and memory of past experience, closely related to spatial localization, determined by socio-cultural and historical factors. In the course of informal analysis of the content of 15 Internet sources, which contain interviews with forced migrants and those who remain in Berdyansk, it was noted that the image of the city arises in the dimensions of "past-future – current social interactions" and "visual – social spaces".

It is shown that during the occupation, the urban space from the sphere of public activity turns into a risk zone, and ordinary affairs acquire unpredictable features. It is concluded that in order to destroy the social subjectivity of the urban community, the invaders carry out a policy of urbicide, which includes the occupation of physical space, violation of privacy, the creation of an artificial carnival discourse of urban life, economic isolation and visual tricolorization. It was established that under these conditions there is a return to the social practices of the times of the communist totalitarian regime in the political and socio-economic spheres. The author proves that in this way the Russian occupiers are trying to impose their vision of the past and future, to give additional legitimacy to their power against the background of growing popular resistance and expectations of the Ukrainian army.

Key words: occupation, image of the city, urban space, representation of space, visual space, urbicide.

Література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Пер. с англ. М.: Медиум, 1995. 97 с.
2. Без туристів, але з Росією на кожному кроці: як живе окупований Бердянськ. 09.09.2022. Режим доступу: <https://novosti.dn.ua/article/8141-bez-turystiv-ale-z-rosiyeyu-na-kozhnomu-krot-si-yak-zhyve-okupovanyj-berdyansk>, дата звернення 23.12.2022.

3. Бердянск в оккупации. 15.12.2022. Режим доступа: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 26.12.2022.
4. Бердянск наш, 10.12.2022. Режим доступа: https://t.me/brd_nash/9403?comment=537162. дата звернення 26.12.2022.
5. Вернігор П. «Усі мої мрії були пов'язані з Україною. Їх зруйнували в один день». Три історії з Бердянська про життя в окупації. 23.06.2022. Режим доступа: <https://zaborona.com/try-istoriyi-z-berdyanska-pro-zhyttya-v-okupatsiyi>, дата звернення 25.12.2022.
6. Гуйван П. Д. Особистісний та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття . Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. Вип. 31. С. 13–17. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.995>
7. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов. Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2011. 460 с.
8. Ільтьо М. «Краще під теоретичними прильотами, аніж під стабільною окупацією». Як живе Бердянськ. Режим доступа: <https://hromadske.ua/posts/krashe-pid-teoretichnimi-prilotami-anizh-pid-stabilnoyu-okupatsiyeyu-yak-zhive-berdyansk>, дата звернення 25.12.2022.
9. Левашов В. Немає роботи і бичок не ловиться. Як живеться в окупації мешканцям Бердянська. Режим доступа: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/517944-kak-zhivetsya-v-okkupatsii-zhitelyam-berdyanska>, дата звернення 25.12.2022.
10. Лефевр А. Социальное пространство. Неприкосновенный запас. 2010. № 2. С. 3–14.
11. Линч К. Образ города. Пер. с англ. В.Глазычева. М.: Стройиздат, 1982. 328 с. Режим доступа: http://social-orthodox.info/materials/5_3_linch_obraz_goroda.pdf, дата звернення 25.12.2022.
12. Мельничук О.С. Феноменологія міста та формування його правового образу. *Часопис* Київського університету права. 2011. № 3. С. 27–30.
13. Ми наче в'язні в колонії. Жителі Бердянська – про літо в окупації. 29.08.2022. Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-berdyansk-okupatsiya-pidsumky-lita/32007741.html>, дата звернення 26.12.2022.
14. Місто відкотилося в минуле і дуже постаріло»: як живе Бердянськ у тимчасовій окупації. 26.04.2022 Режим доступа: <https://primorka.city/blogs/208783/misto-vidkotilosya-v-minule-i-duzhe-postarilo-yak-zhive-berdyansk-u-timchasovij-okupatsii>, дата звернення 24.12.2022.
15. Міхеєва О.К. Сучасне місто у пошуках публічного простору: на прикладі Донецька. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Спеціальні та галузеві соціології». 2013. Т. 14. Вип. 258. С. 560–568.
16. Міхно Н.К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору: монографія. Дніпро: Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+». 2020. 423 с.
17. Моторина А. Бердянск как контраст к Мариуполю: история беженки о «примерной» оккупации. 11.07.2022. Режим доступа: <https://www.atviraklaipeda.lt/ru/2022/11/07>, дата звернення 23.12.2022.
18. Мусиеэздов О. Идентичность города: образ Харькова в представлениях харьковчан (по материалам интервью). *Вісник* Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Емпіричні дослідження сучасного суспільства». 2009. № 881. С. 154–159.
19. Нагорна Л. Образ міста: регіональні аспекти вітчизняної візуалізації. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2013. Вип 7. С. 127–146.
20. Обережно, окупанти проводять обшуки у Бердянську! 16.12.2022. Режим доступа: <https://primorka.city/articles/255383/oberezhno-okupanti-provodyat-obshuki-u-berdyansku>, дата звернення 24.12.2022.
21. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна. Пер. с фр. А.Коннова. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 136 с.
22. Прикро і страшно: в Бердянську порожні пляжі й вулиці. 06.06.2022. Режим доступа: <https://subbota.ua/news/180445/na-pochatku-litnogo-sezonu-v-berdyansku-porozhni-plyazhi-j-vuliczi-video>, дата звернення 25.12.2022.
23. Рощина В. «Ходим под страхом». Как живет оккупированная часть Запорожской области в ожидании «референдума». 13.09.2022. Режим доступа: <https://novosti.dn.ua/ru/article/8143-hodim-pod-strahom-kak-zhivet-okkupirovannaya-chast-zaporozhskoj-oblasti-v-ozhidanii-referenduma>, дата звернення 26.12.2022.
24. Семко А. "Я довго плакала, вдягла вишиванку і вийшла в місто". Історії з окупованого Бердянська. 10.07.2022. Режим доступа: <https://www.liga.net/ua/society/articles/stihynnyu-rynok-obraztsa-90-h-pyatyu-mesyats-v-okkupatsii-istorii-iz-berdyanska>, дата звернення 23.12.2022.
25. Серто М де. Изобретение повседневности. Искусство делать. Пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.

26. Твердохлеб В. Жінка втратила справу, якою займалася багато років. 05.09.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/zhitelka-berdyanska-vtrabila-sviy-biznes-cherez-okupatsiyu>, дата звернення 26.12.2022.
27. Фролова А. Прокинутись посеред кошмару: як живуть мешканці окупованого Бердянську. 09.11.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/prokinutis-posered-koshmaru-yak-zhivut-meshkantsi-okupovanogo-berdyanska>, дата звернення 26.12.2022.
28. Фролова А. У Бердянську окупанти посилили обшуки. 21.09.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/v-okupovanomu-kurortnomu-misti-zaporizkoyi-oblasti-rosiyani-hodyat-po-domivkah-ta-masovo-obshukuyut-lyudey>, дата звернення 25.12.2022.
29. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность. Пер. с нем. М.: Попурри, 2009. Т. 2. 704 с.
30. Kohn M. Brave New Neighborhoods. The Privatization of Public Space. New York and London: Routledge, 2004. 189 p.
31. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*. 2000, 3(4), P. 449–466. DOI: /10.1177/136843100003004004

References:

1. Berger, P., Lukman, T. (1995). *Socialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sociologii znaniya*. [Social construction of reality. Treatise on the sociology of knowledge]. (Trans. in Eng.). Moskva: Medium. [in Russian].
2. Bez turystiv, ale z Rosiieiu na kozhnomu krotsi: yak zhyve okupovanyi Berdiansk. (2022). [Without tourists, but with Russia at every step: how the occupied Berdyansk lives] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://novosti.dn.ua/article/8141-bez-turystiv-ale-z-rosiyeyu-na-kozhnomu-krotsi-yak-zhyve-okupovanyj-berdyansk>
3. Berdyansk v okupatsii. (2022). [Berdyansk is under occupation]. [in Russian]. Retrieved from https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147
4. Berdyansk nash. [Our Berdyansk]. [in Russian]. Retrieved from https://t.me/brd_nash/9403?comment=537162
5. Vernihor, P. «Usi moi mrii byly pov'iazani z Ukrainoiu. Yikh zruinuvaly v odyen den». Try istorii z Berdianska pro zhyttia v okupatsii. (2022). [All my dreams were connected with Ukraine. They were destroyed in one day." Three stories from Berdyansk about life under occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://zaborona.com/try-istoriyi-z-berdyanska-pro-zhyttya-v-okupacziy>
6. Huivan, P. D. (2022). Osobystisnyi ta sotsialnyi chas yak elementy filosofskoho spryiniattia temporalnoho vymiru buttia. [Personal and social time as elements of the philosophical principle of the temporal dimension of existence]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. Vyp. 31. 13–17. [in Ukrainian].
7. Dzhekobs, D. (2011). Smert i zhizn bolshikh amerikanskikh gorodov. [The death and life of great American cities]. (Trans. in Eng.) Moskva.: Novoye izdatelstvo.
8. Ilto, M. (2022). «Krashche pid teoretychnymy prylyotamy, anizh pid stabilnoiu okupatsiieiu». Yak zhyve Berdiansk. ["Better under theoretical arrivals than under stable occupation." How Berdyansk lives] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/krashe-pid-teoretichnimi-prilyotami-anizh-pid-stabilnoyu-okupaciyeyu-yak-zhive-berdyansk>
9. Levashov, V. (2022). Nemaie roboty i bychok ne lovytsia. Yak zhyvetsia v okupatsii meshkantsiam Berdianska. [There is no work and bulls are not caught. How the residents of Berdyansk live under occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/517944-kak-zhivetsya-v-okkupacii-zhitelyam-berdyanska>
10. Lefevr, A. (2010). Socialnoe prostranstvo. [Social space]. (Trans. in French). *Neprikosnovennyj zapas*. № 2. 3–14. [in Russian].
11. Linch, K. (1982). *Obraz goroda*. [City image]. (Trans. in Eng.) Moskva.: Strojizdat [in Russian].
12. Melnychuk, O.S. (2011). Fenomenologhiia mista ta formuvannia yoho pravovoho obrazu. [Phenomenology of the city and formation of its legal image]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 3. 27–30 [in Ukrainian].
13. My nache viazni v kolonii. Zhyteli Berdianska – pro lito v okupatsii. (2022). ["We are like prisoners in a colony." Residents of Berdyansk – about the summer under occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-berdyansk-okupatsiya-pidsumky-lita/32007741.html>
14. Misto vidkotylosia v mynule i duzhe postarilo: yak zhyve Berdiansk u tymchasovii okupatsii. (2022). ["The city rolled back into the past and became very old": how Berdyansk lives under temporary occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://primorka.city/blogs/208783/misto-vidkotilosya-v-minule-i-duzhe-postarilo-yak-zhive-berdyansk-u-tymchasovij-okupaci>
15. Mikhieieva, O.K. (2013). Suchasne misto u poshukakh publicznego prostoru: na prykladi Donetska. [A modern city in search of public space: the example of Donetsk]. *Suchasni suspilni problemy u vymiri*

- sotsiologii upravlinnia: Zbirnyk naukovykh prats DonDUU. Seriya «Spetsialni ta haluzevi sotsiologii». 2013. T. 14. Vyp. 258. 560–568. [in Ukrainian].
16. Mikhno, N.K. (2020). Misto yak kulturnyi tekst: osoblyvosti semantyky ta syntahmatyky miskoho prostoru: monohrafiia. [The city as a cultural text: peculiarities of the semantics and syntagmatics of the urban space: a monograph]. Dnipro: Vydavnycho–polihrafichnyi dim «Format A+» [in Ukrainian].
 17. Motorina, A. (2022). Berdyansk kak kontrast k Mariupolyu: istoriya bezhenki o «primernoj» okkupacii [Berdyansk as a contrast to Mariupol: the story of a refugee about the “exemplary” occupation]. [in Russian]. Retrieved from <https://www.atviraklaipeda.lt/ru/2022/11/07>
 18. Musieydzov, A. (2009). Identichnost goroda: obraz Harkova v predstavleniyah harkovchan (po materialam intervyyu). [Identity of the city: the image of Kharkiv in the views of Kharkiv citizens (based on interview materials)]. Visnik Harkivskogo nacionalnogo universitetu im. V.N. Karazina. Seriya «Empirichni doslidzhennya suchasnogo suspilstva». № 881. 154–159 [in Russian].
 19. Nahorna, L. (2013). [Image of the city: regional aspects of national visualization]. Obraz mista: rehionalni aspekty vitchyznianoï vizualizatsii. Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei. Vyp 7. 127–146 [in Ukrainian].
 20. Oberezhno, okupanty provodiat obshuky u Berdiansku! (2022). [Be careful, the occupiers are conducting searches in Berdyansk!] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://primorka.city/articles/255383/oberezhno-okupanti-provodyat-obshuki-u-berdyansku>
 21. Ozhe, M. Ne-mesta. (2017). Vvedenie v antropologiyu gipermoderna. [Non-places. Introduction to the anthropology of hypermodernity]. (Trans. in French). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
 22. Prykro i strashno: v Berdiansku porozhni pliazhi y vulytsi. (2022). [It is unfortunate and scary: in Berdyansk, beaches and streets are empty] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://subbota.ua/news/180445/na-pochatku-litnogo-sezonu-v-berdyansku-porozhni-plyazhi-j-vuliczi-video>
 23. Roshina, V. (2022). «Hodim pod strahom». Kak zhivet okkupirovannaya chast Zaporozhskoj oblasti v ozhidanii «referenduma». [“We walk in fear.” How does the occupied part of the Zaporozhye region live in anticipation of a “referendum”]. [in Russian]. Retrieved from <https://novosti.dn.ua/ru/article/8143-hodim-pod-strahom-kak-zhivet-okkupirovannaya-chast-zaporozhskoj-oblasti-v-ozhidanii-referenduma>
 24. Semko, A. (2022). "Ia dovho plakala, vdiahla vyshyvanku i vyishla v misto". Istoriï z okupovanoho Berdianska. [“I cried for a long time, put on an embroidered dress and went out into the city”. Stories from occupied Berdyansk] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://www.liga.net/ua/society/articles/stihyyny-rynok-obraztsa-90-h-pyatyy-mesyats-v-okkupatsii-istorii-iz-berdyanska>
 25. Serto, M de. (2013). Izobretienie povsednevnosti. Iskusstvo delat. [The invention of everyday life. Art to do]. (Trans. in French). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].
 26. Tverdokhleb, V. (2022). Zhinka vtratył spravu, yakoiu zaimalasia bahato rokiv. [The woman lost the business she had been engaged in for many years]. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://iz.com.ua/zaporoje/zhitelka-berdyanska-vtratyła-sviy-biznes-cherez-okupatsiyu>
 27. Frolova, A. (09.11.2022). Prokynutys posered koshmaru: yak zhyvut meshkantsi okupovanoho Berdiansku. [Waking up in the middle of a nightmare: how the residents of occupied Berdyansk live] [in Ukrainian]. Retrieved from <http://iz.com.ua/zaporoje/prokinutis-posered-koshmaru-yak-zhyvut-meshkantsi-okupovanogo-berdyanska>
 28. Frolova, A. (21.09.2022). U Berdiansku okupanty posylyly obshuky. [The occupiers intensified searches in Berdyansk] [in Ukrainian]. Retrieved from <http://iz.com.ua/zaporoje/v-okupovanomu-kurortnomu-misti-zaporizkoyi-oblasti-rosiyani-hodyat-po-domivkah-ta-masovo-obshukuyut-lyudey>
 29. Shpengler, O. (2009). Zakat Evropy. Obraz i dejstvitelnost. [Sunset of Europe. image and reality]. (Trans. in German). Moskva: Popurri, T. 2 [in Russian].
 30. Kohn, M. (2004). Brave New Neighborhoods. The Privatization of Public Space. New York and London: Routledge.
 31. Sztompka, P. (2020). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory. № 3(4) 449–466. DOI: 10.1177/136843100003004004

Стаття надійшла до редакції 09.01.2023

Стаття рекомендована до друку 16.01.2023

УДК 371.3

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280780](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280780)

ПОЛІТИЧНІ ВІЗІЇ КІБЕРОСВІТИ

Ананьїн В. О.,

*доктор філософських наук, професор,
професор Спеціальної кафедри Інституту
спеціального зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0002-4786-0011*

Уваркіна О. В.,

*доктор філософських наук, професор, завідувач
Спеціальної кафедри Інституту спеціального
зв'язку та захисту інформації
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0001-9053-2016
uvarkinaev@ukr.net*

У статті вперше проведений аналіз політичних візій нової Національної стратегії кібербезпеки США у питаннях кіберосвіти, яка у сучасній безпековій ситуації стає своєрідним габітусом світового інформаційного простору та започатковує нову довгострокову політику ключового українського міжнародного партнерства у гармонізації безпекових підходів. Визначення нових пріоритетів як глобального, так і національного безпекового середовища фокусує увагу Стратегії США на комплексному та скоординованому підході державної політики у напрямку розширення доступу до кіберосвіти для задоволення потреб в експертних знаннях з кібербезпеки в усіх секторах економіки для продовження впровадження інновацій в безпечні та стійкі технології наступного покоління.

Визначено, що необхідність актуалізації проблеми підготовки сучасних фахівців у сфері кібербезпеки обумовлена експоненціальною світовою цифровізацією, яка підвищила потребу у підготовці кібербезпекових спеціалістів у різних сферах діяльності суспільства.

Доведено, що у державних стратегічних документах з кібербезпеки приділяється увага до реформування кіберосвіти через оновлення та затвердження професійних стандартів, які є основою для вдосконалення освітніх програм та запровадження нових сучасних спеціалізацій.

З'ясовано, що програма NATO DEEP в Україні продовжує адаптувати військову освіту до вимог НАТО, де кіберобізнаність військового фахівця в новій моделі військової освіти стає пріоритетною ознакою його професіоналізму.

Аналіз реалізації програми з кіберграмотності показав, що існує величезний попит на різноманітні заходи з кібергігієни для захисту молоді від деструктивного впливу дезінформації й маніпулятивної інформації в кіберпросторі з урахуванням появи нових кіберзагроз і викликів.

Ключові слова: стратегія кібербезпеки, фахівці з кібербезпеки, професійні стандарти, кіберграмотність, кібергігієна.

Постановка проблеми дослідження. Потреба екскурсу у політичні візії кіберосвіти обумовлена активізацією конотацій інновацій у сфері кібербезпеки, до яких долучилась майже вся світова інформаційна спільнота. Під впливом експоненційної світової цифровізації у суспільстві відчувається дефіцит фахівців з кібербезпеки у всіх сферах діяльності, а їх підготовка стає одним з пріоритетних завдань освітньої державної політики. Ураховуючи кардинальну зміну безпекової ситуації, яка

пов'язана з військовою агресією РФ проти України, актуальність підготовки фахівців у сфері кібербезпеки також, безсумнівно, телеологічно зростає, трансгресує і темпорально вимагає політичної взаємодії з країнами-партнерами України. Тому визначення політичних візій на інтенцію сучасної кіберосвіти актуально для систематизації довгострокових програм та проектів у вітчизняних та світових стратегіях кібербезпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню концептуального каркасу української кіберосвіти присвячені сучасні праці військових фахівців (Ю. Даник, А. Зінченко, С. Мельник, В. Телелим та інші), науковців, які беруть участь у підготовці кадрів у сфері кібербезпеки (Л. Арсенович, О. Євсюкова, О. Матвійчук-Юдіна, О. Овчарук О. Юдін, та інші), а також компаративістів-дослідників з різних галузей знань науки і техніки, які змістовно збагачують та забезпечують кон'юнкційну динаміку розвитку сучасних траєкторій становлення нової моделі інформаційної безпеки України (Б. Бистрова, А. Войцеховський, М. Гаврільцев, Т. Дзюба, Д. Дубов, Ю. Завгородня, Є. Таран та інші). Сумлінно оглядаючи динаміку дискурсів, визначаємо, що найвищий рівень конвенційної погодженості у фаховому середовищі притаманний тезі, згідно з якою «професійна підготовка фахівців у сфері кібербезпеки є одним із напрямів державної політики у сферах національної безпеки та оборони, без якої неможливий науково-технічний та соціально-економічний розвиток країни» (Арсенович, 2022). Разом з тим, на нашу думку, в українському науковому просторі немає повноцінного наукового дискурсу щодо політичних візій кіберосвіти та міжнародного партнерства у цієї галузі освіти. Постановка цього питання тим більш актуальна в умовах проактивної боротьби зі зловмисною діяльністю РФ у світовому кіберпросторі. Амплітуда концептуальних точок зору на проблемний горизонт кіберосвіти також підвищується під впливом нової Національної стратегії кібербезпеки США, яка актуалізує безпекову складову як у традиційних, так і в нових сферах.

Метою статті є визначення основних політичних візій кіберосвіти в умовах радикальних змін безпековою ситуації, пов'язаної з російською агресією проти України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні політичні візії національної системи кібербезпеки були визначені у Плані реалізації Стратегії кібербезпеки України (далі – План реалізації), уведеного в дію Указом Президента України від 1 лютого 2022 року. Серед стратегічних цілей, особлива увага у Плані реалізації приділяється докорінній реформі системи підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері кібербезпеки, збереженню наявного кваліфікованого кадрового потенціалу суб'єктів кібербезпеки, а також координації заходів наукового співтовариства щодо стимулювання проведення наукових досліджень і розробок з реалізації державної політики у сфері кібербезпеки, з урахуванням появи нових кіберзагроз і викликів. Для потреб національної безпеки і оборони вважається необхідним визначення довгострокових напрямів проведення досліджень за програмою державної підтримки, «з урахуванням розвитку новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема, технологій хмарних та квантових обчислень, 5G-мереж, Інтернету речей, штучного інтелекту з метою створення вітчизняних систем, платформ і продуктів у сфері кібербезпеки» (План реалізації, 2022).

Також, без перебільшень, вже можна констатувати, що Національна стратегія кібербезпеки США (далі – Стратегія США), яку 1 березня 2023 року оприлюднила адміністрація Президента США, започатковує нову довгострокову політику ключового українського міжнародного партнерства у гармонізації безпекових підходів. Російська агресія проти України змінила низку тенденцій в кібербезпечивій політиці США та визначила нові пріоритети як глобального, так і національного безпекового середовища. У фокусі уваги Стратегії США (Ціль 4.6) зазначена національна стратегія комплексного та скоординованого підходу державної політики у напрямку розширення доступу до кіберосвіти. Розробку та впровадження Національної стратегії кібертрудових ресурсів та освіти доручено ONCD (Office of the National Cyber Director), який має задовольнити потребу в експертних знаннях з кібербезпеки в усіх секторах економіки для продовження впровадження інновацій в безпечні та стійкі технології наступного покоління. Серед завдань політики кібербезпеки є залучення стратегічних державних інвестицій в інновації, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) через використання регіональної програми інноваційного розвитку Національного наукового фонду (NSF), довгострокових програм безпечного та надійного кіберпростору, нових грантових програм, включаючи Національну ініціативу з кіберосвіти (NICE), програму CyberCorps: стипендія для служби, програму Національних центрів академічної майстерності в галузі кібербезпеки, програму навчання та допомоги з питань кібербезпеки (Стратегія США, 2023).

Згідно аналітичної записки Національного Інституту стратегічних досліджень «Національна стратегія кібербезпеки США 2023: критична інфраструктура, координація, проактивність», українська кібербезпечива політика вже бере до уваги ідеї, використані в новій Стратегії США. Зазначається, що «як і більшість країн світу, Україна потребує більше фахівців з кібербезпеки – протягом цього та попереднього років вже було створено шість нових професійних стандартів кібербезпеки, гармонізованих

з положеннями NICE Framework, а відтак, впроваджуються найкращі міжнародні практики в освітній процес» (Дубов, 2023).

Дійсно на підсумковому у 2022 році засіданні Національного кластера кібербезпеки «Війна в кіберпросторі 2022: підсумки, здобутки та прогалини», який є координаційною платформою для об'єднання ресурсів, можливостей, компетенцій РНБО України та Фонду Цивільних досліджень на розвитку США (CRDF GLOBAL), урядових та міжнародних організацій, було зазначено, що національне агентство кваліфікацій проінформувало Адміністрацію Держспецзв'язку про внесення до Реєстру кваліфікацій відомостей професійних стандартів у сфері кібербезпеки:

- «Розробник систем захисту інформації»,
- «Адміністратор мереж і систем»,
- «Фахівець сфери захисту інформації»,
- «Аналітик з безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем»,
- «Фахівець з питань безпеки (інформаційно-комунікаційні технології)»,
- «Інструктор-методист з інформаційної безпеки та кібербезпеки» (Cyber Digest, 2022).

Перші шість професійних стандартів були розроблені за підтримки Проєкту USAID Cybersecurity Activity «Кібербезпека критично важливої інфраструктури України», пройшли етапи публічного обговорення, дістали позитивні висновки експертизи Національного агентства кваліфікацій та були затверджені головою Держспецзв'язку Юриєм Щиголем. Затверджені стандарти відтепер є основою для запровадження нових спеціалізацій та оновлення освітніх програм вищої освіти за напрямками підготовки фахівців з кібербезпеки. Донині наявні у класифікаторі професії не відображали реалій сьогодення та не враховували стрімкого розвитку кіберпростору і тому у 2023 році Держспецзв'язку планує розробити професійні стандарти для 14 нових професій з кібербезпеки для посилення кіберзахисту країни (Cyber Digest, 2022).

Між іншим, слід нагадати, що в Україні запроваджена принципово нова програма NATO DEEP (Defence Education Enhancement Program) для підготовки спеціалістів військової сфери на основі передового досвіду країн-членів північноатлантичного альянсу (Jolicœur, 2018). Програма не зосереджує увагу безпосередньо на підготовці військових фахівців з кібербезпеки, але допомагає у становленні системи професійної військової освіти та підготовці офіцерів сектору безпеки та оборони для спільної відсічі ворожим загрозам країнам НАТО у п'ятивимірній війні на суходолі, в морі, в повітрі, у космосі та кіберпросторі. Змістовне оновлення кредитних модулів та методики викладання навчальних дисциплін у визначених вищих військових закладах освіти має адаптувати українську освіту до вимог НАТО та оперативного, матеріально та інтелектуально змінити політику підготовки військових фахівців, не виключаючи і підготовку фахівців з кібербезпеки.

Безумовно, що розширення горизонтів трансформації української безпекової доктрини у напрямку європейської і євроатлантичної інтеграції спрямовує фахівців з кібербезпеки на вирішення головного завдання розвитку системи кібербезпеки – «гарантування кіберстійкості та кібербезпеки національної інформаційної інфраструктури» (Про стратегію національної безпеки України, 2020) та врахування того, що «можливості комунікативного впливу на ворога зрівнялися й перевищили можливості збройного впливу» (Кулеба, 2022).

З'ясовуючи особливості кіберосвіти, чимало дослідників визнають необхідність організації системи освіти з питань кібербезпеки та пропонують «структурувати підготовку з питань кібербезпеки за етапами або рівнями освіти прийнятими у державі» (Даник, 2018). Принагідно зауважимо, що за фактом відторік у Плані реалізації (Ціль К.2.), зазначено про розробку Загальнонаціональної програми кіберграмотності, яка буде спрямована «на підвищення рівня цифрової грамотності населення України, зокрема, шляхом включення питань стосовно цифрових навичок, кіберобізнаності щодо сучасних кіберзагроз та протидії ним до навчальних програм загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти» (План реалізації, 2022).

Прикладом виконання зазначеного у Плані реалізації завдання є започатковані Інститутом спеціального зв'язку та захисту інформації КПІ ім. Ігоря Сікорського (Далі – Інститут) відкриті уроки на тему «Вступ до кібергієни» в школах України. Ця соціальна ініціатива, яка була запланована на час проведення у жовтні щорічного Місяця кібербезпеки, була продовжена і в умовах воєнного стану. Науково-педагогічні працівники Інституту спільно з курсантами проводять онлайн-уроки з кібергієни та ознайомлюють учнів з основними принципами зменшення ризиків у інформаційному просторі та основам протидії негативному інформаційному впливу. Звернемо увагу, що в опублікованих Інститутом матеріалах конференції «Кібербезпека державних інституцій та подолання кризових станів» (2022) зазначається, що «за час проведення занять «Вступ до кібергієни» було охоплено понад 15000 учнів» та уроки з кібергієни виявили значний інтерес з боку педагогів та батьків (Пучков, 2022). Це, безперечно, один з напрямів Загальнонаціональної програми кіберграмотності, спрямованої на

захист від деструктивного впливу дезінформації й маніпулятивної інформації перед широким спектром безпекових загроз, зокрема в кіберпросторі.

Висновки. В умовах радикальної зміни безпекової ситуації та трансформаційних процесів глобального та національного безпекового середовища актуалізація концепту політичних візій кіберосвіти постає достатньо затребуваним та належить до нагальних питань підготовки сучасного фахівця у сфері кібербезпеки. Політичний прaxis реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію в євроатлантичний безпековий простір потребує оновлення нормативно-правових аспектів підготовки фахівців у сфері кібербезпеки та відкриває надзвичайно широкий горизонт для повноцінного наукового дискурсу. Когнитивні коди сучасності у кіберпросторі у своєму змісті мають бути спрямовані на гарантування кіберстійкості та кібербезпеки національної інформаційної інфраструктури з ознаками функцій ефективності, засвоюваності та адаптованості, що має забезпечити якісна кіберосвіта, використовуючи всі інструменти національної міці.

Ananin V., Uvarkina O. Political visions of cyber education

This article is the first to analyze the political visions of the new US National Cybersecurity Strategy in terms of cyber education, which in the current security situation is becoming a kind of habitus of the global information space and launches a new long-term policy of the key Ukrainian international partnership in harmonizing security approaches. The identification of new priorities in both the global and national security environment focuses the attention of the US Strategy on a comprehensive and coordinated approach of public policy towards expanding access to cyber education to meet the needs for cybersecurity expertise in all sectors of the economy to continue to innovate in secure and sustainable next-generation technologies.

It is determined that the need to actualize the problem of training modern cybersecurity specialists is due to the exponential global digitalization, which has increased the need for training cybersecurity specialists in various spheres of society.

It is proved that the state strategic documents on cybersecurity pay attention to the reform of cyber education through the updating and approval of professional standards, which are the basis for improving educational programs and introducing new modern specializations.

It has been found that the NATO DEEP program in Ukraine continues to adapt military education to NATO requirements, where cyber awareness of a military specialist in the new model of military education becomes a priority feature of his professionalism.

The analysis of the implementation of the cyber literacy program showed that there is a huge demand for various cyber hygiene measures to protect young people from the destructive effects of disinformation and manipulative information in cyberspace, taking into account the emergence of new cyber threats and challenges.

Key words: cybersecurity strategy, cybersecurity professionals, professional standards, cyberliteracy, cyberhygiene.

Література:

1. Арсенюк Л. Удосконалення механізмів формування системи підготовки кадрів у сфері кібербезпеки в умовах державно-приватної взаємодії. *Науковий вісник: Державне управління*. 2022. №1 (11). С. 6–27. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1\(11\)-6-27](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1(11)-6-27)
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про План реалізації Стратегії кібербезпеки»: Указ Президента України від 1 лютого 2022 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0087525-21#Text> (дата звернення: 22.03.2023).
3. The White House: National Cybersecurity Strategy. Washington. March 1, 2023. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2023/03/National-Cybersecurity-Strategy-2023.pdf>
4. Дубов Д. Національна стратегія кібербезпеки США 2023: критичні інфраструктура, координація, проактивність. Аналітична записка / Національний інституту стратегічних досліджень. Київ, 2023. [Рукопис на 4 арк.]
5. Cyber Digest. Огляд подій в сфері кібербезпеки. Київ, грудень 2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/files/%D0%9D%D0%A6%D0%A6%D0%A6%D0%A6%D0%A6%D0%A6%D0%A6%D0%A6-1/Cyber%20digest_December_2022.pdf
6. Pierre Jolicoeur. Defense Education Enhancement Program in Ukraine: The Limits of NATO's Education Program. *Connections QJ*, 2018. No 17(3) P. 109–119. URL: <https://doi.org/10.11610/Connections.17.3.08>

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року « Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 37/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 22.03.2023).
8. Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ : Книголав, 2022. 384 с.
9. Даник Ю., Зінченко А. Кіберосвіта та її особливості. Військова освіта. 2018. № 2(38). С. 67–84. URL: <https://znp-vo.nuou.org.ua/issue/view/9559>
10. Пучков О.О., Конюшок С.М. Роль обізнаності громадян у сфері кібербезпеки в умовах кризи: досвід ІСЗІІ КПІ ім. Ігоря Сікорського. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції «Кібербезпека державних інституцій та подолання кризових станів» Київ : ІСЗІІ КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 241–242.

References:

1. Arsenovych L. Udoshkonalennia mekhanizmv formuvannia systemy pidhotovky kadriv u sferi kiberbezpeky v umovakh derzhavno-pryvatnoi vzaiemodii [Improvement of the mechanisms of formation of the personnel training system in the field of cyber security in the conditions of public-private interaction]. Naukovyi visnyk: Derzhavne upravlinnia. 2022. №1 (11). S. 6–27. URL: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1\(11\)-6-27](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-1(11)-6-27) [in Ukrainian]
2. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 hrudnia 2021 roku «Pro Plan realizatsii Stratehii kiberbezpeky» [“About the Cyber Security Strategy Implementation Plan”] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 1 liutoho 2022 roku № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0087525-21#Text> (data zvernennia: 22.03.2023). [in Ukrainian]
3. The White House: National Cybersecurity Strategy. Washington. March 1, 2023. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2023/03/National-Cybersecurity-Strategy-2023.pdf> [in English]
4. Dubov D. Natsionalna stratehii kiberbezpeky SShA 2023: krytychni infrastruktura, koordynatsiia, proaktyvnist. Analitychna zapyska [US National Cyber Security Strategy 2023: Critical Infrastructure, Coordination, Proactivity. Analytical note] / Natsionalnyi instytutu stratehichnykh doslidzhen. Kyiv, 2023. [Rukopys na 4 ark.] [in Ukrainian]
5. Cyber Digest. Ohliad podii v sferi kiberbezpeky [Overview of events in the field of cyber security]. Kyiv, hruden 2022. URL: https://www.rnbo.gov.ua/files/%D0%9D%D0%9A%D0%A6%D0%9A/%D0%9D%D0%9A%D0%A6%D0%9A-1/Cyber%20digest_December_2022.pdf [in Ukrainian]
6. Pierre Jolicoeur. Defense Education Enhancement Program in Ukraine: The Limits of NATO's Education Program. Connections QJ, 2018. No 17(3) P. 109–119. URL: <https://doi.org/10.11610/Connections.17.3.08> [in English]
7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku « Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» [“On the National Security Strategy of Ukraine”]: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku № 37/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (data zvernennia: 22.03.2023). [in Ukrainian]
8. Kuleba D. Viina za realist: yak peremahaty u sviti feikiv, pravd i spilnot [The War for Reality: How to Win in a World of Fakes, Truths, and Communities]. Kyiv : Knyholav, 2022. 384 s. [in Ukrainian]
9. Danyk Yu., Zinchenko A. Kiberosvita ta yii osoblyvosti [Cyber education and its features]. Viiskova osvita. 2018. № 2(38). S. 67–84. URL: <https://znp-vo.nuou.org.ua/issue/view/9559> [in Ukrainian]
10. Puchkov O.O., Koniushok S.M. Rol obiznanosti hromadian u sferi kiberbezpeky v umovakh kryzy: dosvid ISZZI KPI im. Ihoria Sikorskoho. [The role of awareness of citizens in the field of cyber security in crisis conditions: experience of ISCIPOf Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute]. Materialy I Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Kiberbezpeka derzhavnykh instytutsii ta podolannia kryzovykh staniv» Kyiv : ISZII KPI im. Ihoria Sikorskoho, 2022. S. 241–242. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023

Стаття рекомендована до друку 06.04.2023

ВИБОРИ ЯК СПОСІБ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Багінський А. В.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0001-5633-4614
andrei.baginsky@gmail.com*

Северинчик О.,

*старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0003-4980-6956*

Коломієць В.,

*студентка кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0003-2303-7837*

У статті розглядається феномен легітимності політичної влади, її ознаки та фактори, які можуть впливати на неї. Детально розглянуто процес виборів як елемент політичної діяльності, проаналізовано внесок виборів у демократичне врядування. Представлено приклади того, як працюють вибори, та який це має вплив на легітимацію влади у нестабільних суспільствах та роль міжнародних акторів у цьому процесі, йдеться про вибори як одну з найпоширеніших систем легітимації влади.

У сучасному світі багато країн зіштовхуються з різними формами політичної нестабільності, таких як масові протести, економічні кризи, війни та конфлікти, корупція та політичне насильство. У цих умовах вибори стають важливим засобом легітимації політичної влади, оскільки вони дозволяють громадянам обрати своїх представників і визначити напрямки розвитку країни.

Вибори також є механізмом зміни влади та розвитку демократії в країні. Крім того, вибори в умовах нестабільності можуть стати об'єктом маніпуляцій та зловживань з боку політичних сил, що може підірвати довіру громадян до виборчого процесу та легітимності політичної влади.

Вибори можуть розглядатися як боротьба ідеологій, як процес заміни елементів структури, а також як комунікаційний процес. Участь у виборах може позитивно вплинути на самооцінку та самоповагу виборців, а також задовольнити їх потребу відчуття причетності до політичної спільноти. Незалежно від результатів голосування, участь у виборах є проявом людського прагнення до особистої реалізації. Голосування є механізмом, який дозволяє народу делегувати свої повноваження народним обранцям, які керують країною в рамках своєї політичної програми.

Загалом вибори можуть бути ефективним способом легітимації політичної влади в умовах нестабільності, але тільки за умови, що вони відбуваються відповідно до принципів демократії та прозорості, та не піддаються маніпуляціям інтересів окремих політичних груп.

Ключові слова: демократія; державна влада; легітимність; вибори; легітимація; довіра громадян; нестабільність; правова держава.

Постановка проблеми. Проблема легітимності влади є наразі однією з найпоширеніших. Глобалізації, інтеграційні процеси, діджиталізації, а також бурхливий розвиток подій у останні роки суттєво змінив сприйняття влади суспільством та особистістю.

Для забезпечення верховенства права, суверенітету та законності у державі важливим фактором виступає легітимація влади, адже вона передбачає, що окремі суб'єкти влади та народ безпосередньо здійснюють владні функції для досягнення завдань і цілей держави. Демократія передбачає, що особистість має право впливати на процес прийняття державних рішень. Подальший шлях розвитку держави і суспільства демократичним шляхом неминує веде нас до проблеми взаєморозуміння між державною владою і суспільством, тобто до проблеми легітимації державної влади.

Вибори як політичний процес не лише символізують прояв народної думки, а й дають можливість людям брати участь у процесі управління країною. Вибори відіграють в суспільстві роль своєрідного регулятора, оскільки таким чином можна демократично змінювати владні структури.

Аналіз останніх досліджень. Серед останніх актуальних публікацій на тему статті можна виокремити наукові доробки Д. Ван Рейбука, С. Кнейп, В. Меркель, К. Шмелце, Е. Штолленверка, Е. Бермана, Т. Каплан та інших.

Метою статті є вивчення особливостей легітимації політичної влади насамперед шляхом виборів, що має нагальне теоритичне та практичне значення.

Виклад основного матеріалу. Легітимність уряду можна розуміти як ступінь згоди громадян на те, щоб ними керували (*Jaspers K., 1949*), тобто вони визнають право уряду керувати. При цьому варто розуміти, що легітимність уряду відрізняється від міжнародного визнання: той факт, що уряд визнають іноземні держави, не обов'язково означає, що він має законну владу в очах громадян. Це також відрізняється від легітимності держави – міри, до якої сама держава приймається громадянами – але легітимність держави та уряду часто дуже тісно пов'язані.

Німецький соціолог М.Вебер у своїй відомій праці «Три чисті типи легітимного панування» розглядає легітимність уряду як суспільно-політичне явище, виділяє й характеризує три типи легітимного панування: легальне, традиційне та харизматичне. Вебер розширив межі розуміння легітимності як законності до соціально-поведінкової детермінації сутності. Концепція «легітимності» Вебера також служить відправною точкою для сучасних авторів, яка допомагає розуміти функції та роль держави в національних суспільствах та пояснити складні взаємозв'язки трансформації держави (*Логорілий О., 1998: 157–173*).

Говорячи про зміст поняття «легітимність» можемо виділити такі ознаки:

- визнання конкретної державної влади суб'єктами внутрішнього політичного процесу та міжнародною спільнотою;
- здатність політичної системи викликати й підтримувати переконання людей у тому, що існуючі політичні інституції є саме тими, що найбільше відповідають цій системі;
- формулювання й визнання сукупності норм та цінностей, які створюють право одних на панування, на визначальний вплив, насильство, примус;
- визнання законності влади, її правомірності;
- виявлення готовності людей підкорятися їй і бути відповідальним перед нею (*Цокур Є., 2014: 335*).

Існують різні фактори, які можуть впливати на легітимність уряду. Найважливішим серед них є те, чи сприймають державу як таку громадяни. У сильних, усталених державах уряди можуть покладатися на давню легітимність державних установ, щоб виправдати свою владу. Щодо слабких держав, а також нестабільних, тут легітимність уряду залежить безпосередньо від взаємодії уряду з суспільством. І насамкінець у нестабільних, і в консолідованих державах уявлення про процедурну справедливість у тому, як працюють державні установи та як обираються їхні керівники, є одним із центральних джерел легітимності (*Lemke M., 2022*). Окрім цього, згода громадян на управління може також впливати з ефективності уряду (*Mcloughin C., 2015*). Громадяни, як правило, погоджуються з урядовою владою, якщо уряд діє в їхніх інтересах і державна влада дюає про життєдіяльність громадян. Таким чином, на легітимність уряду впливають не лише справедливість і інклюзивність, але й його ефективність (*Scharpf W., 1996*). Зважаючи на все вищезазначене, можемо резюмувати, що легітимність політичної системи впливає з питання про те, як влада конститується, виправдовується та виконується. У демократичних країнах політичне правління залежить від згоди і тому завжди потребує обґрунтування.

Важливим також є повернення до цінностей, що становлять ідентичність суспільства, та інтелектуальної орієнтації, що виникає в результаті. У представницьких демократіях, таких як-от Федеративна Республіка Німеччини, узаконена лише та державна влада, яка здійснюється парламентом, обраним громадянами, та урядом, який ним контролюється, у системі поділу влади. Народ як первинний носій державної влади здійснює акт легітимності, на якому ґрунтується вся державна діяльність, передусім шляхом участі у виборах. Участь, таким чином, функціонує як ключова категорія демократії, хоча її класифікують по-іншому з точки зору демократичної теорії. Перш за все, партисипаторні теорії демократії не бажають, щоб політична участь зводилася виключно до підтримки

політичної системи, вираженої через участь у виборах, а радше прагнуть максимізувати шанси участі в усіх сферах політичної спільноти (Berger P., Luckmann T., 1983).

Наступним поняттям, яке потребує визначення є легітимація. Якщо говорити простими словами, то це є соціальний процес, результатом якого є визнання народом легітимності (справедливості) влади.

Важливо зауважити, що легітимація – це не абстрактне поняття, вона є процесом формування окремих інститутів, інституалізації загалом. П. Бергер і Т. Лукман у книзі «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» (1983) визначають легітимацію як процес обґрунтування та виправдання інституційного порядку. Вони розглядають легітимацію як логічний, закономірний і необхідний етап процесу інституалізації, який детерміновано сукупністю психологічних, когнітивних, соціокультурних та історичних відносин й чинників. На твердження вчених, «легітимація виправдовує інституційний порядок, надаючи нормативний характер практичним імперативам» (Berger P., Luckmann T., 1983: 153–154).

Німецький філософ К. Ясперс визначив легітимацію як процес встановлення відносин довіри між тими хто панує та їхніми підлеглими на відміну від відносин підкорення, що базуються на страхах. Він переконаний, що для встановлення довірених відносин потрібна тверда опора, щось, що викликати у громадян повагу до влади. У своїй праці «Сенс та призначення історії» Ясперс зазначає, що «Легітимність – це як чарівник, який створює порядок через довіру; нелегітимність - це насильство, яке є всюди і виходить з недовіри та страху» (Jaspers K., 1949).

Інакше кажучи, легітимація влади є різновидом політичного процесу, спрямованого на утвердження влади, набуття нею суспільної підтримки. Водночас легітимація влади є органічною складовою політичного процесу загалом, оскільки влада здатна здійснювати ефективну політику лише завдяки широкій підтримці й схваленню громадян (Стрелков В., 2021).

«Політологічний енциклопедичний словник» дає таке визначення поняття «вибори»: встановлена законодавством державно-правова процедура, під час якої громадяни віддають свої голоси за партію чи кандидата, в результаті чого формується виборний (представницький) орган влади або обирається (займає свою посаду) певна посадова особа – президент, мер, суддя тощо (Шемшученко, Ю., & Бабкіна, В. (Ред.), 1997: 47).

Також можна додатково зазначити, що у виборчому процесі мають приймати участь два або більше кандидатів від декількох партій, чи декілька партій для того, щоб вибори були конкурентними і повноцінними, адже результатом волевиявлення громадян буде визначення політичної еліти, яка буде здійснювати управління державою та політичним життям суспільства. У підсумку, саме обрані політичні діячі, у більшості депутати визначають курс і тенденції розвитку країни, а тих кандидатів, що не виправдали наданого їм рівня довіри громадяни завжди зможуть замінити.

Нарешті, вибори служать меті самоактуалізації, підтверджуючи цінність і гідність окремих громадян як людей. Незалежно від інших потреб виборців, участь у виборах сприяє зміцненню їхньої самооцінки та самоповаги. Голосування дає людям можливість висловити свою думку та, висловлюючи прихильність, задовольнити свою потребу відчувати причетність. Навіть відсутність участі в голосуванні задовольняє потребу деяких людей висловити свою відчуженість від політичної спільноти. Саме з цих причин тривалу боротьбу за право голосу та вимогу рівності у виборчій участі можна розглядати як прояв глибокого людського прагнення до особистої реалізації.

Єдиним носієм влади є народ, так зазначено як в Конституції України, так і в конституціях багатьох інших країн на міжнародному рівні. Виборці делегують свої повноваження через народних обранців, які за допомогою наданих їм повноважень керуватимуть країною в рамках політичної програми своєї партії та вирішуватимуть певні стратегічні питання, що турбують суспільство в даний момент. Процедура проведення виборів має бути чітко встановлена та погоджена з усіма зацікавленими суб'єктами, які приймають участь у виборчому процесі і чітко виконуватися, із дотриманням усіх необхідних норм, правил та приписів (Скрипник О., 2010).

Серед авторів, які досліджують це явище, відомі Ю. Габермас, М. Фуко (в основі теорій – комунікація як основна дія, легітимація також відбувається в процесі комунікації), Х. Арендт (нормативний напрям у політичній науці), Д. Істон (структурний функціоналізм), М. Дюверже (інституційний напрям).

У контексті цих напрямів можна розглядати вибори як комунікаційний процес – спосіб артикулювання інтересів, як боротьбу ідеологій, і як процес заміни елементів структури, і як інституцію в політичній системі.

Вибори можна класифікувати за такими ознаками:

- територією їх проведення (загальнонаціональні – в масштабах певної країни; регіональні – в межах окремих територіальних одиниць, таких як, округ, область; місцеві),
- суб'єктів, які обираються (президент, парламент тощо),
- способу волевиявлення виборців.

Що стосується цієї класифікації, вибори при цьому можна поділити на прямі, тобто безпосередньо обирають кандидатів на певну посаду, і немає проміжної ланки між виборцями та обраними. До таких виборів можемо віднести президентські вибори та парламентські вибори. Існують також непрямі вибори, які поділяються на двоступеневі (де формується електорат і обирається посадова особа) і багатоступеневі (де волевиявлення виборців здійснюється через постійно діючий орган - місцеву раду або парламент).

«Сьогодні вибори – це примітивно. Демократія, яка зводиться до цього, приречена на смерть» (*Van Reybrouck D., 2016*), – написав у своїй книзі «Проти виборів» бельгійський історик Девід Ван Рейбрук. Якщо задати громадянам України або ж громадянам західних демократій питання «Що у вас найбільше асоціюється з поняттям демократії?», перше, що спадає на думку, це можливість голосувати на вільних, чесних та рівних виборах. Загалом, протягом свого існування прості пересічні громадяни, ніколи так не наближається до демократичного правління, аніж під час акту демократичного голосування. Через обрання своїх представників вони беруть безпосередню участь у встановленні демократичної легітимності, про яку згадувалося раніше.

Отже, розглядаючи вибори, як елемент політичної діяльності, слід розуміти, що існує нерозривний зв'язок між виборами, політичним представництвом і демократією. Так би мовити, одне без іншого немислиме.

Сама ідея демократії як політичної системи по суті потребує двох інших. Ідея демократії не є новою, вона сягає ще Доби Античності, такі грецькі філософи, як Платон і Арістотель, обговорювали та аналізували демократію як систему правління у порівнянні з іншими системами, такими як монархія, аристократія та олігархія. Незважаючи на те, що вона була добре продумана, філософи не прописували систему як обов'язково хорошу для суспільства. Філософи того часу підтримували високе бачення ідеального суспільства, яке ґрунтувалося на наборі моральних благ і чеснот, відмінних від тих, що притаманні звичайній людині. Вони усвідомлювали, що звичайний громадянин не мав ані рівня знань, ані збалансованих моральних стандартів, необхідних для правління в ідеальному суспільстві. Отже, концепція демократії як правління звичайних народів була оцінена ними не надто позитивно.

Однак пізніше вже протягом наступних тисячоліть поступовий занепад монархічної системи породив демократичну думку та систему (*Fromm E., Lemke M.*). Європейське відродження, реформація та раціоналізм по-новому визначили роль і місце людини в суспільстві. Людина вже поставала у ролі автора та творця суспільства, її правила та норми замінили роль божества. На зміну «традиційній» прийшла «юридично-формальна» політична влада, заснована на раціональності.

Ця юридично-формальна політична влада була прямим чи опосередкованим представництвом народу і називалася демократичною. Згодом процес представництва став відомий як вибори. Механізм виборів розвинувся в сучасну форму прямого і непрямого або пропорційного представництва з різними варіантами.

У представницьких демократіях дозвіл політичної влади значною мірою легітимізується через вільні, рівні та загальні вибори політичних партій та окремих осіб. В акті демократичних виборів, можна сказати з республіканським пафосом, колективне демократичне самовизначення досягає свого легітимного – хоч і завжди тимчасового – завершення (*Kneip S., Merkel W., 2017*).

Вибори роблять фундаментальний внесок у демократичне врядування. Вибори дають змогу виборцям обирати лідерів і притягувати їх до відповідальності за їх виконання на посаді. Підзвітність може бути підірвана, коли обраним лідерам байдуже, або коли з історичних чи інших причин одна партія чи коаліція настільки домінує, що для виборців фактично немає вибору серед альтернативних кандидатів, партій чи політики. Тим не менш, можливість контролювати лідерів, вимагаючи від них підкорятися регулярним і періодичним виборам, допомагає вирішити проблему спадкоємності керівництва і, таким чином, сприяє продовженню демократії. Більше того, якщо виборчий процес є конкурентним і змушує кандидатів або партії виставляти на громадський розгляд свої результати та майбутні наміри, вибори служать форумами для обговорення громадських проблем і сприяють вираженню громадської думки. Таким чином, вибори забезпечують політичну освіту для громадян і забезпечують реагування демократичних урядів на волю народу. Вони також служать для легітимізації дій тих, хто володіє владою, і цю функцію певною мірою виконують навіть неконкурентні вибори.

У 21 столітті раціоналізація суспільної свідомості та поширення політичного плюралізму та політичної рівності значною мірою сприяли усвідомленню того, що вибори є найкращим способом легітимізації влади (*Tsokur Y., 2017*). Визнання людини найвищою соціальною цінністю та права кожного громадянина брати участь в управлінні державними справами, найменший опір державним інституціям і найбільший ступінь довіри до існуючих державних інституцій досягається через вибори, що можемо побачити на міжнародному рівні. Зокрема, у частині третій статті 21 Загальної декларації прав людини, схваленої Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році, проголошено: «Воля народу має

бути основою влади уряду; ця воля повинна знаходити своє відображення у періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають проводитися при загальному й рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, які забезпечують свободу голосування» (*Загальна декларація прав людини, 1948*).

У нестабільних і постраждалих від конфліктів державах зв'язок між виборами та легітимністю уряду складний. З одного боку, вибори можуть бути вирішальними моментами для легітимності уряду (*Berman, E., Callen, M., Gibson, C. C., Long, J. D., & Rezaee, A., 2019*). З іншого боку, легітимність уряду залежить не тільки від виборів, оскільки повноваження самої держави заперечуються. Якщо держава терпить крах, урядам стає важко отримати легітимність лише за допомогою формальних політичних інститутів і процедур. Уряди повинні знайти способи одночасно легітимізувати свою владу в політичній системі держави та владу держави в житті громадян.

Протягом багатьох років риторика західних політичних акторів в Афганістані, Малі та Гвінеї була зосереджена на принципах «власності країни», а обрані уряди були «за кермом». Частково така риторика приписувала певний суверенітет і легітимність обраним урядам, які недостатньо відображали їхню реальну боротьбу: погано прийняті виборчі процеси, держави, які фактично не існували поза основними урядовими установами, і постійні конфлікти та невдоволення (*Lierl M., 2021*).

Одним з найвідоміших конфліктів легітимації влади був в Афганістані. Доля цивільного уряду Афганістану нерозривно пов'язана з іноземним втручанням. Під наглядом міжнародного співтовариства в 2004 році було прийнято конституцію та проведено вибори. Однак до кінця першого терміну президента в 2009 році політична система Афганістану вже розвалювалася. Виробництво опіуму досягло безпрецедентних рівнів, підживлюючи як повстаннями талібів, так і корупцією на найвищих рівнях влади.

У той час як Міжнародні сили сприяння безпеці (МССБ) намагалися приборкати повстання Талібану за допомогою притоку іноземних військ і грошової допомоги, перспективи для афганського уряду отримати широку суспільну легітимність швидко слабшали. Контроль над урядом став надто прибутковим, а неформальні домовленості про розподіл влади – надто невід'ємною частиною новоствореної системи. Відкладені вибори 2009 року були затьмарені фальсифікаціями та помилками, і на тлі політичних потрясінь другий тур виборів було скасовано, оскільки лідер опозиції пішов з виборів. На наступних виборах 2014 року звинувачення талібів у фальсифікації виборів і насильницькому втручанні були настільки фундаментальними, що самі результати виборів не могли забезпечити життєздатну основу для передачі влади. До 2019 року явка виборців впала до менш ніж 20 відсотків, що також є показником зниження легітимності влади (*Lierl M., 2021*).

Таким чином, під час останніх подій вибори більше не були механізмом розподілу політичної влади та підтвердження легітимації влади, а просто «театром», частково мотивованим необхідністю заспокоїти міжнародну громадськість.

Досвід Афганістану підкреслює глибоку невідповідність між легітимністю, яку Захід приписував обраним урядам, і ступенем, до якого ці уряди насправді вважалися легітимними їхніми власними суспільствами. Ігноруючи дефіцит легітимності обраних цивільних урядів, а не ставлячись до цієї відсутності повноважень як до надзвичайної ситуації, західні держави, можливо, сприяли своїй остаточній невдачі.

Крах цивільних урядів в Афганістані, Гвінеї та Малі оголив наслідки того, що питання легітимності уряду залишаються поза увагою в нестабільних державах, які значною мірою залежать від міжнародної підтримки. Урок із цього досвіду полягає в тому, що міжнародне співтовариство має обережно підходити до партнерства з урядами нестабільних і постраждалих від конфлікту держав.

Однією з сфер, де потрібна обережність, є наполягання на швидких виборах, коли виборчі інститути є надто слабкими або погано розробленими для отримання загальноновизнаних результатів. Незважаючи на те, що вибори можуть бути бажаним виправданням для міжнародних суспільств, вони не є панацеєю для вирішення проблем легітимності уряду. Вибори самі по собі недостатні для створення стійких і легітимних урядів, якщо існують невирішені суспільні проблеми, які підривають справедливе політичне представництво та здатність держави служити своїм громадянам. Тому вибори слід розглядати як джерела легітимності лише в тій мірі, в якій вони мають такий ефект.

Нарешті, існує багато способів, за допомогою яких легітимність уряду може і потребує зміцнення після виборів. Політичні та суспільні зміни, необхідні для більш легітимного уряду, майже завжди включають кроки реформ, такі як реформа виборчого процесу, антикорупційні заходи та реформи сектору безпеки. Одним із способів, у який міжнародні актори можуть сприяти таким змінам, є визначення пріоритетів реформ і обумовлення міжнародної допомоги конкретними кроками реформ. Проте лише зовнішнього тиску недостатньо, оскільки будь-яка реформаторська спроба також потребує коаліції політичних і суспільних сил, які дійсно зацікавлені в успіху реформи.

У сучасному світі, вибори є однією з найпоширеніших систем легітимації влади та є втіленням принципів демократії та суспільного суверенітету як основи суспільно-політичного устрою та загального світоустрою (Tsokur Y., 2017: 4).

Функціонування сучасної демократії не в останню чергу залежить від її здатності постійно відроджувати демократичну легітимність – і, таким чином, саму себе. Якщо джерел демократичної легітимності стає недостатньо або якщо їх замінюють недемократичні форми, демократії неминуче опиняються в кризі легітимності. Це не обов'язково призведе до зміни режиму чи навіть краху демократії. Набагато ймовірнішим, є внутрішня ерозія демократії, наприклад, через передачу повноважень приймати рішення від обраних представників до експертів або наднаціональних режимів.

У абстрактних термінах демократична легітимність характеризується зв'язком ідеї етичного індивідуалізму – вільна та самовизначена особистість є відправною точкою всіх міркувань – з ідеєю народного суверенітету та його обмеження конституційним ладом. З одного боку, конституційна демократія з її правами захисту та участі визначає нормативну сутність демократичної легітимності; здійснення народного суверенітету у виборах, голосуванні та різних формах політичної участі, з іншого боку, забезпечує приписування політичних рішень демократичному суверену або його представникам в інституційному ланцюжку легітимації між народом та його представниками.

Таким чином, обмеження демократичного правління законом і конституцією ідеально уможлиблює і доповнює верховенство суверена над собою (Kneip S., Merkel W., 2017).

Фактичне створення демократичної легітимності відбувається через взаємодію громадян і політичних акторів, процедур та інституцій, а також результатів політичних рішень. Ретроспективна та перспективна оцінка цих процедур, інститутів і результатів прийняття рішень самими громадянами відіграє важливу роль, однак одного лише прийняття громадянами недостатньо. Кожна окрема інституція, кожен політичний діяч повинні проходити постійну перевірку на основі нормативних базових припускень демократичного правління.

Наприклад, більшість угорського електорату, який підтримує неліберальний уряд свого прем'єр-міністра Віктора Орбана, не є достатньою демократичною легітимністю для нинішнього демократичного режиму в Угорщині. Тим більше це стосується політики обраних, але все ж авторитарних урядів путіна та Реджепа Тайіпа Ердогана. У той час як вибори керують усім політичним процесом у більшості західних демократіях, протягом останніх 18 років «вибори» в росії служили одній меті: забезпечити, щоб володимир путін зберіг верховну владу в державі. Як ми вже бачили в 2008–2012 роках, йому навіть не обов'язково займати найвищу посаду в державі. Єдина умова – щоб вірний союзник, як свого часу Дмитро Медведев, погодився виконувати роль президента протягом одного законодавчого терміну, щоб формально відповідати нормам чинної конституції.

Те, що президент росії назвав «керованою демократією», давно стало системою, в якій не допускається інакомислення. Це не може приховати того факту, що Росія – капіталістична країна. У такій системі зростають протилежності. Поки одні накопичують багатство, інші залишаються бідними.

Ще у СРСР заради ідеологічної доцільності або заради забезпечення інтересів партійної бюрократії урядування могло здійснюватися і через імітацію законності, порушення задекларованих прав громадян, визнання під тортурами провини з боку підсудних, переслідування політичних опонентів (дисидентів) за допомоги кримінальної юстиції, через публічну імітацію народовладдя в цілому (Скрипник О., 2010: 16). Варто пригадати радянську імітаційну практику – «вільні» вибори з одним кандидатом, одностайне ухвалення рішень, продиктованих партійно-бюрократичною верхівкою, тощо. Бачимо, що з того часу нічого не змінилося у кращий бік, а той й стало гірше.

На наш погляд, влучною є думка Еріха Фромма щодо управління (Fromm, E., 1985): «При бюрократичному управлінні людьми демократичний процес перетворюється на ритуал. Будь то збори акціонерів великої компанії, політичні вибори чи збори профспілок, людина втратила майже весь свій вплив на рішення, які мають бути прийняті, і більше не бере в них активної участі. Зокрема, у політичній сфері вибори все більше зводяться до референдумів, на яких особа може висловити, який із двох виборчих списків професійних політиків їй більше підходить, так що найкраще, що можна сказати, це те, що нею керують за її згодою.»

Не можна не згадати, про маніпуляції, для яких вибори стали таким собі зручним прикриттям для отримання влади та підтримки їх в «одних руках». У сучасному світі дуже легко маніпулювати масами, з'явилася безліч нових інструментів для цього. У той же час, сучасна людина зараз надає перевагу швидкій не завжди перевіреній інформації, цим самим самостійно роблячи з себе «ляльку для маніпуляцій».

Висновки з дослідження. Сьогодні в усьому світі демократія вважається найбільш бажаною і легітимною формою політичної системи, а «демократичні» режими з усіма їх різновидами легітимізуються тією чи іншою формою виборів.

Вибори також є перевіркою верховенства права та чесності політичних інститутів. Вони часто є центром спроб маніпулювати чи підірвати демократичні інститути та залякати незгодних громадян, а також часто є джерелом громадського протесту та опору уряду. Якщо вибори є процедурно чесними та інклюзивними, вони можуть надіслати сигнали колективної згоди урядовій владі. Конфліктні, фальсифіковані або неінклюзивні вибори можуть сигналізувати про протилежне: уряд не зміг отримати добровільну згоду більшості населення і тому вдався до виборчих маніпуляцій.

Bahinskyi A., Sevyrnychuk O., Kolomiets V. Elections as a way of legitimating political authority in conditions of instability

The article examines the phenomenon of the legitimacy of political power, its signs and factors that can influence it. The election process as an element of political activity is considered in detail, the contribution of elections to democratic governance is analyzed. Examples of how elections work and how this affects the legitimation of power in unstable societies and the role of international actors in this process are presented, it is about elections as one of the most widespread systems of power legitimation.

In today's world, many countries face various forms of political instability, such as mass protests, economic crises, wars and conflicts, corruption and political violence. In these conditions, elections become an important means of legitimizing political power, as they allow citizens to choose their representatives and determine the direction of the country's development. Elections are also a mechanism for changing power and developing democracy in the country. In addition, elections in conditions of instability can become the object of manipulation and abuse by political forces, which can undermine citizens' trust in the electoral process and the legitimacy of political power.

Elections can be viewed as a struggle of ideologies, as a process of replacing structural elements, and as a communication process. Participation in elections can have a positive effect on voters' self-esteem and self-esteem, as well as satisfy their need for a sense of belonging to a political community. Regardless of the voting results, participation in elections is a manifestation of the human desire for personal fulfillment. Voting is a mechanism that allows the people to delegate their powers to elected officials who govern the country within the framework of their political agenda.

In general, elections can be an effective way of legitimizing political power in conditions of instability, but only on the condition that they take place in accordance with the principles of democracy and transparency, and are not subject to manipulation by the interests of individual political groups.

Key words: democracy; state power; legitimacy; election; legitimation; trust of citizens; instability; constitutional state.

Література:

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілий. Київ: Основи, 1998. 534 с.
2. Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 р. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 28.12.2022).
3. Кравченко Т. Правова сутність легітимності державної влади. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Т. 6, №1. С. 29–34. URL: <https://europub.co.uk/articles/A-588632T> (дата звернення: 28.12.2022).
4. Політична легітимація і насильство. Круглий стіл «Філософської думки». / С. Пролєєв та ін. Філософська думка. 2013. № 2. С. 5–59. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/208> (дата звернення: 28.12.2022).
5. Політологічний енциклопедичний словник / ред.: Ю. Шемшученко, В. Бабкіна. Київ: "Генеза", 1997. 400 с.
6. Скрипник О. Ефективність влади після виборів. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України. 2010. №6. С. 332–341. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/skrypnyk_efektyvnist.pdf (дата звернення: 28.12.2022).
7. Стрелков В. Технології легітимації й делегітимації президентської влади в політичному процесі України.: дис. д-ра філософії в галузі політології: 052. Луцьк, 2021. 233 с. URL: <http://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/Strelkov-Dysertatsiya.pdf> (дата звернення: 28.12.2022).
8. Цокур Є. Легітимність політичної влади в Україні у контексті революції гідності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Т. 18, № 25. С.154–160.

9. Berger P., Luckmann T. *The social construction of reality. A treatise in the sociology of Knowledge*. NY: Doubleday, 1983.
10. Dunn J. *Democracy: A History*. NY: Atlantic Monthly Press, 2006. 248 p.
11. Election fairness and government legitimacy in Afghanistan./ E.Berman et al. *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2019. Vol. 168, no. 12. P. 292–317. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2019.10.011> (date of access: 28.12.2022).
12. Fromm E. *Über den Ungehorsam und andere Essays*. Editorische Anmerkungen von Rainer Funk. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985.
13. Greene A. Consent and Political Legitimacy. *Oxford Studies in Political Philosophy*. 2016. Vol. 2, no.3. P. 71–97.
14. Jaspers K. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München/Zürich : R, Piper & Co. Verlag., 1949.
15. Kaplan T. *Democracy: A World History*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 176 p.
16. Kneip S., Merkel W. Garantieren Wahlen demokratische Legitimität?. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 2017. Vol.67, no.38/39. P. 18–24. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/170680/1/f-20803-Volltext-Kneip-et_al-Wahlen-v3.pdf (date of access: 28.12.2022).
17. Lemke M. Legimation. *Staatslexikon online*. URL: <https://www.staatslexikon-online.de/Lexikon/Legimation> (date of access: 28.12.2022).
18. Levi M., Sacks A., Tyler T. Conceptualizing legitimacy, measuring legitimating beliefs. *American behavioral scientist*. 2009. Vol. 53, no. 3. P. 354–375. URL: <https://doi.org/10.1177/0002764209338797> (date of access: 28.12.2022).
19. Lierl M. Elections and Government Legitimacy in Fragile States. *GIGA Focus*. 2021. 7. URL: <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/elections-and-government-legitimacy-in-fragile-states> (date of access: 28.12.2022).
20. *Losers' consent: Elections and democratic legitimacy/ C.Anderson et al.* Oxford: Oxford University Press, 2005. 240 p.
21. McLaughlin C. When does service delivery improve the legitimacy of a fragile or conflict-affected state?. *Governance*. 2015. Vol. 28, no. 3. P. 341–356.
22. Scharpf W. F. *Demokratie in der transnationalen Politik*. Max Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. *Working Paper Köln*. 1996. Vol. 96, no. 3.
23. Schmelzle C., Stollenwerk E. Virtuous or vicious circle? Governance effectiveness and legitimacy in areas of limited statehood. *Journal of intervention and statebuilding*. 2018. Vol.12, no. 4. P. 449–467. URL: <http://www.mendeley.com/catalogue/eaea80a5-192c-37f3-beb0-2bb5aa01fcf3> (date of access: 28.12.2022).
24. Schmidt M. G. *Demokratiethorien*. Opladen : Leske + Budrich, 2000.
25. Tsokur Y.G. *Вибори у сучасному світі:збереження демократії чи прикриття її руйнації?. Політичне життя*. 2017. №1-2. С. 4–8. URL: <http://jpl.donnu.edu.ua/article/view/3998> (дата звернення: 28.12.2022).
26. Van Reybrouck D. *Gegen Wahlen:WARUM ABSTIMMEN NICHT DEMOKRATISCH IST/ trans. from Niederländisch by A. Braun*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2016. 200 p.

References:

1. Weber, M. (1998). *Sotsiologiya. Zahal'noistorichni analizi. Polityka [Sociology: General Historical Analyses. Politics]* (O. Pohorilyy, Trans.). Osnovy
2. *Zahal'na deklaratsiya prav lyudyny [Universal Declaration of Human Rights]*. (1948). Ofitsiyyny vebportal parlamentu Ukrayiny [Official Website of the Parliament of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Kravchenko, T. (2018). *Pravova sutnist' legitimnosti derzhavnoyi vlady [Legal Essence of Legitimacy of State Power]*. *Naukovyy visnyk publichnogo ta privatnogo prava*, 6(1), 29–34. URL: <https://europub.co.uk/articles/-A-588632>
4. Proleyev, S. et al. (2013). *Politychna lehitimatsiya i nasylstvo [Political legitimacy and violence]*. *Kruhlyy stil «Filosofskoyi dumky» [Round table of "Philosophical Thought"]*. *Filosofska dumka*, 2, 5–59. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/208> (Accessed December 28, 2022).
5. Shemshuchenko, Yu., & Babkina, V. (Eds.). (1997). *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk [Political Science Encyclopedic Dictionary]*. Kyiv: "Heneza".
6. Skrypnyk, O. (2010). *Efektivnist' vlady pislya vyboriv [The effectiveness of power after elections]*. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny*, 6, 332–341. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/skrypnyk_efektivnist.pdf (Accessed December 28, 2022).

7. Strelkov, V. (2021). *Tekhnolohiyi legitimatsiyi y delehitymatsiyi prezidents'koyi vlady v politychnomu protsesi Ukrainy* [Technologies of Legitimation and Delegitimation of Presidential Power in the Political Process of Ukraine]. [Doctoral dissertation, in the field of political science, Lesya Ukrainka Volyn National University]. URL: <http://ra.vnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/Strelkov-Dysertatsiya.pdf>
8. Tsokur, Ye. (2014). *Legitimnist' politychnoyi vlady v Ukraini u konteksti Revolyutsiyi Hidnosti* [Legitimacy of Political Power in Ukraine in the Context of the Revolution of Dignity]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*, 18(25), 154–160.
9. Shemshuchenko, Yu., & Babkina, V. (Eds.). (1997). *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk* [Political Science Encyclopedic Dictionary]. "Henezha."
10. Anderson, C. J., Blais, A., Bowler, S., Donovan, T., & Listhaug, O. (Eds.). (2005). *Losers' consent: Elections and democratic legitimacy*. Oxford University Press.
11. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.
12. Berman, E., Callen, M., Gibson, C. C., Long, J. D., & Rezaee, A. (2019). Election fairness and government legitimacy in Afghanistan. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 168, 292–317. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2019.10.011>
13. Fromm, E. (1981). *Über den Ungehorsam und andere Essays* [On Disobedience and Other Essays]. Editorische Anmerkungen von Rainer Funk, München (Deutscher Taschenbuch Verlag 15011) 1985.
14. Greene, A. R. (2016). Consent and political legitimacy. *Oxford Studies in Political Philosophy*, 2, 71–97.
15. Jaspers, K. (1949). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* [The Origin and Goal of History]. R. Piper & Co. Verlag.
16. Kaplan, T. (2014). *Democracy: A world history*. Oxford University Press.
17. Kneip, S., & Merkel, W. (2017). Garantieren Wahlen demokratische Legitimität? [Do elections guarantee democratic legitimacy?]. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 67(38/39), 18–24. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/170680/1/f-20803-Volltext-Kneip-et_al-Wahlen-v3.pdf
18. Lemke, M. (2022, June 8). Legitimation. *Staatslexikon online*. <https://www.staatslexikon-online.de/Lexikon/Legitimation>
19. Levi, M., Sacks, A., & Tyler, T. (2009). Conceptualizing legitimacy, measuring legitimating beliefs. *American Behavioral Scientist*, 53(3), 354–375. <https://doi.org/10.1177/0002764209338797>
20. Lierl, M. (2021). Elections and government legitimacy in fragile states. *GIGA Focus*, (7). <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/elections-and-government-legitimacy-in-fragile-states>
21. McLoughlin, C. (2015). When does service delivery improve the legitimacy of a fragile or conflict-affected state?. *Governance*, 28(3), 341–356.
22. Scharpf, W. F. (1996). *Demokratie in der transnationalen Politik* [Democracy in transnational politics]. Max Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. Köln. Working Paper 96/3.
23. Schmelzle, C., & Stollenwerk, E. (2018). Virtuous or vicious circle? Governance effectiveness and legitimacy in areas of limited statehood. *Journal of Intervention and Statebuilding*, 12(4), 449–467. <http://www.mendeley.com/catalogue/eaea80a5-192c-37f3-beb0-2bb5aa01fcf3>
24. Schmidt, M. G. (2000). *Demokratiethorien* [Democracy theories] (pp. 251–268). Opladen: Leske+ Budrich.
25. Tsokur, Y. G. (2017). *Вибори у сучасному світі: збереження демократії чи прикриття її руйнації?* [Elections in the modern world: preserving democracy or covering up its destruction?]. *Політичне життя*, (1-2), 4–8. <http://jpl.donnu.edu.ua/article/view/3998>
26. Van Reybrouck, D. (2016). *Gegen Wahlen: Warum Abstimmen nicht demokratisch ist* [Against Elections: Why Voting is Not Democratic]. Wallstein Verlag.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2023

Стаття рекомендована до друку 14.04.2023

ПОПУЛІЗМ ЯК ВИКЛИК ДЕМОКРАТИЧНИМ ПРОЦЕСАМ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Бурдюг М. М.,

аспірант кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0003-0017-3588

maksymburdiuh@gmail.com

У статті досліджено проблематику причини та проявів сучасного популізму в країнах Європейського Союзу, що посилюються протягом останніх двох десятиліть. Зростання радикальних ідей, ідеї мультикультуралізму та глобалізації, а також міграційні процеси в Європі посилюють складні процеси в системі облаштування єдиного політичного, економічного та культурного простору. Популістична активність підкреслює збільшення недовіри електорату до класичних партій, які не в змозі вирішувати нагальні суспільні запити. Нинішня популістська активність є наслідком структурної трансформації, яка передбачає: зростання недемократичного лібералізму; зміну відносин між правлячими політиками та підконтрольними; демократизацію засобів масової інформації, які виявляються взаємопов'язаними, що посилює їхній колективний ефект. Окремі популістські партії виступають у ролі претендентів на загальнонаціональних виборах, а в деяких країнах (Угорщина, Польща) отримали керівну роль. Популізм партій у Європейському Союзі досить часто дотичний до інших ідеологічних спрямувань (лібералізм, соціалізм тощо). Європа обирає між проведенням необхідних реформ, зміцненням ліберальної демократії й прав людини, підтримкою різноманітності й рівності та економічною націоналістичною федерацією держав, що демонтує концепцію ліберальної демократії. Ліберальна ідеологія, що спиралася на недемократичні принципи, поступово посилювала популістські настрої, а наявні проблеми та кризи європейського суспільства прискорювали просування популізму серед широких електоральних мас. На порядок денний виходять питання гендерної проблематики, антиіммігрантські настрої, антиєвропейська риторика, націоналістичні рухи. Зростання кількості популістських партій означає, що необхідне переосмислення характеристик інституційних структур та ролі окремих гравців у політичній діяльності. Ігнорування зазначеного може посилити тиск на ліберальну демократію, що забезпечує захист прав і свобод людини, підтримує верховенство права, упроваджує загальноєвропейські прогресивні цінності.

Ключові слова: популізм, Європейський Союз, ліберальна демократія, ідеологія, політика.

Постановка проблеми. Популістські рухи у Західній Європі зайняли власну політичну нішу в економічно розвинених суспільствах. Популістські партії отримали голоси та місця в багатьох європейських країнах, а також увійшли до уряду в таких державах як Австрія, Італія, Нідерланди, Польща та Швейцарія. По всій Європі середня частка голосів за партій популістичного спрямування на парламентських виборах суттєво зросла за останні десятиліття. Навіть малі партії все ще можуть чинити величезний тиск на урядові органи та змінювати політичний порядок денний. Небезпека полягає в тому, що популізм підриває довіру суспільства до легітимності ліберальної демократії, активно руйнуючи її принципи та практики.

У сучасних умовах досить розповсюдженими стають етнонаціоналістичні партії, які формують популістські елементи. Програми радикальних правих партій та рухів спрямовані на зміцнення нації шляхом підвищення її етнічної однорідності та повернення до традиційних цінностей. Успіх популістів в Європейському Союзі підкреслює посилення недовіри електорату до класичних партій через неможливість вирішити численні суспільні запити. Зазначене доводить необхідність поглибленого вивчення причин та наслідків популістичного спрямування політичних партій та об'єднань, що посилалося в Європейському Союзі на тлі соціально-економічної, етнічної, релігійної та ідеологічної проблематики.

Метою статті є дослідження сучасного популізму як виклику демократичним процесам Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеологічні та політичні передумови виникнення популізму, аналіз його тенденцій, наслідки поширення популістичної риторики в країнах Європейського Союзу досить широко розглядаються в сучасній науковій літературі. Тематика, пов'язана з популізмом у країнах Західної Європи, відображена у працях Т. Аккермана, Т. Бороса, Е. Верца, Р. Водака, Г. Дьорі, К. Мудде, Г. Лакі, М. Рудуйна, М. Фрейтаса, А. Хейньо та ін. В той же час, тематика аналізу популізму в якості неліберальної відповіді на недемократичний лібералізм в Європейському Союзі передбачає комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Індекс авторитарного популізму Timbro показує, що сьогодні спостерігається зростання кількості популістських партій по всій Європі. У 2018 р. середня підтримка популістичних політиків виборцями становить 22,2%. Популістські партії активно залучають виборців, особливо у густонаселених країнах. Якщо середній показник включає 264 млн європейських виборців загалом, поділених між 33 країнами, включених у дослідження, середній показник становитиме 26,8%. Тобто більше одного з чотирьох європейських виборців (понад 71 млн) віддавали свій голос за популістську партію у період останніх загальнонаціональних виборів. З процесами демократизації у Східній Європі радикальні націоналістичні партії досягли низки успіхів: Чехія, Словаччина, Словенія та Румунія були серед країн, у парламентах яких з'явилися праві популісти, і їхня підтримка виборців становила в межах 5–10%. Водночас «Vlaams Blok» (Фламандський блок) здійснив прорив у Бельгії (6,6% на виборах 1991 р.), і права популістська партія «Ny Demokrati» увійшла до парламенту Швеції (Heinö, 2019).

Дослідники наголошують на трьох параметрах популізму: протистояння між людьми та корумпованою елітою; опора на волю народу; еклетика, яка не становить цілісної структури вірувань, а об'єднує різноманітні політичні елементи (Wodak, 2019). Немає сумнівів у тому, що сьогодні у Європі існує та активно діє низка правих популістських партій. На початку 2010-х здавалося, що правопопулістські партії досягли стагнації, але з 2014 року вони різко зросли у кількості. Усього за чотири роки їхня підтримка збільшилась з 11,6% у 2014 році до 15,4% у 2018 році. Найбільше це спостерігається в Угорщині, Польщі та Швейцарії. Довгий час Іспанія була єдиною великою країною без популістських партій, але восени 2018 року у Vox, що набрала лише 0,2% на останніх виборах, значно зросла підтримка. Зростання підтримки радикальних лівих партій було викликано в основному винятковими успіхами лівих популістських партій у Греції, Італії та Іспанії, але ліві партії також досягли успіху в таких країнах, як Данія, Бельгія, Ірландія, Румунія та Хорватія. Однак після 2015 року їхня висхідна траєкторія згладилася. Схоже, що підтримка виборців консолідувалась приблизно на 7%. Проте слід зазначити, що середній показник підвищується за рахунок результатів у невеликій кількості країн. Середнє збільшення становить лише 1,3% (Heinö, 2019). На рис. 1 показана тенденція розподілу голосів за популістські партії Європи у 2008 і 2018 рр.

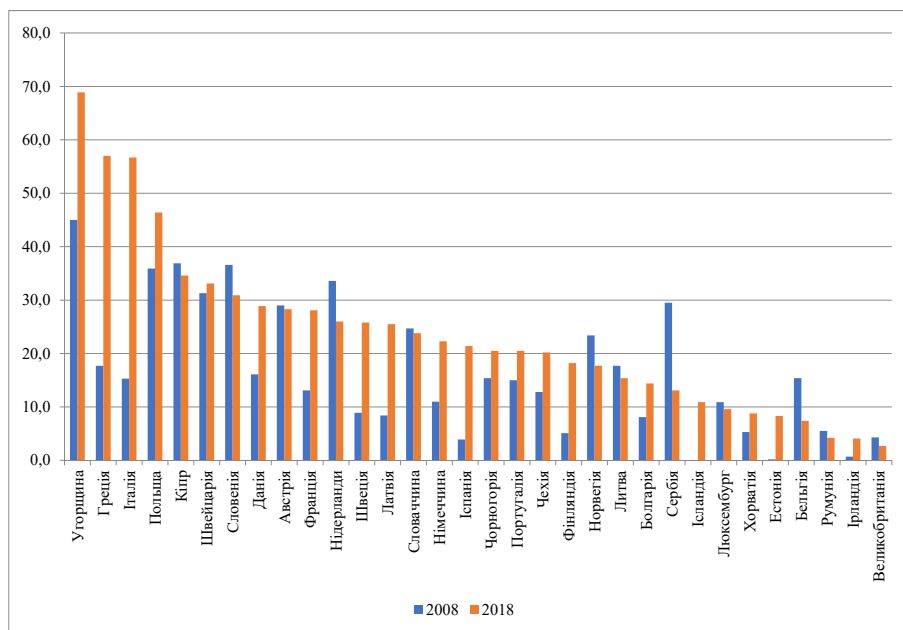

Рис. 1. Рівень підтримки популістських партій Європи у 2008 і 2018 рр., % (Heinö, 2019)

У середньому загальна кількість голосів для популістських партій становить 25,5%. Іншими словами, в середньому кожен четвертий громадянин ЄС голосує за популістську партію на національних виборах – причому, середня підтримка не набагато вища на європейських виборах. Тенденція зростає, в середньому перемагають популістські партії на останніх загальнонаціональних виборах на 3,8% більше, ніж на попередніх (Mudde, 2021). Лише у восьми країнах загальна кількість голосів популістів значно зросла – тобто більш ніж на 10%. Середній показник у 16 країнах Єврозони становить лише 0,1% вище. Найбільш дивним є той факт, що три з п'яти країн, які отримали допомогу від ЄС, не помітили жодних змін під час популістського голосування. Це не означає, що економічна криза не впливає на підтримку популістських партій, а скоріше, що вона може бути відкладеною (Greskovits, 1998). Хоча популізм пов'язаний із реальними та уявними «кризами», останні часто є каталізаторами, а не першопричинами. Популізм, по суті, став неліберальною демократичною відповіддю на недемократичний лібералізм. В такому випадку популізм можна подолати лише впроваджуючи ліберальну демократію (Mudde, 2021).

Нинішній популістський сплеск є наслідком структурної трансформації, яка має ключові аспекти: зростання недемократичного лібералізму; зміна відносин між правлячими політиками та підконтрольними; демократизація ЗМІ, які теоретично та емпірично є взаємопов'язаними, тим самим посилюючи їхній колективний ефект. Зростання недемократичного лібералізму обговорюється під різними термінами, включаючи «неоліберальну глобалізацію», «постдемократію» та «технократію» (Maig, 2013). Ймовірно, найкращим прикладом ліберальної політики, яку підтримували всі основні провідні партії, але десятиліттями прибирали з політичного порядку денного, є імміграція. Імміграція стала політизованою в більшості європейських країн лише у 1990-х роках після виборчого прориву популістських правих партій. Більшість імміграційної політики була демократичною за процесом, але недемократичною за духом (Mudde, 2021).

Слід визнати, що протягом останніх років кризи та жорсткої економії в Європі відбувся значний підйом націоналістичних та популістських партій, які перемогли на виборах і спричинили значні зміни в правилах політичної гри (Akkerman & Rooduijn, 2017). Розподіл голосів за різні ідеології в 1998 р. та 2018 р. (рис. 2), демонструє суттєве збільшення популістської ідеології, що демонструє народне незадоволення елітами, імміграцією, підживлюючи потреби у популізмі.

У деяких країнах, таких як Франція та Австрія, популістські партії вийшли за межі маргіналізованих та виступили як серйозні претенденти на загальнонаціональних виборах, а в Угорщині та Польщі вони фактично керують. Значна частина європейського населення могла б уявити собі життя в авторитарних системах. Вони вважають деякі аспекти такого управління привабливими, такі як жорсткий нагляд, звуження індивідуальних свобод та однорідні структури суспільства, шукаючи сучасні та історичні зразки для наслідування. Виклики для ліберальних демократій є реальними та знаходяться в центрі аналізу дослідників з різноманітних аналітичних центрів та установ (Woertz, 2017).

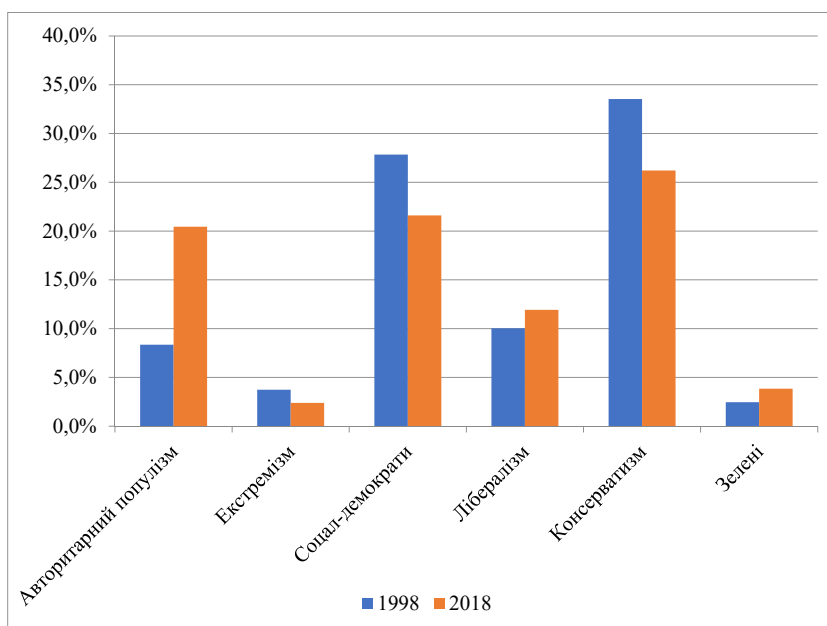

Рис. 2. Відсоток голосів за різні ідеології в 1998 р. та 2018 р. (Heinö, 2019)

Після глобальної фінансової кризи 2008 року знову приділено увагу визначенню міжнародної хвилі популізму, що відбувається у Західній Європі, а також виявленню причин популістського сплеску, який може ефективно змінити обличчя політики ЄС протягом багатьох років. Наприклад, у європейському контексті популізм використовувався для опису антиімміграційних та антиєвропейських партій, таких як Французький національний фронт (FN), Австрійська партія свободи (FPÖ) та Голландська партія свободи (PVV). Термін популізм в європейських ЗМІ зневажливо вживається у позначенні таких різноманітних явищ, як безвідповідальна економічна програма чи демагогічний стиль політики. Це визначення фактично відображає податливість і тенденцію популізму прив'язуватися до інших ідеологій (лібералізм, соціалізм тощо). Обговорюючи міграцію чи біженців, наприклад, європейські популісти відповідають захистом корінного народу від іншої групи, а саме іммігрантів.

Італійці страждають від наявності популістських рухів. Нинішні версії популізму, представлені Lega Nord Маттео Сальвіні та Рухом п'яти зірок (M5S) Беппе Грілло, налічують близько 40% електорату. Дивлячись на загальні вибори 2018 року, M5S – це найбільша конкретна загроза популістського дрейфу, більш відчутна, ніж антиєвропейські та антиімміграційні позиції правого крила Lega Nord, яке охоплює лише 10% голосів (Dal Zotto, 2017).

Загальні вибори 2010 року змінили динаміку шведської політики, коли популістська партія «Шведські демократи» (SD) перетнула 4% бар'єр для проходження до парламенту. Незважаючи на те, що всі партії з обох сторін політичного спектру пообіцяли не співпрацювати з SD, остання показала успіх на загальних виборах 2014 року (за результатами голосування 12,9%, отримавши 49 місць у парламенті). Згідно з останніми опитуваннями на загальних виборах, проведеними Шведським інститутом опитування громадської думки (SIFO), SD піднялася до 16,9%. Партія обіцяє різке скорочення нової імміграції та вимагає повної асиміляції іммігрантів, які вже живуть у Швеції. Багато іммігрантів намагаються інтегруватися, оскільки вони не розмовляють шведською та не мають відношення до культури, що, у свою чергу, впливає на їхніх дітей – це в основному стосується жінок з обмеженою освітою (Khali, 2017).

Що стосується популістських партій, то політика Угорщини є окремим випадком: її партійна система має дві основні популістські партії (Фідес і Йоббік), одна з яких є домінуючою правлячою силою, інша є провідною опозиційною партією з 2010 року. Як зазначає дослідження (Mudde, 2016), Угорщина пропонує унікальний випадок для популізму, оскільки правляча партія «Фідес» і «Йоббік», основна опозиційна партія, могли вважатися популістами протягом останніх 10–15 років. Фідес був створений як ліберальна партія під час демократичного переходу в 1989–1990 роках і поступово перейшов на право-консервативну популістську позицію (Körösenyi, 2017). «Йоббік» намагався перемістити свою ідеологічну позицію в більш центристський напрямок і перетворитися на всеосяжну партію. У загальній виборчій кампанії 2018 року «Йоббік» все ще використовував антиелітарну риторику, але пом'якшував свої націоналістичні та антиромські настрої. Угорські партії утворюють переважну партійну систему, в якій домінуючою правлячою партією є популістська партія, як і одна з найсильніших опозиційних партій. За останнє десятиліття обидві партії разом мають близько 80% депутатських мандатів. Хоча популізм не має прямого впливу на політичний порядок денний непопулістських партій, можна спостерігати передачу ідей між двома партіями (Dobos, 2021).

ЄС поляризований вищенаведеним суперечливим баченням. Європа знаходиться на роздоріжжі між вибором необхідних реформ, зміцненням ліберальної демократії та прав людини, підтримкою солідарності, різноманітності та рівності; або зміщуючись в бік економічної націоналістичної федерації держав, що виключає усіх нехристиян і демонтує концепцію ліберальної демократії (Wodak, 2019).

Польща є особливо яскравим прикладом правого популізму, коли партія «Право і справедливість» («ПіС») з 2015 року постійно зберігала мажоритарний статус діючого актора. Популізм, особливо на дискурсивному рівні, був невід'ємною частиною польської політики. Більше того, у період 2000–2020 рр. можна спостерігати за зростаючою політичною актуальністю популістів, у тому числі ПіС, яка перед виборами 2005 року поступово переходила до популізму. На виборах до Європейського парламенту (ЄП) 2019 року та на наступних парламентських виборах пізніше того ж року ПіС та її молодші партнери по коаліції (Об'єднані праві) забезпечили домінуюче положення (45,4% голосів, і 43,59% голосів відповідно до 235 місць) завдяки кампанії, наповненій гомофобними гаслами та критикою ґендерної ідеології, якій сприяли щедрі соціальні витрати, оформлені як «революція гідності», орієнтована на людей. Польська партійна система демонструє риси обмеженого плюралізму з сильною поляризацією між ПіС, яка вдається до популізму на рівні дискурсу та порядку денного, та опозиційними лібералами. Таким чином, відбулося сприяння високому рівню поляризації, запроваджуючи реформи, які обмежують, якщо не руйнують, систему стримувань і противаг і обмежують громадянські свободи (Lipiński, 2021).

Зростання популістичних партій у сучасній Європі демонструє появу певної недовіри суспільства до демократичного спрямування державної політики різних країн. Присутність іммігрантів в Європі становить культурну загрозу національній ідентичності країни, особливо коли місцеві жителі не знають, що їхня нація чи країна страждають від невдалого визначення національності (Galston, 2018). Ліберальна ідеологія, що спиралася на недемократичні принципи, поступово посилювала популістські настрої. А низка різних проблем та криз у європейському суспільстві прискорювали просування популізму серед широких електоральних мас.

Ліві популістські партії (виступають проти транснаціональних корпорацій і критично ставляться до глобалізації та капіталізму) та праві популісти (ксенофобські, антиєвропейські та націоналістичні партії) посилюють рівень суспільної підтримки. Але якщо праві популісти зростали лише в Західній, Центральній та Східній Європі, то ліва популістська ідеологія обмежувалася Південною Європою. Останніми роками помітна регіональна лінія розлому зникла, і в усіх країнах, за винятком кількох, лівий популізм значно знизився. Праві популісти, навпаки, посилити свою підтримку навіть у країнах, де таких утворень навіть не було декілька років тому, і вони прийшли до уряду самостійно або у складі коаліційних урядів у багатьох країнах ЄС. Обмеження популярності правих популістів нещодавно усунулися, що перетворило їх на потенційно великих гравців майже всюди в Європейському Союзі, тоді як ліві популісти більше не є серйозними претендентами на урядову владу майже ніде, за винятком двох-трьох держав-членів Південної Європи та Ірландії.

В усталених демократіях Західної Європи популісти загалом дотримуються основних правил демократичної конкуренції і не трансформують демократичну інституційну структуру. У Центральній та Східній Європі популісти намагаються переробити всю демократичну інституційну структуру за своїм власним уподобанням, прагнучи ліквідувати або істотно послабити політичний плюралізм. Таким чином, фундаментальні відносини з ліберальною демократією є ключовою лінією розмежування між популістами різних регіонів ЄС (Boros, Freitas, Györi, Laki G., 2020).

Слід зазначити наявність відмінностей серед країн ЄС, де існує різний відсоток підтримки популістської ідеології. Посилення правової складової у чисто економічних питаннях передбачає перехід до прийняття окремих рішень кулуарно та непублічно, а, отже, оминаючи публічні дискусії. Аналіз доводить, що за останні 20 років (2008–2018 рр.) зросла кількість прихильників авторитарного популізму. На порядок денний починають виходити питання гендерної проблематики, антиіммігрантські настрої, антиєвропейська та антиглобалізаційна риторика, націоналістичні рухи.

Хоча популізм має негативний відтінок, що стосується до безвідповідальної політики держави, є тенденція щодо його близькості з лібералізмом та соціалізмом. Існують думки, що глобалізація стала ще одним каталізатором популізму, посилюючи нерівність у суспільствах, а отже, зростає потреба у захисті автентичного населення та самоідентифікації. Таким чином, у політичному житті багатьох країн виокремився потужний напрям, спрямований на популістське виокремлення проблематики, яка близька до європейських виборців, що свідчить про нагальну потребу посилювати існуючі демократичні інституції та проводити дієву державну політику, що має оперативно вирішувати проблеми сучасного європейського суспільства у гендерній, імміграційній, релігійній, культурній та економічній сферах.

Висновки. Таким чином, європейська практика демонструє значне зростання популізму не лише як ідеологічного напрямку, а й як політичної сили, що закріпилася у парламентах багатьох країн-членів. Проблема, що посилює популістичну риторіку, породжена гендерними питаннями, національними претензіями, антиглобалізацією та збільшенням кількості іммігрантів. В Європейському Союзі посилюється негативне сприйняття власної еліти, робиться акцент на несприйнятті міжнародних економічних інституцій з метою захисту власних інтересів. Виборці європейських країн, стикнувшись із питаннями глобалізації та єдиного простору (особливо у нестійких демократіях Східної Європи), почали пошук власної ідентифікації, що посилюють популістичні партії як, наприклад, у Бельгії (Флаамс Блок), Іспанії (Подемос) та Польщі («Право і справедливість»). Зазначені процеси призвели до суттєвого впливу популістської ідеології на політичні рішення та діяльність як в національних парламентах, так і в Європарламенті, що стало своєрідним викликом для подальшого розвитку демократичних процесів.

Серед основних елементів, які живлять популістські рухи: бажання виборців інтегрувати певні елементи недавнього минулого; посилити національну ідентичність на противагу глобалізації; необхідність реалізації функцій безпеки та умов стабільного існування; забезпечення справедливого економічного розподілу благ. Виходячи з цього, прогресивні сучасні партії мають враховувати потреби електорату, реально забезпечуючи вирішення проблем у сферах соціальної допомоги, міграції, кліматичних змін, релігії та трудового законодавства.

Зростання кількості лідерів-популістів та їхніх партій означає, що необхідне переосмислення характеристик інституційних структур, і аналіз зростання ролі окремих гравців у політичній діяльності,

особливо коли соціально-політичні інститути є більш слабкими. На жаль, інтенсивне використання популізму послаблює державні інститути влади та може забезпечити прихід авторитарних популістів чи лідерів-расистів до влади. Зазначене може призвести до посилення тиску на ліберальну ідеологію, що містить в своїй основі захист прав і свобод людини, забезпечення верховенства права, упровадження демократичних цінностей.

Burdiuh M. Populism as a challenge to democratic processes in the European Union

The article examines the problems of the cause and manifestations of modern populism in the countries of the European Union, which has intensified over the past two decades. The growth of radical ideas, the ideas of multiculturalism and globalization, and migration processes in Europe intensify the complex processes of arranging a single political, economic and cultural space. Populist activity underlines the increasing mistrust of the electorate towards classical parties, which cannot solve urgent public demands. The current populist activism results from a structural transformation that involves: the growth of undemocratic liberalism; changing relations between ruling politicians and those under control; democratization of mass media, which appear to be interconnected, which enhances their collective effect. Individual populist parties act as contenders in national elections; in some countries (Hungary, Poland), they have obtained a leadership role. The populism of parties in the European Union is often tangential to other ideological directions (liberalism, socialism, etc.). Europe is choosing between carrying out the necessary reforms, strengthening liberal democracy and human rights, supporting diversity and equality, and an economic nationalist federation of states that dismantles the concept of liberal democracy. Liberal ideology, based on undemocratic principles, gradually strengthened populist sentiments, and European society's existing problems and crises accelerated the promotion of populism among the broad electoral masses. Gender issues, anti-immigrant sentiments, anti-European rhetoric, and nationalist movements are on the agenda. The growing number of populist parties means it is necessary to rethink the characteristics of institutional structures and the role of individual players in political activity. Ignoring the above may increase the pressure on liberal democracy, which ensures the protection of human rights and freedoms, supports the rule of law, and implements pan-European progressive values.

Key words: populism, European Union, liberal democracy, ideology, politics.

Література:

1. Akkerman T., Rooduijn M. Flank attacks: Populism and left-right radicalism in Western Europe. *Party Politics*. 2017. №23(3). P. 193–204.
2. Boros T., Freitas M., Györi G., Laki G. State of populism in Europe 2020. Brussels: FEPS and Policy Solutions, 2020. 70 p.
3. Dal Zotto E. Populism in Italy: The Case of the Five Star Movement. *Populism in Europe: from symptom to alternative*. CIDOB Report 1. Barcelona, 2017. P. 61–64.
4. Dobos G. Hungary: The Impact of Populism on the Party System (2000-2020). *Impacts of Populism on the Party Systems*. 2021. P. 1–13.
5. Galston W. A. Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy. New Haven: Yale University Press, 2018. 158 p.
6. Greskovits B. The Political Economy of Protest and Patience: Easy European and Latin American Transformations Compared. Budapest: Central European University Press, 1998. 246 p.
7. Heinö A. J. Timbro Authoritarian Populism Index. 2019. URL: <https://populismindex.com/>.
8. Khali El-A. Populism in Sweden: socioeconomic polarisation in the model social democratic state. *Populism in Europe: from symptom to alternative*. CIDOB Report 1. Barcelona, 2017. P. 53–55.
9. Körösenyi A. Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*. 2017. №26(4). P. 7–28.
10. Lipiński A. Poland: The Impact of Populism on the Party System (2000-2020). *Impacts of Populism on the Party Systems*. 2021. P. 14–25.
11. Mair P. Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy. London: Verso. 2013. 174 p.
12. Mudde C. Populism in Europe: An Illiberal Democratic Response to Undemocratic Liberalism. *International Journal of Comparative Politics*. 2021. №56. P. 577–597.

13. Mudde C. Europe's Populist Surge: A Long Time in the Making. *Foreign Affairs*. 2016. №95(6). P. 25–30.
14. Wodak R. Analysing the Micropolitics of the Populist Far Right in the «Post Shame» Era. *Europe at the Crossroads*. 2019. P. 63–92.
15. Woertz E. Populism in Europe: from symptom to alternative. CIBOD Report 1. Barcelona, 2017. 67 p.

References:

1. Akkerman T., Rooduijn, M. (2017). Flank attacks: Populism and left-right radicalism in Western Europe. *Party Politics*. №23(3). P. 193–204 [in English].
2. Boros, T., Freitas, M., Györi G., Laki, G. (2020). State of populism in Europe 2020. Brussels: FEPS and Policy Solutions [in English].
3. Dal Zotto, E. (2017). Populism in Italy: The Case of the Five Star Movement. *Populism in Europe: from symptom to alternative*, ed. E. Woertz, CIDOB Report 1. Barcelona. P. 61–64 [in English].
4. Dobos, G. (2021). Hungary: The Impact of Populism on the Party System (2000–2020). *Impacts of Populism on the Party Systems*. P. 1–13 [in English].
5. Galston, W. A. (2018). *Anti-Pluralism: The Populist Threat to Liberal Democracy*. New Haven: Yale University Press [in English].
6. Greskovits, B. (1998). *The Political Economy of Protest and Patience: Easy European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: Central European University Press [in English].
7. Heinö, A. J. (2019). Timbro Authoritarian Populism Index. Retrieved from <https://populismindex.com/> [in English].
8. Khali, El-A. (2017). Populism in Sweden: socioeconomic polarisation in the model social democratic state. *Populism in Europe: from symptom to alternative*, ed. E. Woertz, CIDOB Report 1. Barcelona. P. 53–55 [in English].
9. Körösenyi, A. (2017). Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*. №26(4). P. 7–28 [in Hungarian].
10. Lipiński, A. (2021). Poland: The Impact of Populism on the Party System (2000- 2020). *Impacts of Populism on the Party Systems*. P. 14–25 [in English].
11. Mair, P. (2013). *Ruling the Void: The Hollowing of Western Democracy*. London: Verso [in English].
12. Mudde, C. (2021). Populism in Europe: An Illiberal Democratic Response to Undemocratic Liberalism. *International Journal of Comparative Politics*. №56. P. 577–597 [in English].
13. Mudde, C. Europe's Populist Surge: A Long Time in the Making. *Foreign Affairs*. 2016. №95(6). P. 25–30 [in English].
14. Wodak, R. (2019). Analysing the Micropolitics of the Populist Far Right in the «Post Shame» Era. *Europe at the Crossroads*. P. 63–92 [in English].
15. Woertz, E. (2017). Populism in Europe: from symptom to alternative. CIBOD Report 1. Barcelona [in English].

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 06.04.2023

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ У ПОЛІТИЧНІЙ СФЕРІ ЯК ОДНА ІЗ СКЛАДОВИХ РЕАЛІЗАЦІЙ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ООН

Бучин М. А.,

доктор політичних наук,

професор кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-9087-5123

e-mail: buchyn@ukr.net

Данчук Г. Д.,

студентка кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-4827-5663

e-mail: galinad130102@gmail.com

У статті досліджено актуальну проблематику – гендерну рівність загалом, та у сфері політики, зокрема, як складову Цілей сталого розвитку ООН. У рамках функціонального та неоінституційного підходів досягнуто мети роботи – здійснено комплексний аналіз принципу гендерної рівності у політиці крізь призму Цілей сталого розвитку ООН. Використовуючи загальнонаукові, логічні та емпіричні методи дослідження, розв'язано такі завдання: проаналізовано Цілі сталого розвитку ООН та їхній вплив на рівень демократії; досліджено взаємозв'язок між гендерною рівністю та Цілями сталого розвитку ООН; розкрито особливості та механізми гарантування гендерної рівності у політичній сфері та їхній вплив на реалізацію Цілей сталого розвитку ООН; з'ясовано у рамках Цілей сталого розвитку ООН стан і перспективи дотримання гендерної рівності.

Стаття характеризується науковою новизною, оскільки в ній вперше було комплексно досліджено гендерну рівність у структурі Цілей сталого розвитку ООН, особливості та проблеми її реалізації у світі. Результати статті мають практичне значення та можуть використовуватись у навчанні для викладання таких дисциплін, як міжнародні відносини, політологія, глобалізація, соціологія, правознавство, міжнародне право тощо. Крім того, результати дослідження можуть стати корисними для вдосконалення гендерного законодавства та ініціатив, спрямованих на досягнення Цілей сталого розвитку ООН в Україні, зокрема цілей, пов'язаних із гендерною рівністю.

Ключові слова: гендерна рівність, сталий розвиток, ООН, Цілі сталого розвитку, Україна.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що після двох світових воєн проблема гармонійного розвитку суспільства стала як ніколи актуальною. Відтак було розроблено концепцію сталого розвитку, яка передбачає задоволення потреб людства без завдання шкоди природі та гарантування здатності майбутніх поколінь задовольнити їх власні потреби. Серед іншого, сталий розвиток передбачає дотримання принципу рівності, зокрема і гендерної. Сьогодні гендерна рівність є загальноприйнятою міжнародною нормою, а її закріплення є важливим у контексті забезпечення базових прав людини, а також збалансованого розвитку демократії. Зважаючи на це, дослідження проблеми гендерної рівності є вкрай важливим та актуальним в контексті вивчення Цілей сталого розвитку ООН. Це зумовило наш вибір згаданої проблематики для проведення комплексного дослідження.

Окремі аспекти гендерної рівності як однієї із Цілей сталого розвитку ООН розглядали такі зарубіжні та вітчизняні дослідники, як С. Біблер, К. Вага, Б. Вальд, В. Жукова, В. Мохан, А. Пірлік, К. Райан, О. Редчиць та ін. Проте часто ці аспекти проблематики вивчалися окремо. Крім того, зважаючи на той факт, що Цілі сталого розвитку ще перебувають у процесі реалізації, виникає необхідність з'ясування рівня та перспектив досягнення гендерної рівності як однієї із Цілей сталого розвитку ООН.

Мета публікації – здійснити дослідження гендерної рівності у політичній сфері як однієї із складових реалізації Цілей сталого розвитку ООН.

Вперше про сталий розвиток заговорили учасники Римського клубу в 1972 р., опублікувавши доповідь «Межі зростання». Вони виявили, що внаслідок стрімкого збільшення чисельності населення, зростання обсягів виробництва та зменшення ресурсів впродовж наступного століття людство досягне незворотної межі зростання, що матиме надзвичайно серйозні негативні наслідки. Було висунуто тезу про можливість змінити ці тенденції та досягнути стану «сталого розвитку» (The Limits, 1972). У 1987 р. опублікована доповідь Г. Брундтланд «Наше спільне майбутнє» стала основою сучасної концепції сталого розвитку, яка полягає в раціональному використанні ресурсів, щоб задовольнити всі базові потреби людства та надати таку можливість наступним поколінням (Вальд, 2021).

На початку XXI ст. країни-учасниці ООН зобов'язалися покінчити з бідністю, голодом і хворобами, а також сприяти гендерній рівності та сталому розвитку. Як результат, з'явилися Цілі розвитку тисячоліття – документ, затверджений у вересні 2000 р. Метою став намір скоротити бідність та покращити життя людей у всьому світі до 2015 року (Cresantus, 2013). Згодом ООН розробила новий набір глобальних цілей, відомих як Цілі сталого розвитку, які були прийняті у 2015 р. та мають бути досягнуті до 2030 р. (Вальд, 2021).

Цей проєкт є більш масштабним, позаяк було затверджено 17 нових цілей та 169 завдань для збалансованого розвитку суспільства. Цілі сталого розвитку ґрунтуються на прогресі, досягнутому за 15 років реалізації Цілей розвитку тисячоліття, але зосереджуються на нових викликах, що виникли впродовж цього часу. Крім того, Цілі сталого розвитку є більш комплексними, відображаючи зростаючий взаємозв'язок між соціальними, економічними та екологічними проблемами (The Sustainable, 2022).

Цілі сталого розвитку включають такі: 1) подолання бідності; 2) подолання голоду; 3) міцне здоров'я і благополуччя; 4) якісна освіта; 5) гендерна рівність; 6) чиста вода та належні санітарні умови; 7) доступна та чиста енергія; 8) гідна праця та економічне зростання; 9) промисловість, інновації та інфраструктура; 10) скорочення нерівності; 11) сталий розвиток міст та громад; 12) відповідальне споживання та виробництво; 13) пом'якшення наслідків зміни клімату; 14) збереження морських ресурсів; 15) захист та відновлення екосистем суші; 16) мир, справедливість та сильні інститути; 17) партнерство заради сталого розвитку (Цілі, 2017).

Однозначною перевагою впровадження Цілей сталого розвитку є те, що вони сприяють збалансованому, стійкому економічному розвитку та підтримують економічну стійкість на міжнародному рівні. Крім того, вони спрямовані на вирішення нагальних проблем, які не може вирішити жодна країна самостійно, а отже вони сприяють міжнародній співпраці, що, в свою чергу, сприяє міжнародній стабільності та зменшенню конфліктів. Всі Цілі сталого розвитку мають довгострокову перспективу, тому їх результат не може бути швидким. Проте вони мають потенціал змінити світ на кращий, забезпечуючи більш справедливий, стійкий та збалансований розвиток.

Проте, варто зазначити, що на думку деяких дослідників, Цілі сталого розвитку є необґрунтованими та неефективними. Зокрема, видання The Economist розкритикували Цілі сталого розвитку, назвавши їх надто хаотичними та затратними. Цілі сталого розвитку часто критикують за відсутність конкретності та єдиного центру, що міг би відповідати за їхню реалізацію (Вальд, 2021). Деякі з Цілей сталого розвитку є доволі амбітними та потребують багато ресурсів і часу для їх досягнення, що може бути особливо важко для країн, що розвиваються. Крім того, досягнення всіх Цілей сталого розвитку потребує залучення всіх країн світу (їх урядів, приватного сектору, громадянського суспільства) а також міжнародних організацій. Негативним є й те, що немає дієвих механізмів притягнення країн до відповідальності за невиконання Цілей сталого розвитку, тому вони ґрунтуються тільки на добрій волі країн-учасниць ООН.

Однією з найбільших проблем Цілей сталого розвитку є те, що вони є іноді суперечливими: наприклад, спроби збільшити економічне зростання можуть мати негативний вплив на природу, тоді як зусилля щодо захисту природи можуть мати негативні економічні наслідки. І навпаки, деякі Цілі сталого розвитку перетинаються: наприклад, такі, як подолання бідності та економічне зростання (Вальд, 2021).

Принцип гендерної рівності передбачає надання рівних можливостей і гарантій дотримання прав людини незалежно від її статі. Гендерна рівність є не лише фундаментальним правом людини, але й необхідною основою для мирного, процвітаючого та сталого світу. Гендерна рівність являє собою одну з ключових Цілей сталого розвитку. Ціль 5 зосереджується на забезпеченні рівності між жінками та чоловіками на різних рівнях життя, таких як здоров'я, освіта, зайнятість, політична участь та ін. Варто зауважити, що ООН вважає ціль ключовим засобом досягнення всіх інших цілей (Пірлік, 2011).

Для досягнення цієї цілі, ООН зосередилася на виконанні 9 основних завдань: 1) викоринити всі форми статевої дискримінації; 2) припинити насильство щодо жінок у всіх сферах (включає боротьбу з торгівлею людьми, сексуальною чи іншими видами експлуатації); 3) боротьбу зі

шкідливими практиками щодо дівчат, зокрема ранніми та примусовими шлюбами, жіночим обрізанням тощо; 4) визнання складної неоплачуваної домашньої роботи, яку виконують жінки, а також підтримку спільної відповідальності в сім'ї та господарстві; 5) забезпечення участі жінок та надання їм рівних можливостей для керівництва на всіх рівнях прийняття рішень в політичному, економічному та громадському житті; 6) забезпечення універсального доступу до сексуального та репродуктивного здоров'я; 7) проведення реформ з метою забезпечення жінкам рівних прав на економічні ресурси, а також доступу до власності; 8) підтримка технологічного та економічного розвитку представниць жіночої статі та забезпечення гідних умов для доступу до фінансів, маркетингу та інших послуг; 9) гарантування доступу до освіти за доступною ціною (Goal, 2022).

Гендерна рівність і сталий розвиток є тісно пов'язаними. Гендерна рівність допомагає зменшити бідність, оскільки жінки і дівчата часто належать до найбільш уразливих суспільних груп. Крім того, вони часто страждають від відсутності доступу до освіти та охорони здоров'я тощо, особливо в країнах третього світу. І вирішення цих проблем має важливе значення для досягнення сталого розвитку. Одним із ключових аспектів просування гендерної рівності і сталого розвитку є забезпечення рівного доступу жінок і дівчат до освіти та охорони здоров'я. Зокрема, забезпечення доступу жінок до освіти та надання їм можливості подальшого працевлаштування має позитивний вплив на економіку, позаяк збільшує кількість кваліфікованих працівників, а отже підвищує конкурентність. Важливим аспектом просування гендерної рівності і сталого розвитку є розширення можливостей жінок брати участь у прийнятті рішень на всіх рівнях, що допомагає забезпечити відповідність політики і програм потребам та інтересам усіх членів суспільства, а також сприяти досягненню більш стійких і справедливих результатів (Вага, Жукова, 2021).

Гендерна рівність в політиці та Цілі сталого розвитку тісно взаємопов'язані, оскільки сталий розвиток не може бути досягнутий без рівної участі жінок та чоловіків у прийнятті рішень. Ціль 5 проголошує необхідність забезпечення рівних можливостей та доступу до ресурсів для жінок у всіх сферах, включаючи політичну. Інакше це призводить до нерівномірного розподілу ресурсів та зменшення ефективності державного управління. Відтак забезпечення рівної участі жінок та чоловіків у політичному житті може допомогти забезпечити більш ефективне та представницьке управління, що зробить політичні рішення більш збалансованими та спрямованими на досягнення Цілей сталого розвитку, сприятиме активному та сталому розвитку держави, буде передумовою збалансованого розвитку суспільства та процвітання бізнесу. Жінки становлять половину населення світу, тому неможливо приймати збалансовані рішення без участі жінок у політичному процесі (Біблер, Мохан, Райан, 2014).

Важливим досягненням багатьох країн світу стає все більша залученість жінок у політичну сферу. І хоча сьогодні жінки обіймають більше державних посад, ніж коли-небудь до цього, все ще існує дисбаланс у співвідношенні представництва обох статей у виборних органах влади багатьох країн. Крім того, проблема представництва жінок у органах влади залишається дуже гострою у традиційно мусульманських країнах Близького Сходу та кількох інших регіонах. Зокрема, до складу парламентів Азербайджану, Вірменії, Брунею Даруссаламу, Папуа-Нової Гвінеї, Саудівської Аравії, Таїланду, Вануату, В'єтнаму та Ємену входять тільки чоловіки (Скільки, 2020; Участь, 2021).

Одним зі способів досягнення гендерної рівності в політиці є встановлення механізмів, що забезпечують рівний доступ до представництва жінок та чоловіків у різних органах влади. Одним з механізмів є квоти, які передбачають визначення необхідної частки жінок у виборчому процесі, надання спеціальних пільг та заохочень у випадку їхнього дотримання тощо. Вони можуть бути як законодавчими, так і добровільними. В останньому випадку їх встановлюють політичні партії. Найкращою вважається гендерно нейтральна квота, згідно з якою кожна зі статей може мати щонайменше 40%, але не більше 60% у виборчому списку (Редчиць, 2021). Квоти є законодавчо закріпленими у багатьох країнах: Італія, Австрія, Бельгія, Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Литва, Нідерланди, Португалія, Польща, Німеччина, Румунія, Угорщина, Франція, Словаччина, Словенія, Швеція, Швейцарія, Хорватія, Чехія, Коста-Ріка, Ірак, Болівія, Руанда, Мексика, Нікарагуа, ПАР та ін. (Gender, 2023). Часто за порушення таких квот використовують санкції, а в разі дотримання – додаткові пільги.

Іншим механізмом, що гарантує забезпечення гендерної рівності, є її закріплення у нормативно-правових актах. Ще одним інструментом є моніторинг стану дотримання гендерної рівності. Однією з міжнародних організацій, що займається дослідженням питання гендерної рівності у політичній сфері, є Міжпарламентський союз. Організація не тільки проводить численні дослідження, а й здійснює активну діяльність для забезпечення гендерної рівності у політиці; заохочує впровадження країнами гендерних квот; організовує двічі на рік Форум-жінок парламентаріїв, Бюро жінок-парламентаріїв та Зустріч жінок-спікерів парламенту (Gender-equal, 2023).

Впливовою організацією, яка досліджує проблему гендерної рівності, є IFES. Вона співпрацює більш ніж зі 145 країнами світу, в тому числі й з Україною. Організація, головною метою якої

є забезпечення права на вільні та чесні вибори, спонукає жінок брати участь у політичній сфері. Вона співпрацює з великою кількістю держав, особливо з тими, де гендерна рівність тільки впроваджується (Гендерна, 2019).

Якщо говорити про тенденції реалізації Цілі 5 станом на 2022 р., то залишається багато викликів та проблем, які потрібно вирішити. Значною мірою вони зумовлені і пандемією COVID-19. Як зазначає ООН, за період 2007-2021 років тільки 57% жінок можуть самостійно приймати обґрунтовані рішення щодо свого здоров'я, зокрема й репродуктивного. Крім того, насильство щодо жінок і дівчат спостерігається в усіх країнах і зачіпає жінок різного віку. Зазначається, що 25% жінок віком від 15 років, що становить близько 641 мільйона осіб, ставали жертвою насилля з боку свого партнера хоча б раз в житті. Крім того, уряди багатьох країн повідомили про загострення проблеми домашнього насилля продовж 2019–2020 років, що також було відзначено деякими міжнародними організаціями, ООН та Європейським Парламентом зокрема. За даними дослідження, проведеного в 2021 р., у 13 країнах, 45% жінок повідомили, що вони самі або знайомі їм жінки зазнавали насилля під час пандемії. Негативним аспектом дослідження цієї проблеми є відсутність даних про насилля щодо представниць жіночої статі старше 50 років. Хоча обмежені дані за 2000–2018 роки показали, що від 4 до 7 відсотків жінок цієї вікової групи зазнавали фізичного та сексуального насильства. Також ООН зазначає, що соціальні та економічні наслідки пандемії COVID-19 негативно вплинули на проблему гендерної рівності: у 2019 році жінки становили всього 39% від загальної кількості робочих місць, а у 2020 внаслідок пандемії 45% представниць жіночої статі втратили своє робоче місце, що є доволі суттєвою цифрою (The Sustainable, 2022).

Підсумовуючи, варто відзначити, що гендерна рівність займає одну із ключових позицій у сфері інтересів ООН та є однією із Цілей сталого розвитку, які визначають основні напрямки розвитку людської цивілізації у найближчому майбутньому. Завдяки мобілізації ресурсів міжнародної спільноти в останні десятиліття людству вдалося досягнути суттєвого прогресу щодо впровадження гендерної рівності у світі. Проте доволі багато проблем щодо забезпечення рівності жінок і чоловіків (значною мірою – у політичній сфері) ще залишаються невирішеними, що певною мірою зумовлено і пандемією коронавірусу, яка посилила негативні тенденції у контексті гендерної рівності.

Зважаючи на той факт, що проблема гендерної рівності є доволі актуальною і для нашої держави, перспективним напрямком наших подальших досліджень вбачається аналіз особливостей та перспектив реалізації гендерної рівності як однієї із Цілей сталого розвитку ООН в Україні.

Buchyn M., Danchuk H. Gender equality in the political sphere as one of the components of implementation of the UN Sustainable Development Goals

The article examines the topical issue of gender equality in general, and in the field of politics, in particular, as a component of the United Nations Sustainable Development Goals. Within the framework of functional and neo-institutional approaches, the goal of the work was achieved – a comprehensive analysis of the principle of gender equality in politics through the lens of the United Nations Sustainable Development Goals was carried out. Using general scientific, logical and empirical research methods, the following tasks were solved: the Sustainable Development Goals and their impact on the level of democracy were analysed; the relationship between gender equality and the United Nations Sustainable Development Goals was investigated; features and mechanisms of guaranteeing gender equality in the political sphere and their impact on the implementation of the United Nations Sustainable Development Goals are revealed; the state and prospects of observing gender equality were clarified within the framework of the United Nations Sustainable Development Goals.

The article is characterized by scientific novelty, as it was the first time that gender equality in the structure of the United Nations Sustainable Development Goals, features and problems of its implementation were comprehensively investigated in the world. The results of the article are of practical importance and can be used in education for teaching such disciplines as international relations, political science, globalization, sociology, jurisprudence, international law, etc. In addition, the results of the study can be useful for improving gender legislation and initiatives aimed at achieving the United Nations Sustainable Development Goals in Ukraine, in particular, goals related to gender equality.

Key words: gender equality, Sustainable Development, UN, Sustainable Development Goals, Ukraine.

Література:

1. Біблер С., Мохан В., Райан К. Гендерна рівність та органи адміністрування виборів: Посібник кращих практик. Київ : АК Group, 2014. 92 с.
2. Вага К., Жукова В. Гендерна рівність як чинник забезпечення сталого розвитку. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф. Одеса, 2021. С. 236–240.
3. Вальд Б. Сталий розвиток: що це, чому це важливо та до чого тут Україна. *Український капітал*. 2021. URL: <https://ucap.io/stalyj-rozvytok-shho-cze-chomu-cze-vazhlyvo-ta-do-chogo-tut-ukrayina/>.
4. Гендерна рівність. *IFES Ukraine*. URL: <https://ifesukraine.org/what-we-do/genderna-rivnist/>
5. Пірлік А. Поліпшення становища жінок в системі Організації Об'єднаних Націй. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. № 98. С. 115–118.
6. Редчиць О. Міжнародний досвід забезпечення гендерної рівності у виборчих процесах. *International scientific conference*, Рига, 2021. С. 17–22.
7. Скільки депутатів-жінок у парламентах світу. *Слово і Діло*. 2020. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/02/12/infografika/polityka/skilky-deputativ-zhinok-parlamentax-svitu>
8. Участь жінок у формуванні глобального порядку денного. *Державна судова адміністрація України*. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/tybjkljjj>
9. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь 2017. Київ : М-во екон. розвитку і торгівлі України, 2017. 174 с.
10. Cresantun Nombo Biamba. Implementing the Millennium Development Goals 2000-2015: Has Education Made a Difference? *Simple search*. URL: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:666098/FULLTEXT01.pdf>
11. Gender quota database. *International IDEA*. URL: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-overview>
12. Gender-equal IPU. *Inter-Parliamentary Union*. URL: <https://www.ipu.org/about-ipu/gender-equal-ipu>
13. Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls. *Sustainable development GOALS*. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/>.
14. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. Sustainable Development GOALS: knowledge platform. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
15. The Limits to growth; a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. New York : Universe Books, 1972.
16. The Sustainable Development Goals Report. *United Nations*, 2022. 64 p. URL: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2022/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2022.pdf>.

References:

1. Bibler, C., Mokhan, V., Raian, K. (2014). *Henderna rivnist ta orhany administruvannia vyboriv: Posibnyk krashchykh praktyk* [Gender Equality and Electoral Administration Bodies: A Guide to Best Practices]. Kyiv : AK Group, 92 s. [in Ukrainian]
2. Vaha, K., Zhukova, V. (2021). *Henderna rivnist yak chynnyk zabezpechennia staloho rozvytku* [Gender equality as a factor in ensuring sustainable development]. *Prava liudyny – priorytet suchasnoi derzhavy* : zb. materialiv Vseukr. naukovo-prakt. konf. Odessa, S. 236–240. [in Ukrainian]
3. Vald, B. (2021). *Stalyi rozvytok: shcho tse, chomu tse vazhlyvo ta do choho tut Ukraina* [Sustainable development: what it is, why it is important and what Ukraine is doing here]. *Ukrainskyi kapital*. Retrieved from: <https://ucap.io/stalyj-rozvytok-shho-cze-chomu-cze-vazhlyvo-ta-do-chogo-tut-ukrayina/> [in Ukrainian]
4. *Henderna rivnist* [Gender equality]. (2019). *IFES Ukraine*. Retrieved from: <https://ifesukraine.org/what-we-do/genderna-rivnist/> [in Ukrainian]
5. Pirlik, A. (2012). *Polipshennia stanovyscha zhinok v systemi Orhanizatsii Obiednanykh Natsii* [Improving the position of women in the United Nations system]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. № 98. S. 115–118. [in Ukrainian]
6. Redchyt, O. (2021). *Mizhnarodnyi dosvid zabezpechennia hendernoii rivnosti u vyborchykh protsesakh* [International experience of ensuring gender equality in electoral processes]. *International scientific conference*, Ryha, S. 17–22. [in Ukrainian]
7. *Skilky deputativ-zhinok u parlamentakh svitu* [How many women deputies are in the parliaments of the world]. (2020). *Slovo i Dilo*. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/2020/02/12/infografika/polityka/skilky-deputativ-zhinok-parlamentax-svitu> [in Ukrainian]
8. *Uchast zhinok u formuvanni hlobalnoho poriadku dennoho* [Women's participation in shaping the global agenda] (2021). *Derzhavna sudova administratsiia Ukrainy*. Retrieved from: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/gend_uchast [in Ukrainian]

9. Tsili Staloho Rozvytku: Ukraina [Sustainable Development Goals: Ukraine]. (2017). Natsionalna dopovid 2017. Kyiv : M-vo ekon. rozvytku i torhivli Ukrainy, 174 s. [in Ukrainian]
10. Cresantus Nombo Biamba. Implementing the Millennium Development Goals 2000–2015: Has Education Made a Difference? (2013). *Simple search*. Retrieved from: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:666098/FULLTEXT01.pdf>
11. Gender quota database. (2023). *International IDEA*. Retrieved from: <https://www.idea.int/data-tools/data/gender-quotas/country-overview>
12. Gender-equal IPU. (2023). *Inter-Parliamentary Union*. Retrieved from: <https://www.ipu.org/about-ipu/gender-equal-ipu>
13. Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls (2022). Sustainable development GOALS. Retrieved from: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/>
14. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. Sustainable Development GOALS: knowledge platform. Retrieved from: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
15. The Limits to growth; a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind (1972). New York : Universe Books
16. The Sustainable Development Goals Report. (2022). *United Nations*. 64 p. Retrieved from: <https://unstats.un.org/sdgs/report/2022/The-Sustainable-Development-Goals-Report-2022.pdf>

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 05.04.2023

МІСЦЕВІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ВИБОРИ 2022 РОКУ В СЛОВАЧЧИНІ: ВПЛИВ НА МІЖПАРТІЙНИЙ БАЛАНС І СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Войтович В. А.,

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID:0009-0007-3533-8705

vojvasia@gmail.com

У статті проаналізовано місцеві та регіональні вибори в Словаччині у контексті виявлення й систематизації змін і тенденцій політико-партійного балансу та структуривання політичного простору в цій державі. Визначено роль партійних блоків/коаліцій, а також специфіку партійного представництва у радах/представницьких органах самоврядних країв Словаччини. Досліджено комбінації партійних блоків/коаліцій політичних партій, що брали участь в місцевих та регіональних виборах 2022 року в Словаччині. Встановлено, що електоральний вибір населення Словаччини залишається доволі персоналізованим, оскільки чітко зберігається тенденція до персоніфікації образів політичних партій. Прослідковано зв'язок електоральної підтримки окремих політичних партій в аналізованій виборчій кампанії відповідно до їхніх парламентських чи позапарламентських позицій. Охарактеризовано результати основних учасників виборчих перегонів у регіональному зрізі, а також роль локальних чи загалом субнаціональних партійних проєктів. Простежено структуривання партійного простору Словаччини на основі регіональних відмінностей різних країв Словаччини (особливо по лінії «захід–схід»). Додатково визначено параметри ідеологічного позиціонування політичних партій та особливості представництва окремих етнічних груп на місцях. Було встановлено, що долаючи поріг включення та представництва, ромські партії стали політичним інститутом, що представляє інтереси своєї етнічної групи на рівні з «угорськими» партіями, які вже тривалий час репрезентують інтереси угорської меншини в Словаччині. Окрему увагу приділено розподілу учасників місцевих і регіональних виборів на «проукраїнських» і «проросійських», зокрема у відповідності до новітнього спектра партійно-політичного структуривання.

Ключові слова: політичні партії, виборчі коаліції, Словаччина, місцеві вибори 2022 року, регіональні вибори 2022 року.

Постановка проблеми. У жовтні 2022 року в Словаччині регіональними та місцевими виборами наразі завершився черговий електоральний цикл, що почався виборами президента цієї країни у 2019 році (крім того, в 2020 році відбулись чергові парламентські вибори, а восени 2023 р. повинні відбутись дострокові парламентські вибори у цій країні). В цій ситуації, а також в умовах міжінституційної кризи й урядової нестабільності місцеві і регіональні вибори безумовно мали вагомий вплив на спрямування та структуривання політичного процесу в Словаччині. Адже характер електоральних переваг виборців і їхнє ставлення до окремих політичних партій та об'єднань/коаліцій засвідчив своєрідні тенденції та започаткування відносно нових процесів у політико-партійному просторі цієї країни. Зокрема, в ході виборчих кампаній під час місцевих і регіональних виборів у Словаччині доволі помітно вирізнявся фокус структуривання політичних акторів на «проукраїнських» та «проросійських». На це беззаперечно вплинуло сприйняття російсько-української війни, а також використання цієї тематики різними політсилами. Цікаво, що такий спектр політико-партійного структуривання чи не вперше виявився у політичному процесі Словаччини, що практично засвідчує вплив російської війни проти України на динаміку внутрішньополітичних і міжпартійних процесів в інших країнах і регіонах, особливо в регіоні Центрально-Східної Європи. Саме це й актуалізує і ставить на порядок денний запропонованого дослідження тематику впливу місцевих і регіональних виборів на міжпартійний баланс і структуривання політичного простору, передусім використовуючи кейс Словаччини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Комплексно особливості перебігу політичних процесів у Словаччині досліджують чимало вчених, серед яких, наприклад, В. Дудінські (2018), А. Полачкова (2018), Д. Лешка (2013), М. Рибар (2020) й інші. Своєю чергою, дуже детальний аналіз й узагальнення електоральних процесів у цій країні зробив Ю. Марушяк (2018). Примітно, що вагомий внесок у розвиток досліджень за напрямом проблематики нашої статті зробили також й українські вчені. Серед них, приміром, варто виділити дослідження А. Ключковича (2020), Ю. Остапця (2021), С. Скриля (2015), В. Бусленка (2018) й інших авторів. Зокрема, А. Ключкович звертається до проблематики розвитку партійної системи і міжпартійних відносин, феномена популізму та соціально-політичних процесів у Словаччині. У фокусі досліджень Ю. Остапця перебуває партіологічний вимір політичного процесу Словаччини. Особливості демократизації політичного режиму Словаччини вдало досліджує С. Скриль. В. Бусленко же звертає свою увагу на особливості міжінституційної взаємодії і змагальності у Словаччині. Окремі аспекти трансформаційних процесів і міжінституційних відносин Словаччини (в тому числі у партійно-електоральному зрізі, хоча й порівняльно і на тлі інших країн Центрально-Східної Європи) досліджують Г. Зеленько (2015), І. Куречко (2015), В. Литвин (2016), А. Романюк (2016) й деякі інші автори. Разом з цим, перелічені автори і їхні доробки для нас є передусім теоретичним бекграундом і рамкою, бо вони не звертаються до тематики місцевих і регіональних виборів 2022 р., на чому власне фокусується наше дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі електоральних переваг виборців за результатами місцевих і регіональних виборів 2022 року в Словаччині, визначені основних напрямів політико-партійного структурування, виявленні тенденцій та прикметних ознак, які сформувались за підсумками аналізованої виборчої кампанії в цій країні.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаємо огляд проблеми з того, що якщо в попередні роки (впродовж попередніх виборчих циклів) два різновиди субнаціональних (ненаціональних) виборів – місцеві і регіональні – в Словаччині чітко розділялись у часі (типово були асинхронними), то в 2022 році ці вибори були проведені в один день і з допомогою однотурового механізму мажоритарної виборчої системи відносно більшої частини. Новий формат же проведення виборів, перш за все, був спрямований на збільшення показників участі виборців. Так, явка на регіональних виборах впродовж 2001–2017 років в середньому становила лише 20,7 відсотка. За підсумками ж регіональних виборів 2022 року показник явки суттєво зріс і становив 43,7 відсотка (Děbics, 2022). Причому ці цифри і явка стали найвищими в історії проведення подібних виборів у Словаччині. Примітно, що явка на місцевих виборах становила 44,6 відсотка – відповідно, найнижчий показник за час проведення аналогічних виборів.

Результати регіональних виборів чітко демонструють, що словаки обрали стабільність, віддавши свої голоси вже знайомим політикам і політичним силам. Так, шість із восьми очільників країв (регіонів Словаччини) та сім із восьми мерів великих міст були переобрані на наступний термін. Загалом же по країні свої посади повернули 70 відсотків мерів. Безпосередньо на посади президентів самоврядних країв були вибрані наступні кандидати (див. рис. 1).

Цікаво, що якщо вибрані президенти самоврядних країв, очільники міст і сіл Словаччини переважно висувались від політичних партій (коаліцій), то у місцевих радах вагоме представництво отримали безпартійні кандидати, серед яких 159 мандатів (Výsledky Spojených, 2022). А вже на виборах до місцевих органів влади більшу роль відіграють місцеві та регіональні питання, а також популярність окремих місцевих активістів, котрі доволі часто висувуються на вибори як безпартійні кандидати (за спеціальними процедурами, окресленими виборчим законодавством Словаччини).

Разом із цим, участь політичних партій у регіональних і місцевих виборах 2022 року в складі саме виборчих коаліцій стала чи не єдиною можливістю для багатьох політичних партій мати своїх представників у місцевих радах. Процес формування виборчих коаліцій політичних партій у порівнянні з місцевими і регіональними виборами 2017 року мав значно інтенсивніший характер, адже відображав реакцію населення на політичну кризу й інституційну нестабільність в країні. Перш за все, цей процес відображався у протистоянні провладних та опозиційних сил, які для досягнення своїх амбітних електоральних цілей часто об'єднувались у виборчі коаліції з партіями, які ідеологічно їм не близькими не є чи не були.

Комбінації виборчих коаліцій політичних партій, що брали участь в місцевих та регіональних виборах 2022 року в Словаччині вирізнялися своєю варіативністю, оскільки об'єднувались великі партії з розгалуженою системою місцевих осередків і малочисельні партії без розвиненої партійної структури, парламентські партії, опозиційні партії, новостворені і вже відомі регіональні політичні проекти тощо. При цьому, ключовими учасниками, які найактивніше об'єднувались у виборчі коаліції і відтак ставали осередками об'єднань були: партія «Свобода і солідарність» (SaS), партія «Християнсько-демократичний рух» (KDH), партія «Голос – Соціал-демократія» (HLAS–SD), партія «Напряма – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD), партія «Звичайні люди та незалежні особистості» (OĽaNO), партія «За людей» (Výsledky Spojených, 2022) (див. таблиця 1).

•Братиславський край – Ю. Дроба (Виборча коаліція «SaS, Progresívne Slovensko, Team Bratislava»)
•Трнавський край – Й. Віскупіч (Виборча коаліція «OLANO-NOVA-KÚ-ZMENA ZDOLA, SaS, KDH, SPOLU, ŠANCA, ODS - Občianski demokrati Slovenska, ZA ĽUDÍ, SME RODINA, OKS, DS, Magyar Fórum - Maďarské fórum»)
•Тренчинський край – Я. Баска (Виборча коаліція «SMER - SD, Hlas - sociálna demokracia, SME RODINA, SNS»)
•Нітранський край – Б. Бецік (Виборча коаліція: «Hlas - sociálna demokracia, SME RODINA»)
•Жилінський край – Е. Юрінова (Виборча коаліція «OLANO-NOVA-KÚ-ZMENA ZDOLA, SME RODINA, ZA ĽUDÍ, DS, ODS - Občianski demokrati Slovenska, ŠANCA, OKS, SaS»)
•Баньскобистрицький край – О. Лютнер (Незалежний кандидат)
•Пряшівський край – М. Маджерський (Виборча коаліція «KDH, SME RODINA, SaS, ZA ĽUDÍ»)
•Кошицький край – Р. Трка (Виборча коаліція – KDH, SZÖVETSÉG - ALIANCIA, STAROSTOVIA A NEZÁVISLÍ KANDIDÁTI, ŠANCA, DS)

Рис. 1. Вибрані президенти самоврядних країв Словаччини за результатами регіональних виборів 2022 року (Voľby, 2022)*

* Перелік умовних скорочень: SaS (Sloboda a solidarita) – «Свобода і солідарність»; Progresívne Slovensko – «Прогресивна Словаччина»; Team Bratislava – «Команда Братислави»; OLANO – «Звичайні люди та незалежні особистості»; NOVA – «Нова більшість»; KÚ – Християнський Союз; ZMENA ZDOLA – «Зміна знизу»; KDH – Християнсько-демократичний рух; SPOLU – «Разом – Громадянська демократія»; ŠANCA – «Шанс»; ODS (Občianski demokrati Slovenska) – «Громадські демократи Словаччини»; ZA ĽUDÍ – «За людей»; SME RODINA – «Ми-сім'я»; OKS – Громадянська консервативна партія; DS – Демократична партія; Magyar Fórum - Maďarské fórum – «Угорський форум»; SMER – SD – «Напря́м – Словацька соціал-демократія»; Hlas – sociálna demokracia – «Голос – Соціал-демократія»; SNS – Словацька національна партія; SZÖVETSÉG – ALIANCIA – «Альянс»; Starostovia a Nezavislí Kandidáti – «Мери та незалежні кандидати».

У цьому контексті вартує зазначити, що загалом політичний процес в Словаччині вирізняється досить/відносно чітким ідеологічним позиціонуванням основних політичних партій, адже ідеологічні детермінанти можна простежити на осі перетину «ліві» – «центристи» – «праві». Так, серед партійних представників у місцевих радах переконалив більшість мають репрезентанти: ліберальних партій «Свобода і солідарність» (SaS) та «Прогресивна Словаччина», партії «Християнсько-демократичний рух» (KDH), соціал-демократичної партії «Голос – Соціал-демократія» (HLAS–SD). Натомість партії правого спектру мають значно менше представництво, бо мандати вдалось здобути право-популістській партії «Ми-сім'я» і націонал-консервативній партії «Словацька національна партія» (SNS).

Уваги заслуговує і той факт, що місцеві та регіональні вибори 2022 року в Словаччині стали своєрідним електоральним провалом для кількох відомих і парламентських партій, які були вибрані до вищого законодавчого органу країни в 2020 році (і навіть отримували парламентські мандати й раніше). Зокрема, політична партія «Звичайні люди та незалежні особистості» (OLANO), що станом на момент аналізу мала найбільше представництво у Національній Раді Словаччини (парламенті), на місцевих і регіональних виборах 2022 р. отримала лише 13 представників у радах Трнавського, Пряшівського і Кошицького країв. З цього приводу очевидно, що популістська стратегія, яку вибудувала партія перед парламентськими виборами, спочатку спрацювала. Але прийшовши до влади, політичній силі не вдалось здобути значний авторитет серед словаків, який дозволив би політсилі закінчити цей електоральний цикл на високій ноті. Схожим чином, праворадикальна політична сила «Народна партія нашої Словаччини» (ĽSNS), чия участь у парламентських виборах 2020 року принесла успіх (17 мандатів у Національній Раді Словаччини), у місцевих радах самоврядних країв не отримала жодного представника (Výsledky Spojených, 2022).

Тут вартує додати, що ще одна парламентська політична партія, котра з 2020 року поступово втрачає свої владні позиції, – це ліво-популістська партія «Напря́м – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD). Адже внутрішньопартійні протиріччя призвели до розколу в цій партії, як прямий наслідок чого частина її функціонерів утворила окремий політичний проєкт «Голос – Соціал-демократія» (HLAS–SD). Це зокрема вплинуло на здатність партії змобілізувати своїх виборців і повернутися на попередній рівень участі у політичному житті країни (Ключкович, 2021). Відповідно, партія «Напря́м – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD) на місцевих виборах 2022 року стала осередком формування коаліції на виборах у кожному краї, зокрема об'єднуючись із партіями «Ми-сім'я»,

Партійні композиції рад самоврядних країв за підсумками регіональних виборів 2022 року у Словаччині*

Партії Коаліції	Край							
	Братис- лавський	Трнавський	Тренчин- ський	Нітран- ський	Жилін- ський	Бансько- бистриць- кий	Пряшів- ський	Кошицький
Незалежні кандидати	13	15	19	11	30	23	27	22
SaS, Progresívne Slovensko, Team Bratislava	27							
TÍM RUŽINOV	2							
SOM Slovensko	6							
STANK	2	2						3
Dobrá voľba	1							
HLAS	1							3
SZÖVETSÉG - ALIANCIA	1	13		18		9		11
oľano, NOVA, kú, Zmena zdola, SaS, KDH, SPOLU, Šanca		8			1			
SNS		1			2	1		1
SMER-SD		1			2			
SMER-SD, HLAS-SD, SME RODINA, SNS			19					
KDH, SaS, OKS, Dobrá voľba, SPOLU, ODS, Šanca			5					
KDH, SaS, Tím Kraj Nitra, ŠANCA, SPOLU, ODS - Občianski demokrati Slovenska, DS, OKS, ZA ĽUDÍ				14				
STAROSTOVIA NEKA			1				2	
SME RODINA, Hlas - SD				5				
SMER - SD, SNS				6				
Hlas - SD					12	5		
KDH,DV					8			
SaS, OKS, Skúsme to inak					1			
DOMOV-NS					1			
KDH, SaS, PS, SPOLU, OKS						7		
NOVA						1		
ŠANCA, DS, ODS						1		
SME RODINA						1		
SMER - SD, REPUBLIKA						1		
SMER - SD, Hlas - SD, SZÖVETSÉG - ALIANCIA							16	
KDH, SaS, SME RODINA, ZA ĽUDÍ							16	
OLĀNO-NOVA-KÚ-ZMENA ZDOLA							1	
REPUBLIKA							1	
ÚSVIT							1	
SMER-SD, SME RODINA								5
KDH								4
SaS, PS, Dobrá voľba								2
oľano, NOVA, kú, Zmena zdola, ZA ĽUDÍ								2
DS, ODS, SPOLU, ŠANCA								1
SPOLU, DS, Šanca, Ods								1
SaS, PS, Dobrá voľba								1
OKS								1

*Перелік умовних скорочень: SaS (Sloboda a solidarita) – «Свобода і солідарність»; Progresívne Slovensko – «Прогресивна Словаччина»; Team Bratislava – «Команда Братислави»; OLĀNO – «Звичайні люди та незалежні особистості»; NOVA – «Нова більшість»; KÚ – «Християнський Союз»; ZMENA ZDOLA – «Зміна знизу»; KDH – Християнсько-демократичний рух; SPOLU – «Разом – Громадянська демократія»; ŠANCA – «Шанс»; ODS (Občianski demokrati Slovenska) – «Громадські демократи Словаччини»; ZA ĽUDÍ – «За людей»; SME RODINA – «Ми-сім'я»; OKS – Громадянська консервативна партія; DS – Демократична партія; Magyar Fórum – Maďarské fórum – «Угорський форум»; SMER – SD – «Напря́м – Словацька соціал-демократія»; Hlas – Sociálna demokracia – «Голос – Соціал-демократія»; SNS – Словацька національна партія; SZÖVETSÉG – ALIANCIA – «Альянс»; Starostovia a Nezávislí Kandidáti – «Мери та незалежні кандидати»; TÍM RUŽINOV – «Команда Ружинова»; SOM SLOVENSKO – «Партія муніципалітетів і міст – Я Словаччина»; STANK – «Мери та незалежні кандидати»; DOBRÁ VOĽBA – «Хороший вибір і поміркованість»; HLAS – «Голос»; TÍM KRAJ NITRA – «Команда краю Нітра»; DV – «Хороший вибір і поміркованість»; SKÚSME TO INAK – «Давайте спробуємо це по-іншому»; DOMOV – «Дім»; REPUBLIKA – «Республіка»; ÚSVIT – «Зоря».

«Голос – Соціал-демократія» (HLAS – SD), «Республіка», «Словацька національна партія» (SNS), «Альянс». У такий спосіб цій партії вдалось провести у склади рад самоврядних країв 50 депутатів.

Цікаво і те, що вперше за останні роки у виборчому полі Словаччини не спостерігається домінування політичних партій популістського спрямування. Це дозволяє стверджувати про можливу поступову зміну спектра детермінант електорального вибору словаків. Звісно, характер виборів до місцевих органів влади не сприяє радикальним змінам, однак започаткування нових тенденцій цілком може розпочинатись із місцевих/субнаціональних виборчих кампаній.

У функціонуванні ж партійної системи Словаччини на регіональному рівні значну роль почали відігравати локальні політичні проекти. Зокрема, до таких проектів відносимо «Команду Братислави», «Команду регіону Нітра», «Команду Ружинова». Створення таких локальних партійних проектів переважно спрямоване на обрання в представницькі органи влади на місцях відомих, впливових і впізнаваних політиків в окремих краях. Тому за результатами виборів 2022 року такі партійні проекти досягли своїх електоральних цілей і мають представництво у раді Братиславського краю («Команда Братислави», «Команда Ружинова») та Нітранського краю («Команда регіону Нітра»).

Паралельно із цим, важливо зауважити й той факт, що електоральний вибір населення Словаччини залишається доволі персоналізованим, оскільки чітко зберігається тенденція персоналізації образів політичних партій. Так, політичний імідж лідерів таких політсил, як «Напря́м – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD), «Голос – Соціал-демократія» (HLAS–SD), «За людей», «Звичайні люди та незалежні особистості» (OLaNO), безпосередньо впливає на позиції цілої партії у процесах змагальності за владні ролі (Marušiak, 2018), а відтак і в сенсі міжпартійної змагальності на різних рівнях політики.

Апелюючи до результатів виборів, відзначаємо й значні електоральні успіхи партій етнопціонального спрямування. Так, політична сила «Альянс» (як об'єднання трьох партій – «Партія угорської громади», «Міст» і «Єдність угорської громади») отримала представництво у 52 депутати в п'яти самоврядних краях у Словаччині, зокрема: у Трнавському – 13 мандатів, Кошицькому – 11 мандатів, Нітранському – 18 мандатів, Банськобистрицькому – 9 мандатів, а також в Братиславському – 1 мандат (Výsledky Spojených, 2022). З цього слідує, що політичній силі «Альянс» вдалось покращити свої результати в порівнянні із парламентськими виборами 2020 року, коли вперше за історію всіх скликань Національної Ради Словаччини не було жодного репрезентанта від «угорських» партій (партій угорської національної меншини в Словаччині).

Якщо інтереси угорської меншини на політичній арені Словаччини почали бути представлені з 1998 року (переважно більшість часу), то інтереси ромської етнічної меншини чи не вперше виявились представлені доволі чисельно саме за підсумками місцевих виборів 2022 року. 52 роми або ромки стали мерами словацьких міст та балотувались від таких ромських політичних сил, як «Принцип», «Ромська коаліційна партія» (Výsledky volieb, 2022). Найбільше представників у депутатських складах рад міст ромська спільнота отримала у Банськобистрицькому, Кошицькому та Пряшівському краях. Тобто долаючи поріг включення і представництва, ромські партії стали політичним інститутом, який представляє інтереси своєї етнічної групи на рівні з «угорськими» партіями, які вже тривалий час репрезентують інтереси угорської меншини.

Релевантно і те, що симпатії жителів щодо основних учасників виборчих перегонів у регіональному зрізі чітко демонструють, що мешканці заходу країни переважно підтримують ліберальні та центристські сили («Свобода і солідарність» (SaS), «Прогресивна Словаччина»). Також в краях на заході Словаччини активно створюються нові політичні проекти, які мають популярність серед виборців. Схід ж навпаки залишається чи не єдиною електоральною опорою опозиційної партії «Напря́м – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD), партії экс-очільника уряду країни Роберта Фіцо. Також у східних краях в складі коаліцій вагоме представництво отримали такі політичні сили, як «Ми-сім'я» і «За людей». На півночі ж країни мали успіх Християнсько-демократичний рух (KDH) і політична партія «Голос – Соціал-демократія» (HLAS–SD). Врешті-решт, на півдні в населених пунктах – місцях компактного проживання угорської спільноти – хороші результати здобуло об'єднання «Альянс». А на південному-сході – біля прикордоння – вагомі успіхи отримали політичні партії «Принцип» і «Ромська коаліційна партія» (Výsledky Spojených, 2022). Відтак можна стверджувати, що по лінії «захід–схід» Словаччини простежується структурування партійно-політичного простору та змінюються показники волатильності голосування виборців за окремі політичні сили.

Примітно й те, що серед учасників місцевої виборчої кампанії 2022 року в Словаччині за своєю політичною риторикою помітно виділялись «проросійські» політичні сили. На тлі підтримки провладним табором України в її боротьбі проти російського агресора такі політичні партії, як «Напря́м – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD) і «Народна партія нашої Словаччини» (ĽSNS), намагались всіляко просувати російські наративи. Роберт Фіцо – лідер «SMER–SSD» – був головним ініціатором анти-українського руху в Словаччині та безпосередньо перед місцевими і регіональними виборами

активно поширював «проросійські» тези. Політичні партії «Народна партія нашої Словаччини» (ĽSNS) та «Республіка» завзято критикували військову допомогу Україні та заявляли, що чинний уряд Словаччини (станом на момент аналізу) через підтримку України фактично втягнув у війну і саме Словаччину (Strany, 2022). Також «проросійські» лобісти в Словаччині були ретрансляторами російської пропаганди (Лісничук, 2015) у всіх можливих засобах масової інформації. Представники ж «Прогресивної Словаччини» і Християнсько-демократичного руху Словаччини (KDN) вказували на глибоку поляризацію суспільства, яка виникла через поширення дезінформації та «дешевого» політичного популізму представниками «проросійських партій» (Strany, 2022).

Відтак прослідковується фокус структурування політичних партій у Словаччині на «проукраїнські» і «проросійські». До «проукраїнських» партій відносимо: «Прогресивна Словаччина» – партію (чинної на момент аналізу) президентки Зузани Чапутової, Християнсько-демократичну партію Словаччини (KDN) і партію «Свобода і солідарність» (SaS). Натомість до «проросійських» партій відносимо «Напряма – Словацька соціал-демократія» (SMER–SSD), «Народна партія нашої Словаччини» (ĽSNS) та «Республіка». Також ці два табори партій можна поділити за більш усталеними позиціями, зокрема на «проєвропейських» та «евроскептиків». Найвищий відсоток підтримки «проукраїнських» сил в рамках місцевих виборів фіксуємо на заході Словаччини – Братиславський і Трнавський краї, а відповідно «проросійських» сил – на сході Словаччини – Пряшівський та Кошицький краї. В цілому же по країні «проросійські» сили отримали значно обмежене представництво на місцевому рівні, адже виборці підтримали переважно безпартійних кандидатів і представників «проукраїнських» політичних сил у складі різних виборчих коаліцій.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

Загалом треба констатувати, що місцеві і регіональні вибори 2022 року в Словаччині продемонстрували чимало змін балансу політичних сил цієї країни і якісно засвідчили формування окремих тенденцій політико-партійного структурування її політичного простору. Зокрема, вибори засвідчили тенденцію формування партійних коаліцій у Словаччині, причому переважно безпосередньо перед самим початком виборчої кампанії. Такі виборчі коаліції вирізняються варіативністю і допомагають долати бар'єр репрезентації якомога більшої кількості політичних партій.

Водночас виборча кампанія 2022 року знову-таки мала чітке ідеологічне позиціонування, за підсумками якого партіям лівого і центристського спектра вдалося краще змобілізувати свій електорат, аніж партіям правого спектра. Місцеві та регіональні вибори 2022 року в Словаччині постали своєрідним електоральним провалом для кількох парламентських партій, з яких OĽaNO, ĽSNS, SMER–SSD. Вперше за останні роки в електоральному полі Словаччини не спостерігається домінування політичних партій популістського спрямування, що дозволяє стверджувати про можливу поступову зміну спектра детермінант електорального вибору словаків.

У доповнення, в функціонуванні партійної системи Словаччини саме на регіональному рівні значну роль розпочали відігравати локальні політичні проєкти («Команда Братислави», «Команда регіону Нітра», «Команда Ружинова»). Відзначаємо й значні виборчі успіхи партій етнопатрістичного спрямування, які чи не вперше доволі чисельно представляють і угорську, і ромську етнічні групи. Також простежується структурування партійного простору Словаччини на основі регіональних відмінностей різних країв Словаччини (особливо по лінії «захід–схід»). До новітнього спектра партійного структурування відносимо й поділ учасників виборчих перегонів на «проукраїнських» і «проросійських», зокрема за критерієм підтримки чи не підтримки України у війні з російським загарбником. Встановлено, що за результатами місцевих і регіональних виборів у Словаччині «проросійським» політичним силам не вдалося завоювати провідні позиції у радах самоврядних країв.

В цілому отримані висновки можна використовувати в структуруванні політичних акторів на місцевому та регіональному, а також національному рівні політики й урядування як у Словаччині, так і, за аналогією, в інших країнах Центрально-Східної Європи. На підставі такого структурування можна, серед іншого, зрозуміти та виявити опціонал можливої нейтралізації антиукраїнських наративів та впливу проросійських лобістів в окремих країнах регіону і навіть поза його географічними рамками.

Voitovych V. Local and regional elections in Slovakia in 2022: The impact on the inter-party balance and structuring of the political space

The article analyzes local and regional elections in Slovakia in the context of identifying and systematizing the changes and trends in the political-party balance and structuring of the political space in this country. The author identifies the role of party blocs/coalitions, as well as the specifics of party representation in the councils/representative bodies of self-governing regions of Slovakia. The combinations of party blocs/coalitions of political parties participating in 2022 local and regional elections in Slovakia

are also studied. The author states that the electoral choice of the Slovakian population remains quite personalized, since the tendency to personify the images of political parties is clearly preserved. Given this, the relationship between the electoral support of separate political parties in the analyzed election campaign is traced in accordance with their parliamentary or non-parliamentary positions. The study characterizes the results of the main participants of the election races in the regional dimension, as well as the role of local or subnational party projects. The researcher traces the structuring of the party space in Slovakia based on the regional differences of various regions of Slovakia (especially along the «west-east» line). In addition, the parameters of the ideological positioning of political parties, as well as the peculiarities of the representation of separate ethnic groups at local level are determined. It is revealed that (overcoming the threshold of inclusion and representation) Roma parties have become a political institution that represents the interests of their ethnic group on a par with «Hungarian» parties, which have been representing the interests of the Hungarian minority in Slovakia for a long time. Finally, particular attention is paid to the division of the participants of local and regional elections into «pro-Ukrainian» and «pro-Russian» ones, in particular in accordance with the newest spectrum of party-political structuring.

Key words: political parties, electoral coalitions, Slovakia, local elections in 2022, regional elections in 2022.

Література:

1. Бусленко В. Парламентська опозиція та уряд в Словаччині в 2010–2014 рр. Політичне життя. 2018. № 3. С. 15–20.
2. Зеленько Г. Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 2. С. 64–84.
3. Ключкович А. Партійно-політичний розвиток Словаччини в контексті парламентських виборів 2020 року: ключові тренди та виклики. Політичні партії і вибори: українські та світові практики : зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року. за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. №5. С. 280–285.
4. Лісничук О. Проросійське політичне лобі в країнах Євросоюзу в контексті кризи на Донбасі. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2015. № 5-6. С. 65–98.
5. Остапець Ю., Ключкович А. Партійна система Словаччини: проблеми функціонування та тенденції розвитку на сучасному етапі. Регіональні студії. 2021. № 24. С. 59–66.
6. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2016. 548 с.
7. Скриль С. Реформування політичних систем Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини в умовах інтеграції до Європейського Союзу. European political and law discourse. 2015. С. 90–93.
8. Чміль І. Особливості трансформації суспільних рухів у політичні партії (на прикладі Чехії та Словаччини). Studium Europy Środkowej i Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie: Kutno. 2015. №. 3. С. 7–16.
9. Dębiec K. Slovak local and regional elections: stability above all. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2022-11-03/slovak-local-and-regional-elections-stability-above-all>.
10. Leška D. Hlavné etapy formovania systému politických strán na Slovensku po roku 1989. Sociológia. 2013. Č. 1. S. 71–88.
11. Rybář M. "Slovakia," in The European Parliament Elections of 2019 in East-Central Europe: Second-Order Euroscepticism. Cham, Switzerland: Palgrave. 2020. S. 229–51.
12. Marušiak J. Regional Elections in Slovakia – a New Reformation of the Slovak Political Scene?. Contemporary European Studies. 2018. №1. S. 25–42.
13. Polačková A. Dudinský V. Tranzičný proces a východiskové podmienky stranického pluralizmu v Československu. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами наук. конф. "Політичні партії і вибори : українські та світові практики" (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 21 жовтня 2017 року. відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. № 2. С. 209–218.
14. Strany PS a KDH vítajú postoj Slovenska po útoku Ruska na Ukrajinu, ĽSNS a Republika ho kritizujú. URL: <https://www.aktuality.sk/clanok/hyZbk9A/strany-ps-a-kdh-vitaju-postojslovenska-po-utoku-ruska-na-ukrajinu-lsns-a-republika-ho-kritizuju/>

15. Voľby do VÚC 2022. URL: <https://www.cas.sk/vuc-volby/2022/>
16. Výsledky Spojených Regionálnych Volieb 2022. URL: <https://volby.sme.sk/regionalne-volby/2022/vysledky>
17. Výsledky volieb 2022: Rekordný počet Rómov a Rómiiek sa stane starostom či starostkou. URL: <https://www.aktuality.sk/clanok/wJmUOYU/vysledky-volieb-2022-rekordnypocet-romov-a-romiek-sa-stane-starostom-ci-starostkou/>

References:

1. Buslenko V. (2018) Parlamentska opozycja ta uriad v Slovachchyni v 2010–2014 rr. [Parliamentary opposition and government in Slovakia in 2010–2014 pp.]. Politychne zhyttia, 2018. №3. S. 15–20. [in Ukrainian]
2. Chmil I. (2015) Osoblyvosti transformatsii suspilnykh rukhiv u politychni partii (na prykladi Chekhii ta Slovachchyni) [Peculiarities of the transformation of social movements into political parties (on the example of the Czech Republic and Slovakia)]. Studium Europy Środkowej i Wschodniej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. Kutno, 2015. nr. 3. S. 7–16. [in Ukrainian]
3. Dębiec K. Slovak local and regional elections: stability above all. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2022-11-03/slovak-local-and-regional-elections-stability-above-all> [in English]
4. Kliuchovych A. (2021) Partiino-politychni rozvytok Slovachchyni v konteksti parlamentskykh vyboriv 2020 roku: kliuchovi trendy ta vyklyky [Party-political development of Slovakia in the context of the 2020 parliamentary elections: key trends and challenges]. Politychni partii i vybory: ukraïnski ta svitovi praktyky: zb. st. i tez za rezultatamy piatoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Politychni partii i vybory: ukraïnski ta svitovi praktyky» (pamiati Yuriia Romanovycha Shvedy) vid 28 lystopada 2020 roku. za red. Anatolii Romaniuka i Vitalii Lytvyna. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2021. №5. S. 280–285. [in Ukrainian]
5. Leška D. (2013) Hlavné etapy formovania systému politických strán na Slovensku po roku 1989 [The main stages of the formation of the system of political parties in Slovakia after 1989]. Sociológia. 2013. Č. 1. S. 71–88. [in Slovak]
6. Lisnychuk O. (2015) Prorosiiske politychne lobi v krainakh Yevrosoïuzu v konteksti kryzy na Donbasi [Pro-Russian political lobby in the countries of the European Union in the context of the crisis in Donbas]. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. 2015. №5-6. S. 65–98. [in Ukrainian]
7. Marušiak J. (2018) Regional Elections in Slovakia – a New Reformation of the Slovak Political Scene? Contemporary European Studies. 2018. №1. S. 25–42. [in English]
8. Ostapets Yu. Kliuchovych A. (2021) Partiina sistema Slovachchyni: problemy funktsionuvannia ta tendentsii rozvytku na suchasnomu etapi [The party system of Slovakia: functioning problems and development trends at the current stage]. Rehionalni studii. 2021. №24. S. 59–66. [in Ukrainian]
9. Polačková A. Dudinský V. (2018) Tranzičny proces a východiskové podmienky stranického pluralizmu v Československu [Transition process and initial conditions of party pluralism in Czechoslovakia]. Politychni partii i vybory: ukraïnski ta svitovi praktyky: zb. st. i tez za rezultatamy nauk. konf. "Politychni partii i vybory : ukraïnski ta svitovi praktyky" (pamiati Yuriia Romanovycha Shvedy) vid 21 zhovtnia 2017 roku. vidp. za vypusk Anatolii Romaniuk, Vitalii Lytvyn. Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 2018. № 2. S. 209–218. [in Slovak]
10. Romaniuk A., Lytvyn V. (2016) Porivnialnyi analiz politychnykh institutiv krain Vyshehradskoi hrupy ta inshykh krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [Comparative analysis of political institutions of the countries of the Visegrad Group and other countries of Central and Eastern Europe] : monohrafiia. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. 2016. 548 s. [in Ukrainian]
11. Rybář M. (2020) "Slovakia," in The European Parliament Elections of 2019 in East-Central Europe: Second-Order Euroscepticism. ed. V. Hloušek and P. Kaniok. Cham, Switzerland: Palgrave. 2020. S.29–51.[in English]
12. Skryl S. (2015) Reformuvannia politychnykh system Polshchi, Chekhii, Slovachchyni ta Uhorshchyni v umovakh intehratsii do Yevropeiskoho Soïuzu [Reforming the political systems of Poland, the Czech Republic, Slovakia and Hungary in the conditions of integration into the European Union]. European political and law discourse. 2015. S. 90–93. [in Ukrainian]
13. Strany PS a KDH vítajú postoj Slovenska po útoku Ruska na Ukrajinu, ĽSNS a Republika ho kritizujú [The PS and KDH parties welcome Slovakia's stance after Russia's attack on Ukraine, the ĽSNS and the Republic criticize it]. URL: <https://www.aktuality.sk/clanok/hyZbk9A/strany-ps-a-kdh-vitaju-postojslovenska-po-utoku-ruska-na-ukrajinu-lsns-a-republika-ho-kritizuju/>. [in Slovak]
14. Voľby do VÚC 2022 [Elections to VÚC 2022]. URL: <https://www.cas.sk/vuc-volby/2022/> [in Slovak]

15. Výsledky Spojených Regionálnych Volieb 2022 [Results of the United Regional Elections 2022]. URL: <https://volby.sme.sk/regionalne-volby/2022/vysledky> [in Slovak]
16. Výsledky volieb 2022: Rekordný počet Rómov a Rómiek sa stane starostom či starostkou [Election results 2022: A record number of Romani men and women will become mayors]. URL: <https://www.aktuality.sk/clanok/wJmUOYU/vysledky-volieb-2022-rekordny-pocet-romov-a-romiek-sa-stane-starostom-ci-starostkou/> [in Slovak]
17. Zelenko H. (2015) Peredumovy formuvannia konstruktivnoi opozytсии v krainakh Vyshehradskoi hrupy [Preconditions for the formation of a constructive opposition in the countries of the Visegrad Group]. Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. 2015. Vyp. 2. S. 64–84. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023

Стаття рекомендована до друку 06.04.2023

ГЕОСТРАТЕГІЯ УКРАЇНИ ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Гольцов А. Г.,

доктор політичних наук,

доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національного університету біоресурсів

і природокористування України

ORCID ID: 0000-0001-7696-3223

andrgengolts1@nubip.edu.ua

У статті досліджено основні засади формування української геостратегії, проаналізовано динаміку розвитку геостратегії незалежної України щодо Російської Федерації (РФ), визначено провідні напрями сучасної української геостратегії та її перспективні вектори. Геостратегія, у широкому сенсі, формулює та обґрунтовує головні цілі, норми та принципи зовнішньої політики держави, а також визначає основні засоби та прийоми реалізації її інтересів на міжнародній арені. У практичному сенсі, геостратегія виконує функції визначення найбільш ефективних засобів для захисту безпеки держави, а також розробки практичних рекомендацій щодо реалізації її національних інтересів. Пропонуються такі типи геостратегії за їхнім призначенням: впливу (чи контролю), конфронтації та співпраці. Геостратегія незалежної України в 90-х роках ХХ ст. була «багатовекторною». Головними в геостратегії України були визначені «західний» та «східний» вектори співпраці. «Чорноморський» вектор був би перспективним для України в разі розвитку інтеграційних процесів у басейні Чорного моря. У період президентства Віктора Ющенка головним вектором геостратегії України став «західний», спрямований на співпрацю з країнами Заходу і на вступ до ЄС і НАТО. В часи президента Віктора Януковича геостратегія України знову стала «двовекторною», поєднуючи «західний» та «східний» вектори співпраці. Після російської агресії проти України в 2014 р. провідним геостратегічним вектором співпраці залишився «західний», а щодо РФ геостратегія України перетворилася на конфронтаційну «стримувальну». Під час нинішньої повномасштабної війни Україна повинна втілювати проти Росії наступальну геостратегію для відновлення своєї територіальної цілісності. У повоєнний період для України найбільш доцільною буде геостратегія «стримування» щодо РФ за допомогою держав Заходу.

Ключові слова: геостратегія, геополітична ідеологія, геостратегічний вектор, наступальна геостратегія, «стримувальна» геостратегія, «чорноморський» вектор.

Російська агресія проти України призвела до дестабілізації світового геополітичного порядку. Нині триває неоголошена війна Російської Федерації (РФ) проти України, наш народ зазнав великих втрат, але продовжує героїчну боротьбу проти військ агресора. Сучасна геостратегія України повинна вирізнятися наступальним характером і бути спрямованою на відновлення територіальної цілісності держави. У повоєнній перспективі актуальним завданням постає визначення ключових засад геостратегії України щодо Росії. Геополітичним інтересам України відповідає економічне та політичне послаблення сучасної РФ. Авторитарна Росія з її еkleктичною неоімперською ідеологією, експансіоністською геостратегією та ядерним арсеналом все одно становитиме загрозу для миру та безпеки у світі, передусім для України. Нашій країні для реалізації своєї воєнної та повоєнної геостратегії щодо РФ буде потрібна вельми потужна підтримка країн Заходу.

В українській науці минулого найбільш вагомим напрацюванням в галузі геостратегії належали С. Рудницькому та Ю. Липі. Окремі вагомимі накреслення української геостратегії, зокрема щодо Росії, містилися в наукових розвідках Л. Бочковського, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Липинського, С. Томашівського, С. Шелухіна та інших вітчизняних дослідників. Наукові засади геостратегії сучасної України щодо Росії висвітлюються в працях українських вчених О. Власюка, В. Врублевського, П. Гай-Нижника, В. Головченка, В. Горбуліна, М. Дністрянського, М. Дорошка, О. Кондратенка, С. Кононенка, В. Ліпкана, В. Мадіссона, М. Ожевана, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, В. Шахова та ін.

За умов повномасштабної війни РФ проти України дослідження виникнення та розвитку української геостратегії, обґрунтування доцільних шляхів її реалізації на сучасному етапі, визначення ймовірних напрямів геостратегії Української Держави на перспективу, – усе це має суттєве науково-теоретичне й практичне значення.

Метою статті є виявлення основних засад формування української геостратегії, аналіз динаміки геостратегії незалежної України щодо РФ, визначення провідних напрямів сучасної української геостратегії та її перспективних векторів.

Після здобуття Україною незалежності постало актуальне завдання перетворення її з об'єкта геополітики могутніх держав на повноцінного суб'єкта європейської геополітики. Проте не були чітко визначені цілі, пріоритети та завдання геостратегії молодої держави, а також основні напрями та засоби її геополітики. У сучасній демократичній державі геополітична ідеологія, крім привабливості для свого власного населення, має бути ще й легітимною в уявленнях еліт та соціумів переважної більшості держав світу, передусім демократичних. В Україні періоду 1990-х рр. еліта не спромоглася виробити домінуючу національно-державницьку геополітичну ідеологію, на відміну від, наприклад, країн Балтії. З панівною геополітичною ідеологією тісно пов'язана геополітична свідомість населення. Її формування відбувається під впливом історичної пам'яті, популярних ідейних концептів, геополітичних образів, міфів, символів тощо. Геополітична ідентичність населення держави-нації, в ідеалі, має формуватися на основі національної ідентичності. У незалежній Україні питання побудови національної ідентичності було вельми злободенним. Велика частина населення країни, особливо Півдня та Сходу, не усвідомлювала своєї приналежності до української політичної нації. Для консолідації української політичної нації негативними чинниками поставали несприятливі соціально-економічні умови життя більшості населення країни.

У свідомості населення Радянського Союзу десятиліттями укорінювалися міфи про «загниваючий аморальний Захід», «агресивний блок НАТО», «братні народи Радянського Союзу», «позитивну роль возз'єднання України з Росією» (малася на увазі Переяславська угода 1654 р.), «Велику Вітчизняну війну» (багато окремих міфів) тощо. Ще в «ельцинську» добу керівництво РФ і багато-які російські політичні партії використовували таку геополітичну міфологію. У «путінську» добу формування неоімперської ідеології стало в Росії чітко вираженим трендом. Інформаційна складова російської неоімперської геостратегії спрямовувалася, передусім на пострадянські країни, особливо на Україну. В інформаційній війні проти нашої країни особливо потужний наратив стосувався історичної спадщини періоду Другої світової війни (Lucas & Pomerantsev, 2016, р. 48). Навіть нині російські ЗМІ, кінофільми, Інтернет-джерела насичені геополітичними міфами про «Велику Вітчизняну війну».

Геостратегія, у широкому сенсі, формулює та обґрунтовує головні цілі, норми та принципи зовнішньої політики держави, а також визначає основні засоби та прийоми реалізації її інтересів на міжнародній арені. Головним призначенням геостратегії вважається захист національних інтересів держави як у мирний, так і воєнний час. Офіційна (формальна) стратегія держави знаходить відображення в законодавчих актах, ухвалених у встановленому порядку концепціях, стратегіях, доктринах тощо. Згідно з офіційними актами, державна стратегія на міжнародній арені, як правило, ґрунтується на сучасних міжнародно-правових нормах і, навіть, загальнолюдських цінностях. Але та геостратегія держав, яка розробляється й втілюється ними на міжнародній арені, далеко не завжди відповідає нормам міжнародного права, загальнолюдської моралі та іншим «високим» ідеалам. Неформальна, проте реальна геостратегія (як і геополітика) вирізняється цинізмом та жорстким реалізмом. Неформальна (справжня) геостратегія держави, звісно, офіційно не артикулюється, проте основні її постулати, плани, програми де-факто втілюються в практичній стратегії держави на міжнародній арені.

Прикладна геостратегія визначає основні цілі та завдання державної зовнішньополітичної діяльності на різних ієрархічних рівнях, а також напрями та засоби її реалізації. Провідний (чи один з провідних) геопросторовий напрям геостратегії держави на міжнародній арені кваліфікується як геостратегічний вектор (Гольцов, 2018, с. 53). Практичне значення геостратегії полягає, передусім, у розробці ефективних заходів щодо комплексного захисту безпеки держави та забезпечення реалізації її національних інтересів. За призначенням виокремлюють геостратегії впливу (чи контролю), конфронтації та співпраці (кооперації чи, навіть, інтеграції). Державна геостратегія захисту національної безпеки має ґрунтуватися на тріаді: «національні цінності – інтереси – цілі» (Гай-Нижник, 2017, с. 20). Правляча політична еліта зазвичай мотивує втілення певних вигідних для неї цілей та напрямів геостратегії потребами забезпечення національних інтересів, особливо захисту національної безпеки. Отже, геостратегія держави націлена, як правило, на реалізацію інтересів її правлячої еліти, а насущні потреби суспільства враховуються більшою чи меншою мірою.

Загальновизнаної національної ідеї в українському суспільстві не було сформовано. Політична еліта не спромоглася консолідувати суспільство, не забезпечила досягнення консенсусу щодо національних цінностей. Великою проблемою залишалася визначення національних інтересів. Серед

української правлячої політичної еліти в 1990-х рр. переважала прихильність до ідеї «багатовекторності» в зовнішньополітичній стратегії (відповідно, і геостратегії), яка проявлялася в прагненні до стратегічної співпраці з різними провідними країнами Євразії й всього світу. З практичного погляду, така «багатовекторна» політика часто виявлялася, по суті, недостатньо самостійною, залежною від міжнародної кон'юнктури та впливу провідних зовнішніх геополітичних акторів. Давалася взнаки відсутність обґрунтованої, конструктивної геостратегії України на світовому та регіональному рівнях. Владні кола намагалися просувати національні інтереси України (у своєму власному тлумаченні) й балансувати між РФ, США та країнами Європи. Головними геостратегічними векторами України в 1990-х рр. постали «західний» (співпраця із Заходом: ЄС; НАТО, США та інші західними державами) та «східний» (співпраця з РФ та рештою країн СНД). Окремі політики пропонували в якості одного з провідних ще й «чорноморський» вектор (навіть з провідною роллю України в Чорноморському басейні).

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. проголосив стратегічне партнерство між Україною й РФ; обидві сторони офіційно заявили про повагу до територіальної цілісності одна одної й «підтвердили непорушність існуючих між ними кордонів» (Договір, 1997). Тоді ж сторони досягнули Угоди щодо оренди Росією бази Чорноморського флоту в Севастополі терміном на 20 років. Показово, що Закон про розірвання цього Договору був ухвалений Верховною Радою України аж у грудні 2018 р., і дія договору припинилася 1 квітня 2019 р. У 1997 р. не були вирішені питання розмежування між Росією та Україною акваторії Азовського моря та проведення лінії державного кордону в Керченській протоці, що згодом породило довготривалі та малоуспішні переговори процес. «Східний» вектор української геостратегії, націлений на різнобічну співпрацю України з РФ (та іншими країнами СНД), вважався таким, що відповідає національним інтересам нашої держави.

У 1990-х рр. Україна намагалася отримати суттєві економічні вигоди від співпраці з Євросоюзом. Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною була укладена в 1994 р., але ратифікована вона була Євросоюзом аж у 1998 р. Саме наприкінці 1990-х рр. Україна офіційно обрала головним вектором своєї зовнішньої політики «європейський» («західний»). Було проголошено стратегію, націлену на активізацію співпраці з ЄС та НАТО з перспективою подальшої інтеграції до цих організацій. При цьому Росія в 1998 р. розглядалася як ключовий партнер при реалізації стратегічного курсу щодо вступу до ЄС (Тези, 2020). Слід зазначити, що реалізація Україною «західного» вектора, націленого на інтеграцію до євроінтеграційних та євроатлантичних структур, йшла повільно, часто суто декларативно, із погано визначеними перспективами. Тому така стратегія України загалом не викликала різкої негативної реакції з боку керівництва РФ. Таким чином, протягом 1990-х рр. українська влада реалізовувала де-факто «двовекторну» геостратегію. Попри прояви російського експансіонізму, українське керівництво загалом проводило геостратегічний курс на різнобічну співпрацю з Росією.

На початку 2000-х рр. керівництво РФ активізувало свою геостратегію, спрямовану на формування на пострадянському просторі неоімперської геополітичної системи. У зв'язку з цим спостерігалася ескалація російської латентної експансії до України, об'єктами якої поставали різноманітні сфери українського суспільного життя. Залучення України до «євразійських» інтеграційних структур мало поєднуватися з реалізацією європейського вектора російської геостратегії. Геополітичний проєкт так званої «федералізації» України, який просували проросійські політичні сили, становив собою велику загрозу для національної безпеки країни (Власюк та Кононенко, 2017).

Можливим для періоду першого десятиліття XXI ст. вектором геостратегії України міг стати власний «євразійський» (відмінний від російського) – створення на пострадянському просторі інтеграційних об'єднань, альтернативних російським проєктам. На регіональному рівні Україна намагалася використати своє унікальне географічне положення, беручи активну участь у реалізації проєктів євразійських транспортних «коридорів», зокрема для транспортування до Європи каспійської нафти. Планувалося трансформувати ГУАМ в Організацію за демократію та економічний розвиток (ОДЕР-ГУАМ). У 2005 р. президенти України та Грузії В. Ющенко й М. Саакашвілі виступили з проєктом створення Співдружності демократичного вибору – Спільноти демократій Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону. Проте в наступні роки інтеграційне об'єднання так і не було сформовано, далі задекларованих намірів справа не пішла, – значною мірою через політику РФ.

В Україні так і не сформувалася повноцінна національна політична еліта, яка була би здатна виражати інтереси переважної частини населення, спроможною проводити самостійну зовнішню і внутрішню політику й виробити геостратегію, спрямовану на повноцінний захист національних інтересів. Розробки українськими науковцями та політиками національно-державної ідеології призвели до численних дискусій і неоднозначних результатів. За часів президентства В. Ющенка в Україні загострилася проблема «війн пам'яті». Спостерігалися різкі відмінності у провідних історико-геополітичних

наративах між західними регіонами України з одного боку, і східними та південними – з другого. Крайнощі двох різко протилежних дискурсів (націоналістичного та проросійського, значною мірою, «радянського») підживлювали розвиток вкрай небезпечних процесів неформального геополітичного розмежування України.

У період президентства В. Януковича геостратегія України повернулася до «двовекторності». Проголошення Україною в 2010 р. свого позаблокового статусу формально не припинило співпраці з НАТО, але фактично призвело до згорання проєктів її євроатлантичної інтеграції. Корумпований режим В. Януковича викликав дедалі більше невдоволення серед українського бізнесу та великої частини суспільства. Геополітичне балансування кланово-олігархічного угруповання В. Януковича між РФ та ЄС (і Заходом взагалі) дійшло до критичної межі в 2013 р. Саме потужний політичний та економічний тиск з боку влади РФ на вище українське керівництво змусив останнє утриматися (формально тимчасово) від укладання Угоди про Асоціацію з Євросоюзом у листопаді 2013 р., що послугувало каталізатором подальшої дестабілізації політичної ситуації в Україні взимку 2013–2014 рр.

Протягом багатьох років незалежності України її геостратегія та геополітика мали загалом безсистемний, досить аморфний характер, декларативно проголошені напрями часто не були підкріплені конкретними зовнішньополітичними діями. Україна поступово втрачала свою обороноздатність. Взагалі політичні та економічні загрози з боку Росії недооцінювалися, а воєнна загроза вважалася майже неймовірною.

Внаслідок агресії Росії проти України в 2014 р. «східний» вектор української геостратегії зазнав краху. Проте російське керівництво, вочевидь, вважало за можливе повернення до влади в Україні відносно лояльних щодо РФ політичних сил. У російському суспільстві та політикумі залишалися досить стійкі уявлення щодо слабкості української політичної влади, існування «єдиного народу», збереження проросійської геополітичної свідомості у великій частини населення Сходу та Півдня України. Попри те, що геополітичний проєкт «Новоросія» був реалізований Росією лише частково, у Кремлі залишалася сталим переконання щодо своєї потенційну здатність відокремити від України її східні та південні регіони.

Починаючи з весни 2014 р. керівництво РФ застосовувало проти України тактику «гібридної війни», яка зручна для держави-агресора тим, що дає змогу проводити окремі воєнні акції за умов, коли війна офіційно не проголошена. Загалом українські дослідники трактують «гібридну війну» як «новітню форму глобального протистояння у сучасному безпековому довікплі» (Світова гібридна війна, 2017, с. 468). У «гібридній війні» проти України РФ активно застосовувала, крім воєнних, ще й економічні, політичні, правові, релігійні, культурні та інформаційні засоби.

Після тимчасової втрати Криму та ОРДЛО домінантним для України однозначно став «західний» геостратегічний вектор. Українська держава потребувала вироблення перспективної геостратегії в протистоянні з РФ. В екстремальних умовах російської агресії активізувалася консолідація української політичної нації, прискорилося формування української державної ідентичності. Суттєво зріс рівень патріотизму, зокрема в зазвичай геополітично індіферентних регіонах Сходу та Півдня країни. Україна стала вживати численні заходи щодо захисту вітчизняного культурно-інформаційного простору від інформаційних атак з боку Росії. Загалом пропонувалися такі основні напрями політики України щодо РФ: «стримування, стійкість, комунікації» (Тези, 2020, с. 13). Потенційна можливість повномасштабного російського вторгнення в офіційному українському дискурсі не розглядалася.

Держави Заходу демонстрували спільну заінтересованість у збереженні України як територіально цілісної, суверенної держави, надавали їй різнобічну допомогу. Але Північноатлантичний альянс, навіть теоретично, не вважав за можливе надати Україні військову допомогу для силового повернення Криму та території ОРДЛО. Окремі європейські країни, виходячи зі своїх прагматичних геоекономічних інтересів і не бажаючи остаточно припинити діалог з Росією, і нині не волюють поширювати на Україну європейську та євроатлантичну системи безпеки. Геостратегія «стримування» РФ західними державами шляхом запровадження економічних санкцій мала на меті завдавати дедалі більших втрат для російського господарства. Проте керівництво Росії змогло знизити дієвість значної частини економічних санкцій. Загалом західна геостратегія щодо РФ продемонструвала свою недостатню ефективність.

Неоімперська геостратегія Росії щодо України протягом 2015–2021 рр. проявлялася в застосуванні засобів «жорсткої» та «м'якої» геополітики задля послаблення та геопросторової деструктуризації нашої країни, трансформації її державного устрою (шляхом так званої «федералізації»), перетворення України на нейтральний геополітичний «буфер» між РФ та Заходом. Загалом путінський режим вважав свою стратегію щодо України раціональною і, на перспективу, навіть результативною (Freedman, 2019). Вище російське керівництво не врахувало ті великі зміни, що відбулися в геополітичній свідомості переважної більшості українського населення.

Головною метою геостратегії України в протиборстві з РФ вважалося відновлення суверенітету над окремими частинами української державної території – повернення ОРДЛО та Криму. Щодо Східного Донбасу для України принциповим питанням було недопущення реалізації Росією «придністровського» сценарію. В Україні сформувалося усвідомлення, що відновлення територіальної цілісності може бути довготривалим (Тези, 2020). Україна вважалася здатною стати «форпостом і щитом євроатлантичного світу на східноєвропейських і євразійсько-континентальних теренах» (Горбулін та ін., 2015, с. 21). У 2018 р. зовнішньополітичний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію був закріплений в Конституції України.

Нині, попри тривалу та виснажливу війну з Росією, Україна водночас повинна реалізовувати геостратегію, спрямовану на досягнення головних цілей – вступити до НАТО та ЄС. Для Української Держави актуальним завданням нині є вироблення ефективної наступальної геостратегії у війні проти агресора – Росії. Необхідне визначення найбільш доцільних засобів відновлення територіальної цілісності України. Тому головним змістом української геостратегії повинен бути воєнний («мілітарний»), а політичні, економічні, культурно-інформаційні аспекти мають поєднуватися з ним у комплексі. Песимістичні сценарії війни з Росією передбачають небезпечні аспекти довготривалої збройної боротьби з агресором, але для України немає іншого прийняттого результату, як повернення всіх окупованих Росією територій. Переважна більшість політичних сил та населення в країнах Європи виступають за допомогу Україні в її війні з агресивною РФ. Загалом в країнах Заходу зростає суспільна підтримка євроінтеграційних та євроатлантичних перспектив України.

Після відновлення територіальної цілісності України буде доцільним чітко визначити національні інтереси держави та стратегічні шляхи посилення її геополітичної ролі на регіональному і, навіть, світовому рівні. На близьку перспективу, у відновленій Україні має бути реалізований «проект європейської демократичної розвиненої держави» (Парахонський та Яворська, 2019, с. 532), з повноцінною демократією, пріоритетом прав і свобод людини, ринковою економікою тощо. Український стратегічний шлях передбачає її повноцінне приєднання («повернення») до західної цивілізації, інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. У геоекономічному контексті, попри всі труднощі, стратегічний курс України на вступ до ЄС покликаний забезпечити її економічне піднесення до рівня розвиненої високотехнологічної держави з достойним рівнем життя населення. У такому разі Україна зможе послугувати позитивним прикладом для решти пострадянських країн, навіть для Росії.

Геостратегію повоєнного колективного «стримування» Росії доцільно розробляти, враховуючи недоліки санкційного режиму 2014–2021 та сучасного 2022–2023 рр. «Стимування» Росії може виявитися ефективним, якщо носитиме «активний» характер (як під час Холодної війни проти СРСР). Роль провідного геополітичного актора щодо безпосереднього «стримування» РФ здатна відігравати саме Україна, підтримувана всім західним світом. Для повноцінного «стримування» Росії західним державам на чолі зі США варто допомагати Україні фінансами, новітніми технологіями, сучасною «летальною» зброєю, військовим спорядженням тощо.

У перспективі на глобальному рівні інтересам України найбільше відповідає геополітична модель багатоцентрового світу з єдиним «полюсом» – Заходом на чолі зі США. Саме військово-стратегічний союз зі США найбільшою мірою відповідає геостратегічним інтересам України в протистоянні з РФ. Євроатлантичний курс має бути однозначним геополітичним імперативом для безпеки України.

На європейському рівні стратегічним інтересам сучасної України відповідає не налагодження «мосту» між нинішньою Росією та Європою, а поглиблення «прірви» між ними. Численні суб'єкти господарської діяльності з країн Західної Європи зацікавлені у відновленні економічної співпраці з Росією, й, у разі досягнення мирного становища, докладатимуть зусиль для повернення на російський ринок. Тим самим може актуалізуватися небезпека економічного, а разом із тим і військово-технічного посилення РФ. Тому в інтересах України забезпечити неможливість розвитку економічної співпраці (особливо інтеграційних процесів) між нинішньою Росією та Європою.

Для втілення активної «стримувальної» геостратегії щодо РФ доцільно використовувати геополітичні, геоекономічні, правові, ідеологічні, культурні, інформаційні та інші заходи. Українська «стримувальна» геостратегія, крім активної оборони, може передбачати на окремих напрямках (ідеологічному, культурному, інформаційному) заходи наступального характеру. Україна потенційно здатна стати головним «генератором» «жорсткої» геополітики Заходу щодо РФ з використанням комплексу політичних, правових, економічних, інформаційних та інших засобів. Ідеологічну геополітику України стосовно Росії на перспективу доцільно спрямувати на послаблення («розхитування») так званих «духовних скреп» сучасного російського суспільства, індоктринованого великодержавністю.

«Чорноморський» вектор геостратегії України має бути націлений, передусім, на протистояння з Росією. Постає необхідність взаємодії з країнами НАТО – Болгарією, Румунією й, особливо,

Туреччиною. Остання, володіючи контролем над Дарданеллами, Мармуровим морем та Босфором, у принципі, здатна обмежувати переміщення до Чорного моря російських військових суден. За умов повернення українських територій та акваторій і досягнення мирного становища, геостратегію України доцільно буде спрямувати на економічну та політичну інтеграцію в Чорноморському басейні (без участі нинішньої РФ).

У регіональній геостратегії України пострадянський простір має «ключове геополітичне значення» (Горбулін та ін., 2015, с. 25). Українська держава спроможна реалізовувати на пострадянському просторі «свою м'яку силу, просуваючи культурні цінності та демократію» (Гай-Нижник, 2017, с. 24). «Чорноморський» вектор української геостратегії доцільно доповнити «південно-кавказьким», націленим, зокрема, на послаблення російських геополітичних позицій на теренах Південного Кавказу. Потенційний «центральноазійський» вектор, крім послаблення регіональних позицій Росії, може призвести до втілення геоekonomічних проєктів співпраці України з країнами Центральної Азії.

Перспективним геополітичним інтересам України, теоретично, може відповідати така потенційна трансформація геопросторової політичної системи РФ, яка призведе до її геополітичної деструкції в результаті здобуття суверенітету окремими суб'єктами федерації. Низка республік Північного Кавказу та Поволжя здатні зіграти роль «локомотивів» дезінтеграції РФ. Водночас, геополітична деструкція Росії несе із собою великі ризики, наприклад, загрози використання владними «верхівками» новоутворених держав зброї масового знищення (зокрема, ядерної) у воєнних конфліктах між собою чи із зовнішніми акторами.

Висновки. Геостратегія формулює та обґрунтовує головні цілі, норми та принципи зовнішньої політики держави, а також визначає основні засоби та прийоми реалізації її інтересів на міжнародній арені. Прикладна геостратегія покликає визначати основні цілі та завдання державної зовнішньополітичної діяльності на різних ієрархічних рівнях, а також напрями та засоби її реалізації. Українська геостратегія 1990-х рр. вирізнялася нестійкістю й «багатовекторним» характером. Провідну роль відігравали два вектори геостратегії співпраці – «західний» та «східний». Перший означав пріоритетність курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, а другий – розвиток багатоаспектної співпраці з РФ та приєднання до її інтеграційних проєктів. Після «Помаранчевої революції» провідним геостратегічним вектором України був проголошений «західний». Під час президентства В. Януковича в українській геостратегії відновилася фактична «двовекторність». У період 2014–2021 рр. геостратегія України була націлена на відновлення територіальної цілісності держави. Західні економічні санкції проти Росії мали на меті змусити її повернути окуповані території України. За умов нинішньої повномасштабної війни, що почалася 24 лютого 2022 р., для нашої держави необхідна наступальна геостратегія. Збройна боротьба за відновлення територіальної цілісності України може виявитися тривалою, але лише наступальна геостратегія може призвести до бажаного результату. Повернення окупованих агресором територій не припинить протистояння України з неоімперською експансіоністською Росією. У повоєнний період саме Україна, забезпечена різнобічною допомогою країн Заходу, здатна виконувати роль провідного геополітичного актора, який буде безпосередньо втілювати конфронтаційну геостратегію «стримування» Росії.

Goltsov A. Geostrategy of Ukraine regarding the Russian Federation

The article examines the basic principles of the formation of Ukrainian geostrategy, analyzes the dynamics of the development of the geostrategy of independent Ukraine regarding the Russian Federation (the RF), identifies the leading directions of contemporary Ukrainian geostrategy and its prospective vectors. Geostrategy, in a broad sense, formulates and substantiates the main goals, norms, and principles of the state's foreign policy, as well as defines the main means and methods of realizing its interests in the international arena. In a practical sense, geostrategy performs the functions of determining the most effective means of protecting the security of the state, as well as developing practical recommendations for the implementation of its national interests. The following types of geostrategy are proposed according to their purpose: influence (or control), confrontation, and cooperation. Geostrategy of independent Ukraine in the 90s of the 20th century was "multi-vector". The "Western" and "Eastern" vectors of cooperation were defined as the main ones in Ukraine's geostrategy. The "Black Sea" vector would be promising for Ukraine in the event of the development of integration processes in the Black Sea basin. During the presidency of Viktor Yushchenko, the "Western" vector became the main one in Ukraine's geostrategy, it was aimed at cooperation with Western countries and at joining the EU and NATO. During the time of President Viktor Yanukovich, Ukraine's geostrategy again became a "two-vector", combining the "Western" and "Eastern" vectors of cooperation. After the Russian aggression against Ukraine in 2014, the leading geostrategic vector of cooperation remained the "Western" one, and regarding the RF, Ukraine's geostrategy turned into

a confrontational “containment” one. During the current full-scale war, Ukraine must implement an offensive geostrategy against Russia to restore its territorial integrity. In the post-war period, the geostrategy of “containment” regarding the RF with the help of Western countries will be the most appropriate for Ukraine.

Key words: geostrategy, geopolitical ideology, geostrategic vector, offensive geostrategy, “containment” geostrategy, “Black Sea” vector.

Література:

1. Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни : монографія. Київ : НІСД, 2017. 304 с.
2. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: МП Леся, 2017. 332 с.
3. Гольцов А. Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 392 с.
4. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ : НІСД, 2015. 132 с.
5. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. 31.05.1997. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text
6. Парахонський Б., Яворська Г. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
7. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
8. Тези щодо політики України стосовно Російської Федерації. Київ : НІСД, 2020. 36 с.
9. Freedman L. *Ukraine and the Art of Strategy*. Oxford: Oxford University Press, 2019. 248 p.
10. Lucas E., Pomerantsev P. *Winning the Information War: Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe*. Washington: CEPA, 2016. 65 p.

References:

1. Vlasyuk, O. S., & Kononenko, S. V. (2017). *Kremlivs'ka ahresiya proty Ukrayiny: rozdumy v konteksti viyny* [Kremlin aggression against Ukraine: reflections in the context of the war]: monoghrafija. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].
2. Hay-Nyzhnyk, P. P. (2017). *Rosiya proty Ukrayiny (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viyny na pohlynannya ta sproby znyshchennya* [Russia against Ukraine (1990–2016): from blackmail and coercion policy to the war aimed at ab-sorption and the attempts at destruction]. Kyiv: Lesia. [in Ukrainian].
3. Goltsov, A. G. (2018). *Gheopolitychnyj vymir strateghiji Rosijs'koji Federaciji na postradjans'komu prostori* [Geopolitical dimension of the strategy of the Russian Federation in the post-Soviet space]: monoghrafija. Kyiv: CUL. [in Ukrainian].
4. Horbulin, V. P., Vlasyuk, O. S., & Kononenko, S. V. (2015). *Ukrayina i Rosiya: dev'yaty`j val chy` Ky`tajs`ka stina* [Ukraine and Russia: the ninth shaft or the Chinese wall]. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].
5. *Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrayinoyu i Rosiys'koyu Federatsiyeyu* (1997, May 31). [Treaty on Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation]. *Legislation of Ukraine*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text [in Ukrainian].
6. Parakhonskyi, B., & Yavorska, G. (2019). *Ontolohiya viyny i myru: bezpeka, stratehiya, smysl* [Ontology of war and peace: security, strategy, meaning]: monoghrafija. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].
7. *Svitova hibrydna viyna: ukrayins'kyy front* (2017) [Global hybrid war: Ukrainian front]: monoghrafija. / za zah. red. V. P. Horbulina. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].
8. *Tezy shchodo polityky Ukrayiny stosovno Rosiys'koyi Federatsiyi* (2020). [Theses on the policy of Ukraine in relation to the Russian Federation]. Kyiv: NISS. [in Ukrainian].
9. Freedman, L. (2019). *Ukraine and the Art of Strategy*. Oxford: Oxford University Press. [in English].
10. Lucas, E., & Pomerantsev, P. (2016). *Winning the Information War: Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe*. Washington: CEPA. [in English].

Стаття надійшла до редакції 29.03.2023

Стаття рекомендована до друку 05.04.2023

РОЛЬ МОЛОДІ У ФОРМУВАННІ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Єрмоленко І. В.,

аспірантка кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-5071-9262

ermolenko1608@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню ролі молоді у формуванні молодіжної політики в Україні. Обґрунтовується думка про те, що молодь є найпотужнішим ресурсом будь-якої демократичної країни, відповідно повинна бути одним з основних суб'єктів створення дієвої та ефективної молодіжної політики. Саме молоде покоління є тим стратегічним ресурсом країни та її інтелектуальним потенціалом, що буде формувати порядок денний у майбутньому, відповідно забезпечення ефективної молодіжної політики слугує індикатором успішного державотворення.

Враховуючи потенціал молодого покоління, його особливості як суспільної групи та ролі яку воно несе необхідно враховувати той факт, що молодь одночасно є об'єктом молодіжної політики, на яку спрямована управлінська діяльність і суб'єктом, коли їх потенціал та креативність направлені на участь у житті суспільства, формуванні та корегуванні відповідної політики за допомогою певних інструментів. Саме останнє слугує додатковим ресурсом та новим поштовхом у цих процесах. Детально описано, що саме молодіжна політика є комплексним підходом, що має на меті активну участь самої молоді у вирішенні проблем, що них безпосередньо стосуються.

Автор наголошує на тому, що результативність дій можлива лише за якісного забезпечення участі молодого покоління у процесах, що стосуються них безпосередньо. Орієнтир у такому випадку повинен бути спрямований на створення комфортного середовища для життєдіяльності й розвитку молодого покоління, насамперед, у власній громаді, що може бути забезпечено через розвиток молодіжної інфраструктури й найголовніше, активне залучення молоді до процесу ухвалення та реалізації рішень, а також контролю за їх втіленням і оцінки отриманих результатів.

Ключові слова: молодь, молодіжна політика, суб'єкти молодіжної політики, участь молоді.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Молодіжна політика є одним із важливих напрямів гуманітарних досліджень як профільного, так і міждисциплінарного характеру. Насамперед варто звернути увагу на суттєве збільшення кількості подібних робіт, що засвідчує факт зростання інтересу до цієї проблеми. Сьогодні, враховуючи вельми неоднозначні процеси, що відбуваються в усьому світі, саме проблема ефективної молодіжної політики набуває важливого значення, адже обґрунтована та дієва молодіжна політика є показником успішного державотворення. Вироблення дієвих принципів молодіжної політики у сучасних умовах є одним з пріоритетних напрямів діяльності органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Особливість молоді як соціальної групи полягає у тому, що саме вона є стратегічним ресурсом будь-якої країни, відповідно, держава не може ефективно розвиватися без належної підтримки молодого покоління. В Україні цей процес перебуває у стані становлення, що породжує нові аспекти теоретичного і практичного дослідження. Як держава, що взяла курс на європейську інтеграцію, ми маємо продукувати необхідні кроки для вдосконалення засад і вироблення дієвих механізмів молодіжної політики, особливо, коли ми говоримо про молодь не лише як об'єкта, але і суб'єкта даного явища. Оскільки саме молоде покоління буде формувати порядок денний у майбутньому.

Молодіжна політика охоплює всі сфери життєдіяльності молоді, включає питання, пов'язані з її формуванням і вихованням, охоплює процеси соціалізації, сукупність ідей щодо місця і ролі молоді в суспільстві та їхню реалізацію (Перепелиця, 2001, с. 35). Визначення ролі молоді у формуванні молодіжної політики та вироблення механізму її активного залучення є комплексною роботою, що має складну структуру і є результатом складної наукової, практичної та ідеологічної

діяльності багатьох фахівців. Відповідно, залучення молоді до процесу формування молодіжної політики є важливою складовою розвитку суспільства. Молодь є активним гравцем у сферах освіти, культури, соціального розвитку та інновацій, тому її думка та погляди мають бути враховані в процесі розробки молодіжної політики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій на які спирається автор. Слід зазначити, що питаннями розробки і впровадження молодіжної політики як такої займалися багато як зарубіжних так і вітчизняних науковців. У контексті України цю проблему розглядали у своїх працях такі науковці як Ю. Рубан, А. Мінаєв, Ю. Поліщук, В. Барабаш, А. Данилов, які досліджували процеси формування та механізми реалізації молодіжної політики в Україні загалом, а також її окремих аспектів. Роль молоді як основного суб'єкта молодіжної політики досліджувала В. Панасюк, вона наголошувала на тому, що молодь є активним носієм всіх соціальних функцій (Панасюк, 2004). Б. Буяк зосереджував увагу на молоді як особливій соціально-демографічній групі в умовах становлення правової держави та громадянського суспільства (Буяк, 2007).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наукове опрацювання широкого кола питань щодо молоді як основного суб'єкта молодіжної політики, на даний час питання щодо визначення ролі молоді у процесах формування та реалізації формування ефективної молодіжної політики залишається відкритим.

Мета статті. Метою даної роботи є розкриття ролі молоді у процесах формування та реалізації молодіжної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упродовж 30 років незалежності України молодіжна політика стала невід'ємним атрибутом усієї публічної політики і являє собою цілісну систему заходів правового, організаційного, управлінського, економічного, освітнього характеру, що спрямовані на створення умов, в яких молоде покоління може цілком самореалізуватися.

Враховуючи складні трансформаційні процеси, які сьогодні відбуваються у світі, стає очевидною об'єктивна потреба в оновленні засад та формуванні дієвих механізмів молодіжної політики. Саме молодіжні проблеми потребують поглибленого аналізу й регулювання, розробки збалансованої, виваженої політики. Молодь є фактором соціально-економічного прогресу суспільства, а реалізація інтелектуального потенціалу молодого покоління є показником успішного державотворення. Важливим аспектом у даному питанні є роль молоді у процесі творення молодіжної політики.

Аналізуючи тридцятилітній досвід формування та реалізації молодіжної політики в Україні часів незалежності можна виокремити п'ять основних етапів (Бородін, 2019, с. 6–11):

1991–1996 – період виокремлення та зміцнення «молодіжного сектору», державного управління та публічної політики;

1996–2004 – період розширення молодіжної складової соціально-гуманітарної політики та її входження в кластер інтегрованої державної політики стосовно сім'ї, дітей та молоді України;

2005–2009 – період «інерційного» підходу до державної молодіжної політики та її поступового поглинання сімейно-дитячою політикою;

2010–2013 – період відходу від принципу поєднання молодіжної та сімейної політики із застосуванням вже нових апробованих в Україні підходів;

2014 – до теперішнього часу – кроки до реформування державної молодіжної політики в контексті поглиблення євроінтеграції та переосмислення підходів до національно-патріотичного виховання.

Нормативно-правові засади молодіжної політики в Україні були сформовані протягом 1990-х років. До недавнього часу основними законодавчими актами, що регулювали сферу молодіжної політики були: Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992 р.); Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.) та «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.). Зрозуміли є той факт що пострадянське законодавство мало багато прогалин, зокрема щодо ролі і становища молодого покоління. Але часи змінюються і постає питання про формування ефективної молодіжної політики, яка здатна забезпечити потреби молоді як основного ресурсу країни, без якої фактично стає неможливим побудова демократичної соціальної держави та дієздатного громадянського суспільства.

Головна проблема тут полягає у суто патерналістському характері молодіжної політики в Україні, основним показником якої є прагнення контролювати і направляти розвиток молодого покоління. Хоч ми і говоримо про молодь як про «ресурс», такий підхід призводить до того, що молодь розвивається так, як це потрібно дорослим, часто оминаючи реальні проблеми і потреби молодого покоління (Софій, 2020, с. 3).

Нові виклики дуже важко подолати просто відредагувавши старі положення, необхідним є вироблення принципово нових засад молодіжної політики і механізмів її формування. Саме з цією метою у квітні 2021 року Верховною Радою України було ухвалено новий закон «Про основні засади молодіжної політики».

Молодіжна політика, у контексті нового закону, дасть стимул для налагодження партнерських взаємовідносин між молоддю та владою, створить нове підґрунтя для розбудови сильної та активної молодіжної спільноти, допоможе молоді подолати найбільш складні перехідні етапи життя від юності до навчання, від пошуку першого робочого місця до створення сім'ї, скористатись різними перевагами та програмами державної підтримки (Беззуб, 2021)

Сьогодні, метою молодіжної політики є створення умов для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, підвищення рівня її самостійності та конкурентоспроможності, забезпечення активної участі молоді в суспільному житті. Відповідно до мети, постають наступні завдання (Закон України «Про основні засади молодіжної політики», 2021):

- 1) створення умов для залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного, культурного життя суспільства, популяризація ролі та важливості участі молоді у процесі ухвалення рішень;
- 2) підтримка молоді в реалізації її соціально-економічного потенціалу, у тому числі для вирішення житлових питань, питань професійного розвитку, працевлаштування, задоволення освітніх, медичних, культурних та інших потреб;
- 3) формування громадянської, національної та культурної ідентичності української молоді;
- 4) сприяння інституційному розвитку молодіжних та дитячих громадських об'єднань, молодіжних центрів, посилення їхньої ролі у процесі соціалізації молоді;
- 5) розвиток молодіжної інфраструктури;
- 6) розвиток національного та міжнародного молодіжного співробітництва.

Так, у Національній молодіжній стратегії до 2030 року зазначається, що молодь є важливим суб'єктом державної політики. Молодь має право на повагу до її вибору при формуванні і визначенні свого майбутнього, а держава повинна уможливити розвиток потенціалу молоді, в тому числі через формування її компетентностей. Дана Стратегія базується на наступних принципах (Національна молодіжна стратегія до 2030 року, 2021):

- цілісність і наскрізність – будь-які рішення, спрямовані на розв'язання актуальних проблем молоді, повинні відповідати її інтересам, ураховувати специфічні потреби;
- субсидіарність – дії держави є допоміжними засобами стосовно свободи дій молоді щодо самостійного задоволення своїх потреб, освіти чи професійної діяльності;
- участь – рішення, що стосуються молоді, ухвалюються за її участю. Держава створює засоби, простір, можливості та надає підтримку змістовній участі молоді в ухваленні важливих суспільних рішень;
- доказовість та науковість – всі рішення ґрунтуються на об'єктивній інформації про становище молоді у суспільстві, її цінностях, потребах та очікуваннях;
- інклюзивність – рішення сприяють розвитку самостійності молоді, створенню можливостей та усуненню бар'єрів, щоб жодна з її груп не була прямо чи опосередковано виключена із суспільства;
- рівність можливостей – рішення базуються на тому, що гідність людини є непорушною цінністю, незалежно від віку, статі, інвалідності, етнічного і соціального походження, релігійних та інших переконань, сімейного й майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

Важливим інструментом узгодження діяльності різних суб'єктів впливу на державну молодіжну політику є державні, регіональні та місцеві програми, у першу чергу молодіжні. Ключове місце тут посідає Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2021-2025 роки, основним завданням якої є створення можливостей для самореалізації та розвитку потенціалу молоді в Україні, її участі та інтеграції у суспільне життя. Даний варіант передбачає застосування концептуально оновлених підходів та використання широкого кола інноваційних механізмів та інструментів, що запроваджуються для роботи з молоддю, шляхом поширення найкращого досвіду останніх років, впровадження рекомендацій українських та міжнародних експертів, молодіжного сектору Ради Європи, використання досвіду молодіжної роботи країн Європейського Союзу, рекомендації ООН щодо підтримки молодих громадян в усіх сферах життєдіяльності. (Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2021–2025 роки, 2021).

Система реалізації молодіжної політики в умовах децентралізації, що вибудовується Міністерством молоді та спорту України, спрямована на формування суспільно активної, самодостатньої і національно свідомої молоді. Вона будується на базових принципах формування молодіжної роботи, а саме (Пеша, 2019, с. 14):

- субсидіарності – що є одним із головних принципів демократії – найбільше повноважень мають ті органи влади, які є найближчими до людей і на рівні яких вирішення завдань та надання послуг є більш ефективними і менш ресурсовитратними;
- молодіжній активності – саме молодь має бути суб'єктом молодіжної роботи, а завданням державної системи управління є створення умов для залучення молоді до розроблення і реалізації молодіжної політики на місцевому рівні;
- обґрунтованості – пріоритетні напрями та завдання молодіжної роботи ґрунтуються на потребах і прагненнях української молоді;

– відповідності – механізми молодіжної роботи на державному, регіональному та місцевому рівнях формуються відповідно до сучасних запитів і можливостей; при плануванні молодіжної роботи враховуються реальний стан і можливості державної системи та громадських об'єднань, особливо що стосується рівня територіальних громад;

– узгодженості – ефективна міжсекторальна та міжгалузева взаємодія.

В Україні розроблено ряд законодавчих актів, які передбачають залучення молоді до формування молодіжної політики, існують різноманітні програми та проекти, які залучають молодь до участі у розробці та реалізації молодіжної політики. Проте, на практиці часто відбувається так, що молодь не бере активної участі у процесі формування молодіжної політики через низький рівень її участі у виборчих процесах та низький рівень її соціальної активності. Тому одним з викликів є створення сприятливих умов для залучення молоді до участі у формуванні молодіжної політики. Саме перехід від моделі «роботи з молоддю» до «молодіжної участі» є надзвичайно важливим аспектом, оскільки здатний забезпечити врахування потреб молоді відповідно до їх проблем і навіть місця проживання.

Для залучення молоді до участі в ухваленні рішень, що стосуються них безпосередньо та здійснення контролю за їх виконанням на регіональних рівнях існують різноманітні консультативно-дорадчі органи (Молодіжні ради), громадські ради з питань молодіжної політики, органи молодіжного та студентського самоврядування. Діяльність таких органів регулюється типовим положенням про молодіжні консультативно-дорадчі органи, затвердженим постановою Кабінету міністрів України. У ньому зазначається, що окремим завданням молодіжної ради є сприяння участі молоді у процесі розробки і ухвалення рішень з питань молодіжної політики, подання власних пропозицій та сприяння узгодженості дій місцевої влади та у вирішенні питань, що пов'язані з життям молоді (Про затвердження типових положень про молодіжні консультативно-дорадчі органи, 2018).

Варто зазначити ряд переваг залучення молоді до процесу формування молодіжної політики, серед яких:

- підвищення якості прийнятих рішень, адже активна участь молоді допомагає краще виявити їх реальні потреби і проблеми та більш чітко визначити подальший напрям діяльності;
- розвиток громадської свідомості та громадянської активності;
- збільшення довіри до влади як на місцевому так і на національному рівні;
- розвиток лідерських якостей, підвищення рівня самосвідомості та самореалізації молодого покоління.

Сьогодні одним з пріоритетів розвитку молодіжної політики не лише в Україні, але й в усьому світі є зосередження на процесах участі самої молоді у виробленні, реалізації та оцінці політики. Для залучення молоді до участі в реформуванні держави застосовуються такі основні інструменти молодіжної політики (Участь молоді в процесах реформування держави. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2017 року), 2018, с. 67):

- формування відповідних напрямів молодіжних програм та тематики молодіжних заходів (на основі Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»);
- створення можливостей для приєднання молодих фахівців до реформаторських команд (публічно-управлінська, аналітична, інформаційна та інші види діяльності);
- використання засобів морального та матеріального стимулювання для молодих людей, чий особисті або спільні з іншими досягнення сприяють просуванню ідеології реформ та здійсненню практичних заходів зазначеного спрямування;
- залучення представників молоді та молодіжних громадських організацій до діяльності консультативно-дорадчих органів як у молодіжній сфері, так і за її межами.

Дивлячись на міжнародний досвід, можна сказати, що доказова та ефективна молодіжна політика будується «знизу-вгору». На підставі достовірних даних і кращих практик формується локальна політика, яка на регіональному рівні об'єднується та доповнюється діями субрегіонального рівня. Таким чином, вагомим складником формування обґрунтованої молодіжної політики на державному рівні є формування регіональної та місцевої молодіжної політики, що враховує можливості та потреби молоді на рівні кожної територіальної громади (Комарова, Пеша, 2017, с.11). Тобто, з огляду на міжнародний досвід, об'єктивною передумовою формування молодіжної політики в Україні на національному рівні є організація роботи з молоддю і її залучення не лише на національному, але і на регіональному й на місцевому рівні.

Висновки. Таким чином, у зв'язку з модернізаційними процесами, що сьогодні відбуваються ми можемо спостерігати якісно новий підхід до молодіжної політики та ролі у ній молоді як одного з основних суб'єктів. Молодіжна політика в Україні сьогодні переживає складні трансформаційні процеси, що викликані перебудовою політичної системи та укоріненням відповідних пріоритетів стосовно зовнішніх відносин. Дана сфера вже цілком є самостійною галуззю суспільних відносин, яка у свою чергу

потребує відповідного нормативно-правового регулювання, оновлення механізмів формування та реалізації й добору дієвих інструментів. Орієнтир у такому випадку повинен бути спрямований на створення комфортного середовища для життєдіяльності й розвитку молодого покоління, насамперед, у власній громаді, що може бути забезпечено через розвиток молодіжної участі й активне залучення молоді до процесу ухвалення та реалізації рішень, а також контролю за їх втіленням і оцінки отриманих результатів.

Yermolenko I. THE ROLE OF YOUTH IN THE FORMATION OF YOUTH POLICY IN UKRAINE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

The article is devoted to the study of the role of youth in the formation of youth policy in Ukraine. The opinion is substantiated that youth is the most powerful resource of any democratic country and, accordingly, should be one of the main subjects of creating an effective and efficient youth policy. It is the young generation that is the strategic resource of the country and its intellectual potential that will shape the agenda in the future, accordingly, ensuring an effective youth policy serves as an indicator of successful state building.

Taking into account the potential of the young generation, its features as a social group and the role it plays, it is necessary to take into account the fact that young people are both the object of youth policy aimed at management activities and the subject when their potential and creativity are directed to participation in life society, forming and correcting the relevant policy with the help of certain tools. It is the latter that serves as an additional resource and a new impetus in these processes. It is described in detail that the youth policy is a comprehensive approach aimed at the active participation of the youth themselves in solving problems that directly affect them.

The author emphasizes that the effectiveness of actions is possible only with quality assurance of the participation of the young generation in the processes that directly affect them. The benchmark in such a case should be aimed at creating a comfortable environment for the life and development of the young generation, first of all, in their own community, which can be ensured through the development of youth infrastructure and, most importantly, the active involvement of young people in the process of decision-making and implementation, as well as their control implementation and evaluation of the obtained results.

Key words: youth, youth policy, subjects of youth policy, youth participation.

Література:

1. Беззуб І. Оновлення державної молодіжної політики в Україні. Громадська думка про правотворення. 2021. № 9 (214). с.15–24. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2021/9.pdf>
2. Бородін Є. І. Державна молодіжна політика в Україні: механізми формування та реалізації в контексті розвитку: навчальний посібник: 2-ге видання, доповнене. Дніпро: Грані, 2019. 176 с.
3. Буяк Б. Молодь, як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. с. 198–209.
4. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2021–2025 роки: постанова кабінету міністрів України від 2 червня 2021 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF#n11>
5. Національна молодіжна стратегія до 2030 року. Указ президента України від 12 березня 2021 року № 94/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13>
6. Комарова Н. М., Пеша І. В. Вивчення становища молоді Київської області з метою формування обґрунтованої молодіжної політики : звіт за результатами дослідження. Київ, 2017. 77 с.
7. Молодіжна політика в умовах децентралізації. Методичні рекомендації для спеціалістів, які реалізують державну політику в молодіжній сфері /за ред. І.В. Пешої. 2-е вид. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики», 2019. 40 с.
8. Панасюк В. М. Молодь - головний суб'єкт молодіжної політики. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. Вип. 22. с. 257–260.
9. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). К. : Український інститут соціальних досліджень, Український центр політичного менеджменту, 2001. 242 с.
10. Про затвердження типових положень про молодіжні консультативно-дорадчі органи: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text>

11. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021р. № 1414-IX: станом на 21.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text>
12. Софій О. Роль молоді в молодіжній політиці в Україні. Аналітична записка. ГО: Європейський діалог, 2020. 36 с.
13. Участь молоді в процесах реформування держави. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2017 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики/ редкол.: Жданов І. О., гол. ред. коллег., Ярема О. Й. та ін.. Київ : ДП «Редакція інформаційного бюлетеня «Офіційний вісник Президента України», 2018. 100 с.

References:

1. Bezzub, I. (2021). Onovlennya derzhavnoyi molodizhnoyi politiki v Ukrayini [Renewal of state youth policy in Ukraine]. Gromadska dumka pro pravotvorenniya, 9(214), 15–24. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka/2021/9.pdf> [in Ukrainian]
2. Borodin, Y. I. (2019). Derzhavna molodizhna politika v Ukrayini: mehanizmi formuvannya ta realizaciyi v konteksti rozvitku: navchalnij posibnik [State youth policy in Ukraine: mechanisms of formation and implementation in the context of development: textbook] Dnipro: Grani. [in Ukrainian]
3. Buyak, B. (2007). Molod, yak osobлива socialno-demografichna grupa v umovah stanovlennya socialno-pravovoyi derzhavi ta gromadyanskogo suspilstva [Youth as a special socio-demographic group in the conditions of the formation of a social-legal state and civil society]. Naukovi zapiski Institutu politichnih i etnonacionalnih doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrayini, 36, 198–209. [in Ukrainian]
4. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayini vid 2 chervnya 2021 roku № 579. (2021). Derzhavna cilova socialna programa «Molod Ukrayini» na 2021-2025 roki [State target social program "Youth of Ukraine" for 2021-2025]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2021-%D0%BF#n11> [in Ukrainian]
5. Ukaz Prezidenta Ukrayini vid 12 bereznya 2021 roku № 94/2021. (2021). Nacionalna molodizhna strategiya do 2030 roku [National Youth Strategy until 2030]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/94/2021#n13> [in Ukrainian]
6. Komarova, N. M., Pyesha, I. V. (2017). Vyvchennia stanovyshcha molodi Kyivskoi oblasti z metoiu formuvannya obgruntovanoi molodizhnoi polityky : zvit za rezultatamy doslidzhennia [Study of the situation of youth in the Kyiv region for the purpose of forming a substantiated youth policy: report on research results]. Kyiv. [in Ukrainian]
7. Piesha, I. V. (2019). Molodizhna polityka v umovakh detsentralizatsii. Metodychni rekomendatsii dlia spetsialistiv, yaki realizuiut derzhavnu polityku v molodizhnii sferi [Youth policy in the conditions of decentralization. Methodological recommendations for specialists who implement state policy in the youth sphere]. Kyiv: DU «Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky». [in Ukrainian]
8. Panasiuk, V. M. (2004). Molod' – holovnyi sub'iekt molodizhnoi polityky [Youth – the main subject of youth policy]. Aktual'ni problemy derzhavy i prava, MON Ukrainy, ONIuA. – Odesa : Yuryd. I-ra. 22, 257-260. [in Ukrainian]
9. Perepelytsia M. P. (2001). Derzhavna molodizhna polityka v Ukraini (rehionalnyi aspekt). [State youth policy in Ukraine (regional aspect).] Kyiv: Ukrainyskyi instytut sotsialnykh doslidzhen, Ukrainyskyi tsentr politychnoho menedzhmentu.[in Ukrainian]
10. Pro zatverdzhennia typovykh polozhen pro molodizhni konsultatyvno-doradchi orhany: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.12.2018 № 1198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-2018-%D0%BF#Text> [in Ukrainian]
11. Zakon Ukrayini "Pro osnovni zasadi molodizhnoyi politiki" [Law of Ukraine "On the Basic Principles of Youth Policy"]. (2021). № 1414-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text> [in Ukrainian]
12. Sophiy, O. (2020). Rol molodi v molodizhnii politytsi v Ukraini [The role of youth in youth policy in Ukraine. Analytical note]. NGO: European Dialogue. [in Ukrainian]
13. Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky. (2018). Uchast molodi v protsesakh reformuvannia derzhavy. Shchorichna dopovid Prezydentovi Ukrainy, Verkhovnij Radi Ukrainy, Kabinetu Ministriv Ukrainy pro stanovyshche molodi v Ukraini (za pidsumkami 2017 roku). [Youth participation in state reform processes. Annual report to the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine on the situation of youth in Ukraine (according to the results of 2017)]. Kyiv: DP «Redaktsiia informatsiinoho biuletenia «Ofitsiyni visnyk Prezydenta Ukrainy». [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023

Стаття рекомендована до друку 10.04.2023

РОЛЬ НОРДИЗМУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН

Кирпичник Р. І.,
аспірант кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-3729-4968
rus97lan@ukr.net

У статті досліджено та проаналізовано основні концептуальні засади розвитку політичного нордизму, та його впливу на формування політичної культури Скандинавських країн. Конкретизовано категоріально-понятійний апарат дослідження проблематики формування політичного нордизму, зокрема з'ясовано діалектику розвитку в сучасному політичному процесі та узагальнено існуючі підходи зарубіжних і вітчизняних дослідників до оцінки даного явища та його впливу на сучасні політичні процеси в Скандинавських країнах. Приділяючи всебічну увагу, аналізу явища яке передувало нордизму, а саме терміну скандинавізм, під яким мається на увазі реалізація проектів регіонального співробітництва на цивільному, адміністративному та культурному рівнях у країнах Північної Європи. Аналізуючи даний аспект історії регіональних взаємин між цими країнами, ми виявляємо ті особливі чинники, що відрізняють явище «скандинавізму» та «нордизму» від інших форм регіональної співпраці в Європі у другій половині ХХ століття. Це все прослідковується в міцно сформованій та функціонуючій до цього часу практиці «Північної співпраці» у політичному житті населення Північної

Європи. Поряд із цим, розкриття теми «нордизму» сприяє спростуванню думки про те, що північної співпраці до появи Північної Ради не існувало чи вона була вкрай незначною. Одним із головних факторів, становлення та ефективного розвитку політичного нордизму є відсутність певних суттєвих факторів, що чинять сильний опір становленню даного явища, що і робить його цікавим в глобальному контексті. Наш аналіз приводить нас до думки, що всі ці особливості є результатом, що відрізняють Північну модель співпраці від глобальної тенденції взаємозв'язку політичної культури та національної ідентичності. Модель співпраці яку передбачав нордизм, вийшла далеко за рамки простого скандинавізму, по суті це була модернізація та перегляд усіх сформованих раніше постулатів співпраці, що в свою чергу принесло неабиякий прогрес та надбання в розвиток політичної культури Скандинавського регіону. Роздивимось це припущення докладніше і наддамо йому велику обґрунтованість.

Ключові слова: Скандинавія, скандинавізм, нордизм, політична культура, політичне життя, Північна співпраця.

Постановка проблеми. Враховуючи той важкий час, з яким стикнулася система міждержавних відносин Європи у зв'язку з російською збройною агресією проти України, а також виявленим бажанням двох Скандинавських країн Швеції та Фінляндії приєднатись до НАТО, тема Північної співпраці знову набуває неабиякої актуальності. Сьогодні ми споглядаємо актуалізацію процесів, які мали місце в тій чи іншій формі на протязі всієї історії міждержавної співпраці Скандинавських країн. Тим самим перед нами постає завдання конкретизувати та чітко прояснити поняття нордизму як модернізованої версії скандинавізму, якщо останній пояснювався формуванням міждержавної співпраці спочатку між Швецією, Норвегією та Данією то перший поширився також на Фінляндію та Ісландію. Ефективність даного явища, та його позитивні наслідки ми можемо споглядати в тій скоординованій та міцній військово-економічній підтримці України, яку разом з усім демократичним світом надають Скандинавські країни. Дослідженню даного явища у різні часи приділяли увагу такі дослідники як: Вендт Ф, Хемстад Р, Янфельт М, Бекхольм Й, Хардер Е, Норлін Б та інші.

Мета статті – аналіз та оцінка основних концептуальних засад розвитку політичного нордизму, та його впливу на формування політичної культури Скандинавських країн.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX ст. починається поступовий занепад політичного скандинавізму, процес який почався з поразки Данії у війні з Пруссією та Австрією в 1864 році і завершився розпадом шведсько-норвезького союзу в 1905 році. Початок Першої світової війни почав нормалізувати відносини між трьома Скандинавськими королівствами, які спільно проголосили свій нейтралітет як акт солідарності Північної Європи. Це стало результатом відомої «зустрічі трьох королів», що відбулася в грудні 1914 року в Мальме. Через три роки подібна зустріч між трьома Скандинавськими міністрами закордонних справ призвела до обміну товарами з метою компенсації дефіциту, спричиненого Першою світовою війною. Навіть якщо обмін товарами не переріс у митний союз мирного часу, сильні лобістські групи підтримували ідею поглибленої Північної співпраці. Заснування трьох окремих національних північних асоціацій у 1919 році було найпомітнішим заходом, і вони стали важливими форумами для розвитку практики та ідей майбутнього співробітництва (Wendt, 1981).

Нордизм як політичне явище сформувалося у першій половині XX ст. і мало за основу ідеологічне перевизначення скандинавізму, і відноситься до ще більшого сприяння Північній співпраці, та підтримці спільної Північної ідентичності. Сам термін спочатку означав людину, яка симпатизує новим ідеям в більш тісній співпраці між країнами і активно це пропагує. Нордизм як явище вперше з'явився після Першої світової війни, коли поступово виникла нова форма скандинавської співпраці, яка замінила паннаціоналістичний скандинавський рух. До кінця Другої світової війни нордизм став усталеним терміном серед ентузіастів Північної співпраці. Нордизм базується на повазі суверенітету кожної Скандинавської національної держави і традиційно не включає жодної ідеї об'єднаної північної федеральної держави чи королівства. Це радше бачення співпраці між незалежними Північними країнами. Бачення співпраці між п'ятьма Скандинавськими країнами та сприяння взаєморозумінню, повазі та дружбі живе й сьогодні, і його можна чітко споглядати, у роботі Північної ради та Північних асоціацій. Проте все ще є деякі прихильники більш тісного об'єднання та навіть ті, хто підтримує ідею Північної федеральної держави, повторюючи ідеї скандинавізму понад століття тому.

У процесі формування Північної співпраці часто точилися запеклі дебати про те, як має здійснюватися саме співробітництво та що має означати новий нордизм. Ці дебати виникли на початку 1919 року і тривають по сьогоднішній день. Ті, хто підтримував більш глибоку інтеграцію, погоджувалися з тією ж ідеологією, що й скандинавізм XIX ст. закликаючи відповідні уряди вжити рішучих заходів, щоб прибрати бар'єри та кордони, а також просувати єдиний спільний ринок, оборонну політику, соціальне законодавство та ідентичність. Ті, хто представляв більш помірковане бачення, відстоювали ідею Північного співробітництва переважно в межах неурядових асоціацій. Тут головним завданням вбачалося поширення нових ідей серед співгромадян, і таким чином сприяння взаєморозумінню, повазі та дружбі. Проте все це мало відбуватися в суворо національних рамках, уникаючи будь-якої пропаганди глибшого «злиття». Обмежений погляд спочатку був майже виключно норвезьким, головним чином впливаючи з занепокоєння щодо шведського неоімперіалізму – пам'ять про шведсько-норвезький союз все ще залишалася у пам'яті норвежців (Hilson, 2008).

Оскільки термін «нордизм» з'явився, коли Фінляндія та Ісландія приєдналися до форумів Північної співпраці в 1920-х роках, його також почали асоціювати з географічним розширенням традиційної панскандинавської сфери співпраці та ідеології паннаціоналізму. Те, що почалося як більш тісна єдність трьох королівств, стало баченням п'яти національних держав, які довіряють одна одній у співпраці. Як ідеологічна концепція нордизм використовувався поряд зі старшим скандинавізмом у міжвоєнний період. На початку 1930-х років воно вже стало загальним знаменником для людей, які ототожнювали себе з нордичною справою. Проголошувати себе «нордистом» стало невід'ємною частиною північної кооперативної культури після Другої світової війни, періоду, коли з'явилася офіційна Північна співпраця у формі Північної ради, заснованої в 1952 році. Незважаючи на те, що нордизм сьогодні є міцно утвердженою концепцією серед внутрішніх кіл Скандинавського співробітництва, він також може включати просування традиційно радикальних паннаціональних бачень, розмиваючи початкове розмежування скандинавізму та нордизму з початку XX століття (Janfelt, 2005).

Нордизм початку XX ст. – це новий рецепт поєднання стабільної демократії, індивідуальних свобод громадян, економічного зростання та всебічної системи соціального забезпечення. Історично ввібравши в себе міжнаціональний консенсус, соціальну єдність і широку довіру з боку урядів, та ставши ключовими компонентами для успіху подальшої співпраці. Але дискусії щодо його розвитку тривають і в наш час, в основному акцентуючи увагу на сучасних викликах таких як соціальна дезінтеграція, політична поляризація, геополітична нестабільність та тероризм.

Геополітична напруженість у зв'язку з російською агресією проти України, робить кроки назад у часі та намагається дослідити сучасність працями істориків і суспільствознавців, звертаючись до першоджерел витоків та місця нордичної концепції в сучасних реаліях. Зовнішні чинники відображають соціальні реалії, а також політичні ідеї та ідеології. Тому політика перебуває у постійному

русі, динамічно змінюючись та вимагаючи постійного реагування. Культурна політика чи не найбільш гостро відображає ці процеси. У новітній час культурна політика розвивається під впливом того, що відбувається на рівні місцевого та національного середовища з огляду на міжнародні угоди та в контексті поширення ідей та інновацій. Політична культура завжди мала більш інструментальні, суспільні функції. Перша половина ХХ століття характеризувалася в Європі консолідацією націотворчих процесів, з використанням інструментів культурної політики, зміцнюючи національні почуття та підвищуючи національну гідність. У другій половині ХХ століття, особливо в 1960-х роках і згодом, культурна політика все більше ставала інструментом підвищення добробуту. У той же час, культурним потребам та правам меншин, а також цінностям культурного самовираження приділялося більше уваги.

Розвиток сучасної політичної культури Північних країн, відбувався під впливом ідей нордизму, та мав в своїй загальній основі мету побудови Північної держави добробуту. Політична культура зайняла центральне місце, і принцип «витагнутої руки» при прийнятті багатьох політичних рішень був гарантований. Культурна політика, розглядалася як засіб просування естетичних цінностей у суспільстві відповідно до гуманістичної раціональності, яка наголошує на художній якості як найважливіший критерій оцінки. Під гаслом культурної демократизації мистецтво високої якості стало доступним для всіх громадян незалежно від їх соціального статусу або географічного положення. Разом із розширенням фінансування культури та мистецтва державою, з'явилися інші цілі, раціональності та дискурси. Культурна демократія стала основним фактором, культурної політики, що означає дедалі більше визнання групової культурної діяльності та різних форм або мистецьких і культурних проявів. Місцеві культурні ініціативи стимулювалися все більше, а повсякденній культурі надавалося більше уваги. У цей період розквіту Скандинавських держав добробуту, культурна політика також була узаконена як важливий інструмент у боротьбі з негативним впливом комерціалізації та індустрії культури. Північні вчені залишаються, однак, згідними з своїми судженнями про те, що починаючи з 1980-х років, інструменталізація культурної політики стає все більш помітною. Замість того, щоб мати внутрішню цінність, мистецтво та культура все частіше розглядаються як активи, які можуть бути використані для соціальних, економічних і навіть політичних цілей. У результаті різні раціональності і дискурси збігаються в скандинавській культурній політиці, що робить цю політику досить багатогранною. Незважаючи на ці подібності в загальному розвитку культурної політики, на основі відмінностей між чотирма Північними країнами щодо ступеню співпраці ми можемо очікувати, що чіткі відмінності між Ісландією, Данією, Фінляндією, Норвегією та Швецією будуть присутні у зв'язку з національними особливостями кожної з них. Політична культурна та національна розмаїття приходять до адаптації політики в галузі співпраці та різноманітності суспільних реалій. Тим не менш, концепція класичного нордизму циркулює і має політичну підтримку в кожній із країн, як у внутрішніх дебатах так і на міжнародному рівні, а також слугує як символ і засіб досягнення різноманітних політичних цілей. Широко застосовується інструмент транснаціонального порівняння – тобто вивчення політики сусідніх країн – як імпульсний ресурс для регіональної та національної співпраці. Дана модель є продуктивною концепцією, вона також є ефективним фактором співпраці у виробленні спільних рішень, на нагальні проблеми сьогодення. Все це є тим надбанням столітнього процесу добровільної співпраці, нордизм ставши удосконаленою версією цього процесу, спонукав кожну із країн ще більше вчитися на досвіді одна одної, але при цьому завжди залишав вибір застосовувати індивідуальні національні рішення, коли це було необхідно. Це пояснює, чому майже завжди можна знайти хоча б один виняток серед Скандинавських країн, який не піддається жодним спробам чітко визначити, або надати поняттю співпраці наддержавних інтересів. Ці ідеї принесли чітке розуміння народам Скандинавських країн, що фактор суспільного добробуту, неподільно пов'язаний з взаємоповагою, яка високо цінується, міцною організацією, високим ступенем міжособистісної довіри, що призводить до низьких потрясінь як у політиці, так і в економіці, стабільними інституціями та високим ступенем передбачуваності. Тому так життєво важливо для подальшого розширення північноєвропейської співпраці, щоб ідеї нордизму зберігали свою ініціаторську роль як цінного доповнення до політичних програм співпраці. Крім того, публічне обговорення та широке політичне дослідження нових проектів співпраці найкраще можна здійснити не тільки на засіданнях Північної ради, а і дослідницьких інститутах кооперуючи свої дії з науковими та культурними колами. Останні також виконують важливу контрольну функцію, гарантуючи, що прийняті програми та пропозиції у формі рекомендацій призводять до практичних результатів протягом певного періоду часу. Очевидною перевагою є те, що сфера північноєвропейського співробітництва може розширюватися, що в свою чергу дає нам змогу споглядати нові концепції розвитку ідей нордизму. Використовуючи комітети вищих посадових осіб, які представляють п'ять країн, дається певна впевненість, що плани та програми фактично призведуть до конкретних урядових дій на національному рівні. Але все таки головним недоліком цього типу галузевої співпраці є те, що не заохочуються компроміси між сферами політики, включаючи представлення пакетних угод. Процес співпраці акуратно поділено на окремі проблемні сфери. Представнику країни важко відмовитися від

якоїсь відчутної вигоди у власній сфері заради порятунку проекту в іншій, здавалося б, не пов'язаній галузі. Щоб подолати цю тенденцію, можна розглянути можливість розширення юрисдикції існуючих комітетів вищих посадових осіб, а не створення нових. Згідно з більшістю форм міжнародного співробітництва, спільні інституції Північної Європи, такі як Північна Рада та Рада міністрів, у жодному разі не є наднаціональними. Їх не можна розглядати як центри прийняття рішень, незалежні від окремих національних урядів. Національна влада є найвищою і всеохопною. Основні рішення приймаються за принципом одноголосності. Регіональні конвенції та правила не є вищими за національні закони, але зазвичай вводяться в дію через паралельне національне законодавство. (Hemstad, 2010).

Акцент робиться на тій співпраці в рамках волонтаризму та збереження національної незалежності. Щоб досягти згоди, необхідно знайти взаємовигідні рішення. Ймовірно, відсутність наднаціональної претензії породжує певну впевненість і почуття безпеки серед урядів-учасниць. Вони чітко усвідомлюють, що можуть у будь-який момент відмовитися від підтримки політики або просто вийти з переговорів, не зазнаючи серйозних політичних чи економічних наслідків. В той самий час, тверді зобов'язання щодо далекосяжних пристосувань у поєднанні з домінуючими нормами формування консенсусу та компромісу спонукають уряди до щирих і загалом успішних переговорів. Хоча процес співпраці не може тривати далі того, що готова дати найменш прийнятна сторона, можна очікувати, що прийняті рішення будуть реалізовані з повною силою. Політика після ухвалення рішення у вигляді тактичних затримок і бюрократичного опору прийнятим нормам буде виглядати менш важливою. Мотивом північноєвропейської співпраці є бажання не відставати від соціальних та економічних змін. Здається, що необдумані дії постійно руйнують існуючі умови та сприяють ненаправленим змінам, які призводять до невідомих результатів. Щоб уникнути цієї невизначеності та потенційно нестабільної ситуації, політичні еліти вважають корисним залучатися до регіональної співпраці. Існує тверда прихильність до довгострокової співпраці та реалізації взаємних вигод, можливих завдяки більш масштабним, ніж національні рішення. Політичні лідери регіону не мають явних амбіцій або надії на створення майбутньої Скандинавської федерації, що і підтверджує повне відходження від ідей класичного скандинавізму. Процес передбачає більше реагування на поточні потреби, ніж розбудову нової спільноти.

Висновки. Виходячи з усіх вище зазначених факторів ми можемо зазначити, що нордизм як політичний рух був тим самим елементом модернізації скандинавізму, ввібравши в себе найбільш демократичні принципи він стояв на чіткій меті не формування нового державного утворення, а зосереджувався на глибокій співпраці незалежних країн Скандинавського регіону. Всі данні аспекти дали змогу чітко прослідкувати процеси розвитку політичної культури Скандинавських країн під впливом нордизму. Саме він став тією рушійною силою, розвитку співпраці споріднених країн при цьому твердо стоячи на засадах поваги до національного суверенітету, та завжди залишаючи можливість діяти виходячи з питань національних інтересів кожної із країн.

Kyrpychnyk R. The role of Nordism and its influence on the formation of the political culture of the Scandinavian countries

The article examines and analyzes the main conceptual foundations of the development of political Nordism and its influence on the formation of the political culture of the Scandinavian countries. The categorical-conceptual apparatus of the study of the problems of the formation of political Nordism is concretized, in particular, the dialectic of development in the modern political process is clarified and the existing approaches of foreign and domestic researchers to the assessment of this phenomenon and its influence on modern political processes in the Scandinavian countries are summarized. Paying comprehensive attention to the analysis of the phenomenon that preceded Nordism, namely the term Scandinavism, which refers to the implementation of regional cooperation projects at the civil, administrative, and cultural levels in the countries of Northern Europe. Analyzing this aspect of the history of regional relations between these countries, we identify the special factors that distinguish the phenomenon of "Scandinavism" and "Nordism" from other forms of regional cooperation in Europe in the second half of the 20th century. All this is traced in the firmly formed and functioning practice of "Nordic cooperation" in the political life of the population of the Northern of Europe. Along with this, the disclosure of the theme of "Nordism" contributes to the refutation of the idea that northern cooperation did not exist or was extremely insignificant before the appearance of the Northern Council. One of the main factors in the formation and effective development of political Nordicism is the absence of certain essential factors that strongly oppose the formation of this phenomenon, which makes it interesting in the global context. Our analysis leads us to believe that all these features are the result that distinguish the Nordic model of cooperation from the global trend of the relationship between political culture and national identity. The model of cooperation envisaged

by Nordism went far beyond the scope of simple Scandinavism, in fact it was a modernization and revision of all previously formed postulates of cooperation, which in turn brought considerable progress and gains in the development of the political culture of the Scandinavian region. Let's look at this assumption in more detail and give it great validity.

Key words: Scandinavia, scandinavism, nordism, political culture, political life, Nordic cooperation.

Література:

1. Hemstad, R. Scandinavism, Nordic cooperation, and Nordic democracy, in Jussi Kurunmäki and Johan Strang (eds), *Rhetorics of Nordic Democracy*, The Finnish Society of Science and Letters. 2010, p. 179–193.
2. Janfelt, M. *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Stockholm: Carlsson, 2005.
3. Wendt, F. *Cooperation in Nordic Countries: Achievements and Obstacles*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1981.
4. Brochmann, G., Anniken, H. *Immigration Policy and the Scandinavian Welfare State, 1945–2010*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
5. Hilson, M. *The Nordic Model – Scandinavia since 1945*, London: Reaktion, 2008.
6. Götz, N., Haggrén H. *Regional Cooperation and International Organisations: the Nordic Model in Transnational Alignment*, London: Routledge, 2009.
7. Edling, N. Limited Universalism: Unemployment Insurance in Northern Europe 1900–2000, In *The Nordic Model of Welfare. A Historical Reappraisal*, (ed) Niels F. Christiansen, Nils Edling, and Klaus Petersen, Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006, p. 99–144.

References:

1. Hemstad, R. (2010) Scandinavism, Nordic cooperation, and Nordic democracy, in Jussi Kurunmäki and Johan Strang (eds), *Rhetorics of Nordic Democracy*, *The Finnish Society of Science and Letters*, pp. 179–193. [in English].
2. Janfelt, M. (2005) *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Stockholm: Carlsson [in Swedish].
3. Wendt, F. (1981) *Cooperation in Nordic Countries: Achievements and Obstacles*, Stockholm: Almqvist & Wiksell [in English].
4. Brochmann, G. & Anniken, H. (2012) *Immigration Policy and the Scandinavian Welfare State, 1945–2010*, Basingstoke: Palgrave Macmillan [in English].
5. Hilson, M. (2008) *The Nordic Model – Scandinavia since 1945*, London: Reaktion [in English].
6. Götz, N. & Haggrén, H. (2009) *Regional Cooperation and International Organisations: the Nordic Model in Transnational Alignment*, London: Routledge. [in English].
7. Edling, Nils (2006) Limited Universalism: Unemployment Insurance in Northern Europe 1900–2000, *In The Nordic Model of Welfare. A Historical Reappraisal*, (ed) Niels F. Christiansen, Nils Edling, and Klaus Petersen, Copenhagen: Museum Tusulanum Press, pp. 99–144. [in English].

Стаття надійшла до редакції 20.03.2023

Стаття рекомендована до друку 28.03.2023

INVESTIGATING THE FUNCTIONING OF CIVIL SOCIETY IN A STATE GOVERNED BY THE RULE OF LAW IN A DELIBERATIVE DEMOCRACY

Kovalevska D. V.,

*PhD Student at the Department of Politology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0002-7989-5307
darialevchenko12@gmail.com*

Karashchuk M. H.,

*Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID ID: 0000-0002-5987-9086
niko_karaschuk@ukr.net*

This article examines the functioning of civil society in a rule-of-law state in a deliberative democracy. Covering the theoretical aspect, the article analyses the essence of civil society, the rule of law, and deliberative democracy. In particular, the role of NGOs, media, and other public structures in shaping public opinion and contributing to solving critical problems of society is considered. The authors analyse the interaction of civil society with the legal system, in particular, the role of NGOs in promoting the implementation of laws and monitoring their observance. An important aspect of the study is the analysis of deliberative democracy and its impact on the functioning of civil society, in particular, the issue of citizen participation in decision-making and policymaking. The study includes an analysis of the role of civil society in ensuring citizen participation in decision-making, problem-solving, maintaining social stability, and ensuring human rights. Various aspects of civic participation are considered, including public discussions, petitions, and other forms of public mobilization in deliberative democracy. The authors note that the effective functioning of civil society contributes to building a democratic society in which interaction between different social groups is ensured, which helps to achieve consensus and improve citizens' standard of living. The author offers practical recommendations for improving the interaction between civil society and the rule of law to ensure a more effective deliberative democracy.

Key words: civil society, deliberative democracy, the rule of law, public participation, participation, public debate, human rights.

The Statement of the problem. In today's conditions, the formation of a modern democratic state governed by the rule of law requires effective interaction between bodies, government structures at all levels, and civil society institutions. Social processes of democratization are based on the initiatives of citizens in coordination with the authorities and lead to the delegation of a range of powers to civil society institutions, which creates the possibility of conflict relations between society and the authorities.

Objectives: To analyse and systematize the scientific foundations of conceptual studies of civil society, the state, and deliberative democracy; to reveal the main directions of communication between the state and civil society institutions; to study the functioning of deliberative mechanisms of interaction between civil society and the state.

The Analysis of recent research and publications. Civil society is the second most important element of society after the state. It is a source of influence on the authorities and exercises control over their activities, constantly increasing its influence, and acting as an intermediary to strengthen social capital. Civil society actively promotes the processes of political democratization and the acquisition by the state of the features of the rule of law, defending the material and spiritual independence of a person from the state, seeking legal guarantees of such independence, and protecting the private and public interests of

people. At the same time, there should be feedback from state institutions to the public, as the rule of law should respond to the requests and needs of associated citizens, issue relevant legislation, and monitor its implementation.

The deliberative model of democracy, which originates from the communicative philosophy, is the most reasonable universal response to the contradictions that arise in a multicultural democratic community because of social and political transformations. The model of deliberative democracy belongs to the post-classical theories of democracy and explains how the public discourse of the public becomes a meta-instance of the legitimacy of the government and its political decisions.

The relevance of the research topic is reinforced by the need to highlight a qualitatively new way of communication between civil society and the State since society needs to deepen its knowledge of the theoretical and practical features of the functioning of deliberative democracy in modern democratic and rule-of-law states. The analysis of sources on this issue has shown that some aspects of this issue require additional research. In this regard, this article was chosen to complement the theoretical foundations and provide a more complete and detailed analysis of the problematic area of research.

The Purpose of the article. To clarify the essence of the functioning of civil society in a state governed by the rule of law in deliberative democracy, and to develop practical recommendations for ensuring a constructive dialogue between them.

Presentation of the main research material. In modern political communities, the problem of «global civil society» is increasingly addressed, which is characterized by the coexistence of state and non-state, transnational types of social interaction. Civil society, which is the second most important element of society after the state, acts as a source of pressure on state structures and control over their activities, constantly increasing its influence, and acting as a mediator to strengthen social capital. Global civil society structures, as institutions of civil society, try to position themselves as bearers of their power potential at the national and global levels, gradually becoming significant international actors capable of creating an equal alternative to the conglomerate of state power in the international system.

The effective functioning of civil society institutions directly depends on the ability of citizens to exercise their rights and freedoms, as well as the use of effective mechanisms to influence government, control and adjust its policies to consider the interests and needs of citizens, and the implementation of political functions.

In writing this article, the works of researchers of the concept of civil society and deliberative democracy were used, devoted to various aspects of both general theory and specific theoretical principles, which in some way influenced the formation of a holistic picture of the sociopolitical phenomenon of civil society. The normative ideal of civil society and deliberative democracy was studied by: J.-M. Besset, J. Bochman, J.-L. Cohen, D. Thompson, J. Dreisek, J. Fishkin, J. Steiner, S. Benhabib, Y. Habermas, E. Erickson, M. Warren, Jr. Thompson, E. Gutman, V. Kolbanovsky. In particular, domestic researchers V. Barkov, M. Boychuk, V. Tsvykh, O. Zadoyanchuk, O. Kosilova, P. Rzayev, A. Lazorsky, A. Matyichik, V. Medvedskaya, O. Poltorakov, I also dealt with this issue. Tolkachova and others. The analyzed literature does not fully cover all the necessary aspects of the peculiarities of the functioning of the civic, and therefore for a detailed analysis, identified by the problem area of the study, this topic was chosen.

The purpose of the article is to outline and analyze the peculiarities of the functioning of civil society in a state governed by the rule of law in a deliberative democracy.

Realization of the set purpose has caused the necessity of the decision of such tasks: to investigate and systematize scientific bases of conceptual research of civil society and deliberative democracy; identify mechanisms for the functioning of civil society in deliberative democracy; to highlight the essence of deliberative democracy in the process of realizing the power potential of civil society.

The methodological basis of the study is determined by an approach based on the principles of objectivity and integrity, considering a set of general scientific, general philosophical, and special methods that allow ensuring the validity and reliability of the results.

Thanks to the systematic method, the analysis of civil society as a complex and multifaceted phenomenon was made, a theoretical generalization of its functional dimensions as a kind of political and non-political interactions was made, and the methodological principles of deliberative democracy research were analyzed. The comparative method was used in the comparative political analysis of the main models of civil society with their inherent power potential. Using the structural-functional method, key organizational and structural elements of civil society were identified; in addition, political functions were singled out among the functions of civil society. The hermeneutic method was used to analyze and concretize key aspects of the deliberative model of democracy.

Civil society as a sociopolitical phenomenon is a system of non-state social relations and institutions that enables a person to exercise their civil rights and expresses the various needs, interests, and values of members of society. Civil society is not a social space isolated from the state, which opposes it in any form.

On the contrary, civil society and the state are interdependent because the state, performing managerial functions in public life, cannot but face civic values and institutions because the latter through a system of horizontal links in some way covers all social relations.

The need to study the power potential of civil society is justified by the fact that the problem of its implementation is almost not raised separately from the general concept of civil society and remains poorly understood, which is the reason for the uncertainty of specific aspects of civil society.

Civil society at all stages of its formation was part of a complex mechanism of relations between the citizen and the state. The format of these relations was transformed from the dominance of the state in the very process of forming the concept of «civil society» to the parity of relations between the institutions of power and civil society with the acquisition of the latter's self-organizational properties. Researchers, in addition to categorizing the concept, tried to determine the factors influencing the functioning of the political system and evaluate its effectiveness.

The issue of the formation and development of civil society has always been at the center of philosophical and political thought. Thus, Plato and Aristotle, although they identified society with the state, at the same time considered the relationship between man and power in the context of the analysis of various forms of government. At present, the idea of civil society is inextricably linked with the idea of a democratic society, the rule of law, and deliberative democracy, and is increasingly relevant in developed countries.

Modern ideas about civil society have emerged because of a long evolution of views that have shown a change in social relations and political systems. The various definitions of civil society can be reduced to two main approaches. According to the first, civil society is seen as a special sphere of society that exists outside the state and constitutes a system of non-state relations, structures, and institutions. According to the second, it is a certain state of society, which correlates with the state of a certain type, in which all the rights and freedoms of a person are legally secured and protected, which has the basis for the formation of the rule of law (Rzaiev, 2014).

At the present stage, the formation of civil society takes place as a civilized process, where at the same time developing public relations between members of society and society itself, between the state and the individual. The condition for such development is the balance, and equality of rights, freedoms, and responsibilities of all three components of civil society – man, society, and the state. At the level of its institutions and relations, civil society ensures the inseparable connection of a person with the legal status of citizens and the unity of social and legal relations of man with society and the state.

The effective functioning of civil society institutions makes it possible to place a person at the center of social and political life, considering his rights and freedoms as the highest social value. The stability of the development of society, the state, and the political system is achieved under the condition that the political institutions of the state will fully reflect the needs of civil society, acting as its direct continuation in the political sphere.

Civil society and the state are interrelated phenomena. In a way, the state acts as an executor of the will of society and to this end is endowed with appropriate tools for managing public affairs. Civil society is located as if above the state, which fulfills its orders and responds to its requests.

Since its inception, the state has constantly influenced society in various forms and manifestations. First, the manifestations of this influence were: various directives, and regulations, implemented thanks to state institutions. Thus, the state prevented the return of society to its natural state, namely chaos, and anarchy, while civil society did not allow the state to interfere excessively in the sphere of free relations in society.

Within this, the functional manifestation of civil society can be considered such activities of its institutions, aimed at affirming and protecting its core values, as well as the introduction and optimization of institutional mechanisms of democracy, as well as political and legal principles of its reproduction and improvement. In the process of social development, its transition from the lowest stage to the highest, the state is transformed, with the improvement of society the state becomes more democratic, democracy is exercised, economic freedom and individual freedom mature, and with the formation of civil society, the state becomes legal.

Extensive opportunities for the implementation of the political functions of civil society exist in the rule of law because it is such a state ensures the proper functioning of civil society institutions and helps to address issues facing its members. The legal field creates the possibility of the formation and development of civil society, which can be implemented by bottom-up initiative, the active and permanent position of active ordinary citizens (Kosilova, 2007).

Civil society is multifaceted – there are as many people and associations as there are interests and ways to present and implement them. The rule of law represents the «backbone» and at the same time an element of the institutional design of society. Without the rule of law, public associations as structural elements of civil society can spend their energy on clarifying relations, endless disputes, and clashes (Kostiuchkov, 2012).

In a stable political democracy and the rule of law, civil society is transformed into public power, the power of society, which constantly relies on the activities of public authorities and uses them to realize the interests of citizens and their associations. The politics of civil society is reflected in such institutions as political parties, sociopolitical organizations, the media, and local governments, through which its direct interaction with the state.

Civil society and the rule of law show the most important characteristics and inseparable aspects of modern democracy. On the one hand, the implementation of the rule of law cannot but be based on relatively autonomous mechanisms of self-regulation of civil society, and on the other – an organic complement to its functioning is formed on its basis state institutions. «The political and legal basis for the separation and independence of civil society from the state is the constitutional consolidation and real provision of human rights and freedoms, which is possible only in a state governed by the rule of law, with which civil society is in organic unity» (Zadoianchuk, 1999).

The functioning of civil society creates the preconditions for the democratic development of society, and its parity with the state recognizes the priority of society in these relations and serves to affirm in the public consciousness the idea that the state exists for society, not vice versa. And the relationship between civil society and the state actualizes the theoretical problem of the relevant concept of civil society, the main question of which is whether the state is part of civil society (Kresina, 2004).

Understanding the specifics of the functioning of civil society requires considering its power potential. However, the interpretation of cratological aspects of civil society differs from the issue of power in terms of the state. The essence of civil society can be revealed through a few of its characteristics, in particular the ability to self-organization (self-government), as well as the fact that in it a person becomes a bearer of power and is fully aware of it. However, it should be borne in mind that when it comes to the characteristics of the power of civil society, it is primarily a non-state power, which is opposed to state power (Tsyvkh, 2015).

There are several stages in the theory of civil society as a subject of power relations. Thus, M. Kalinichenko identifies four stages of development, based on the recognition of the historical nature of human rights and freedoms, which can be considered a very effective criterion for identifying stages in the formation of any civil society.

According to him, the first stage, in particular, is characterized as a period of pre-civil society, when human rights had no basis for their existence, and the power of civil society at this time is characterized by cultivating a type of leadership in which all members of the tribal organization voluntarily perform sufficiently strict syncretic norms of life, up to the power of the head of the family, which has only a moral significance. The tool for exercising power is exclusively the word, in fact, power was exercised by the power of ancestral authority. The only necessary means of coercion, according to F. Engels, was public opinion.

The second stage, according to the author, comes from the emergence of political society and, accordingly, the state, which researchers refer to as the era of feudalism. It is here that the most important institutions of human life, such as property, family, labor organization, and so on, in the form of feudal land ownership, estates, and corporations, acquired the status of elements of state life.

The third stage has its sources in bourgeois society, the specificity of which lies in the division of political and social spheres, and political and social functions. Here, the legal status of the individual is separated from his socio-economic role in civil society, which makes him both an individual and a citizen of society. The sphere of private interests hired labor and private rights is freed from political control. Within this stage, civil society acquires the characteristics of an institution that should provide the «common good» for members of the family. In such circumstances, the power of civil society must ensure this «common good» through organizational means and appropriate incentives.

The last, fourth stage in the formation of the power of civil society, M. Kalinichenko connects with the end of the XX century – the beginning of the XXI century when human rights not only came to the fore but also began to differentiate by distinguishing, for example, constitutional, civil, labor, administrative, social human rights. The differentiation of human rights has significantly expanded the power of civil society at this stage because: first, new organizations have emerged in its structure, endowed with power; secondly, its subjects have the right to control the activities of the member states of United Europe; thirdly, globalization has significantly expanded the power of civil society, not only in quantitative but also in qualitative terms (Kalinichenko, 2006).

The essence of the power of civil society, according to the researcher, is the subordination of one subject of civil society to another or one subject to another on the principle of «subject-subject» relations.

Civil society actors in today's world can and must provide the sustainable dynamism that the world desperately needs, as the power and influence of civil society grow, and they need to be used to build/maintain trust and ensure effectiveness in various areas. The changes taking place in civil society suggest that it should no longer be seen as a «third sector»: instead, civil society should be positioned as an integrator linking public and private activities to strengthen the common good (Tsyvkh, 2017).

Modern political scientists and political sociologists are of the opinion that to reduce social tensions in modern society, «like air, it is necessary to institutionalize the mechanisms of a permanent dialogue between government agencies and civil society». The institutionalization of the dialogue between the state and civil society will not only «set the rules of the game» but will also form elements of a social system capable of making a significant impact on existing values, collective identity, trust, and solidarity. In other words, the legal aspect «is one of the aspects of institutionalization». But in addition to the legislative consolidation of dialogue procedures, mechanisms, and norms, a social aspect is also needed, which makes it possible to institutionalize dialogue in the context of specific political practices of participatory democracy or deliberative democracy.

According to A. Zaitsev, among the common mechanisms by which deliberation is carried out, are public councils at public authorities, relevant public consultations, certain public examinations, specific mechanisms of public control, parliamentary and extra-parliamentary debates, and public discussion in the media (Zaitsev, 2013).

Deliberative mechanisms should be distinguished by the following features:

1. Mechanisms of deliberation are carried out in the formal political sphere. These include electronic consultations, parliamentary debates; public consultations (public opinion polls, public hearings), deliberation in local governments; public councils; open meetings of state bodies.

2. Mechanisms of deliberation are carried out in the informal political sphere. These include informal, which can move to a formal political sphere (public expertise, as well as public control); those that are considered purely informal (public discussion in the media, public forums, advocacy campaigns).

The mechanisms of public discussion of policy cover the first two groups. The mechanisms of the first group include institutionalized processes, the systematic implementation of which is ensured by current law and the relevant activities of public authorities and local governments. The mechanisms of a purely informal political sphere include public discussion in the media, and in public forums. These advisory mechanisms also have a significant impact on the development of civil society.

Most often, they are more an indicator of the development of civil society than a means of development. After all, a prerequisite for their effectiveness is the development of civil society institutions.

Parliamentary debate is a form of activity carried out by parliament, the essence of which is to discuss the issue submitted to the representative body. Such debates serve as a kind of mechanism that most closely follows the principles of deliberation. This mechanism ensures the development of political parties, which are one of the institutions of civil society, as well as ensures the professional development of debate participants.

Local self-government – appears as a state-guaranteed opportunity for the territorial community, villagers, or voluntary association of residents of several villages, towns, and cities into a rural community – opportunities to independently consider and resolve issues of local importance within the current legislation.

Significant in the development of deliberative democracy is public councils – permanent collegial elected bodies, within the competence of which is the implementation of advisory functions in the executive branch, as well as ensuring public control over their activities.

In the development of civil society, special attention should be paid to holding open meetings of state bodies, where a certain category of persons is given the opportunity (albeit to some extent limited) to represent the interests of civil society. Certain forms of deliberation, on the one hand, provide only a fragmentary influence of civil society institutions on public authorities (Zaitsev, 2013).

However, on the other hand, they provide a certain representation of the interests of civil society and increase the opportunities for public control in non-state authorities.

Opportunity to hold open meetings, ensures the implementation of certain conditions of trust in management, in particular:

1. Appropriate openness and transparency.
2. Presence of feedback.
3. Certain prospects and long duration of the relationship.
4. Appropriate rationality, expediency, and profitability of relations.
5. Some emotional connection.

Public consultations are important. The latter is usually held by the executive bodies on those issues that are related to the socio-economic development of states, the implementation and protection of the rights and freedoms of citizens, the satisfaction of their political, economic, social, and other interests. Consultations come in two forms:

- direct – public consultations.
- indirect – public opinion polls.

The public discussion involves the organization and conduct of:

- 1) conferences, forums, public hearings, round tables, meetings, and public meetings.
- 2) TV and radio debates, Internet conferences, and electronic consultations.

The significant impact of public consultations on the development of civil society is determined by the fact that they allow involving representatives of numerous groups whose interests relate to each specific issue, as well as the fact that the results of public consultations become public (Medvedska, 2019).

Research findings and prospects for further research in this scientific area. Civil society is a very complex and multifaceted phenomenon, due to the diversity of its interpretations in sociopolitical life. This is due not only to the origin of the concept of «civil society», but also to the variability of its use in different cultural centers of the world. The result of modern theoretical and methodological research can be considered the recognition of civil society as a political phenomenon, which is concretized, in some way, through the purposeful political activity of its subjects and institutions and is reflected in the adjustment of public policy and participation in the allocation of power resources. Focus on the establishment and protection of key priorities, values, and democracy. Social action in the context of participatory democracy, which leads to the emergence of new political institutions, is new democratic practices, joint collective action, and social movements that can create the necessary effects in terms of institutionalizing the consultation and dialogue process. Thus, the model of deliberative democracy serves as a basis for the introduction of an effective system of strategic communications. It makes changes and additions to the sphere of public administration, the humanitarian and social component, forms a new approach to the analysis of good governance, which is not only effective, but also provides openness, accessibility, accountability, and control, and shows some empathy mainly for all the requirements of citizens, as well as their basic needs and needs.

Ковалевська Д., Карашук М. Дослідження функціонування громадянського суспільства в правовій державі в умовах деліберативної демократії

у даній статті досліджується питання функціонування громадянського суспільства в правовій державі в умовах деліберативної демократії. Висвітлюючи теоретичний аспект, аналізується сутність громадянського суспільства, правової держави та деліберативної демократії. Зокрема, розглядається роль громадських організацій, медіа та інших громадських структур у формуванні громадської думки та сприянні розв'язанню ключових проблем суспільства. Автори аналізують взаємодію громадянського суспільства з правовою системою, зокрема, роль громадських організацій у сприянні впровадженню законів та контролі за їх дотриманням. Важливим аспектом дослідження є аналіз деліберативної демократії та її впливу на функціонування громадянського суспільства, зокрема, розглядається питання участі громадян у процесі прийняття рішень та формуванні політики. Дослідження включає аналіз ролі громадянського суспільства в забезпеченні партисипації громадян у прийнятті рішень, розв'язанні проблем, збереженні соціальної стабільності та забезпеченні прав людини. Розглянуті різні аспекти громадської участі, включаючи громадські обговорення, петиції та інші форми мобілізації громадськості в умовах деліберативної демократії. Автори відзначають, що ефективне функціонування громадянського суспільства сприяє побудові демократичного суспільства, в якому забезпечується взаємодія між різними суспільними групами, що сприяє досягненню консенсусу, покращенню рівня життя громадян. Запропоновані практичні рекомендації щодо поліпшення взаємодії між громадянським суспільством та правовою державою для забезпечення більш ефективної деліберативної демократії.

Ключові слова: громадянське суспільство, деліберативна демократія, правова держава, громадська участь, партисипація, громадські обговорення, права людини.

Bibliography:

1. Задоянчук О. Соціально-політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні. *Людина і політика*. 1999. №1. С. 16–20.
2. Зайцев А. В. Делиберативная демократия как институциональный диалог власти и гражданского общества. *Социодинамика*. 2013. № 5. С. 29–44. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=689 (дата звернення 21.03.2023).
3. Калініченко М.М. Влада громадянського суспільства: Монографія. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 200 с.
4. Косілова О. І. Політичні функції громадянського суспільства : дис. ... канд. пол. 23.00.01. Київ : 2007. 203 с.
5. Костючков С. К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*.

2012. Т. 182, Вип. 170. С. 38–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2012_182_170_10 (дата звернення 20.03.2023).
6. Кресіна І. Громадянське суспільство і проблема народовладдя в Україні. *Наукові записки*. Київ : ІпіЕНД, 2004. 460 с.
 7. Медведська В. Ю. Деліберативні механізми взаємодії влади та громадянського суспільства. *Молодий вчений*. 2019. №9 (73). С. 18–23. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/9/5.pdf> (дата звернення 21.03.2023).
 8. Рзаєв П. А. Наукові підходи до визначення змісту терміна «громадянське суспільство». *Молодий вчений*. 2014. №6 (2). С. 186–189. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_6%282%29__50 (дата звернення 18.03.2023).
 9. Цвих В. Ф. Громадянська непокоря: між владою сили та владою знання. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 жовтня 2015 р.)*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 192 с.
 10. Цвих В. Ф. Громадянська непокоря як вияв владного потенціалу громадянського суспільства. *Трибуна*. №1-2, 2017. С. 20–24.
 11. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.
 12. Benhabib S. *Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy* / S. Benhabib. Princeton : Democracy and Difference, 1996. p. 37–38.
 13. Bessette J. *Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government. How Democratic is the Constitution?* Washington, D.C., AEI Press. 1980.
 14. Dewey D. *Democracy and Education*: Sat. M.: Pedagogy-Press, 2000. 382 p.
 15. Fishkin J. *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
 16. Keane, John. *Eleven Theses on Markets and Civil Society. Journal of Civil Society*, 2005. Vol. 1. №. 1. 25–34.

References:

1. Zadoianchuk O. (1999) *Sotsialno-politychni aspekty stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini*. [Socio-political aspects of the formation of civil society in Ukraine] *Liudyna i polityka*. №1. S. 16–20. [in Ukrainian].
2. Zaitsev A. V. (2013) *Delyberatyvnaia demokratsiia kak ynstytutsyonalnoi dialog vlasty y hrazhdanskogo obshchestva*. [Deliberative Democracy as an Institutional Dialogue of Power and Civil Society] *Sotsyodynamika*. № 5. S. 29–44. [in Russian].
3. Kalinichenko M.M. (2006) *Vlada hromadianskoho suspilstva* [The power of civil society]: Monohrafiia. – Sumy: VTD «Universytetska knyha». 200 s. [in Ukrainian].
4. Kosilova O. I. (2007) *Politychni funktsii hromadianskoho suspilstva* [Political functions of civil society] : dys. ... kand. pol. 23.00.01. Kyiv : 203 s. [in Ukrainian].
5. Kostyuchkov S. K. (2012) *Hromadianske suspilstvo i derzhava: polityko-pravovi ta sotsialni aspekty vzaiemodii*. [Civil society and the state: political, legal and social aspects of interaction] *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly*. Т. 182, Vyp. 170. S. 38–40. [in Ukrainian].
6. Kresina I. (2004) *Hromadianske suspilstvo i problema narodovladdia v Ukraini*. [Civil society and the problem of democracy in Ukraine] *Naukovi zapysky*. Kyiv : IpiEND. 460 s. [in Ukrainian].
7. Medvedska V. Yu. (2019) *Deliberatyvni mekhanizmy vzaiemodii vlady ta hromadianskoho suspilstva*. [Deliberative mechanisms of interaction between the government and civil society] *Molodyi vchenyi*. №9 (73). S. 18–23. [in Ukrainian].
8. Rzaiev P. A. (2014) *Naukovi pidkhody do vyznachennia zmistu termina «hromadianske suspilstvo»*. [Scientific approaches to defining the content of the term "civil society"] *Molodyi vchenyi*. №6(2). S. 186–189. [in Ukrainian].
9. Tsvykh V. F. (2015) *Hromadianska nepokora: mizh vladoiu syly ta vladoiu znannia*. [Civil disobedience: between the power of force and the power of knowledge] *Politolohiia, filosofiiia, sotsiolohiia: kontury mizhdystsyplinarnoho peretynu: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Odesa, 15–16 zhovtnia 2015 r.)* Odesa: Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». 192 s. [in Ukrainian].
10. Tsvykh V. F. (2017) *Hromadianska nepokora yak vyjav vladnogo potentsialu hromadianskoho suspilstva*. [Civil disobedience as a manifestation of the power potential of civil society] *Trybuna*. №1–2. [in Ukrainian].

11. Tsvykh V. F. (2002) Profspilky u hromadianskomu suspilstvi: teoriia, metodolohiia, praktyka. [Trade unions in civil society: theory, methodology, practice] Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet». 376 s. [in Ukrainian].
12. Benhabib S. (1996) Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy / S. Benhabib. Princeton : Democracy and Difference. P. 37–38.
13. Bessette J. (1980) Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government. *How Democratic is the Constitution?* Washington, D.C., AEI Press.
14. Dewey D. (2000) Democracy and Education: Sat. M.: Pedagogy-Press. 382 p.
15. Fishkin J. (2009) When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation. Oxford: Oxford University Press.
16. Keane J. (2005) Eleven Theses on Markets and Civil Society. *Journal of Civil Society*, Vol. 1, №. 1, P. 25–34.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 13.04.2023

ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ З ОРГАНАМИ ВЛАДИ ЩОДО ОСВІТНЬОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ З ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

Корнієвський О. А.,

доктор політичних наук, професор

Національного інституту стратегічних досліджень

ORCID ID: 0000-0002-1512-0326

kornievich58p@gmail.com

Російська повномасштабна збройна агресія спричинила руйнацію значної частини виробничої, соціальної та енергетичної інфраструктури, житлового фонду України. Мільйони наших співвітчизників були змушені покинути власні домівки та мігрувати у більш безпечні українські регіони та за кордон. Враховуючи значні збитки, які понесла Україна, перед громадянським суспільством постала гостра потреба в пошуку ефективних шляхів її відбудови у повоєнний період. У зв'язку з цим, у статті зроблено акцент на висвітлені діяльності громадських об'єднань, спрямованої на освітню підготовку кадрів з відбудови України. При цьому проаналізовано відповідного спрямування освітні програми, проекти, що впроваджуються в Україні за ініціативи та безпосередньої участі громадських об'єднань у співпраці з органами публічної влади, за фінансової підтримки іноземних донорів. Акцентовану увагу на застосуванні громадськими об'єднаннями гендерного підходу до реалізації освітніх програм, проектів з підготовки майбутніх фахівців.

Автор дійшов висновку, що збільшення у повоєнний період потреби у робочих спеціальностей, передусім пов'язаних з будівництвом, має спонукати Українську державу спільно з громадським суспільством та національним і місцевим бізнесом вжити дієвих заходів із виведення зі стану занепаду системи професійної освіти, залучення до цієї справи профспілок і ветеранських організацій, громадських об'єднань різних організаційно-правових форм підприємницької діяльності.

У публікації також подано основні рекомендації щодо оптимізації співпраці громадських об'єднань та органів влади, спрямованої на впровадженні освітніх програм з підготовки майбутніх фахівців для відбудови України. Один з пріоритетів державної політики відновлення України за руйнівними наслідками війни має визначати створення сприятливого правового середовища для відповідного спрямування державно-громадської взаємодії.

Ключові слова: відновлення України, громадянське суспільство, громадські об'єднання, кадрове забезпечення, органи влади, публічне врядування.

Постановка проблеми. Повномасштабне російське вторгнення на територію суверенної України призвело до масового пограбування майна громадян, виробничих потужностей, закладів соціальної інфраструктури та культурної спадщини, особливо під час відступу загарбників з окупованих територій Харківської та Херсонської областей, а в окремих районах Донецької та Луганської областей, окупованих ще з 2014 р., вивезення та знищення майна промислових підприємств та шахт триває вже понад дев'ять років.

Воєнні дії та постійні повітряні атаки агресора призвели до масового переселення населення. Станом на березень 2023 р. в Україні зареєстровано до 5 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), тоді як кількість незареєстрованих переселенців сягає 7 млн осіб (В Україні налічують, 2023). І хоча зі звільнення окремих регіонів частина переселенців повернулася до місць свого постійного проживання, більшість ВПО через продовження активних бойових дій та втрату житла залишилися на тимчасове або постійне проживання в нових територіальних громадах, що актуалізує питання їх забезпечення гуманітарною допомогою, роботою та житлом.

Російська збройна вторгнення в Україну призвело не лише до масштабних руйнувань виробництва та об'єктів інфраструктури, а також й до появи значної кількості безробітних громадян, що ще більше ускладнило соціально-економічну ситуацію в Україні. Тому перед державою і суспільством

постала гостра потреба в пошуку ефективних шляхів відбудови країни як за сучасного перебігу подій, так і на тривалу перспективу.

З початком звільнення частини окупованих територій центральна і місцева влада докладають чималих зусиль, спрямованих на відбудову зруйнованого чи пошкодженого житлового фонду, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. При цьому значну допомогу органам влади, у тому числі фінансову, надають громадські об'єднання України та міжнародні неурядові організації. Вельми важливим напрямом державної політики з відбудови України слід вважати налагодження в умовах правового режиму воєнного стану співпраці громадянських об'єднань з органами публічної влади щодо освітньої підготовки майбутніх кадрів, які будуть залучені до реалізації цієї політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різномасштабна проблематика післявоєнної відбудови України з перших місяців повномасштабного російського вторгнення в Україну привернула увагу як українських, так і зарубіжних науковців, політиків, журналістів, державних і громадських діячів. Так, загальні аспекти відбудови України розглядаються у публікаціях Ф. Барталуччі, Н. Бенча, Н. Козловської, А. Родрігез-Позе, А. Ткачук, Ю. Третяк та інших дослідників. На вірогідних особливостях та напрямках повоєнного розвитку освітньої галузі у повоєнний період зроблено акцент у публікації Ю. Назаренко та І. Вербицького «Середня та вища освіта у проєкті Плану відновлення України: можливості та ризики» (розміщена на офіційній інтернет-сторінці аналітичного центру *Cedos*). Вельми важливими для визначення пріоритетів та механізмів реалізації самоорганізаційного потенціалу громадянського суспільства на потреби відновлення України вважаємо думки й пропозиції висловлені учасниками міжнародної конференції «Після війни: переосмислення майбутнього громадянського суспільства» (м. Варшава, Польща, квітень 2022 р.), всеукраїнської конференції «Зі стійкості до відновлення: ключова роль громадянського суспільства України» (відбулася наприкінці вересня 2022 р. у містах Києві і Львові); Форуму «Діалог громадянського суспільства, бізнесу та влади: виклики воєнного стану» (м. Київ, жовтень 2022 р.).

Водночас, проблематика кадрового забезпечення відновлення України, шляхом взаємодії громадянських об'єднань з органами публічної влади щодо освітньої підготовки з цією метою фахівців з різних спеціальностей не стала предметом окремого дослідження, що підсилює актуальність цієї публікації.

Метою публікації є охарактеризувати сучасний стан взаємодії громадянських об'єднань з органами публічної влади щодо освітньої підготовки управлінських кадрів і кваліфікованих робітників, спрямованої на тривалий процес відбудови України. Вказана мета публікації обумовила наступні дослідницькі завдання: визначити особливості впровадження громадських програм (проєктів), ініційованих громадськими об'єднаннями України; розглянути різні форми і механізми їхньої взаємодії з органами публічної влади щодо освітньої підготовки фахівців з відбудови України за наслідками війни; запропонувати пріоритетні напрями та шляхи оптимізації відповідного спрямування громадсько-державної співпраці.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення російських збройних сил на територію суверенної України завдало непомірної шкоди економіці, інфраструктурі, соціальній та гуманітарній сферам України. Так, за оцінками громадських експертів, масштаб руйнування фізичних активів дорівнює 108,3 млрд дол., а обсяг непрямих втрат, завданих економіці та інфраструктурі України, може становити 750 млрд дол., що є безпрецедентними показниками руйнувань та втрат з часів Другої світової війни (Шаповал Н., Федосєєнко М., Грибановський О., Терещенко О., 2022). При цьому найбільша частка прямих втрат припадає на житлові будівлі: 37,3%, або 53,6 млрд дол. станом на 1 березня 2023 р. (Звіт про прямі збитки інфраструктури, 2023).

За вищезазначеної ситуації перед політико-владними структурами та громадянським суспільством постала нагальна потреба у виробленні ефективних механізмів відновлення України, які б враховували не лише відбудову економіки та зруйнованих інфраструктурних об'єктів, а й були орієнтовані на сталий розвиток різних сфер життєдіяльності українських громадян.

Актуальною на сьогоднішній день є розробка перспективних програм відбудови України, які б включали не лише відновлення економіки, пошкодженого житлового фонду та об'єктів інфраструктури, але й сприяння розвитку підприємницької діяльності, реформування публічного управління та адміністрування, системи освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, інших важливих напрямів забезпечення сталого розвитку України. У цьому контексті важливою є підготовка майбутніх кадрів для відбудови України. При цьому освітні програми мають враховувати як підготовку компетентних робітників для відбудови зруйнованої виробничої та соціальної інфраструктури, житлового фонду, будівництва нових промислових і цивільних об'єктів, так і мають бути орієнтовані на організацію навчальних курсів для майбутніх управлінців, посадовців органів місцевого самоврядування (далі – ОМС).

Отже, спричинена війною руйнація значної частини об'єктів критичної інфраструктури та житлового фонду, при тому, що в окремих містах і селах не залишилося жодної вцілілої будівлі, зумовила

нагальну потребу в підготовці фахівців робітничих спеціальностей як на базі діючих професійно-технічних коледжів та училищ, так і через залучення до цієї підготовки громадських об'єднань.

У контексті вищезазначеного в українських ЗМІ було анонсовано підписання 16 січня 2023 р. Меморандуму про співпрацю між Міністерством освіти і науки України та громадською організацією «Інститут професійних кваліфікацій», спрямованого на створення необхідних умов «для підготовки першокласних фахівців робітничих професій, яких будуть активно залучати до відновлення та відбудови України після Перемоги». Основними напрямками співпраці МОН України та «Інституту професійних кваліфікацій» було визначено: підвищення якості професійної (професійно-технічної) освіти, зокрема через створення та поширення сучасних матеріалів для цифрової освіти; розвиток системи професійної орієнтації дітей, молоді та дорослих, спрямованої на залучення більшої кількості населення до здобуття професійної освіти; актуалізація знань і навичок, якими мають володіти випускники професійних закладів освіти (училищ, ліцеїв, центрів, навчально-курсівих комбінатів тощо) відповідно до вимог ринку праці (МОН активно сприяє співпраці з громадськістю, 2023).

Також у рамках співпраці з МОН України «Інститутом професійних кваліфікацій» було організовано цифрову онлайн-платформу «Світ професій», яка допоможе зорієнтувати молодих людей у виборі професії, сприятиме їхньому успішному навчанню та кар'єрному зростанню, а також підвищенню кваліфікації та отриманню другої професії. На сайті розміщено необхідні підручники, авторські курси, навчальні матеріали, посібники та відео з кожної робітничої професії, а також відеокурси з інших країн, що дозволить засвоїти зарубіжний досвід з освітньої підготовки кадрів для забезпечення функціонування економічної сфери життєдіяльності. Онлайн-платформа «Світ професій» розрахована також й на дорослу аудиторію, яка прагне здобути нову спеціальність або підвищити кваліфікацію (Вітаємо Вас в «Світі професій», 2023).

Аналізуючи програму підготовки фахівців робітничих професій, організовану «Інститутом професійних кваліфікацій» у співпраці з МОН України, варто зазначити, що в останні роки в Україні спостерігався занепад професійно-технічної освіти; значна частина профтехучилищ, технікумів, які готували фахівців саме з робітничих професій, були закриті або реорганізовані з метою підготовки спеціалістів з гуманітарного профілю. Подібні заходи мають негативні наслідки для економіки України (брак фахівців робітничих професій, поступове старіння кваліфікованих кадрів у виробничій сфері). Але російська збройна агресія проти України внесла свої корективи. Масштабні руйнування об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, житлового фонду, з одного боку, призвели до величезних збитків, а з іншого, заклали підґрунтя для поступового оновлення житлового фонду та всієї інфраструктури (більшість якої було побудовано ще за радянських часів).

Припустимось думки, що у найближчі роки на українському ринку праці різко зросте попит на робітничі професії. Й створена «Інститутом професійних кваліфікацій» цифрова онлайн-платформа «Світ професій», безумовно, сприятиме зростанню потреби у дієздатній системі професійно-технічної освіти в Україні. У свою чергу, держава в особі МОН України, на нашу думку, має вжити необхідних заходів із забезпечення освітнього процесу у закладах формальної та неформальної профтехосвіти, в тому числі й шляхом правового регулювання надання освітніх послуг громадськими об'єднаннями, забезпечення проходження виробничої практики контингенту цих закладів.

Побіжно зазначимо, що МОН України ініціювало реалізацію національного проєкту «Відновлення України», яким, зокрема, передбачено проведення молодіжних обмінів з різних територій України, залучення молодих людей до відбудови пошкоджених об'єктів; навчання з розвитку громадянських компетенцій, волонтерства та цінностей співпраці та допомоги у воєнних умовах та у післявоєнний період; створення координаційних центрів з організації діалогу та обміну досвідом з працевлаштування, відкриття власного бізнесу між молодими людьми з різних регіонів на базі молодіжних центрів.

Крім навчання фахівців робітничих спеціальностей, які будуть залучені до відновлення пошкоджених виробничих та соціальних інфраструктурних об'єктів та житлового фонду, важливою складовою кадрового забезпечення відбудови України є освітня підготовка управлінського персоналу (посадових осіб) для управлінських структур органів місцевого самоврядування (територіальних громад). З цією метою Міжнародний республіканський інститут (*IPU Ukraine*; співпрацює з центральними і місцевими органами влади, некомерційними громадськими організаціями та іншими суб'єктами) ініціював створення «Школи проєктного менеджменту», програма навчання якої орієнтована на підвищення кваліфікації посадових осіб ОМС, що дозволить місцевій владі реалізувати проєкти, спрямовані на відновлення місцевих громад за наслідками війни (Стартує Школа проєктного менеджменту, 2022).

Подібна співпраця органів влади з громадським об'єднанням в освітній сфері, безумовно, сприятиме підготовці управлінських кадрів для відбудови територіальних громад, особливо тих, які постраждали від російської агресії, шляхом розробки та реалізації різноманітних програм і проєктів за рахунок коштів Української держави та фінансової підтримки іноземних донорів.

У рамках підготовки управлінських кадрів для відбудови України за ініціативи ГО «Волинський інститут права» 21 лютого 2023 р. був проведений восьмигодинний тренінг «Проектний менеджмент з застосуванням гендерно орієнтованого підходу та підходу заснованого на правах людини». Цим заходом було охоплено частину представників громадських об'єднань Волинської області. Метою його проведення було сформувати у громадського активу області низку навичок й вмінь, якими вони можуть скористатися, як майбутні державні службовці та посадові особи ОМС, у забезпеченні сталого розвитку територіальних громад (Портал ГУРТ. Тренінг з проектного менеджменту, 2023).

Значну роботу з підготовки управлінських кадрів для відбудови України здійснює Українська академія лідерства. За об'єктивних причин, навчання слухачів сьогодні проводиться лише на базі львівського осередку. Даний освітній проєкт реалізується у взаємодії з Львівською міською радою й передбачає створення спільноти відповідальних лідерів, які в майбутньому долучаться до процесів реформування та відбудови України, розвитку місцевих громад (Українська Академія Лідерства, 2023). Серед проєктів Академії, які певною мірою стосуються освітньої підготовки фахівців з відбудови України, виокремимо двотижневий курс «Державотворець». Цей курс включає лекції, семінари, тренінги, ознайомлення з діяльністю органів публічної влади, офісів громадських об'єднань, міжнародних організацій та компаній, а також проходження стажування в органах державної влади та ОМС (Українська академія лідерства. Державотворець, 2023).

Останнім часом громадські об'єднання у взаємодії з ОМС організують численні тренінги, семінари з метою долучення їх учасників до відновлення інфраструктури та житлового фонду, розвитку підприємницької діяльності в територіальних громадах тощо. При цьому численні проєкти громадських об'єднань отримують правову та матеріальну підтримку з боку органів влади, фінансуються за рахунок коштів іноземних донорів.

Під час розробки освітніх програм громадські об'єднання дотримуються принципу гендерної рівності, що обумовило реалізацію ними низки програм, орієнтованих на жіночу аудиторію. Так, Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) спільно з громадською організацією «Інститут політичної освіти» працюють над реалізацією навчального проєкту «Незламні громади. Відновлюємо Україну разом!», який покликаний підготувати українських жінок для роботи в територіальних громадах в умовах воєнного стану. При цьому перевага у відборі надається жінкам, що представляють місцеві громади, на території яких сталися бойові дії або об'єктам інфраструктури цим територією було завдано значних ушкоджень (Запрошуємо на навчання для жінок-лідерок, 2023). Цільовою аудиторією іншої освітньої програми «Жіноче лідерство в умовах війни» є внутрішньо переміщені особи жіночої статі, які готові долучитися до процесу відбудови деокупованих територіальних громад, реалізації програм і проєктів в нових місцях постійного проживання (Портал ГУРТ. Лідерська програма для жінок ВПО, 2023).

Значну увагу розвитку територіальних громад приділяє Ініціативний центр сприяння активності та розвитку громадського почину «Єднання». З початком російського повномасштабного збройного вторгнення в Україну ця впливова в Україні громадська організація, окрім інших напрямів, зосередилася на освітній підготовці фахівців, які візьмуть участь у відновленні України за наслідками війни. Освітній проєкт «Зміцнення спроможності ОГС [організацій громадянського суспільства] брати лідерство у процесах відновлення та розвитку деокупованих територій» спрямований на підготовку лідерів, які будуть залучені до відновлення територій, що постраждали від окупації та бойових дій. До реалізації цього проєкту запропоновано долучитися представникам громадських і благодійних організацій, місцевої влади, приватних підприємств, засобів масової комунікації (ІСАР «Єднання». Зміцнення спроможності ОГС брати лідерство, 2023; Про ІСАР «Єднання», 2023).

Нанесення російським агресором значних руйнувань та збитків економіці України призвело до закриття великої кількості підприємств. Це актуалізує завдання з освітньої підготовки фахівців у сфері підприємництва, що сприятиме створенню нових робочих місць. У цьому контексті важливо зазначити, що з початком російської збройної агресії громадські об'єднання спільно з органами місцевої влади активно співпрацюють у напрямі кадрової підготовки майбутніх підприємців. При цьому фінансову допомогу особи, які планують відкрити або розвивати свій бізнес, отримують здебільшого від українських громадських об'єднань як посередників між ними та іноземними донорами шляхом участі у конкурсі наданих його учасниками програм і проєктів на отримання відповідних грантів.

Варто також додати, що до освітнього процесу, спрямованого на відбудову економіки України, все більше залучаються приватні вищі навчальні заклади. Показовим прикладом може послугувати грантова програма для українських підприємців, яку ініціювали Міністерство культури та інформаційної політики України та Київська школа економіки (KSE) під час проведення форуму «Креативна Україна» за фінансової підтримки іноземних донорів. Учасники програми мають можливість отримати від \$5 тис. для реалізації власного бізнес-проєкту (Грантова програма на 1 млн доларів для креативних підприємців, 2023).

Важливо зробити акцент на тому, що російська збройна агресія спричинила релокацію значної кількості великих промислових підприємств і малого бізнесу з районів ведення активних бойових дій на сході та півдні України до більш безпечних західних і центральних регіонів. До цього процесу долучилися органи влади, волонтерські організації, які в багатьох регіонах України організують навчальні курси для тих, хто прагне набути знання з конкурентних професій, що дає можливість не лише розвивати власну підприємницьку діяльність та наповнювати бюджети місцевих громад, а й сприяє працевлаштуванню ВПО. На думку академіка НАН України Е. Лібанової, не кожна людина, «котра переїхала, відразу може стати дуже кваліфікованим фахівцем, не маючи серйозних знань у цій сфері, та принаймні можна знайти якусь роботу... варто скористатися... шансом, що його пропонують різноманітні громадські організації, та опанувати новий фах. Що ж до повоєнних перспектив, то, безперечно, неабияким попитом користуватимуться всі спеціальності, пов'язані з будівництвом» (Наше громадянське суспільство усвідомило свою спроможність, 2022).

Отже, з метою забезпечення розвитку підприємницької діяльності ВПО та ветеранів бойових дій з російськими окупантами серед пріоритетних напрямів діяльності громадських об'єднань України виокремимо їхнє активне долучення до створення освітніх програм, спеціальних курсів, тренінгів, семінарів, спрямованих на допомогу як майбутнім підприємцям, так й тим підприємцям, які планують розширити або перепрофілювати власний бізнес. Позитивна динаміка розвитку бізнесу серед фізичних осіб-підприємців під час війни (за рік повномасштабної війни було зареєстровано понад 200 тис. ФОПів) актуалізує розгортання діяльності громадських об'єднань у співпраці з місцевими органами влади щодо створення спеціальних програм навчання для цієї категорії підприємців (За рік повномасштабної війни в Україні зареєстрували, 2023).

Для вирішення проблеми працевлаштування українських громадян, тим більше ВПО, актуальним є розвиток ветеранського бізнесу. Так, Український ветеранський фонд за підтримки Міністерства у справах ветеранів України реалізував дві програми макрофінансування («Варто» і «Варто 2.0»), за якими ветерани-підприємці та родини загиблих воїнів могли отримати від 500 тис. до 1 млн грн на розвиток власної справи. Як пише виконавча директорка Українського ветеранського фонду Наталія Калмикова, «відпрацювання механізмів підтримки ветеранського бізнесу на державному рівні важливе вже сьогодні. Ветерани створюють робочі місця і в своїх проєктах резервують місця для побратимів. Так ми вже зараз закладаємо підґрунтя для розв'язання проблем із працевлаштуванням військових, які повернуться до цивільного життя» (Вілора, 2023).

Висновки. Російське повномасштабне збройне вторгнення на територію суверенної України, з одного боку, завдало величезних збитків економіці, соціальній інфраструктурі, житловому фонду Української держави; з іншого, спричинило розроблення та реалізацію громадським сектором України численних освітніх програм, спрямованих на відбудову України за наслідками війни.

Проведений нами аналіз взаємодії громадських об'єднань з органами влади щодо освітньої підготовки фахівців з відбудови України дає також підстави для висновку, що більшість програм, проєктів запропонованих представниками громадського сектору, є короткостроковими й тривають усього декілька місяців й, навіть, декілька днів. Отже, видається неможливим повною мірою забезпечити їхнє навчання з отримання професійних компетентностей.

Перспективним слід вважати відкриття на базі державних і приватних закладів вищої освіти нових спеціалізацій, зорієнтованих безпосередньо на підготовку управлінського персоналу з відбудови та забезпечення сталого розвитку України в різних сферах (публічне управління та адміністрування, сприяння розвитку громадянського суспільства, освіта і наука, охорона здоров'я, соціальна сфера, охорона довкілля та ін.).

Ураховуючи масштаби руйнувань, завданих економіці України, особливим попитом користуватимуться спеціальності, пов'язані з будівництвом. Тому органи центральної та місцевої влади мають зосередити зусилля на вирішенні невідкладного завдання з відродження професійно-технічної освіти, яка перебуває в стані занепаду упродовж останніх років, що значною мірою задовольнило б сьогоднішні потреби на робітничі професії на ринку праці. Разом із тим, владні структури мають всіляко сприяти реалізації громадськими організаціями, що отримують грантову допомогу від іноземних донорів (профспілками, громадських об'єднаннями різних форм підприємницької діяльності) програм, проєктів, спрямованих на розбудову мережі недержавної системи професійної освіти в територіальних громадах.

Нарешті, наявність чисельної групи ВПО, значна частина яких не планує повертатися на попереднє місце проживання у зв'язку із втратою житла та військовою загрозою з боку російського агресора, зумовлює активізацію співпраці органів влади, державних освітянських установ, ОМС та громадських об'єднань з розроблення освітніх програм, спрямованих на інтеграцію і працевлаштування цієї соціальної групи в нових територіальних громадах, відкриття власного бізнесу. При цьому організація громадським активом спеціальних курсів для фізичних осіб-підприємців, орієнтованих

на постійних місцевих мешканців, ВПО, ветеранів бойових дій, певним чином сприятиме створенню додаткових робочих місць, зменшенню рівня безробіття та соціальної напруги в місцевих громадах.

Перспективи подальших досліджень. Враховуючи масштаби руйнації та пошкодження промислових і цивільних об'єктів, соціальної інфраструктури за наслідками війни, а також акцентуючи увагу на важливості посилення задля їх відбудови співпраці владних структур та організованого суспільства, потребує глибокого дослідження діяльність громадських об'єднань України у взаємодії з усіма зацікавленими сторонами, що здійснюється за активної фінансової допомоги іноземних донорів, передусім міжнародних неурядових організацій, з підготовки управлінських кадрів та підтримки підприємництва на рівні територіальних громад. Також недостатньо дослідженими лишаються питання взаємодії громадянських об'єднань та органів публічної влади України з підготовки фахівців робітничих професій, попит на яких зростатиме у повоєнний період, а також питання організації професійної підготовки ВПО, перенавчання та здобуття ними нових спеціальностей з урахуванням соціально-економічної ситуації у місцевих громадах.

Kornievskyy O. Interaction of public associations with government bodies regarding the educational training of specialists in restoration of Ukraine

As a result of Russian armed aggression, a significant part of the industrial, social and energy infrastructure, as well as the housing stock of Ukraine was destroyed, and millions of our compatriots were forced to leave their homes and migrate to safer Ukrainian regions and abroad. Considering the significant losses that Ukraine has suffered, the Ukrainian society has an urgent need to find effective ways to rebuild the national economy and infrastructure. In this regard, the article focuses on highlighted activities of public associations aimed at educational training of personnel for the reconstruction of Ukraine with the support of public authorities and foreign donors. At the same time, educational programs and projects implemented in Ukraine at the initiative and direct participation of public associations in cooperation with public authorities, with the financial support of foreign donors, were analyzed. Focused attention on the application of the gender approach by public associations in the implementation of educational programs, projects for the training of future specialists.

The author came to the conclusion that in the post-war period the increase in the need for work specialties, primarily related to construction, should encourage the Ukrainian state, together with public society and national and local business, to bring the system of professional education out of a state of decline, to involve trade unions and veterans' organizations in this matter. organizations, public associations, various organizational and legal forms of entrepreneurial activity.

The publication also provides basic recommendations for deepening cooperation between public associations and authorities, which is aimed at improving educational programs for training future specialists for the reconstruction of Ukraine. One of the priorities of the state policy of recovery of Ukraine after the devastating consequences of the war should determine the creation of a legal environment favorable for state-public interaction.

Key words: restoration of Ukraine, civil society, public associations, personnel support, authorities, public governance.

Література:

1. В Україні налічують 7 млн незареєстрованих переселенців – Верещук. GallInfo. 2023. 13 берез. URL: <http://surl.li/gniur> (дата звернення: 05.04.2023).
2. Шаповал Н., Федосеєнко М., Грибановський О., Терещенко О. Повоєнне відновлення України. Нові ризики та цифрові рішення / Київська Школа Економіки. Київ, 2022. 28 с. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf> (дата звернення: 14.03.2023).
3. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України за рік від початку повномасштабного вторгнення / Київська Школа Економіки (KSE). 2023, берез. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf (дата звернення: 01.04.2023).
4. МОН активно сприяє співпраці з громадськістю та розвитку державно-приватного партнерства / Урядовий портал. 2023. 16 січ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/mon-aktyvno-spryiaie-spivpratsi-z-hromadskistiю-ta-rozvytku-derzhavno-pryvatnoho-partnerstva> (дата звернення: 20.01.2023).

5. Вітаємо Вас в «Світі професій» / Цифрова платформа професійної освіти : офіц. сайт. 2023. URL: <http://svitprof.org.ua/about> (дата звернення: 20.02.2023).
6. Стартує Школа проектного менеджменту для місцевого самоврядування / Міжнародний Республіканський Інститут. Платформа для онлайн-навчання. 2022. URL: <http://surl.li/gnjlf> (дата звернення: 08.04. 2023).
7. Портал ГУРТ. Тренінг з проектного менеджменту від Волинського Інституту Права. Портал ГУРТ. 2023. 14 лют. URL: <https://gurt.org.ua/news/trainings/84374/> (дата звернення: 18.02.2023)
8. Українська Академія Лідерства : офіц. сайт. 2023. URL: <https://ual.ua/> (дата звернення: 19.02.2023).
9. Українська академія лідерства. Державотворець: Показуємо молоді, як вона може впливати на країну / Укр. акад. лідерства : офіц. сайт. 2023. URL: <https://ual.ua/ua/projects> (дата звернення: 19.02.2023).
10. Запрошуємо на навчання для жінок-лідерок / УНЦПД. 2023. 13 лют. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/novynu/navchannya-dlya-zhinok-liderok> (дата звернення: 19.02.2023).
11. Портал ГУРТ. Лідерська програма для жінок ВПО «Жіноче лідерство в умовах війни». Портал ГУРТ. 2023. 10 лют. URL: <https://gurt.org.ua/news/trainings/84284/> (дата звернення: 19.02.2023)
12. ICAP «Єднання». Зміцнення спроможності ОГС брати лідерство у процесах відновлення та розвитку деокупованих територій / ICAP «Єднання» : офіц. сайт. 2023. URL: <http://surl.li/drsru> (дата звернення: 19.02.2023).
13. Про ICAP «Єднання» / ICAP «Єднання» : офіц. сайт. 2023. URL: <https://ednannia.ua/ednannia-about/pro-nas> (дата звернення: 19.02.2023).
14. Грантова програма на 1 млн доларів для креативних підприємців від МКІП та Київської школи економіки / М-во культури та інформ. політики : офіц. сайт. 2023. URL: <https://mkip.gov.ua/news/8417.html> (дата звернення: 19.02.2023).
15. «Наше громадянське суспільство усвідомило свою спроможність докорінно змінити подальшу історію України». Коментарі академіка Елли Лібанової (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України) «5 каналові» / НАН України : офіц. сайт. 2022. 14 квіт. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8955> (дата звернення: 23.02.2023).
16. За рік повномасштабної війни в Україні зареєстрували понад 200 тисяч нових ФОПів. 2023. 28 берез. Business Information Network. URL: <https://bin.ua/news/economics/economic/291551-zarik-povnomasshtabnoyi-vijni-v-ukrayini.html> (дата звернення: 14.04.2023).
17. Вілюра В. Розвиток ветеранського бізнесу допоможе вирішити проблему працевлаштування військових / АрміяINFORM. 2023. 24 січ. URL: <http://surl.li/gnjjo> (дата звернення: 23.02.2023).

References:

1. GallInfo. (2023, March 13). *V Ukraini nalichuiut 7 mln nezareiestrovanykh pereselentsiv – Vereshchuk*. [There are 7 million unregistered migrants in Ukraine – Vereshchuk]. GallInfo. Retrieved April 05, 2023, from <http://surl.li/gniur> [in Ukrainian].
2. Shapoval, N., Fedoseienko, M., Hrybanovskyi, O., & Tereshchenko, O. (2022). *Povoienne vidnovlennia Ukrainy. Novi ryzyky ta tsyfrovi rishennia*. [Post-war restoration of Ukraine. New risks and digital solutions]. Retrieved from <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf> [in Ukrainian].
3. Kyiv School of Economics (KSE). (2023, March). *Zvit pro priami zbytky infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii rosii proty Ukrainy za rik vid pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia*. [Report on direct damage to infrastructure from the destruction caused by Russias military aggression against Ukraine in the year since the start of the full-scale invasion]. KSE. Retrieved April 01, 2023, from https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/UKR_Feb23_FINAL_Damages-Report.pdf [in Ukrainian].
4. Uriadovi portal. (2023, January 16). *MON aktyvno spryiaie spivpratsi z hromadskistiu ta rozvytku derzhavno-pryvatnoho partnerstva*. [MES actively promotes cooperation with the public and development of public-private partnership]. Retrieved January 20, 2023, from <https://www.kmu.gov.ua/news/mon-aktyvno-spryiaie-spivpratsi-z-hromadskistiu-ta-rozvytku-derzhavno-pryvatnoho-partnerstva> [in Ukrainian].
5. *Vitayemo Vas v «Sviti profesiy»*. (2023). [Welcome to the «World of Professions»]. Tsyfrova platforma profesiinoi osvity: Ofitsiyni sait. Retrieved February 20, 2023, from <http://svitprof.org.ua/about> [in Ukrainian].
6. IRI Ukraine. (2022). *Startuie Shkola proiektnoho menedzhmentu dlia mistsevoho samovriaduvannia*. [The School of Project Management for Local Self-Government is launched]. Retrieved April 08, 2023, from <http://surl.li/gnjlf> [in Ukrainian].

7. Portal GURT. (2023, February 14). *Treninh z proiektnoho menedzhmentu vid Volynskoho Instytutu Prava*. [Project management training from the Volyn Institute of Law]. Retrieved February 18, 2023, from <https://gurt.org.ua/news/trainings/84374/> [in Ukrainian].
8. *Ukrainian Leadership Academy*: Ofitsiynyi sait. (2023). ULA. Retrieved February 19, 2023, from <https://ual.ua/> [in Ukrainian].
9. Ukrainian Leadership Academy (ULA). (2023). *Derzhavotvorets: Pokazuiemo molodi, yak vona mozhe vplyvaty na krainu*. [State Builder: We show the youth how they can influence the country]. Ukrainian Leadership Academy: Ofitsiynyi sait. Retrieved February 19, 2023, from <https://ual.ua/ua/projects> [in Ukrainian].
10. UCTPR. (2023, February 13). *Zaprosuiemo na navchannia dlia zhinok-liderok*. [We invite you to study for women leaders]. UCTPR. Retrieved February 19, 2023, from <http://www.ucipr.org.ua/ua/novyny/navchannya-dlya-zhinok-liderok> [in Ukrainian].
11. Portal GURT. (2023, February 10). *Liderska prohrama dlia zhinok VPO «Zhinoche liderstvo v umovakh viiny»*. [Leadership program for women of the IDP «Womens leadership in conditions of war»]. Portal GURT. Retrieved February 19, 2023, from <https://gurt.org.ua/news/trainings/84284/> [in Ukrainian].
12. The Initiative Centr to Support Social Action «Ednannia». (2023). *Zmitsnennia spromozhnosti OHS braty liderstvo u protsesakh vidnovlennia ta rozvytku deokupovanykh terytorii*. (2023). [Strengthening the capacity of CSOs to take the lead in the processes of restoration and development of de-occupied territories]. Retrieved February 19, 2023, from <http://surl.li/drsru> [in Ukrainian].
13. The Initiative Centr to Support Social Action «Ednannia». (2023). *Pro ISAR «Yednannia»*. [About ISAR «Jednannia»]. Retrieved February 19, 2023, from <https://ednannia.ua/ednannia-about/pro-nas> [in Ukrainian].
14. MKIP. (2023). *Hrantova prohrama na 1 mln dolariv dlia kreatyvnykh pidpryyemstiv vid MKIP ta Kyivskoyi shkoly ekonomiky*. [Grant program for 1 million dollars for creative entrepreneurs from MKIP and the Kyiv School of Economics]. Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky: Ofitsiynyi sait. Retrieved February 19, 2023, from <https://mkip.gov.ua/news/8417.html> [in Ukrainian].
15. National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine). (2022, April 14). *«Nashe hromadianske suspilstvo usvidomylo svoiu spromozhnist dokorinno zminyty podalshu istoriiu Ukrainy»*. *Komentari akademika Elly Libanovoi (Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M. V. Ptukhy NAN Ukrainy) «5 kanalovi»*. [«Our civil society realized its ability to fundamentally change the future history of Ukraine»]. NAS of Ukraine. Retrieved February 23, 2023, from <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8955> [in Ukrainian].
16. *Za rik povnomasshtabnoyi viyny v Ukrayini zareyestruvaly ponad 200 tysyach novykh FOPiv*. (2023, March 28). [During the year of the full-scale war in Ukraine, more than 200,000 new FOPs were registered]. Business Information Network. Retrieved April 14, 2023, from <https://bin.ua/news/economics/economic/291551-za-rik-povnomasshtabnoyi-vijni-v-ukrayini.html> [in Ukrainian].
17. Viliura, V. (2023, January 24). *Rozvytok veteranskoho biznesu dopomozhe vyrishyty problemu pratsevlashtuvannia viiskovykh*. [The development of veteran business will help to solve the problem of employment of military personnel]. ArmiyaINFORM. Retrieved February 23, 2023, from <http://surl.li/gnjjo> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.04.2023

Стаття рекомендована до друку 24.04.2023

ДОРОГА ДО МИРУ: СТРАТЕГІЇ, УГОДИ, ФОРМАТИ, СЦЕНАРІЇ ТА ФОРМУЛА МИРУ ЗЕЛЕНСЬКОГО ІЗ 10 ПУНКТИВ

Крупеня І. М.,

доктор філософії з політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин та туризму

Приватного закладу вищої освіти "Київський міжнародний університет"

ORCID: 0000-0002-3336-974X

24tokiss@gmail.com

Тутутченко О. О.,

магістрантка кафедри міжнародних відносин та туризму

Приватного закладу вищої освіти "Київський міжнародний університет"

otututchenko2000@gmail.com

*«...секрет нашого героїзму: ми не боїмося росії.
З-поміж усіх націй Європи ми єдині знаємо:
те, що Путін десятиліттями був продавав Заходу
за добру монету, є не що інше, як купа брехні,
омана й блеф»
(Оксана Забужко)*

Дослідження присвячено аналізу стратегій, угод, форматів, сценаріїв та формул миру, які пропонували як національні державні діячі, так і міжнародна спільнота, безпекові організації, аналітичні центри для виживання Української держави.

Продемонстровано миротворчій зусилля В. Зеленського в перші два роки його президенства. Простежено трансформацію підходів до вирішення конфлікту з 2014 р. по 2022 р. Констатовано факт, що Україні довелося визнати російсько-українську війну реальністю 24 лютого 2022 р.

Проаналізовано формулу миру В. Зеленського із десяти пунктів, яка націлена забезпечити дорогу до справедливого миру. Констатовано відважність президента, який публічно заявив на саміті «Групи двадцяти», що є набір рішень, які потрібно реалізувати, і це має бути публічно, а не за лаштунками. Агресивна російська війна має закінчитися справедливо, на основі Статуту ООН і не варто пропонувати Україні компроміси із совістю, суверенітетом, територією та незалежністю.

Акцентовано, що російсько-українська війна є найбільшою в Європі з часів Другої світової, виходить за межі двостороннього конфлікту і має фундаментальний вплив на систему міжнародних відносин в безпековому, економічному, торговельному складниках та на регіональні, глобальні процеси вцілому.

Ключові слова: російсько-українська війна, дипломатія, Нормандський формат, Мінські угоди, «план Єрмака», війна, мир, «формула Штайнмаєра», «формула Зеленського».

Постановка проблеми. В лютому 2014 р. розпочалася російсько-українська війна. Її називають «гібридною», аргументуючи тим, що Росія використала раніше невідомі способи та методи, зокрема порушуючи норми та принципи міжнародного права, двосторонні та багатосторонні угоди, анексувала Автономну Республіку Крим і Севастополь, окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей (Березовець, 2016). З огляду на це, розроблялися різні стратегії, формати, сценарії, формули для того, щоб вибороти мир для України, завершити російсько-українську війну, повернути тимчасово окуповані території та змусити агресора відшкодувати завдані збитки (Горбулін, 2015). Але відкритий воєнний напад РФ на Україну 24 лютого 2022 р. повністю «обнулив» попередні формати, натомість появилася формула В. Зеленського, яку він вперше озвучив 15 листопада 2022 р. на саміті «Групи двадцяти» (Україна, 2022).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надзвичайна актуальність цієї проблеми привертала увагу вітчизняних і закордонних науковців. Варто виокремити монографії та публікації В. Білецького, Т. Березовця, П. Гай-Нижника, Б. Годжеса, М. Гончара, В. Горбуліна, Б. Гуменюк, У. Гурот, Т. Грант, Р. Дікенсона, Р. Додонова, М. Дорошко, І. Дулебової, К. Зарембо, М. Золкіної, Г. Ковальського, М. Кравченко, І. Крупені, В. Кулика, Т. Кузьо, І. Лоссовського, Є. Магди, Т. Снайдера, С. Така, С. Солодкого, Г. Перепелиці, Х. Рітца та інших.

Мета дослідження. Дослідити основні стратегії, угоди, формати, сценарії та формули, які пропонувалися політичному керівництву держави задля досягнення миру на Сході України, а з 24 лютого 2022 р. по сьогоднішній день – завершення агресивної російської війни на основі Статуту ООН і міжнародного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дорога до миру в Україні є надзвичайно тернистою і складною. Президент України В. Зеленський не міг подумати, що ця дорога виявиться такою складною, повідомляючи в 2019 році під час своєї передвиборчої промови, що достатньо буде лише поставити питання підтримки перед гарантами Будапештського меморандуму і партнерами з ЄС і дорожня карта по досягненню миру та завершенні війни буде досягнута, тимчасово окуповані території будуть повернені без подальшої ескалації. На жаль, не було враховано багаторівневі цілі рф, які виходили далеко за межі формату російсько-українського конфлікту та передбачали руйнування безпекової архітектури в Європі, знищення старого та встановлення нового світового порядку, за якого росія мала би змогу керувати глобальними процесами (Перепелиця, 2021).

Через два роки управління країною, В. Зеленський до кінця усвідомив наміри рф і 26 серпня 2021 року підписує указ про затвердження Стратегії зовнішньополітичної діяльності України №448/2021, у якому публічно визнав, що політика російської федерації сьогодні є основною загрозою не лише для України, але і Європи. В документі також прописано, що росія докладає зусиль для відновлення своєї ролі як глобального гравця шляхом політичного, військового, економічного, інформаційного тиску на держави та інституції трансатлантичного співтовариства; застосовує весь спектр інструментів гібридної агресії з метою встановлення контролю над Україною, порушуючи її територіальну цілісність та намагаючись блокувати її рух до набуття повноправного членства в ЄС та в НАТО; порушує норми міжнародного права та міжнародний правопорядок (Стратегія, 2021).

На думку відомого українського конфліктолога Г.М. Перепелиці, із самого початку війни українське керівництво притримувалося стратегії «страуса» або її правильніше було б кваліфікувати як «гібридний мир», оскільки постійно звучала риторика «не провокувати», «не стріляти», «не вдаватися до активних дій».

Головними принципами такої стратегії стали: невизнання стану війни з росією; відмова від активного спротиву російській агресії та від застосування законодавчої бази воєнного часу, уведення в дію планів оборони країни; намагання не провокувати російську сторону; пріоритетність тактики вичікування; апелювання до міжнародного права й міжнародних організацій щодо захисту від російської воєнної агресії; компромісність; орієнтування суто на політико-дипломатичні засоби розв'язання російсько-українського конфлікту, що набув форми гібридної війни (Перепелиця, 2021).

З початку військової агресії, ми часто чули в інформаційному просторі словосполучення «Мінські угоди» як дорожня карта до миру в Україні. Насправді – це домовленості учасників врегулювання ситуації на Донбасі в Нормандському форматі, в яких зафіксований алгоритм вирішення конфлікту і вони були підписані на тлі болючих поразок української армії на Донбасі, а тому містили вкрай невигідні для України положення. Перші Мінські угоди були підписані у столиці Білорусії на початку вересня 2014 року після трагедії в Іловайську. Договір був укладений учасниками Тристоронньої контактної групи: послом Г. Тальявіні (від ОБСЄ), другим президентом України Л. Кучмою (від України), послом російської федерації в Україні М. Зурабовим (від росії). Крім того, під Протоколом стоять підписи О. Захарченка (очільник невизнаної «ДНР») та І. Плотницького (очільник невизнаної «ЛНР»). На жаль, перемир'я не вдалося досягти, а відтак нові бойові зіткнення у Донецькому аеропорті, а потім і в Дебальцевому (Чайковська, 2022).

На думку професора В. Горбуліна Мінські домовленості лише окреслювали певний горизонт компромісу, який визначили для себе сторони конфлікту; при цьому вони продовжували застосовувати весь арсенал дипломатичних, економічних, пропагандистських і силових аргументів для досягнення власних цілей (Горбулін, 2015).

Другі Мінські угоди було підписано на саміті в Білорусії 11–12 лютого 2015 р. за участі лідерів Німеччини, Франції, України, росії та самопроголошених «народних республік» у форматі «нормандської четвірки». Цей документ часто звучить в інформаційному просторі, як «Мінськ–2». Текст других Мінських угод деталізував положення «першого Мінська». Одразу після підписання «Мінська–2» його автори – А. Меркель, Ф. Олланд, П. Порошенко та В. Путін – підписали окрему декларацію, у якій висловили повну підтримку реалізації цих домовленостей.

Окремо варто зазначити, що головна проблема мінських угод – те, що з моменту їхнього підписання політичне керівництво РФ та України трактували їх принципово по-різному. Росія притримувалася риторики «нас там нету», конфлікт на Донбасі існує всередині України між Києвом та самопроголошеними республіками «ЛНР», «ДНР», а Москва ніби виступає посередником, який допомагає сторонам домовитись. Для України – це конфлікт між Києвом та Москвою і жодної мови про перемовини з окупаційними адміністраціями йти не може. Друга розбіжність полягала в тому, що має статися спочатку: вибори на територіях, які займають «самопроголошені республіки» чи отримання контролю над неконтрольованою ділянкою кордону з росією. Україна наполягала на другому, пояснюючи це тим, що демократичні вибори можна провести лише тоді, коли контролюється територія (Повний, 2015). 21 лютого 2022 року формат Мінських угод як дорожньої карти до миру в Україні повністю був зруйнований нанівець, оскільки президент росії підписав указ про визнання незалежності самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» і фактично порушив Мінські угоди, у яких ідеться про територіальну цілісність України і план повернення так званих «республік» до її складу (Чайковська, 2022).

Країни ЄС робили свій внесок у стримування кремлівського агресора та мирне вирішення конфлікту на Донбасі. Водночас було помітно, що Євросоюз, відчуваючи певний дискомфорт від санкційного протистояння та збройного конфлікту на своїх східних рубежах, шукав шляхи деескалації, передусім на засадах політико-дипломатичного компромісу (Власюк, 2017). Так, у вересні 2016 р. в українському інформаційному просторі появилася «формула Штайнмаєра», як механізм врегулювання російсько-українського конфлікту. Дана формула названа прізвиськом міністра закордонних справ Німеччини Франк-Вальтера Штайнмаєра. Пан Штайнмаєр за підтримки французького колеги Жан-Марко Еро запропонував компромісний Мінський угодам план, який полягав у тому, що безпековий блок Мінських угод необхідно виконувати одночасно із політичним задля того, щоб зрушити з «мертвої точки» мінський процес. Окремо варто відзначити, що ці пропозиції не були закріплені на папері, вони лише були запропоновані для обговорення сторонам конфлікту. Запропонована «формула» передбачає спочатку проведення місцевих виборів відповідно до Конституції України, а після підтвердження ОБСЄ демократичності виборів – постійне набуття чинності закону про особливості місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. І одночасно із імплементацією цього закону – виведення військ і встановлення контролю України над східним кордоном.

Таким чином, ідея тодішнього міністра закордонних справ Німеччини полягала у тому, щоб змінити послідовність виконання пунктів Мінських угод. У мінських документах проведення місцевих виборів на території ОРДЛО є передостаннім, 12-тим пунктом плану з врегулювання кризи після низки інших кроків, серед яких – «негайне і всеосяжне припинення вогню», відведення військ від лінії розмежування, виведення іноземних військових формувань, встановлення контролю ОБСЄ над кордоном. У той час, як офіційний Київ із 2015 року стояв на тому, що мінський комплекс заходів із врегулювання на Донбасі – це поетапний план, росія та лідери «республік» переконують, що усі пункти мають виконуватися одночасно, а не у порядку від першого до останнього. Місяцем пізніше у жовтні 2016 р. в Берліні відбувся саміт «нормандської четвірки» за участі президентів України, росії, Франції та канцлера Німеччини. Під час саміту п'ятий президент України П. Порошенко заявив, що позиція України лишається незмінною. Спочатку виконання безпекових умов та звільнення заручників, а лише потім має виконуватися політична частина Мінських угод (Дорош, 2019).

У цьому контексті, вище зазначені угоди, формули досягнення миру росія намагалася втілити шляхом поєднання двох стратегій: *контрольованої ескалації та контрольованого хаосу*. Стратегію контрольованої ескалації побудовано на суворому підрахунку взаємних утрат і надбань. Сторони регулюють претензії відповідно до своїх можливостей та ймовірних реакцій опонента. Стратегія поєднує ескалацію боротьби з компромісами, переговорами й угодами, у ній передбачено мінливість цілей залежно від ситуації та умов. Саме тому в ній передбачено наявність постійних дипломатичних планів комунікації з противником чи відповідних переговорних форматів на кшталт Мінського чи Нормандського – задля можливості дотиснути до капітуляції після чергового дозованого застосування військової сили.

Стратегія керованого хаосу відповідає природі гібридної війни, оскільки полем застосування стратегії є ментальна сфера, суспільна свідомість, національна та культурна ідентичність. Найпершим завданням є дискредитування держави, нав'язування наративів про її нежиттєздатність чи неправомірність існування, а відтак – знищення цінностей нації, національної ідентичності. Для цього інспірують проблемні ситуації, які переростають у внутрішні конфлікти, локальні війни, захоплення органів влади тощо. Носіями та генераторами такої конфліктної поведінки найчастіше є емісари спецслужб, диверсійні групи, які формують «п'яту колону» в країні-жертві. Завдання «п'ятої колони», згідно зі стратегією керованого хаосу, – узяти під контроль постійно активні інформаційно-комунікаційні канали та місцеві органи влади, через які розпочати стратегічну інформаційну та диверсійну

наступальну операції. Так, ряд інформаційних каналів, наприклад 112, НАШ, «NewsOne» роками займалися пропагандистською риторикою на виконання цілей кінцевих замовників задля реалізації стратегії керованого хаосу (Перепелиця, 2021).

Великі надії на досягнення миру в 2019 році покладалися на зустріч в межах Нормандського формату в Парижі 9 грудня. Проте ці сподівання, які мали принести мир, виявилися тільки міражем далеким від реальності. Незважаючи на те, що учасники Нормандського формату (В. Зеленський від України, Е. Макрон від Франції, А. Меркель від Німеччини, В. Путін від Росії) домовилися забезпечити повне та безстрокове перемир'я до 31 грудня 2019 року, з розширенням мандата ОБСЄ (зокрема, цілодобове патрулювання); звільнити полонених «всіх на всіх» до кінця року та надати Червоному Хресту доступ до всіх утримуваних осіб; продовжити розведення військ на узгоджених ділянках до кінця березня 2020 року; провести ще один саміт у Нормандському форматі за чотири місяці; інкорпорувати «формулу Штайнмаєра» в українське законодавство у версії, затвердженій на Нормандському саміті та в Тристоронній контактній групі, ці домовленості не були повністю виконані (Стець, 2019). Наступні два роки такі зустрічі відбувалися лише в онлайн форматі, а в квітня 2021 року президент України заявив про необхідність розширення Нормандського формату та долучити до процесу більш потужних гравців, таких як Велику Британію, Канаду та США (Зеленський, 2021).

В 2020 р. експерти різних аналітичних центрів публічно повідомляли про різні сценарії урегулювання конфлікту на Донбасі. Петро Бурковський, політичний аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та співробітник Національного інституту стратегічних досліджень повідомляв у своєму дослідженні про ймовірну поведінку рф і можливу реакцію України з квітня 2020-го до травня 2024 року, яка зводиться до таких сценаріїв: «Швидке врегулювання на умовах Росії», «Нав'язування «замороженого конфлікту», «Війна на виснаження», «Поступове мирне врегулювання».

Сценарій «Швидке мирне врегулювання на умовах Росії» підготував лідер ОПЗЖ В. Медведчук, а Президент рф В. Путін привселюдно схвалив його 18 липня 2019 року в Санкт-Петербурзі. У ньому передбачено: визнання з боку України керівництва «ДНР» / «ЛНР» легітимними представниками населення ОРДЛО; усунення посередництва ФРН, Франції та ООН під час повернення ОРДЛО до складу України; надання згоди України в просуванні рішення про зняття санкцій із рф; легалізування окупаційних військ на території ОРДЛО під виглядом «миротворців» і / або «спільних патрулів» із «народною міліцією ОРДЛО». Уже в короткостроковій перспективі це призведе до втрати Україною міжнародної підтримки й припинення санкцій проти рф, уведених за наслідки збройної агресії в 2014–2019 роках, встановлення зовнішнього управління країною з боку рф, а в середньостроковій виникне реальна загроза розпаду держави.

Сценарій «Нав'язування «замороженого» конфлікту в Донбасі» можливий у разі готовності Росії припинити збройну агресію в обмін на згоду України визнати втрату Криму й ОРДЛО, а також підтримати повне скасування міжнародних санкцій. Тож статус і майбутнє ОРДЛО залишаються нерегульованими за наявності стійкої політично-адміністративної інтеграції з Росією, інтеграцію України в ЄС і НАТО буде заблоковано, а відносини між рф та Заходом – відновлено на довоєнних умовах. Шлях до двох менш імовірних сценаріїв пролягає через проміжний сценарій – «Зрив мирного процесу». Він припускає можливість нової агресії з боку Росії, яка в разі успіху приведе до миру на її умовах, а невдача підштовхне рф до ще більшої самоізоляції та конфронтації із Заходом або до кардинальних внутрішніх змін.

Сценарій «Зрив мирного процесу» полягав у тому, що якщо в процесі підготовки берлінської зустрічі в «нормандському форматі» або під час переговорів у рамках Тристоронньої контактної групи в Мінську Україна не прийме умов рф, Москва може перейти до активних силових заходів, супроводжуваних новим витком інформаційної війни, аби покласти вину за ескалацію конфлікту на Україну. Сценарій «Продовження конфлікту на виснаження та ізоляцію України» прогнозувати у разі невдачі з нав'язуванням Україні своїх умов шляхом переговорів і військового тиску Росія переведе конфлікт з Україною у формат постійної гонки озброєнь, військових провокацій та економічної блокади. Однак тривале протистояння з Україною буде лише елементом ширшого курсу керівництва рф на довготривалу конфронтацію з Заходом. Мета такого сценарію – добитися від Заходу визнання України «сферою інтересів рф» в обмін на зниження загрози повномасштабного конфлікту з Росією. Сценарій «Поступове врегулювання конфлікту на основі повної територіальної цілісності України». Відкриття такого сценарію цілком залежить від можливості повного перезавантаження влади в Росії і повернення країни на шлях побудови правової демократичної держави. Але імовірність такого сценарію навіть після 2024 року залишається найнижчою (Бурковський, 2020).

Аналітичний центр «Нова Європа» пропонував для суспільного ознайомлення такі сценарії урегулювання російсько-українського конфлікту на Донбасі: «Збереження статус-кво», «Замороження російсько-українського конфлікту», «Реінтеграція Донбасу на засадах децентралізації», «Автономізація / «Особливий статус» Донбасу (федералізація України)», «Військова операція України

з повернення окупованих територій», «Російський наступ (повномасштабне вторгнення в Україну)», «Вихід із Мінська», «Введення миротворчої місії на Донбасі» (8 сценаріїв, 2020).

Фахівець із великим досвідом у сфері міжнародних відносин, професор Перепелиця Г.М. в 2021 р. відверто публічно повідомив, що Україні лишається одне: визнати російсько-українську війну реальністю й бути готовою до широкомасштабної військової агресії рф будь-якої миті (Перепелиця, 2021).

З моменту обрання В. Зеленського президентом України у нього були і залишаються амбіції увійти в історію як людина, котра закінчила війну. Тому з перших днів президенства він ходив «колом», намагаючись домогтися змін у Мінських угодах, розробити нові сценарії припинення конфлікту, але повномасштабна військова агресія рф проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, метою якої є знищення держави Україна й усього українського народу, повністю «обнулила» попередні сценарії, формати, угоди, стратегії. Натомість появилася формула миру В. Зеленського із десяти пунктів, яку він озвучив 15 листопада 2022 р. на саміті «Групи двадцяти», який проходив в Індонезії на острові Балі. Президент наголосив на тому, що ця агресивна російська війна має закінчитися справедливо на основі Статуту ООН і міжнародного права, а не «абияк», і кожна країна світу має стати співтворцем миру. Очевидно, що словам росії довіряти неможливо, і не буде жодних «Мінськів – 3», щоб дати їй можливість перечекати, наростити сили, а потім розпочати нову серію терору та глобальної дестабілізації.

Формула миру від В. Зеленського складається із десяти пунктів, зокрема: радіаційна та ядерна безпека; продовольча безпека; енергетична безпека; звільнення всіх полонених і депортованих, виконання Статуту ООН і відновлення територіальної цілісності України та світового порядку; виведення російських військ і припинення бойових дій; справедливість, включаючи визнання світом спеціального трибуналу щодо злочину агресії росії проти України та створення міжнародного механізму для відшкодування всіх збитків, завданих цією війною; екоцид, потреба негайного захисту природи; недопущення ескалації; фіксація закінчення війни (Україна, 2022).

Висновки. Таким чином, дорога до миру в Україні починаючи з 2014 року була надзвичайно тернистою, не дивлячись на численні зусилля українських фахівців через набір стратегій, угод, різного роду форматів із залучення міжнародних партнерів, сценаріїв, і все заради вирішення конфлікту політико-дипломатичними методами (Krupenya, 2019). Ці механізми покладали занадто багато надій на Західну допомогу по досягненню миру, і шостий президент, перші два роки після обрання, перебував у такій миротворчій парадигмі, вважаючи, що будь-який народ не хоче війни та прагне миру. Більше того, відлуння трьох нищівних поразок українських збройних сил на Донбасі за попереднього верховного головнокомандувача стимулювало розробляти нові формати задля недопущення чергового кровопролиття. Неспровокована повномасштабна агресія рф проти України в 2022 р. повністю зруйнувала попередні миротворчі напрацювання. 24 лютого росія перетворила свою агресію проти України на найбільшу війну в Європі з часів Другої світової. В листопаді 2022 року була публічно озвучена формула миру В. Зеленського із десяти пунктів, за лекалами якої та завдяки героїзму та хоробрості українського народу, має закінчитися війна в Україні, а шостий президент України, Володимир Зеленський має увійти у історію як людина, котра закінчила війну!

Krupenya I., Tututchenko O. The road to peace: strategies, agreements, formats, scenarios and Zelensky's 10-point peace formula

The study is devoted to the analysis of strategies, agreements, formats, scenarios and formulas of peace, which were proposed by both national statesmen and the international community, security organizations, and analytical centers for the survival of the Ukrainian state.

The peacemaking efforts of V. Zelenskyi in the first two years of his presidency are demonstrated. The transformation of approaches to the resolution of the conflict from 2014 to 2022 was traced. The fact was established that Ukraine had to recognize the Russian-Ukrainian war as a reality on February 24, 2022.

V. Zelenskyi's ten-point peace formula, which aims to ensure the path to a just peace, is analyzed. The courage of the president to publicly state at the G20 summit that there is a set of solutions that need to be implemented and that needs to be done publicly, not behind the scenes, is noted. This aggressive Russian war should have ended justly, on the basis of the UN Charter, and Ukraine should not be offered compromises with conscience, sovereignty, territory and independence.

It is emphasized that the Russian-Ukrainian war is the largest in Europe since the Second World War, goes beyond the limits of a bilateral conflict and has a fundamental impact on the system of international relations in the security, economic, trade components and on regional and global processes as a whole.

Key words: Russian-Ukrainian war, diplomacy, Normandy format, Minsk agreements, "Yermak plan", war, peace, "Steinmeier formula", "Zelenskyi formula".

Література:

1. Оксана Забужко виступила перед Європарламентом. *Туктор медіа*. 2022: web-site. URL: <https://tyktor.media/novyny/oksana-zabuzhko-vystupyla-pered-ievroparlamentom/> (дата звернення: 01.01.2023).
2. Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». 2-е вид. Київ: Брайт Стар Паблішинг. 2016. 391 с.
3. Перепелиця Г.М. Дипломатія президента Зеленського в урегулюванні російсько-українського конфлікту на Донбасі. *Науковий щорічник «Україна дипломатична»*. Випуск XXII. 2021. С. 745–762.
4. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України від 26 серпня 2021 року № 448/2021. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*: web-site. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> (дата звернення: 01.01.2023).
5. Повний текст документів, ухвалених на переговорах в Мінську. *Український тиждень*. 2015: web-site. URL: <https://tyzhden.ua/povnyj-tekst-dokumentiv-ukhvalenykh-na-perehovorakh-v-minsku/> (дата звернення: 01.01.2023).
6. Горбулін В.П. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія. К. : НІСД, 2015. 474 с.
7. Чайковська В. Путін підписав указ про визнання РФ незалежності «ЛДНР». *DW*. 2022: web-site. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-pidpysav-ukaz-pro-vyznannia-rf-nezalezhnosti-dnr-i-lnr/a-60865101> (дата звернення: 01.01.2023).
8. Власюк О.С. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни : монографія. К. : НІСД, 2017. 304 с.
9. Дорош С. Що таке «формула Штайнмаєра». *BBC*. 2019: web-site. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49906993> (дата звернення: 01.01.2023).
10. Стець А. Про що домовилися учасники «нормандської четвірки» в Парижі. *ZAXID.NET*. 2019: web-site. URL: https://zaxid.net/normandska_zustrich_chetvirki_pro_shho_domovilisya_parizh_9_grudnya_2019_n1494334 (дата звернення: 01.01.2023).
11. Зеленський закликає долучитися до «нормандського» процесу Британію, Канаду та США. *Радіо Свобода*. 2021: web-site. URL: <https://web.archive.org/web/20210428031320/https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-normandskyi-format/31223342.html> (дата звернення: 01.01.2023).
12. Ukrainian leader calls for revamp of peace process to end Donbas war. *Financial Times*. 2021: web-site. URL: <https://web.archive.org/web/20210428025100/https://www.ft.com/content/ed40d675-16b3-4a35-a157-b9bf0078b507> (дата звернення: 01.01.2023).
13. Бурковський П. П'ять сценаріїв розвитку подій у Донбасі: чого очікувати від Росії, і як може вчинити Україна? *Дзеркало тижня*. 2020: web-site. URL: https://zn.ua/ukr/internal/p-yat-scenariyiv-rozvitku-podiy-u-donbasi-chogo-ochikuvati-vid-rosiyi-i-yak-mozhe-vchiniti-ukrayina-341575_.html (дата звернення: 01.01.2023).
14. 8 сценаріїв конфлікту на Донбасі: ризики, можливості та небезпеки. *Європейська правда*. 2020: web-site. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/03/25/7107962/> (дата звернення: 01.01.2023).
15. Україна завжди була лідером миротворчих зусиль; якщо Росія хоче закінчити цю війну, хай доведе це діями – виступ Президента України на саміті «Групи двадцяти». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 2022: web-site. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-zavzhdi-bula-liderom-mirotvorchih-zusil-yaksho-rosi-79141> (дата звернення: 01.01.2023).
16. Krupenya I. The Ukrainian crisis: a Test for the Rule of Law. Social and legal aspects of the development of civil society institutions: collective monograph. Part I. Warsaw: BMT Erida Sp.z o.o., 2019. P. 19–32.
17. Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся», 2017. 332 с.
18. Сиротенко А.М. Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України : монографія. К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського. 2020. 176 с.
19. Timothy Snyder. On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century. Tim Duggan Books: New York. 2017. 145 p.
20. Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. Tim Duggan Books: New York. 2018. 360 p.
21. Sim Tack. Five questions on western military support to Ukraine. *The Clingendael Spectator*. 2022: web-site. URL: <https://spectator.clingendael.org/en/publication/five-questions-western-military-support-ukraine> (дата звернення: 01.01.2023).

22. Ulrike Guérot, Hauke Ritz. Endspiel Europa. Warum das politische Projekt Europa gescheitert ist – und wie wir wieder davon träumen können. CPI – Clausen & Bosse, Leck: Frankfurt/Main. 2022. 260 p.
23. Гуменюк Б. Війна росії проти України: її вплив на регіональні та глобальні процеси. *Науковий щорічник «Україна дипломатична»*. Випуск XXIII. 2022. С. 18–30.
24. Гай-Нижник П. Війна за життя. *Науковий щорічник «Україна дипломатична»*. Випуск XXIII. 2022. С. 31–52

References:

1. Oksana Zabuzko vystupyla pered Evroparlamentom. [Oksana Zabuzhko spoke before the European Parliament]. (2022). *Tyktor media*: web-site. URL: <https://tyktor.media/novyny/oksanazabuzhkovystupyla-pered-ievroparlamentom/> [in Ukrainian].
2. Berezovetz, T. (2016). Aneksya: ostriv Krym. *Chroniky «hibrydnoi viiny»*. 2-e vyd. Kyiv: Brait Star Pablishynh. 391 s.
3. Perepelytsia, H.M. (2021). Dyplomatiya prezydenta Zelenskoho v urehulyvanni rosiisko-ukrainskoho konfliktu na Donbasi. [Volodymyr Zelenskyy's diplomacy in resolving the russian-ukrainian conflict in Donbas]. *Naukovyi shorichnyk «Ukraina dyplomatychna»*. Vypusk XXII. S. 745–762. [in Ukrainian].
4. Strategiya zovnishnyopolitychnoi diyalnosti Ukrainy vid 26 serpnia 2021 roku № 448/2021. [Strategy of foreign policy activity of Ukraine]. (2021). *Ofiziine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*: web-site. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017> [in Ukrainian].
5. Povnyi tekst dokumentiv, uchvalenykh na perehovorakh v Minsku. [The full text of the documents adopted at the negotiations in Minsk]. (2015). *Український тиждень*: web-site. URL: <https://tyzhden.ua/povnyj-tekst-dokumentiv-ukhvalenykh-na-perehovorakh-v-minsku/> [in Ukrainian].
6. Horbulin, V.P. (2015). Donbas i Krym: tsina povnennya : monohrafiya. K. : NISD, 2015. 474 s.
7. Chaikovska, V. (2022). Putin pidpysav ukaz pro vyznannya RF nezaleznosti «LDNR». [Putin signed a decree on the recognition of the independence of the Russian Federation “LDNR”]. *DW*: web-site. URL: <https://www.dw.com/uk/putin-pidpysav-ukaz-pro-vyznannia-rf-nezalezhnosti-dnr-i-lnr/a-60865101> [in Ukrainian].
8. Vlasyk, O.S. (2017). Kremliivska ahresiya proty Ukrainy: rozdumy v konteksti viiny: monohrafiya. K. : NISD. 304 s.
9. Dorosh, S. (2019). Shcho take “formula Shtainmaera”. [What is the “Steinmeier formula”]. *BBC*: web-site. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49906993> [in Ukrainian].
10. Stez, A. (2019). Pro shcho domovylysya uchasyky «normandskoi chetvirky» v Paryzi. [What the participants of the “normandy four” agreed on in Paris]. *ZAXID.NET*: web-site. URL: https://zaxid.net/normandska_zustrich_chetvirki_pro_shho_domovilisya_parizh_9_grudnya_2019_n1494334 [in Ukrainian].
11. Zelenskyi zaklykae doluchytysya do «normandskoho» prozesu Brytaniyu, Kanadu ta SSHA. (2021) [Zelensky calls on Britain, Canada and the USA to join the “Normandy” process]. *Radio Svoboda*: web-site. URL: <https://web.archive.org/web/20210428031320/https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-normandskyi-format/31223342.html> [in Ukrainian].
12. Ukrainian leader calls for revamp of peace process to end Donbas war. (2021). *Financial Times*: web-site. URL: <https://web.archive.org/web/20210428025100/https://www.ft.com/content/ed40d675-16b3-4a35-a157-b9bf0078b507> [in English].
13. Burkovskiy, P. (2020). Pyat szenariiv rozvytru podii u Donbasi: choho ochikuvaty vid Rosii, I yak moze vchynyty Ukraina? [Five scenarios of the development of events in Donbas: what to expect from Russia, and how can Ukraine act?]. *Dzerkalo tyznya*: web-site. URL: https://zn.ua/ukr/internal/p-yat-szenariyiv-rozvitku-podiy-u-donbasi-chogo-ochikuvati-vid-rosiyi-i-yak-mozhe-vchiniti-ukrayina-341575_.html [in Ukrainian].
14. 8 szenariiv konfliktu na Donbasi: ryzyky, mozlyvosti ta nebezpeky. [8 scenarios of the conflict in Donbas: risks, opportunities and dangers]. (2020). *Evropeiska pravda*: web-site. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/03/25/7107962/> [in Ukrainian].
15. Ukraina zavzdy bula liderom myrotvorchych zusyl; yaksho Rosiya chotche zakinchyty tsyu viinu, chai dovede tse diyamy – vystup Prezydenta Ukrainy na samiti «Hrupy dvadzyaty». [Ukraine has always been a leader in peacemaking efforts; if Russia wants to end this war, let it prove it with actions – the speech of the President of Ukraine at the “Group of 20” summit]. (2022). *Ofiziine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*: web-site. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-zavzhdi-bula-liderom-mirotvorchih-zusil-yaksho-rosi-79141> [in Ukrainian].
16. Krupenya, I. (2019). The Ukrainian crisis: a Test for the Rule of Law. Social and legal aspects of the development of civil society institutions: collective monograph. Part I. Warsaw: BMT Erida Sp.z o.o. P. 19–32. [in English].

17. Hai-Nyznyk, P.P. (2017). Rosiya proty Ukrainy (1990–2016 pp.): vid polityky shantazu i prymusu do viiny na pohlymannya ta sproby znyscennya. [Russia vs. Ukraine (1990–2016): from a policy of blackmail and coercion to a war of absorption and attempted destruction]. K.: «MP Lesya», 2017. 332 s. [in Ukrainian].
18. Syrotenko, A.M. (2020). Voenni aspekty protydii «hibrydnoi» ahresii: dosvid Ukrainy: monohrafiya. [Military aspects of countering “hybrid” aggression: the experience of Ukraine]. K. : NUOU im. Ivana Chernyachovskoho. 176 s. [in Ukrainian].
19. Timothy, Snyder. (2017). On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century. Tim Duggan Books: New York. 145 p. [in English].
20. Timothy, Snyder. (2018). The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. Tim Duggan Books: New York. 360 p. [in English].
21. Sim, Tack. (2022). Five questions on western military support to Ukraine. *The Clingendael Spectator*: web-site. URL: <https://spectator.clingendael.org/en/publication/five-questions-western-military-support-ukraine> [in English].
22. Ulrike Guérot, Hauke Ritz. Endspiel Europa. (2022). Warum das politische Projekt Europa gescheitert ist – und wie wir wieder davon träumen können. CPI – Clausen & Bosse, Leck: Frankfurt/Main. 260 p. [in German].
23. Humeniuk, B. (2022). Viina rosii proty Ukrainy: ii vplyv na rehionalni ta hlobalni protsesy. [Russia’s war against Ukraine and its impact on regional and global processes]. *Naukovyi shorichnyk «Ukraina dyplomatychna»*. Vypusk XXIII. S. 18–30 [in Ukrainian].
24. Hai-Nyzhny, P. (2022). Viina za zhuttya. [A war for life]. *Naukovyi shorichnyk «Ukraina dyplomatychna»*. Vypusk XXIII. S. 31–52. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.01.2023

Стаття рекомендована до друку 05.01.2023

ЧИННИКИ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ (НЕ)УЧАСТІ ГРОМАДЯН В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИБОРУ

Мущенко Я. О.,

аспірантка 1-го курсу

кафедри політології та міжнародних відносин

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-7207-4533

yana30779@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню чинників електоральної (не)участі громадян в контексті теорії раціонального вибору. Основну увагу автор звертає на змінні, які дають змогу обрахувати потенційну результативність голосування для конкретного виборця, що включають ймовірність вирішального голосу виборця, переваги від голосування, втрати від голосування. Автор наголошує на тому, що згідно з теорією раціонального вибору громадяни здійснюють прості калькуляції, щоб визначити, чи доцільно голосувати, враховуючи вищезазначені змінні. Відповідно до моделі раціонального вибору для переважної більшості громадян голосування є цілком нераціональним, оскільки вага одного голосу виборця – незначна, вигоди від голосування – мізерні, затрати – доволі значні. Однак більшість виборців витрачають ресурси, щоб з'явитися на виборчій дільниці в день голосування та віддати власний один голос за бажаного кандидата. В такому випадку виникає парадокс голосування та виявляються обмеження теорії раціонального вибору.

Автор зазначає, що науковою спільнотою було представлено декілька доповнень або варіацій теорії. Зокрема, серед них позитивне рішення голосувати пояснюється прагненням підтримати функціонування демократичних процесів; почуттям громадянського обов'язку; бажанням мінімізувати максимальні втрати; вірою у вирішальний голос виборця; мобілізаційними зусиллями політиків; мізерними затратами для виборця; переконанням, що обрахунки – недоцільні. Кожне доповнення характеризується як перевагами для розуміння електоральної поведінки в контексті теорії, так і недоліками, що часто зводяться до ігнорування основоположних змінних теорії та відведення психоемоційному чиннику винятково чільного місця.

Автор зазначає, що переоцінка першопочаткових значень теорії, а саме ймовірності того, що голос виборця стане вирішальним, та вартості витрачених ресурсів виборця, може призвести до цілковито нового трактування теорії та нових наукових результатів.

Ключові слова: модель раціонального вибору, електоральна участь, електоральна поведінка, вибори, голосування, змінні.

Актуальність теми дослідження. Електоральна поведінка та електоральна (не)участь перебувають в полі зору дослідників від початку розвитку демократичних систем та виборчого процесу. Однак, питання мотивації, причин та чинників (не) голосування громадян залишається відкритим. Відповідно, складно прогнозувати, якою буде наступна явка виборців, та як мотивувати електорат брати участь в голосуванні і чи взагалі це потрібно. Дані запитання – неочевидні та вимагають комплексного розуміння електоральної поведінки й подальших наукових розвідок. У цьому дослідженні ми хочемо поглянути на рішення виборців з перспективи моделі раціонального вибору. Ми прагнемо визначити, чи можливо обрахувати рішення голосувати або утриматися з точки зору раціонального вибору. Очевидно, неможливо відповісти на це запитання без розуміння факторів, які впливають на голосування. Ми вирішили дослідити це питання, оскільки багато дослідників виказують своє незадоволення обмеженістю теорії раціонального вибору. Голосування – це дійсно парадокс і було здійснено достатньо спроб, які намагалися його вирішити, проте успішність цих спроб залишається під сумнівом. Власне, дослідження моделі раціонального вибору та її варіацій дозволить зробити висновок про її актуальність і валідність, а також розглянути мотивацію виборців, явище абсентеїзму та електоральну поведінку загалом під іншим кутом.

Джерельною базою для нашого дослідження стали статті, публікації та дослідження Е. Даунса, В. Райкера, П. Ордершука, Дж. Фереджон і М. Фіорини, К. Уланер, Р. Ніемі, Б. Барі, Дж. Альдріха, Д. Гріна, І. Шапіро та ін. Вищезгадані науковці досліджували економічну теорію демократії, теорію обрахунку доцільності голосування, особливості політичної та електоральної участі, характеристику й тактику виборів, соціологічну теорію демократії, компоненти, що впливають на явку виборців, переваги та недоліки теорії раціонального вибору.

Мета публікації – дослідити чинники, що формують рішення громадян (не) голосувати, в контексті теорії раціонального вибору.

У цій статті ми звертаємося до, здавалося б, простого запитання, а саме: що змушує людей приймати рішення голосувати або не голосувати? Як впливає з висновків даного дослідження, відповідь може бути не такою простою, як запитання. Варто розпочати із простої моделі, теорії раціонального вибору. Відповідно до неї, громадяни вирішують голосувати або ні через прості підрахунки. Громадяни вирішують йти на вибори, якщо, на їхній погляд, вигоди (переваги) є більшими, аніж витрати; якщо ж навпаки – витрати є вищими, ніж переваги, вони приймають рішення не голосувати.

Модель підрахунку (доцільності) голосування вперше розробив Е. Даунс (1957) і далі розвивали В. Райкер та П. Ордершук. Згідно з цією моделлю, виборець повинен підрахувати очікувані переваги від голосування. Для того, щоб це зробити, виборець має визначити, що він потенційно отримає, голосуючи, або ні. Це означає, що в простому випадку голосування за мажоритарною системою тільки з двома кандидатами, він повинен визначити, чи є для нього різниця, якого кандидата оберуть: А або В. Якщо різниці немає, потенційні вигоди анулюються. Чим більша вага обраного кандидата для конкретного виборця, тим більші переваги голосування.

Раціональний індивід має запитати, які шанси, що його голос стане вирішальним в питанні виграшу/програшу бажаного кандидата. Якщо кандидат, якому виборець надає перевагу точно виграє, очікувані переваги голосування мінімальні, оскільки кандидат перемаже незалежно від його голосу. Якщо кандидат точно програє, то логіка аналогічна: результат виборів залишиться таким же, незважаючи на те, чи проголосує виборець, а тому очікувані переваги від голосування знову ж таки нульові (Downs, 1957; Riker, 1968).

Раціональний індивід мусить, таким чином, визначити можливість того, що його голос стане вирішальним, тобто, що голос саме цього виборця визначить, чи його кандидат виграє або програє. Уявімо голосування за мажоритарною системою зі 100 000 виборців та двома кандидатами. Якщо індивід міркує, що 70 000 виборців (окрім нього) проголосують, то він би мав припустити можливість, що кандидат А і кандидат В отримають по 35 000 голосів кожен. В такому разі, саме його голос вирішить, який кандидат виграє.

Наскільки висока така можливість? Це залежить від двох факторів. По-перше, це кількість виборців (розмір електорату). Ймовірність рівності голосів набагато вища, якщо виборців тільки 1 000, ніж якщо їх 100 000. По-друге, конкуренція між кандидатами. Чим ближча гонка між двома кандидатами, тим вища ймовірність вирішального голосу виборця. Але якими б близькими не були перегони, вирішальність голосу виборця дуже низька, якщо електорат значний за розмірами. У вищенаведеному прикладі з 70 000 виборців, навіть за умови близької гонки, шанс обох кандидатів отримати точно однакову кількість голосів достатньо низький.

У теорії раціонального вибору очікувані переваги голосування дорівнюють перевагам ($B - benefits$), які виборець отримує від виграшу бажаного кандидата, аніж програшу, помножено на ймовірність ($P - probability$) вирішального голосу. Вважається, що очікувані вигоди надзвичайно низькі, оскільки ймовірність вирішальності голосу конкретного індивіда абсолютно незначна.

Підраховавши очікувані переваги голосування, раціональний індивід оцінить витрати ($C - costs$). Такі витрати виступають переважно альтернативними витратами. Вони відображають час, щоб зареєструватися, піти на виборчу дільницю, промаркувати бюлетень, і так само час, щоб отримати та засвоїти інформацію про кандидатів і визначити, якому кандидатові віддати перевагу. Оскільки час – дефіцитний ресурс, не голосування дозволяє виборцю займатися чимось інакшим (включаючи просто відпочинок) (Downs, 1957).

Стандартний висновок із застосування такої моделі – на виборах із значним числом виборців раціональні громадяни вирішують не голосувати. Втрати від голосування доволі незначні, проте очікувані переваги очевидно набагато менші для практично кожного виборця, через крихітну ймовірність вирішального голосу конкретного окремо взятого виборця.

Проте, на жаль для теорії, багато людей все ж голосують. Фактично значна більшість громадян голосує на найбільш важливих виборах, де електорат надзвичайно великий і можливість вирішального голосу є мізерною. Таким чином, видається, що обрахунки (доцільності) голосування за теорією раціонального вибору не працюють. Чи це означає, що дана модель помилкова і має бути відкинута, як повністю непридатна? Чи вона повинна бути доповнена, щоб забезпечити більш переконливе

пояснення електоральної поведінки? Чи ця модель, в своїй простій або складнішій формі, валідна і залишається корисною, навіть якщо не може повністю спрогнозувати/пояснити вибір громадян (не) голосувати?

Для того, щоб відповісти на ці запитання, потрібно оглянути поправки або доповнення до цієї моделі, які були запропоновані теоретиками раціонального вибору. Отож, існує близько семи основних доповнень або ж варіацій цієї моделі, відповідно до яких громадяни можуть голосувати у таких випадках: 1) щоб підтримати демократію; 2) через почуття обов'язку; 3) тому що вони несхильні до ризику і не воліють жалкувати, що їхній кандидат програв через втрату одного (їхнього) голосу; 4) тому що вони міркують, що інші громадяни не голосуватимуть, а тому їхній голос стане вирішальним; 5) тому що групи лідерів та політиків спрощують голосування для громадян (мобілізаційні зусилля влади); 6) тому що втрати від голосування є практично мізерними; 7) тому що вони вважають раціональним не обраховувати переваги та витрати, коли обидва значення є незначними.

Перша поправка була запропонована Е. Даунсом (1957), який стверджує, що раціональний індивід вирішує голосувати для того, щоб запобігти занепаду демократії. Виборці міркують, що всі інші співгромадяни пройдуть через однакові підрахунки вигод/втрат і дійдуть до висновку, що раціональним рішенням буде утриматися. Проте коли ніхто не голосує, демократія під загрозою, натомість, голосуючи, виборці отримують тільки переваги від існування демократії і мають довготривалий інтерес в підтримці демократичних процесів. Як наслідок, виборці готові понести втрати від голосування для того, щоб убезпечитися від потенційного краху демократичного режиму (Downs, 1957; Rae, 1971).

Як зазначають критики теорії Е. Даунса, така поправка не може врятувати теорію. Фактом є те, що один бюлетень не може здійснити вагомий внесок в підтримку або занепад демократії, так само як єдиний голос не може визначити результат виборів. Раціональний громадянин має обрахувати очікувані переваги, що тягне за собою множення довготермінових переваг від підтримки демократії на ймовірність вирішального голосу виборця у вижванні демократії. Оскільки остання можливість є дуже незначною, очікувані вигоди є малоймовірними і виборці вирішують не голосувати (Riker, 1968).

Це не означає, що підтримка демократії не є головним стимулом для акту голосування для багатьох людей. Швидше, така мотивація не узгоджується з підходом раціонального вибору, який має на увазі, що індивід обраховує переваги і втрати від власної конкретної дії, а не для всього суспільства. Якщо ми припускаємо, що люди голосують, щоб зберегти демократію, нам доведеться висновувати, що їхня поведінка не відповідає прогнозам теорії раціонального вибору.

Друга правка розроблена В. Райкером та П. Ордершуком (1968). Дослідники стверджують, що громадяни можуть також отримувати психо-емоційне задоволення від акту голосування: сатисфакція від дотримання етики голосування чи підтвердження вірності політичній системі, утвердження партійної переваги або ж підтвердження чієїсь ефективності в політичній системі, так само як втіха від походу на виборчу дільницю і самостійно прийнятого рішення, за кого голосувати. Науковці позначають таку сатисфакцію – D (duty), громадянським обов'язком (Riker, 1968).

З цієї точки зору, із голосуванням асоціюються два види переваг: інвестиційні (інструментальні) та споживчі. Інвестиційні вигоди пов'язані із наслідками виборів: вони полягають в різниці переваг, який індивід одержує, в разі виграшу кандидата А, на противагу кандидатів В. Інвестиційні переваги є можливими через вирішальний голос виборця. Споживчі переваги – відчуття задоволення внаслідок виконання громадянського обов'язку – не є обумовленими: виборець відчувається задоволеним, коли він голосує, незалежно від результатів виборів. Він використовує голосування у власних цілях та задля особистих вигод.

У своїй моделі Е. Даунс розмірковує щодо мети, яку переслідують громадяни: «Політична функція виборів у демократії полягає у виборі уряду. Тому раціональна поведінка у зв'язку з виборами – це поведінка, орієнтована винятково на цю мету, але аж ніяк не на іншу». Він зробив виняток до цього правила далі в своїх дослідженнях, коли зазначив, що громадяни голосуватимуть для того, щоб підтримати демократію. Е. Даунс, проте, був послідовним в його небажанні вдаватися до соціальних або психологічних мотивів, якими керуються виборці (Downs, 1957).

На думку багатьох критиків, теорію не можна зберегти суто через додавання почуття обов'язку як пояснювальної змінної. Більш продуктивним вважається тлумачення морального задоволення через виконання громадянського обов'язку як фактор, що виходить за межі теорії раціонального вибору. Підсумовуючи, той факт, що деякі люди голосують з почуття громадянського обов'язку, не підтримує чи спростовує теорію, оскільки ядром раціонального вибору мають бути інвестиційні, а не споживчі переваги (Blais, 2020).

Існують дві можливості розуміння теорії раціонального вибору із D-змінною: перший – вся теорія полягає в D аспекті, а тому на рішення здійснити акт голосування майже не впливають В, Р та С змінні. Проте відповіддю критиків є те, що почуття обов'язку має бути інкорпорованим в альтернативні школи мислення. Доволі сумнівно, чи припущення, що люди голосують, виходячи з почуття

відповідальності, підтверджує раціональний вибір більше, ніж інші інтерпретації. Якщо все зав'язується на D змінній, нам слід висновувати, що модель раціонального вибору є не дуже допоміжною.

Другою можливістю є те, що люди голосують на основі кожної змінної: B, P, C, і D. Такі дослідження підтверджують валідність теорії раціонального вибору. Іншими словами, раціональний вибір не виключає наявності психо-емоційної змінної, проте такі змінні не можуть використовуватися як стверджувальний доказ моделі. Вирішальною перевіркою є те, чи B, P та C мають значення.

Дж. Фереджон і М. Фіорина зробити третю спробу вдосконалити або навіть реанімувати теорію. Вони стверджують, що ми повинні розмежовувати процес прийняття рішення в умовах ризику і процес прийняття рішення в умовах непевності. Щодо ризиків – до уваги беруть ймовірності різних результатів або наслідків; розглядаючи непевність, – такі ймовірності неznані і непізнавані. Дж. Фереджон і М. Фіорина досліджують одну конкретну процедуру, критерій мінімаксних втрат (minimax regrets criterion), згідно з яким індивід підраховує жаль (втрати), асоційовані з різними результатами, не оцінюючи ймовірності цих результатів, і обирає опцію, яка мінімізує жаль (втрати) (Ferejohn, 1974).

Суб'єкт мінімаксних втрат, таким чином, запитує себе, наскільки сильно він жалкуватиме, якщо, з одного боку, він проголосує і його голос не стане вирішальним, а з іншого боку, якщо він не проголосує і його бажаний кандидат програє через один голос. Якщо перша втрата більша, аніж друга, громадянин вирішує голосувати. Ця процедура скорочує змінну P із підрахунків (доцільності) голосування. Оскільки P не може бути відомою, індивід не бере її до уваги. Він голосує, якщо B вищі, ніж C і утримується, якщо навпаки. Значна перевага процедури мінімаксних втрат полягає в тому, що вона передбачає явку виборців більше, аніж правило максимально очікуваної вигоди.

Проте існують два основні критичні погляди на цю інтерпретацію. Перший стосується припущень про P змінну. Критики теорії наголошують, що хоча може виявитися перебільшено складно обрахувати справжню вагу P, для раціонального громадянина доволі просто визначити, що при великому розмірі електорату, ймовірність його вирішального голосу наближена до нуля. Такий індивід здатний грубо оцінити значення P, і таким чином застосувати модель очікуваних вигод (Aldrich, 1993).

Друга група критиків стверджує, що мінімаксна стратегія призводить до дивакуватої поведінки. Уявімо, 10 кандидатів балотуються на виборчому окрузі. Відповідно до цієї теорії, індивід повинен передбачити найгірший сценарій, за якого кандидат, який подобається найменше, перемагає, не беручи до уваги ймовірність перемоги бажаного кандидата, і голосує, якщо такий жаль переважає затрати на голосування. Таким чином, присутність екстремістського кандидата суттєво збільшить явку, незалежно від рівня підтримки, який він отримує.

Теорія мінімаксного жалю (втрат) не виглядає задовільним вирішенням проблеми парадоксу голосування. Дж. Фереджон та М. Фіорина, проте, підняли важливе питання про те, що ж вважати раціональним обрахунком. Стандартним припущенням в літературі є те, що раціональний громадянин намагається максимізувати очікувану вигоду, і тому множить B на P. Чи ймовірно, що люди не прагнуть максимізувати, що вони просто намагаються задовольнитися? Що нам думати про індивіда, який обраховує значення B та P, і надає ваги обом в своєму рішенні голосувати або ні? Варто вважати таку людину раціональною чи ірраціональною? Отож, якщо модель Дж. Фереджона та М. Фіорини не вирішує проблему, необхідно розглянути інші підходи.

Четверте потенційне вирішення парадоксу голосування є теоретико-ігровий підхід. Обґрунтування полягає в наступному: якби раціональний виборець схилився до рішення не голосувати, тому що вага його голосу занадто незначна для того, щоб вплинути на результат, і всі інші виборці були б раціональними, ніхто б не голосував. Отож, чим більша кількість виборців, які, як очікується, раціонально утримаються, тим раціональніше голосувати для окремого виборця (Barry, 1988).

Такий підхід підіймає питання, що P може бути не такою мізерною, як першопочатково припустилося, якщо ми візьмемо до уваги той факт, що багато громадян пройдуть через такі ж судження. Відповідно до припущень дослідників, деякі рівноцінні рішення тягнуть за собою суттєву явку. Навіть якщо аргумент видається не зовсім переконливим, він доносить важливе повідомлення. Ми не повинні сприймати як належне, що змінна P обраховується всіма виборцями як вкрай мізерна. Також не варто викреслювати можливість того, що деякі люди голосують, оскільки вони переоцінюють ймовірність вирішальності їхнього голосу.

П'ятий підхід, задля доповнення теорії раціонального вибору, полягає в зсуві фокусу від індивідуального громадянина до політиків і/або лідерів груп. Політики намагаються мобілізувати виборців і зробити їхнє голосування якнайпростішим, зменшуючи втрати від самого голосування. К. Уланер презентує базову модель, в якій політики і групові лідери укладають угоди, під час яких останні обіцяють посилення підтримки з боку групи, а перші (виборці) роблять ставки на позиції, сприятливі для інтересів групи (Uhlauer, 1989).

Проблема цього підходу полягає в тому, що неясно, чому для окремого індивіда голосування стає раціональним. Дійсно, політики і лідери груп можуть зменшити затрати голосування і навіть

збільшити потенційні вигоди. Питанням, проте, залишається, що Р є незначним і що очікувані вигоди не переважають витрати.

Шоста поправка зводиться до того, що стверджує, що витрати на голосування є практично нульовими. Цей аргумент був висунутий Р. Ніемі, який наголошує на двох аспектах. По-перше, витрати на голосування, принаймні на національних виборах, є надзвичайно низькими. Насправді, виборчі витрачають незначний проміжок часу, щоб проголосувати; і оскільки йдеться переважно про вільний час, багато людей мають погодитися з доволі низькими альтернативними витратами і отриманням потенційних нееквівалентно значних переваг (Niemi, 1992).

Хоча складно знайти підтвердження для цього підходу, Річард Ніемі ймовірно має рацію, коли стверджує, що витрати від голосування конкретно в день виборів є дуже незначним. Проте він помиляється, якщо врахувати час та зусилля, що спрямовані на отримання інформації, щоб вирішити, кому ж віддати свій голос. І, що найбільш важливо, якими б незначними не були витрати, вони навряд чи будуть меншими, ніж отримані вигоди. Однак що, якщо люди взагалі не бачать витрат в прийнятті рішення як голосувати і способі доїзду до виборчих дільниць? Тому надзвичайно важливо визначити, чи громадяни відчують витрати зусиль та часу. Дослідники вже натякали, що люди голосують тому, що вони переоцінюють змінну Р. Іншою ймовірністю є те, що вони голосують тому, що недооцінюють С-змінну.

Другим аргументом Р. Ніемі є те, що ми повинні враховувати ціну не голосування. Дослідник має на увазі психологічну ціну заперечення («ні»), коли хтось запитує, чи ти голосував(-ла). Але чому взагалі йдеться про психологічну вартість визнання утримання? Можливо тому, що хтось відчуває більший обов'язок проголосувати. Хоча дослідник прагне розмежувати сатисфакцію від самого почуття обов'язку (D), різниця ледве зрозуміла. Якщо комусь не вдається виконати власний громадянський обов'язок, хіба не слід почуватися винним; водночас, чи слід нам відчувати гордість і задоволення, якщо ми проголосували? (Niemi, 1992).

Р. Ніемі також підіймає проблему соціального тиску. Якщо хтось хоче уникнути збентеження від визнання акту не голосування, це, ймовірно, тому, що він сприймає голосування як соціальну норму, яка, як очікується родичами та друзями, має бути дотримана. Існування соціального тиску визначає те, що багато людей вважають, що правильно – голосувати, неправильно – ухилитися; і такі міркування витікають із точки зору, що голосування це – обов'язок кожного громадянина. Звісно, може бути, що сам індивід не вважає, що це його обов'язок, але він знає, що більшість членів спільноти вважають саме так. Тоді він може висновувати, що його репутація постраждає, якщо він не проголосує і вирішить, що це тільки в його інтересах – прийти на виборчу дільницю.

Це доволі цікава гіпотеза, яка ще має бути доведена, що люди дійсно втягнуті в такі складні розмірковування. На думку критиків гіпотези, така психічно-емоційна складова може відповідати перспективні раціонального вибору, але очевидно те, що цієї складової недостатньо, щоб підтвердити модель. Іншими словами, потрібно ще довести, що стурбованість про репутацію переважає першопочатковий імпульс утриматися через очікувані альтернативні переваги і витрати. Рішення про (доцільність) голосування повинно хоча б частково залежати від В, Р та С.

Залишається остання поправка до цієї моделі, яку варто розглянути в цьому дослідженні. Вона вперше була запропонована Б. Барі і переосмислена Дж. Альдріхом. Аргумент доволі простий – існує ймовірність, що витрати і переваги голосування є такими незначними, що навіть не вартує бути раціональним щодо цього. Така позиція викриває обмеження моделі раціонального вибору, адже теорія не може пояснити, чому так багато людей все таки голосують. Одночасно, цей підхід надає аргументи, що немає сенсу стверджувати, що модель раціонального вибору є незастосовною – вона може бути цілком придатною для інших видів поведінки, де витрати і вигоди є вищими (Barry, 1988; Aldrich, 1993).

Д. Грін і І. Шапіро критикують цю точку зору з двох позицій. Передусім, науковці описують два важливих кейси. Перший пов'язаний із 100 000 афро-американців, які пройшли через приниження та виборчий податок на Півдні Джима Кроу, проте все ж голосували на національних виборах 1950-х рр., а тому ціна голосування не може сприйматися як низька. Це не зовсім переконливе заперечення, оскільки цей феномен пояснюється як вибір голосувати або ні у відкритих демократичних системах. З іншого боку, навіть демократичні режими можуть мати вразливі, незахищені верстви населення, де рішення голосувати передбачає значні витрати. Раціональна теорія може застосовуватися до всіх феноменів, включаючи голосування, проте варто враховувати різницю в значеннях. Раціональний вибір буде менш помітним або застосовним, якщо йдеться про низькі ставки (Green, 1996).

Таким чином, існує декілька спроб вирішити або пояснити парадокс голосування (деякі з них є доволі абстрактними). Ми дослідили як переваги, так і обмеження практично кожної з цих спроб. Ця дискусія призводить до двох основних спостережень. По-перше, більшість розглянутих доповнень містять психо-емоційний елемент (певний вид сатисфакції виборця). Деякі дослідники вважають, що немає нічого поганого у використанні споживчих переваг, проте більш розважливим рішенням буде

зосередитися на основних елементах моделі і визначити, чи впливають вони на рішення громадян голосувати.

Окрім того, ми повинні пам'ятати, що в рамках раціональної моделі, саме сприйняття окремого індивіда має значення. Більшість науковців сприймають як належне, що P (ймовірність вирішального голосу) – надзвичайно мізерна, а C (зусилля, час, витрати на голосування) – набагато вищі. Проте існує доволі небагато доказів, як люди насправді сприймають можливість того, що їхній голос стане вирішальним та власні витрати на голосування. Якщо P – недооцінена і/або C – переоцінені, тоді цілком можливо, що голосувати – доволі раціонально. Ця гіпотеза потребує додаткових наукових розвідок, особливо, що стосується її екстраполяції на українське електоральне середовище.

Mushchenko Ya. Factors of Electoral (Non) Participation of Citizens in the Context of Rational Choice Theory

The article is devoted to the study of the factors of electoral (non)participation of citizens in the context of the theory of rational choice. The author pays the main attention to the variables that make it possible to calculate the potential effectiveness of voting for a particular citizen, including the probability of the decisive vote, benefits from voting, and losses from voting. The author emphasizes that, according to the theory of rational choice, citizens make simple calculations to determine whether it is appropriate to vote, taking into account the abovementioned variables. According to the model of rational choice, for the vast majority of citizens, voting is completely irrational, since the weight of one vote is insignificant, the benefits of voting are negligible, and the costs are quite significant. However, most voters spend the resources to show up at the polling station on polling day and cast their own single vote for their preferred candidate. In this case, the paradox of voting arises and the limitations of the theory of rational choice are revealed.

The author highlights that several additions or variations of the theory have been presented by the scientific community. In particular, among them, the positive decision to vote is explained by the desire to support the functioning of democratic processes; a sense of civic duty; a desire to minimize maximum losses; faith in the decisive vote; mobilization efforts of politicians; minimal expenses for the voter; a conviction that calculations are impractical. Each amendment is characterized by both advantages for understanding electoral behavior in the context of the theory, and disadvantages, which often come down to ignoring the fundamental variables of the theory and giving the psycho-emotional factor an exceptionally prominent place.

The author points out that a reassessment of the initial values of the theory, namely the probability that the single vote will become decisive and the cost of the spent voter's resources, can lead to a completely new interpretation of the theory and scientific results.

Key words: rational choice model, electoral participation, electoral behavior, elections, voting, variables.

Література:

1. Aldrich J. H. Rational choice and turnout. *American Journal of Political Science*. 1993. Vol. 37, P. 246–278.
2. Barry B. *Sociologists, Economists and Democracy*. University of Chicago Press; revised edition, 1988. 212 p.
3. Blais A. *The Motivation to Vote: Explaining Electoral Participation*. Vancouver: University of British Columbia Press, 2020. 156 p.
4. Downs A. *An economic theory of democracy*. NY: Harper and Row, 1957. 320 p.
5. Ferejohn J., Fiorina M. The Paradox of Not Voting: A Decision Theoretic Analysis. *The American political science review*. 1974. Vol. 68 (2), P. 525–536.
6. Green D. P., Shapiro I. *Pathologies of rational choice theory: A critique of applications in political science*. New Haven, CT: Yale University Press, 1996. 254 p.
7. Niemi R. G., Whitten G., Franklin M. N. Constituency characteristics, individual characteristics, and tactical voting in the 1987 British general election. *British Journal of Political Science*. 1992. Vol. 22, P. 229–254.
8. Rae D. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven, CT: Yale University Press, (1967) 1971. 203 p.
9. Riker W., Ordeshook P. A theory of the calculus of voting. *American Political Science Review*. 1968. Vol. 62, P. 25–43.

10. Uhlaner C., Cain B., Kiewiet D. Political participation of ethnic minorities in the 1980s. *Political Behavior*. 1989. Vol, 11, P. 195–231.

References:

1. Aldrich, J. H. (1993). Rational Choice and Turnout. *American Journal of Political Science*, 37, 246–278.
2. Barry, B. (1988). *Sociologists, Economists and Democracy*. University of Chicago Press; revised edition, 212.
3. Blais, A. (2020). *The Motivation to Vote: Explaining Electoral Participation*. Vancouver: University of British Columbia Press, 156.
4. Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. NY: Harper and Row, 320.
5. Ferejohn, J. & Fiorina, M. (1974). The Paradox of Not Voting: A Decision Theoretic Analysis. *The American political science review*, 68 (2), 525–536.
6. Green, D. P. & Shapiro, I. (1996). *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*. New Haven, CT: Yale University Press, 254.
7. Niemi, R. G., Whitten G. & Franklin, M. N. (1992). Constituency Characteristics, Individual Characteristics, and Tactical Voting in the 1987 British General Election. *British Journal of Political Science*, 22, 229–254.
8. Rae, D. ([1967] 1971). *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven, CT: Yale University Press, 203.
9. Riker, W. & Ordeshook, P. (1968). A Theory of the Calculus of Voting. *American Political Science Review*, 62, 25–43.
10. Uhlaner, C., Cain, B. & Kiewiet, D. (1989). Political Participation of Ethnic Minorities in the 1980s. *Political Behavior*, 11, 195–231.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 06.04.2023

МОДЕЛЬ ПАРЛАМЕНТУ В УМОВАХ ВІЙНИ: ФОРМАТ КОЛАБОРАЦІЇ

Сичова А. О.,
*кандидат політичних наук,
докторант кафедри політології
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
ORCID ID 0000-0002-0273-8469
fatpopprof@ukr.net*

У статті розглядається можливість трансформації законодавчих структур на інтерактивний майданчик спільних дій за участю ключових стейкхолдерів на час воєнного стану на прикладі Верховної Ради України 2022. Колабораційний формат подається як альтернативний підхід інструментального партнерства, що дозволяє залучити суб'єктів різних рівнів та установ. Авторкою пропонується структура воєнного парламенту на основі трьох індикаторів, а саме: загального системного контексту, специфіки режиму управління та динаміки співпраці. Перший індикатор ґрунтується на визначенні критеріїв відбору ключових учасників, а також погодженні правил участі та підзвітності на майданчику спільних дій. При цьому обсяг повноважень суб'єктів колаборації може вар'юватися залежно від компетентностей залучених стейкхолдерів. Другий індикатор відіграє роль маркера процедурної легітимності, впливаючи на ступінь узгодженості політики та ухвалення рішень, тоді як третій чинник означає готовність учасників підтримувати спільні політичні рішення незалежно від рівня їхнього узгодження з особистими політичними перевагами гравців. У тексті статті дослідниця розбиває загальну структуру інтегрованого управління на окремі управлінські блоки, виходячи з особливостей українського парламенту та функціоналу, затвердженого Регламентом ВРУ. Паралельно зі скороченням деяких підрозділів, пропонується запровадження двох додаткових блоків: швидкого реагування та громадянського контролю як доцільних на час воєнного стану. Окрім структури, авторка прописує низку змін у парламентських процедурах і поведінкових патернах серед депутатів. Незважаючи на потенційні переваги, дослідниця зазначає, що колабораційний формат співпраці має низку недоліків, а саме: невизначеним залишається вплив спільних результатів на процедурну легітимність ухвалених рішень, а також принцип визначення особистого внеску кожним із залучених стейкхолдерів. Варто було б врахувати наявні мережеві зв'язки між політичними акторами українського парламенту для прорахунку потенційних ризиків переходу до інтерактивного простору дій.

Ключові слова: колаборація, інтерактивний майданчик, спільні дії, воєнний парламент, воєнний час, Верховна Рада України.

В останні роки однією з глобальних тенденцій став пошук нових систем управління та розв'язання нагальних проблем через транскордонні інтерактивні майданчики у таких секторах як екологічна політика, енергетична безпека та вирішення військових конфліктів (Ansell & Gash, 2018; Fung, 2006). В основі альтернативних підходів лежить принцип спільних дій, або колабораційний формат, який акцентує увагу на інструментах партнерства та максимальній залученості ключових стейкхолдерів у процес ухвалення рішень та пострезультативну відповідальність. На думку К. Емерсона та Т. Набатчі, такі системи управління містять «процеси та структури ухвалення рішень щодо державної політики, які конструктивно залучають зацікавлені сторони з державних установ і різних рівнів публічної, приватної та цивільної сфер» (Emerson & Nabatchi, 2012), передбачаючи транскордонну співпрацю між автономними учасниками, які мають об'єднатися для досягнення узгодженої колективної мети. Відповідно, колабораційний формат з'єднує вертикальні та горизонтальні рівні управління, функціонально та рівномірно розподіляючи повноваження, владу та підзвітність між

учасниками, для вирішення комплексних проблем. Означений підхід застосовується не лише у контексті транснаціональних питань, а й в аспекті налагодження внутрішньої політичної діяльності, якщо попередній формат дій є безрезультатним або не відповідає вимогам часу. Колабораційний формат управління потенційно може бути застосований як структурний елемент механізму спільних дій українського парламенту на час війни.

Аналіз публікацій. Режими спільного управління по суті кидають виклик ідеї ієрархічності і функціональній роздільності провладних інституцій, які зустрічаються в традиційних системах. Хоча концепт колаборації інтуїтивно зрозумілий, його реалізація та фактичні результати залишаються невизначеними. Так, Е. Конрад виявив розрив між риторикою співпраці та звітністю у межах спільного розв'язання проблем (Conrad et al., 2011), тоді як К. Анселл та А. Геш підкреслюють потенційні негативні результати такої співпраці (Ansell & Gash, 2018).

Дефіцитним також є розуміння впливу колабораційного формату управління на легітимність. Концепція легітимності пов'язана з правомірністю владних суб'єктів та мотивацією зацікавлених учасників узгоджуватися з відповідними політичними рішеннями, сприяючи їхній імплементації. У пошуках емпіричних визначень концепція легітимності часто охоплюється різними типами політичної залученості (Kyselá et al., 2019), акторами (Fung, 2006), процедурами (PytlinkZillig et al., 2018) і підзвітністю рішень (Schmidt, 2013). Незважаючи на центральну роль легітимності в дослідженнях публічного управління, знання про те, як саме режими спільного управління впливають на показники легітимності, залишаються у зародковому стані. До того ж, академічні дослідження потребують подальшого емпіричного фокусу на зв'язку між інституційним дизайном режимів спільного управління та очікуваними результатами на кшталт робіт В. Адгера (Adger & Jordan, 2009), А. Даттерера (Dutterer & Margerum, 2015) та ін.

А. Фунг також робив спроби спроекувати колабораційний майданчик управління через три аспекти: масштаб співпраці, критерії підзвітності та обсяг повноважень. Перший аспект стосувався чинників відбору учасників і визначав правила входу/виходу зі спільної платформи дій. Зокрема, дослідник наголошував на восьми видах залучення, від експертів-адміністраторів до широкої громадськості. У даному контексті інклюзія визначається як ключова умова створення спільних установок у суперечливих політичних питаннях (Beyers & Arras, 2020; Reed et al., 2018). Залучення зацікавлених сторін до процесу прийняття рішень покращує вирішення суперечливих питань та сприяє високому рівню легітимності.

Другий аспект зачіпає проблему підзвітності учасників колабораційного майданчика (урядовці вищого рівня, зацікавлені організації, громадськість, тощо). Цей аспект особливо важливий у режимах спільного управління, оскільки передбачає потенційну напругу між учасниками у межах форуму співпраці та стейкхолдерами, які опосередковано залучені до нього. Фактично мова йде про «дворівневі» ігри, оскільки узгодження алгоритму дій відбувається одночасно на кількох аренах (Brand et al., 2020). Зазвичай учасники інтерактивних просторів співробітництва повинні не лише взаємодіяти з іншими гравцями майданчика, але й захищати інтереси групи або структури, яку вони представляють. Ця напруга (Nilsson & Lundmark, 2020) потенційно впливає на сприйняття легітимності колаборації.

Третій аспект охоплює повноваження форуму співпраці та його вплив на процес формування політики, який може коливатися від надання консультацій до широкої матеріальної підтримки. Тож, повноваження, надані колабораційним майданчикам, ймовірно, впливатимуть на сприйняття якості процесу, погодження політичного вектору та сприйняття режимів спільного управління. Така тенденція корелює з теорією легітимності, коли відповідність переконань між суб'єктами співпраці та сприйняття політичних рішень як суголосних позиціям ключових стейкхолдерів визнаються маркерами легітимності результату і критичними характеристиками належного врядування (Strebel et al., 2019). Враховуючи складний характер колаборації, наш аналіз охоплюватиме не лише структуру, але й поведінкові патерни учасників.

Мета статті – адаптувати принцип спільного управління (колаборації) до структури українського парламенту на час воєнного стану для максимального конструктивного законодавчого ефекту.

Виклад основного матеріалу. Для виконання дослідницьких завдань, ми використаємо інтегровану структуру колабораційного управління К. Емерсона (Мал.1), яка складається з наступних елементів:

- Загальний системний контекст соціально-економічні, політичні, правові, екологічні та інші впливи, ідентифікуючи драйвери спільних дій. До них можуть належати лідерство, суспільна значимість проблеми, неспроможність розв'язати ситуацію власними силами, спільні ризики у разі поглиблення проблеми тощо.
- Режим спільного управління позначає систему прийняття державних рішень, коли колаборація формується моделями поведінки та діями учасників інтерактивного майданчика. У заданому

контексті важливі залучення суб'єктів, спільна мотивація та здатність до спільних дій, що впливає на стабільність колабораційного простору.

- Динаміка співпраці містить коротко- та довгострокові локальні впливи, а також адаптацію ситуації до загального контексту.

Усі елементи взаємопов'язані, що дозволяє формувати цикл взаємодії з перезавантаженням драйверів колаборації у разі зміни контексту.

Цю схему можна адаптувати до структури українського парламенту під час війни. Верховна Рада України (ВРУ) представляє собою однопалатний парламент із 405 народних депутатів, половина з яких обирається в одномандатних округах, а половина – за пропорційною системою відповідно до загальнодержавних партійних списків. У липні 2019 р. відбулося IX скликання Ради. 23 лютого 2022 р. Верховна Рада України запровадила воєнний стан (299 голосів) унаслідок російської агресії проти України. Перше позачергове засідання відбулося 3 березня, тривало 17 хвилин і позначилося швидким голосуванням без обговорення рішень. Наступне засідання тривало 24 хвилини, розпочалося з державного гімну та хвилини мовчання за загиблими воїнами і мирними жертвами війни. Війна внесла корективи як до самих парламентських процедур, так і до поведінкових патернів народних обранців, продиктованих новими реаліями.

Модель нового парламенту під час війни ґрунтується на трьох факторах: (1) спільне формування порядку денного, (2) якість законотворчого процесу та (3) погодження та ухвалення політичних рішень (схема 2). Перший фактор охоплює інституційні аспекти, тоді як останні два визначають легітимність парламентських процедур і результатів.

Перший індикатор передбачає: 1) визначення критеріїв відбору ключових учасників; 2) встановлення максимального та мінімального порогового значення для залучення нових суб'єктів; 3) розробку і погодження правил участі на майданчику спільних дій, визначення зв'язку між результативністю співпраці та державною політикою. На цьому етапі варто також приділити увагу критеріям підзвітності залучених учасників за реалізацію ухвалених рішень на рівні урядових кіл, громадськості та НУО. Перший індикатор передбачає варіації стосовно обсягу повноважень учасників колаборації, що імплементується шляхом залучення компетентних суб'єктів широкого профілю з метою взаємозамінюваності професійних ролей на випадок відсутності відповідного гравця.

Другий індикатор відіграє роль маркера процедурної легітимності, впливаючи на ступінь узгодженості політики та ухвалення рішень, включаючи розробку відповідної документації/спільних угод, процедури включення інтересів стейкхолдерів, а також якості дискусійного обговорення на кшталт рівності, відкритості, конструктивності, поваги і довіри. Процес переговорів має будуватися за принципом вільного обміну думками, забезпечення рівних можливостей для всіх учасників висловлювати власні погляди. Другий індикатор передбачає підпорядкування часовим обмеженням під час розгляду законопроектів.

Третій індикатор означає готовність учасників прийняти політичні рішення та всіляко підтримувати їх реалізацію незалежно від рівня узгодження з особистими політичними преференціями суб'єктів.

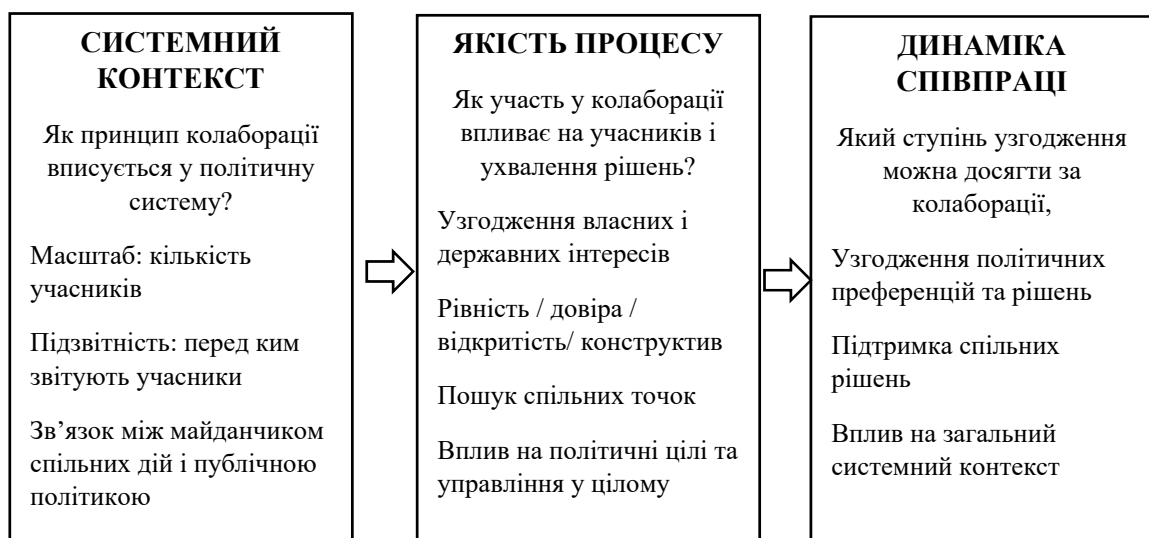

Схема 1*. Інтегрована структура колабораційного управління

*Адаптовано авторкою статті

Модель парламенту передбачає декілька структурних блоків, а саме:

Спікер (заступник спікера) як модератор спільного майданчику дій. Функції спікера під час воєнного стану дублюють закріплені у Регламенті ВРУ (Лінецький, 2015), а саме: 1) дотримання узгодженого Регламенту та норм поведінки усіма учасниками пленарного засідання; 2) моніторинг кількості народних депутатів, проведення пленарних засідань; 3) дотримання процедур розгляду законопроектів; 4) створення рівних можливостей народним депутатам, депутатським фракціям (депутатським групам) для участі в обговоренні, а також підтримання порядку; 5) оголошення результатів голосування та запитів народних депутатів; 6) надання розпоряджень Апарату Верховної Ради тощо.

Урядовий блок складається з представників наявних депутатських фракцій та груп. Передбачається, що від кожного суб'єкта, на час війни, має залишитися 30% складу пропорційно отриманих мандатів. Тобто, наприклад, якщо політична партія «Слуга народу» має 237 мандатів станом на 2023 рік, то у парламенті воєнного часу має залишитися лише 71 представник цієї політичної сили. Лідери партій можуть на власний розсуд обирати своїх представників, проте рекомендується звертати увагу саме на мета-капітал обраного стейкхолдера, його вплив у суспільстві та власні компетентності. Якщо присутність представника партії у новому парламенті виявиться виключно номінальною, учасники спільного майданчику можуть ухвалити рішення щодо заміни на більш конструктивного гравця з відповідної політичної сили. Скорочення кількості учасників дозволить швидше розглядати законопроекти і приходити до спільного рішення. Решта депутатів, які не увійшли до 30% інтерактивного майданчику дій, відправляються у «робочий простір», зі сплатою 50% від посадового окладу терміном на 4 місяці, з подальшим розглядом можливості пролонгації отримання заробітної плати в індивідуальному порядку.

Після усіх пертурбацій депутати мають бути розподілені між 23 комітетами, приблизно по 5 осіб. Посади помічників депутатів на воєнний час не передбачається, проте депутат може за власний рахунок найняти відповідного фахівця, за потреби. Регламентом ВРУ передбачено 14 структурних підрозділів парламенту, зокрема формування Погоджувальної ради. На час війни варто відмовитися від зайвих інституцій, якщо вони не містять раціонального зерна існування.

Апарат ВРУ як організаційно-технічний блок. Постановою ВРУ від 11.07.2006 р. було встановлено граничну чисельність Апарату ВРУ у 1135 осіб. Під час війни доцільно скоротити як саму чисельність до 50-70 осіб, так і кількість підрозділів/секретаріатів Апарату, керуючись принципами функціонального взаємодоповнення, шляхом об'єднання секретаріатів і відділу контролю, залишивши, наприклад, функцію моніторингу за керуючими органами. За таким принципом можна реконструювати наступні підрозділи:

1) Юридичне управління + відділ документального забезпечення + відділ організаційне управління;

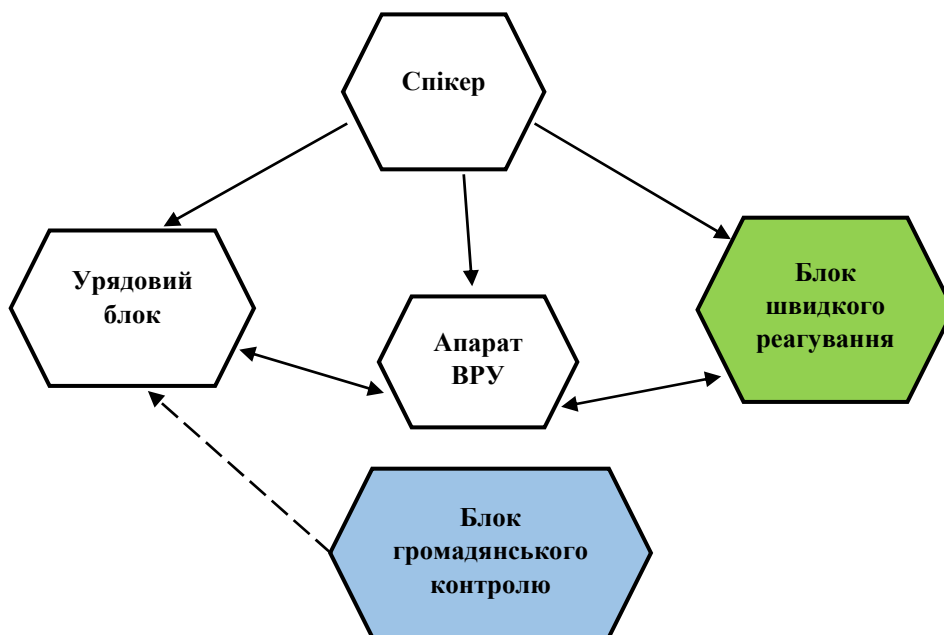

Схема 2*. Структура моделі парламенту під час війни

*Розроблено авторкою статті

2) Інформаційне управління + комп'ютеризовані системи;

3) Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків + Відділ зв'язків з органами правосуддя.

До функцій Апарату ВРУ (ст. 7 Регламенту) відносяться:

- Узагальнення пропозицій щодо проекту порядку денного, проведення експертизи законопроектів, що подаються до ВРУ суб'єктами права законодавчої ініціативи;
- Проведення експертизи актів законодавства щодо їх відповідності Конституції України і законам України (за дорученням керівництва ВРУ);
- Надання наукової та правової допомоги комітетам ВРУ у підготовці законопроектів, консультування народних депутатів України з цих питань;
- Підтримка зв'язків з відповідними службами парламентів зарубіжних країн з питань парламентського права, розвитку і вдосконалення законодавства, законопроектної роботи, обміну досвідом;
- Здійснення організаційно-методичного забезпечення роботи депутатських фракцій (депутатських груп);
- Оформлення і розсилка підписаних законодавчих актів, складання протоколів і забезпечення інформаційно-технологічного ведення пленарних засідань Верховної Ради України;
- Забезпечення функціонування офіційного веб-сайту Верховної Ради України, формування бази даних актів;
- Забезпечення фінансування діяльності Верховної Ради України та її Апарату, здійснення господарського обслуговування Верховної Ради України;
- Акредитація відповідно до встановленого порядку кореспондентів та технічних працівників українських і зарубіжних засобів масової інформації, організація і проведення прес-конференцій, зустрічей, прийомів та інших заходів.

Блок швидкого реагування складається з представників військово-оборонної сфери, служб надзвичайних ситуацій, фахівців у галузі критичної інфраструктури. Блок не бере участь у пленарних засіданнях на постійній основі та скликається у разі форс-мажорних обставин. Їхні ініціативи та законопроекти розглядаються як невідкладні.

Блок громадянського контролю складається з представників НУО, незалежних ЗМІ, зовнішніх амбасадорів з метою забезпечення контролю за процедурами і процесом ухвалення політичних рішень. Максимальна кількість осіб для одного пленарного засідання дорівнює 5-7 осіб, при цьому склад блоку може змінюватися залежно від порядку денного. Ключовими потенційними завданнями виступають: участь у проведенні фундаментальних та здійснення прикладних досліджень у сфері державного управління суспільством і законопроектних робіт, координація участі наукових установ та інших організацій у законотворчій діяльності Верховної Ради України; аналіз практики застосування законів та порівняльні дослідження систем законодавства інших країн; надання науково-методичної допомоги у здійсненні законодавчої та контрольної діяльності комітетам Верховної Ради України; контроль за дотриманням процедур та етики під час пленарних засідань.

Після засідання представники блоку надають власний обґрунтований висновок щодо об'єктивності рішень, аргументів на користь та проти законопроекту, рекомендації щодо поліпшення діяльності ВРУ. Висновок подається представнику Апарату ВРУ, передається спікеру і всім учасникам для ознайомлення. Представники блоку мають право на виступ за попереднім запитом. Представникам блоку контролю напередодні засідань надсилається узгоджений порядок денний.

Парламентські процедури. Зазвичай проходження законодавчих ініціатив у парламенті відбувається за узгодженою процедурою, яка містить етапи розгляду законопроектів у комітетах, їхнє надання на ознайомлення народним депутатам і винесення на пленарне засідання. Така процедура триває близько 80 днів. За період діяльності Верховної Ради IX скликання було розглянуто 833 проекти (Мінкіна, 2022), 689 з яких стосувались скороченої процедури розгляду. Середній термін ухвалення законопроекту за загальною процедурою становить 121 день, тоді як середня тривалість ухвалення законопроектів зі скороченим обговоренням складає 134 дні, що є недоцільним під час війни.

За перші два місяці війни було прийнято 103 законодавчі акти (Мінкіна, 2022), причому на початках депутатам пропонувалося погодитися голосувати без попереднього обговорення. У парламенті воєнного часу цілком слушно застосовувати спеціальну процедуру розгляду законопроектів. По-перше, варто скоротити процес обговорення, наприклад, законопроектів по загальних питаннях, під час пленарних засідань, як через об'єктивне зростання обсягу законопроектного матеріалу, так і через дефіцит часу і необхідність його заощадження для розгляду більш нагальних питань.

По-друге, доцільно запровадити скорочену процедуру розгляду законопроектів. З одного боку, такий крок може стати об'єктом критики, наприклад, з мотивів зниження якості законодавчого

матеріалу, звуження можливостей опозиційних фракцій для повної та всебічної критики спірних або неконституційних положень проектів законів, рішень тощо. З іншого боку, скорочена процедура передбачає скрупульозне попереднє вивчення пропонованих законодавчих ініціатив і напруженої роботи для якісної підготовки майбутніх законів. Зміна парламентських процедур передбачає:

- Визначення категорії невідкладних законопроектів (постачання і виробництво зброї, призначення та звільнення військових головнокомандувачів, відновлення інфраструктури, імплементація міжнародних стандартів озброєння тощо). Термін їх розгляду та ухвалення має становити від 3 до 5 днів.

- Скорочення терміну розгляду законопроектів загального спрямування – 10–15 днів.

- Відмова від додаткових доповідей учасників пленарних засідань, коментарів і заключного слова. Усі правки і зауваження мають бути внесені і розглянуті до голосування, за виключенням спірних питань. На виступ ініціатора законодавчої пропозиції відводиться близько 10 хвилин, двох прибічників і двох опонентів законодавчої ініціативи – по 3 хвилини на кожного.

- Зміна графіку роботи ВРУ: пленарні засідання проводяться у вівторок, четвер – ранкові з 8.30 до 12.00; вечірні – з 14.00 до 19.00, за виключенням форс-мажорних обставин. За рахунок тимчасового скасування самостійної роботи народних депутатів, пов'язаної із здійсненням депутатських повноважень, варто посилити роботу у комітетах (з можливістю обговорення спірних питань і пропозицій за допомогою засобів дистанційних платформ спілкування): понеділок, середа, п'ятниця – з 8.30 до 18.00 з перервою на обід (12.00–13.30).

Поведінкові патерни. Кожне пленарне засідання має починатися з державного гімну і хвилини мовчання за загиблими жертвами війни. Проблема забезпечення особистого голосування народних депутатів у залі Верховній Раді України, попри всі намагання розв'язати її принаймні упродовж останніх 10 років, досі залишається нагальною. Така поведінка є неприпустимою для парламенту воєнного часу, тож фізична присутність народних обранців є обов'язковою, оскільки презентує ступінь суб'єктивного ставлення до виконання своїх безпосередніх обов'язків та є фактором злагодженої, системної роботи парламенту. Процитуємо Регламент ВРУ: «Вимога особистого голосування депутата при ухваленні законів, інших правових актів парламенту переслідує дві мети: 1) вимогу усвідомленого, осмисленого вибору депутатом тієї чи іншої позиції при реалізації права ухвального голосу; 2) забезпечення високої відповідальності народних обранців при прийнятті законів, інших рішень парламенту» (Лінецький, 2015).

Відповідно, на початку ранкового та вечірнього пленарних засідань Апарат Верховної Ради подає спікеру список відсутніх народних депутатів з відповідним позначенням підстав, якщо такі були вказані (виконання доручень Верховної Ради, тимчасова непрацездатність, відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустка у зв'язку із смертю рідних, перебування у лавах ТРО або ЗСУ, документально підтверджені транспортні перешкоди). Якщо відсутність депутата на пленарному засіданні не обумовлена поважними причинами, цій особі має бути винесена догана. За повторного порушення – така особа має бути замінена іншим представником відповідної політичної сили у зв'язку з халатним виконанням своїх посадових обов'язків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Воєнний стан вимагає злагодженої і системної роботи усіх інститутів влади, які мають діяти як єдиний механізм. Пропагування особистих інтересів у межах офіційних структур є марним витрачанням часу і зусиль інших суб'єктів дії, тож саме парламент як вищий законодавчий орган має демонструвати готовність працювати за новою схемою у важких воєнних реаліях, але з максимальним конструктивним ефектом. Вести переговори, йти на компроміс і досягати спільних домовленостей на інтерактивних форумах, коли учасники мають різні політичні переконання, важче, оскільки від складу спільного майданчику дій та умов співпраці залежать подальші результати діяльності. Низка академічних досліджень підкреслює різницю між колабораціями, що складаються з експертів із вільним мандатом, і форумами із представників організованих груп інтересів чи політичних сил. Відповідно, відносини між гравцями форумів співпраці та структурами, які вони представляють, мають важливе значення для якості процесу та очікуваного рівня політичного узгодження.

Звісно, запропонована модель не є ідеальною і потребує додаткових теоретичних і практичних напрацювань. Модель є дещо механістичною і не враховує вже існуючих мережових зв'язків між фракціями і окремими особистостями. У цьому контексті варто було б розробити формулу коефіцієнту корисної дії для кожного народного депутата, коли за узгодженими індикаторами результативності визначається розмір заробітної плати, а також корисність його/її подальшого перебування у стінах ВРУ. Проте запропонована схема може послугувати початковим кроком для перезавантаження законодавчих органів влади під час форс-мажорних обставин або воєнного стану.

Sychova A. The Model of Parliament in War Times: The Format of Collaboration

The article considers the possibility of transforming legislative structures into an interactive platform for joint actions with the participation of key stakeholders during martial law, using the example of the Verkhovna Rada of Ukraine 2022. The collaborative format is presented as an alternative approach to instrumental partnership, which allows the involvement of subjects from various levels and institutions. The author proposes the structure of the military parliament based on three indicators, namely: the general systemic context, the specifics of the management regime, and the dynamics of cooperation. The first indicator is based on the criteria for key participants, as well as the agreement on the rules of participation and accountability on the platform of joint actions. At the same time, the scope of collaborative subjects' powers may vary depending on the competencies of the involved stakeholders. The second indicator plays the role of procedural legitimacy marker, affecting the degree of policy coherence and decision-making, while the third factor means the willingness of participants to support joint political decisions regardless of the level of their agreement with the players' personal political preferences. In the text of the article, the researcher divides the general structure of integrated governance into separate management blocks, based on the peculiarities of the Ukrainian parliament and the functionality approved by the VRU Regulations. In parallel with some unit reduction, it is proposed to implement two additional units: rapid response and civil control as appropriate during martial law. In addition to the structure, the author prescribes some changes in parliamentary procedures and behavioral patterns among deputies. Despite the potential advantages, the researcher notes that the collaborative format of cooperation has several disadvantages, namely: the impact of joint results on the procedural legitimacy of decisions, as well as the principle of determining the personal contribution of each of the involved stakeholders, remains uncertain. It would be worthwhile to take into account the existing network connections between the political actors of the Ukrainian parliament to calculate the potential risks of the transition to an interactive space of action.

Key words: collaboration, collaborative platform, joint actions, military parliament, wartime, Verkhovna Rada of Ukraine.

Література:

1. Лінецький С.В., Крижанівський В.П. Коментар до Регламенту Верховної Ради України, Київ: Фонд «Східна Європа», USAID, 2015. 730 с.
2. Мінкіна К. Чи впливає скорочена процедура розгляду законопроектів на терміни їх ухвалення? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-vplyvaye-skorochena-protsedura-rozglyadu-zakonoproektiv-na-terminy-yikh-ukhvalennya/31364816.html> (дата звернення: 20.03.2023)
3. Adger, W. N., & Jordan, A. (Eds.) *Governing sustainability*. Cambridge University Press. 2009. 338 p.
4. Ansell, C., & Gash, A. Collaborative platforms as a governance strategy. *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2018. № 28(1). P. 16–32.
5. Beyers, J., & Arras, S. Stakeholder consultations and the legitimacy of regulatory decision-making: A survey experiment in Belgium. *Regulation & Governance*. 2020. № 15. P. 877–893.
6. Brand, T., Blok, V., & Verweij, M. Stakeholder dialogue as agnostic deliberation: Exploring the role of conflict and self-interest in business-NGO interaction. *Business Ethics Quarterly*. 2020. № 30(1). P. 3–30.
7. Conrad, E., Cassar, L. F., Jones, M., Eiter, S., Izaovicová, Z., Barankova, Z., Christie, M., & Fazey, I. Rhetoric and reporting of public participation in landscape policy. *Journal of Environmental Policy & Planning*. 2011. № 13(1). P. 23–47.
8. Dutterer, A. D., & Margerum, R. D. The limitations of policy-level collaboration: A meta-analysis of CALFED. *Society and Natural Resources: An International Journal*. 2015. № 28(1). P. 21–37.
9. Emerson, K., T. Nabatchi, and S. Balogh. An Integrative Framework for Collaborative Governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2012. № 22 (1). P. 1–29.
10. Fung, A. Varieties of participation in complex governance. *Public Administration Review*. 2006. № 66(S1). P. 66–74.
11. Kyselá, E., Ščasný, M., & Zveřinová, I. Attitudes toward climate change mitigation policies: A review of measures and a construct of policy attitudes. *Climate Policy*. 2019. № 19(7). P. 878–892.
12. Nilsson, J., & Lundmark, C. The effect of personal values and the roles on representational principles in natural resource management decision-making. *Heliyon*. 2020. № 6(5). P. 32–42.

13. PytlinkZillig, L. M., Hutchens, M., J., Muhlberger, P., Gonzalez, F. J., & Tomkins, A. J. Deliberative public engagement with science. An Empirical Investigation. Springer International Publishing AG. 2018, 129 p.
14. Reed, M. S., Vella, S., Challies, E., de Vente, J., Frewer, L., Hohenwallner-Ries, D., Huber, T., Neumann, R. K., Oughton, E. A., Sidoli del Ceno, J., & van Delden, H. A theory of 14 SÖDERBERG ET AL. participation: What makes stakeholder and public engagement in environmental management work? *Restoration Ecology*. 2018. № 26. P. 7–17.
15. Schmidt, V. A. Democracy and legitimacy in the European Union revisited: Input, output and ‘throughput’. *Political Studies*. 2013. № 61. P. 2–22.
16. Strebel, M.A., Kübler, D. And Marcinkowski, F. The importance of input and output legitimacy in democratic governance: Evidence from a population-based survey experiment in four west European countries. *European Journal of Political Research*. 2019. № 58. P. 488–513.

References:

1. Adger, W. N., & Jordan, A. (Eds.) *Governing sustainability*. Cambridge University Press. 2009. 338 p.
2. Ansell, C., & Gash, A. Collaborative platforms as a governance strategy. *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2018. № 28(1). P. 16–32.
3. Beyers, J., & Arras, S. Stakeholder consultations and the legitimacy of regulatory decision-making: A survey experiment in Belgium. *Regulation & Governance*. 2020. № 15. P. 877–893.
4. Brand, T., Blok, V., & Verweij, M. Stakeholder dialogue as agnostic deliberation: Exploring the role of conflict and self-interest in business-NGO interaction. *Business Ethics Quarterly*. 2020. № 30(1). P. 3–30.
5. Conrad, E., Cassar, L. F., Jones, M., Eiter, S., Izaovicová, Z., Barankova, Z., Christie, M., & Fazey, I. Rhetoric and reporting of public participation in landscape policy. *Journal of Environmental Policy & Planning*. 2011. № 13(1). P. 23–47.
6. Dutterer, A. D., & Margerum, R. D. The limitations of policy-level collaboration: A meta-analysis of CALFED. *Society and Natural Resources: An International Journal*. 2015. № 28(1). P. 21–37.
7. Emerson, K., T. Nabatchi, and Balogh S. An Integrative Framework for Collaborative Governance. *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2012. № 22 (1). P. 1–29.
8. Fung, A. Varieties of participation in complex governance. *Public Administration Review*. 2006. № 66(S1). P. 66–74.
9. Kyselá, E., Ščasný, M., & Zveřinová, I. Attitudes toward climate change mitigation policies: A review of measures and a construct of policy attitudes. *Climate Policy*. 2019. № 19(7). P. 878-892.
10. Linetskyi S.V., Kryzhanivskiy V.P. Komentar do Rehlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy [Commentary on the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine] Fond “Shidna Evropa”, Kyiv: USAID. 2015. 730 S. [Eastern Europe Foundation, Kyiv: USAID, 730 p.]
11. Minkina K. Chy vplyvaie skorochena protsedura rozghliadu zakonoproiektiv na termyny yikh ukhvalennia? [Does the abbreviated procedure for draft laws consideration affect the deadline for their adoption?] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chy-vplyvaye-skorochena-protsedura-rozglyadu-zakonoproiektiv-na-termyny-yikh-ukhvalennia/31364816.html>
12. Nilsson, J., & Lundmark, C. The effect of personal values and the roles on representational principles in natural resource management decision-making. *Heliyon*. 2020. № 6(5). P. 32–42.
13. PytlinkZillig, L. M., Hutchens, M., J., Muhlberger, P., Gonzalez, F. J., & Tomkins, A. J. Deliberative public engagement with science. An Empirical Investigation. Springer International Publishing AG. 2018, 129 p.
14. Reed, M. S., Vella, S., Challies, E., de Vente, J., Frewer, L., Hohenwallner-Ries, D., Huber, T., Neumann, R. K., Oughton, E. A., Sidoli del Ceno, J., & van Delden, H. A theory of 14 SÖDERBERG ET AL. participation: What makes stakeholder and public engagement in environmental management work? *Restoration Ecology*. 2018. № 26. P. 7–17.
15. Schmidt, V. A. Democracy and legitimacy in the European Union revisited: Input, output and ‘throughput’. *Political Studies*. 2013. № 61. P. 2–22.
16. Strebel, M.A., Kübler, D. And Marcinkowski, F. The importance of input and output legitimacy in democratic governance: Evidence from a population-based survey experiment in four west European countries. *European Journal of Political Research*. 2019. № 58. P. 488–513.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2023

Стаття рекомендована до друку 28.03.2023

ГЛОБАЛЬНА ЯДЕРНА БЕЗПЕКА: АКТУАЛЬНІ НАГОЛОСИ ПОЛІТИКИ

Соколовська О. М.,

аспірантка кафедри історії та світової політики

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ORCID ID: 0000-0001-5300-576X

sokolovskaom2022@gmail.com

У статті представлено аналіз розуміння глобальної ядерної безпеки в аспекті політичних акцентів. Актуальність пояснюється процесами, які зараз відбуваються в усьому світі, з урахуванням військових дій в Україні. Крім того, змінюється глобальний ядерний порядок, відбувається зміна клімату, спостерігається нестабільність цін на нафту та все більше виникає проблем з безпекою енергопостачання. Це говорить про актуальність та важливість звернення до вивчення питань щодо майбутнього використання ядерної енергії. Ядерне майбутнє вимагає значних зусиль, спрямованих на зміцнення міжнародних організацій та нормативної бази, які є системою управління глобальними ядерними справами.

Визначено, що ядерна безпека вимагає глобальних рішень, мережі національних заходів, міжнародних правових угод та добровільних ініціатив, які формують основу комплексної та ефективної глобальної архітектури безпеки. За відсутності комплексної та ефективної архітектури прогрес, досягнутий країнами, зменшується і країнам буде складно підтримувати прогрес у напрямку вперед. Сьогодні підходи країн до ядерної безпеки дуже відрізняються, створюючи небезпеку, створюються слабкі ланки, якими можуть скористатися терористи, шукаючи найпростіший шлях до ядерних матеріалів, придатних для використання у зброї. Лише загальна система, яка зобов'язує всі держави відповідати за однакові стандарти, може забезпечити це. Усі країни повинні ефективно виконувати свою суверенну відповідальність щодо безпеки своїх ядерних матеріалів та засобів для запобігання акту катастрофічного ядерного тероризму і, таким чином, збереження переваг мирного ядерне використання.

Ключові слова: політичні процеси, ризики, зовнішньополітичні відносини, безпека, загроза, небезпека, глобалізм, ядерна небезпека, стабільність, глобальна стабільність.

Постановка проблеми. Глобальний ядерний порядок змінюється, відбувається зміна клімату, спостерігається нестабільність цін на нафту та все більше виникає проблем з безпекою енергопостачання. Це говорить про актуальність та важливість звернення до вивчення питань щодо майбутнього використання ядерної енергії. Зрозуміло, що в майбутньому ядерні технології будуть поширені в більшій кількості держав, ніж це було раніше. Ядерне майбутнє вимагає значних зусиль, спрямованих на зміцнення міжнародних організацій та нормативної бази, які є системою управління глобальними ядерними справами.

Аналіз останніх досліджень. Щодо дисертаційних досліджень, то можна виділити роботу Я.Завади, яка дослідила «динаміку ядерної програми Ісламської Республіки Іран з урахуванням її регіонального й глобального безпекового виміру» (Завада, 2020) та дослідження Д.Меньшакової (2021), яка дослідила ядерний статус Франції в аспекті публічного позиціонування в євроатлантичному безпековому середовищі (Меньшакова, 2021). Також, серед публікацій останніх років можна відзначити доробок К.Мануїлової, яка дослідила застосування ядерної зброї в аспекті забезпечення міжнародного миру та безпеки (Мануїлова, 2019). Щодо монографій то можна відзначити роботу колективу авторів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, які в проведеному дослідженні представили висновки «щодо значення факту наявності чи відсутності ядерних боєголовок в державі для її ролі на міжнародній арені; впливу атому на навколишнє природне середовище, аналіз міжнародних злочинів, пов'язаних із застосуванням ядерної зброї» (Адамович, Грицан, Пташник, 2017).

Мета статті в тому, щоб проаналізувати сучасні підходи до розуміння глобальної ядерної безпеки в аспекті актуалізації проблеми в світі.

Основний матеріал дослідження. Зміцнення ядерної безпеки починається з розуміння того, що представляє потенційну загрозу, проти чого ця загроза спрямована, і які заходи необхідні протидії їй. Тому одним кочових понять в цьому аспекті є поняття безпеки, яку можна розглядати з різних позицій. Науковці В.Абрамов, Г.Ситник та В.Смолянук в своїй роботі пропонують розглядати безпеку з концептуального погляду, який включає в себе «онтологічні і носеологічні основи безпеки; з практичного, який включає відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави і міжнародної спільноти; з ціннісного, куди входить філософія безпеки, культура безпеки тощо (Абрамов, Ситник, Смолянук, 2016).

В Сполучених Штатах Америки поняття «безпека» набуло широкого застосування «наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років, коли цим терміном стали визначати комплексну сферу військово-громадських досліджень стратегії, технологій, контролю над озброєнням в умовах холодної війни, коли проблема військового протистояння, особливо у новому ядерному вимірі, перетворилася на домінуючу сферу міжнародних відносин» (Гольцов, 2012).

Слід зазначити, що безпека та фізична безпека мають загальну мету: запобігання або обмеження шкоди для життя, здоров'я та майна. Основна вимога безпеки – забезпечити збереження радіоактивних джерел, з тим, щоб запобігти їх розкраданню, втраті та несанкціонованому володінню або передачі.

«Під загальною назвою безпека та нерозповсюдження мається широке коло взаємопов'язаних питань щодо зброї масового знищення та засобів її доставки. Зокрема, враховуючи величезний вплив ядерної зброї на стан глобальної та національної безпеки слід говорити про проблеми міжнародного режиму нерозповсюдження ядерної зброї та засобів її доставки, актуальні питання ядерного роззброєння та гуманітарних аспектів можливого її застосування. У національному законодавстві використовується термін «зброя масового ураження» (Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів, 2022).

Коли ми говоримо про глобальну ядерну безпеку слід також згадати про таке поняття як «глобальна стабільність», яке стосується всієї планети без воєн та порушень міжнародного права і направлене на створення світової гармонії та загальної безпеки. Зрозуміло, що стан сучасного світу дуже відрізняється від такої ідеальної моделі. В той же час пошук шляхів просування у вказаному напрямку вимагає аналізу не бажаного, а існуючого порядку речей, у тому числі у сфері ядерної зброї та контролю над озброєннями. Сутність даного поняття відноситься до проблем стратегічної стабільності, яка має пряме посилення до ядерних озброєнь та глобальної дальності подій. Концепція стратегічної стабільності має досить конкретний з погляду наукового аналізу зміст. Вона пов'язана з доктринами та засобами ядерного стримування, які лежить в основі національної безпеки та стратегічних відносин великих держав.

Глобальний характер безпеки відбивається в відповідних чинних міжнародних договірно-правових документах – як обов'язкових до виконання (конвенції), так і рекомендаційних кодексів поведінки. Для безперервного підвищення безпеки та взаємного навчання важливими є мережі експертних знань та досвіду в галузі безпеки. Це забезпечується спеціально створеними міжнародними організаціями.

На сайті з питань ядерної безпеки, радіаційного захисту та нерозповсюдження ядерної зброї представлено основні принципи, на яких базується міжнародний режим ядерної безпеки: «приєднання до обов'язкових та рекомендаційних міжнародних договірно-правових документів, таких як Конвенції з безпеки та кодекси поведінки; Всеосяжний комплекс норм ядерної безпеки, який втілює зразкову практику, що є орієнтиром для забезпечення високого рівня безпеки, необхідного для всієї ядерної діяльності; Комплекс міжнародних організацій та послуг в галузі безпеки, що ґрунтується на нормах безпеки; необхідність забезпечення потужних національних інфраструктур та глобальної спільноти експертів. Національні інфраструктури охоплюють відповідні юридичні та інституційні аспекти, зокрема ядерний регулюючий орган, науково-дослідні та освітні установи та промисловий потенціал» (Міжнародний режим ядерної безпеки, 2022).

Глобальний режим ядерної безпеки включає такі розділи, як безпека атомних електростанцій, безпека дослідних реакторів, безпека установок паливного циклу, радіаційний захист, радіаційна безпека персоналу, радіологічний захист пацієнтів, захист населення та навколишнього середовища, безпека та безпека радіоактивних джерел, безпека перевезення радіоактивних матеріалів, безпека поводження з радіоактивними відходами та їх поховання, зняття з експлуатації, відновлення забруднених майданчиків, та готовність та реагування у разі інцидентів та аварійних ситуацій.

Питання, що виникають в галузі ядерної безпеки «знаходяться під юрисдикцією міжнародних організацій, зокрема Організації об'єднаних націй, Ради Безпеки ООН, Конференції з Роззброєння,

Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), Організації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань, Глобальної ініціативи боротьби з ядерним тероризмом, Глобального партнерства проти розповсюдження зброї і матеріалів масового ураження; Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру. Ця система організацій формується через ядерне роззброєння, контроль над озброєнням та нерозповсюдженням ядерної зброї» (Стамат, 2021).

Для того, щоб забезпечити процеси, які пов'язані з ядерною безпекою в світі діють відповідні договори. Зокрема, це Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, схвалений Генеральною асамблеєю ООН 12 червня 1968 року. В Україні договір набрав чинності у 1994 році. На сьогодні учасниками є 190 держав світу. «Основними принципами договору є ядерне нерозповсюдження, ядерне роззброєння, мирне використання ядерної енергії. Він переглядається кожні 5 років на Оглядовій конференції ООН» (Ядерна дипломатія, 2020). Також слід вказати на Договір про заборону ядерної зброї (Full text of the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons, 2022), який був схвалений 7 липня 2017 року. Цей договір «запроваджує повну заборону ядерної зброї, включно з її розробкою, розгортанням, володінням, застосуванням і погрозами застосування (Ядерна дипломатія, 2020).

Ще один важливий документ – це договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty, 2022), який був схвалений у 1996 році. Договір містить положення, відповідно до яких «кожна держава-учасник зобов'язується не проводити будь-яких випробувальних вибухів ядерної зброї чи будь-якого іншого ядерного вибуху, а також забороняти та запобігати будь-якому ядерному вибуху в будь-якому місці, що знаходиться під його юрисдикцією або контролем; кожна держава учасник зобов'язується далі утримуватися від спонукання, заохочення або якої-небудь участі в проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї і будь-якого іншого ядерного вибуху (СІПРІ, 2020).

Дж.Коккс зазначає, що «укладання Договору про ядерні сили середньої дальності в 1987 році, за яким було укладено Договір про скорочення стратегічних озброєнь в 1991 році та Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь у 2002 році, створили сталий ритм скорочення стратегічних ядерних озброєнь між Сполученими Штатами та Росією з метою постійного зменшення їх кількості завдяки виконанню цих договорів» (Коккс, 2022).

Щодо організацій, то робоча група МАГАТЕ з ядерної безпеки, яка була створена у 2002 році, визначає ядерну безпеку як попередження та виявлення розкрадань, диверсій, несанкціонованого доступу, незаконної передачі чи інших зловмисних дій щодо ядерних матеріалів, радіоактивних речовин та відповідних об'єктів, а також вжиття заходів щодо протидії їм. Але таке розуміння є занадто широким та співзвучним основним положенням резолюції 1540 Ради Безпеки ООН, яка закликає усі країни розробляти та впроваджувати ефективні способи зміцнення контролю товарів та матеріалів, які можуть бути використані для виробництва, зберігання та транспортування ЗМЗ, включаючи заходи щодо фізичного захисту таких матеріалів. Важливим є те, що дана резолюція, як і подібні, прийняті відповідно з главою VII Статуту ООН, обов'язкова до виконання всіма країнами-членами ООН, незалежно від того, чи є дані країни членами відповідних міжнародних договорів та режимів.

Ґрунтовну роль в аспекті забезпечення глобальної ядерної безпеки також має НАТО. Як зазначає Дж.Коккс «ядерна зброя перебуває в основі колективної безпеки НАТО з моменту створення Організації. Протягом понад 70 років як національні арсенали ядерних держав – членів НАТО – США, Сполученого Королівства і Франції, так і американська ядерна зброя передового базування в Європі, слугують інструментом стримування для Альянсу і запевнення для його членів. Глави держав і урядів НАТО неодноразово підтверджували, що НАТО є ядерним альянсом і залишатиметься таким допоки існує ядерна зброя» (Коккс, 2022).

Висновки Індексу ядерної безпеки NTI за 2020 рік (Індекс NTI) підкреслюють обмеження поточного стану внутрішнього законодавства та політики окремих держав щодо спільної праці над посиленням певних аспектів ядерної безпеки, а також для встановлення більш формальних зобов'язуючих договорів між міжнародними організаціями, які складають глобальну архітектуру ядерної безпеки. Цей ланцюжок відображає постійний брак політичної волі для ефективного поєднання цих елементів і розширення можливостей цих багатосторонніх структур. Країни повинні робити більше, щоб усунути прогалини та підтримувати, сприяти та брати участь в цьому процесі щодо зміцнення глобальної архітектури ядерної безпеки.

Ефективна глобальна архітектура ядерної безпеки включає такі характеристики: всеосяжність: «усі ядерні матеріали та об'єкти, які можна використовувати для зброї, повинні бути охоплені в системі, включаючи матеріали поза цивільними програмами (або військові матеріали); стандарти та найкращі практики: усі держави та об'єкти, що зберігають ядерні матеріали, придатні для використання у зброї повинні відповідати міжнародним стандартам і передовій практиці; зміцнення довіри: держави повинні сприяти зміцненню впевненості в ефективності своєї безпеки та повинні вжити заспокійливих дій, щоб продемонструвати, що всі ядерні матеріали та установки безпечні; мінімізація

та усунення: держави повинні працювати над зменшенням ризику шляхом мінімізації або де це можливо, ліквідувати запаси зброєних ядерних матеріалів і кількість місць, де вони знаходяться» (Neakrase, 2021).

І тут слід враховувати теорії ризику. Слушною є думка науковців А.Пехник та А.Кройтора, які наголошують, що «ризик отримує своє вираження в реальності, що включає в себе елементи цілепокладання, прогнозування та планування очікуваних станів, процесів та явищ. Тобто, ризик з'являється як реакція на ситуацію, що склалася. В результаті, компонент майбутнього в ризику робить його найважливішою установкою в процесі прийняття рішень та центральною категорією в описі майбутнього» (Пехник, Кройтор, 2021).

Щодо практики цікавим є досвід Тихоокеанської північно-західної національної лабораторії (PNNL), яка є основним постачальником підтримки місії з нерозповсюдження. PNNL співпрацює з партнерами в понад 100 країнах над розробкою відповідних систем фізичної та кібербезпеки; навчає персонал тестуванню, оцінці, технічному обслуговуванню та перевірці цих систем; покращує виявлення ядерних і радіологічних матеріалів, які переміщуються не відкрито та розширює можливості ядерної криміналістики (Global Nuclear and Radiological Security, 2022).

Щодо актуальних поточних подій в світі, то слід згадати про проведення Десятої Оглядової конференції учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Нью-Йорк, 3 серпня 2022 року), яка була організована Контртерористичним центром ООН (UNCCT), Контртерористичним управлінням ООН (UNOCT) та Європейським Союзом (ЄС). Темою конференції є «Зміцнення глобальної архітектури ядерної безпеки: Універсалізація Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму (ICSANT)» (High level event, 2022).

Що стосується України в цих процесах, то слід відзначити, що наша країна відіграла важливу історичну роль в аспекті «збереження та зміцнення міжнародного режиму ядерного нерозповсюдження, відмовившись від ядерної зброї» (Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів, 2022). Сьогодні слід враховувати ту безпечну ситуацію, в якій знаходиться наша держава, тому «необхідним є аналіз матеріалів, які відображають складні питання можливої ролі ядерної зброї у забезпеченні національної безпеки. У зв'язку з різким зростанням загрози тероризму у світі та в Україні значну увагу слід приділяти питанням протидії ядерному тероризму, а також тероризму із застосуванням хімічних, біологічних і радіоактивних матеріалів» (Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів, 2022). Тому в Україні безпека та нерозповсюдження включає такі напрями, як «ядерне нерозповсюдження та ядерне роззброєння, протидія ядерному тероризму (фізична ядерна безпека), Роль і місце України в ядерному нерозповсюдженні, хімічні та біологічні загрози, тероризм з використанням ЗМЗ, протидія розповсюдженню засобів доставки ЗМЗ, експортний контроль» Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів, 2022).

В російській федерації ядерна зброя також має важливу роль щодо визначення загальної стратегії розвитку країни. «Концепції застосування або погрози застосування ядерної зброї з боку цієї країни включають як доктринально визначене ядерне стримування, так і доктринально невизначений ядерний шантаж, що став центральним елементом російської гібридної війни. Провал початкових цілей широкомасштабної воєнної агресії РФ проти України, розпочатої 24 лютого 2022 р., вплинув на російську ядерну політику. Змінилися критерії застосування ядерної зброї у конвенційній війні та форми ядерного шантажу» (Іжак, 2022). Зараз Російська Федерація використовує політику ядерного шантажу. При цьому, публічно, як правильно зазначає О.Іжак «РФ робить спроби приховати ядерний шантаж за доктринальними положеннями ядерного стримування, яке загалом залишається ефективним» (Іжак, 2022).

Зараз ми спостерігаємо, що Російська Федерація здійснює «активні спроби штучного створення критеріїв використання ядерної зброї, які би формально відповідали глобальному ядерному порядку, залишаючи водночас простір для ядерного шантажу. Зокрема, цим може бути пояснено звинувачення Росії на адресу України в розробці зброї масового ураження й намагання якнайшвидше анексувати тимчасово окуповані українські території. Створення повоєнної архітектури міжнародної безпеки вимагатиме приведення ядерної політики РФ до норм глобального ядерного порядку» (Іжак, 2022).

Слід погодитися з думкою Шарля Мішеля, який зазначає, що «вторгнення Росії в Україну і нещодавнє випробування КНДР балістичних ракет загрожують глобальній безпеці». На його думку, «глобальна безпека знаходиться під загрозою. Росія, що володіє ядерною зброєю, атакує суверенну Україну і при цьому дозволяє собі міркувати про варіанти застосування ядерної зброї» (Глобальна безпека знаходиться під загрозою через дії Росії і КНДР, 2022). А.Гриценко зазначає, що «вже сам факт ядерних погроз Путіна підриває напрацьовані в поствоєнний період принципи нерозповсюдження зброї масового знищення» (Гриценко, 2022).

Наприкінці слід навести думку Марджолійн ван Ділен, що «усі держави та всі ми несемо спільну відповідальність за підтримку ядерної безпеки, починаючи з правова основа. Мир і стабільність вимагають колективних зусиль» (High level event, 2022).

Висновки. Ядерна безпека вимагає глобальних рішень, мережі національних заходів, міжнародних правових угод та добровільних ініціатив, які формують основу комплексної та ефективної глобальної архітектури безпеки. Договори про нерозповсюдження ядерної зброї та діяльність відповідних установи мають містити нові виклики, зростання глобального тероризму, військові дії в Україні тощо. За відсутності комплексної та ефективної архітектури прогрес, досягнутий країнами, зменшується і країнам буде складно підтримувати прогрес у напрямку вперед. Сьогодні підходи країн до ядерної безпеки дуже відрізняються, створюючи небезпеку, створюються слабкі ланки, якими можуть скористатися терористи, шукаючи найпростіший шлях до ядерних матеріалів, придатних для використання у зброї. Лише загальна система, яка зобов'язує всі держави відповідати за однакові стандарти, може забезпечити це. Усі країни повинні ефективно виконувати свою суверенну відповідальність щодо безпеки своїх ядерних матеріалів та засобів для запобігання акту катастрофічного ядерного тероризму і, таким чином, збереження переваг мирного ядерне використання.

Sokolovska O. Global Nuclear Security: Current Policy Emphasis

The article presents an analysis of the understanding of global nuclear security in terms of political accents. The relevance is explained by the processes that are currently taking place all over the world, taking into account the military operations in Ukraine. In addition, the global nuclear order is changing, the climate is changing, your oil price volatility, and the increasing problem of energy security. This speaks of the relevance and importance of turning to the study of issues of the future use of nuclear energy. The nuclear future requires significant efforts to strengthen international organizations and the regulatory framework that governs global nuclear affairs.

It was noted that nuclear security requires global solutions, networks of national measures, international legal agreements and voluntary initiatives that form the basis of a comprehensive and effective global security architecture. Without a comprehensive and effective architecture, the progress made by countries is diminishing and it will be difficult for countries to sustain progress forward. Today, the country's approaches to nuclear security are very different, creating the danger that small links have been created to get rid of terrorists, looking for the easiest route to weapons-grade nuclear material. Only a general system that holds all states accountable to the same standards can ensure this. All countries must effectively exercise their sovereign security over their nuclear materials and facilities to prevent an act of catastrophic nuclear terrorism and thus preserve the benefits of peaceful nuclear energy.

Ключові слова: political processes, risks, foreign policy relations, security, threat, danger, globalism, nuclear danger, stability, global stability.

Література:

1. Абрамов В., Ситник Г., Смолянук В. Глобальна та національна безпека. Київ: НАДУ, 2016. 784 с.
2. Адамович С., Грицан О., Пташник І. Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю. Івано-Франківськ, 2017. 294 с.
3. Безпека та нерозповсюдження. Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів. 2022. URL: http://www.ntc.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=70&Itemid=175&lang=uk
4. Глобальна безпека знаходиться під загрозою через дії Росії і КНДР. Еспресо, 13 травня, 2022. URL: <https://espresso.tv/globalna-bezpeka-znakhoditsya-pid-zagrozoju-cherez-dii-rosii-i-kndr-mishel>
5. Гольцов А. Геополітика та політична географія. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 416 с.
6. Гриценко А. Як зміниться глобальний порядок, якщо світ не стримає ядерного божевілья Путіна. 11 жовтня 2011. LB/UA/ дорослий погляд на світ. URL: https://lb.ua/world/2022/10/11/532157_yak_zminitsya_globalniy_poryadok.html
7. Завада Я. Іранська ядерна програма в контексті світової та регіональної безпеки: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії: 052 – політологія. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2020. 248 с.
8. Їжак О. Ядерне стримування і ядерний шантаж у політиці РФ. Національний інститут стратегічних досліджень. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/yaderne-strymuвання-i-yadernyy-shantazh-u-politytsi-rf>

9. Коккс Дж. Ядерне стримування сьогодні. НАТО ревью. 08.07.2022 <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2020/06/08/yaderne-strimuvannya-s-ogodn/index.html>
10. Мануїлова К. Застосування ядерної зброї як запорука міжнародного миру та безпеки. Конгрес міжнародного та європейського права. Одеса : Фенікс, 2019. С. 90–92.
11. Меньшакова Д. Ядерний статус Франції як чинник її публічного позиціонування в євроатлантичному безпековому середовищі. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Анотація. 2021. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/phd/DF08.051.013/annotation_60ae9cfa3e5f2.pdf
12. Міжнародний режим ядерної безпеки. Сайт з питань ядерної безпеки, радіаційного захисту та нерозповсюдження ядерної зброї. 2022. URL: <https://www.iaea.org/mizhnarodnyj-rezhym-yadernoi-bezpeky>
13. Пехник А., Кройтор А. Розуміння та суттєві фактори політичного ризику. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру. Одеса: Гельветика, 2021. №1. С. 172–175.
14. СІПРІ 2020: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. Київ: Заповіт, 2021. 662 с. URL: https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2020_ukr.pdf
15. Стамат В. Ядерна безпека: глобалізаційні аспекти запобігання міжнародним конфліктам. Інформаційно-психологічна та техногенна безпека: історичні аспекти, особливості захисту суспільства та особистості. Миколаїв: МНАУ, 2021. С. 14–17. URL: <http://dSPACE.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10793/1/14-17.pdf>
16. Ядерна дипломатія: ризики повертаються. 2020. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/voennivoproshy/armii-vooruzheniy/yaderna-diplomatiya-riziki-povertayutsya/>
17. Full text of the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons. 2017. https://www.icanw.org/tpnw_full_text
18. Global Nuclear and Radiological Security. Securing radioactive materials to prevent theft and terrorism. 2022. URL: <https://www.pnnl.gov/global-nuclear-radiological-security>
19. High level event: Reinforcing the global nuclear security architecture: Universalization of the International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism (ICSANT). United Nations. 2022. URL: Office of Counter-Terrorism. https://www.un.org/counterterrorism/events/Reinforcing_the_global_nuclear_security_architecture_ICSANT
20. Neakrase S. The Global Nuclear Security Architecture: Closing Gaps to Build Greater Assurance, Accountability, and Action. Canada, Nuclear Threat Initiative, 2021. 28 p.
21. The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty. 1996. URL: <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/comprehensive-nuclear-test-ban-treaty-ctbt/>

References:

1. Abramov V., Sytnyk H., Smolianiuk V. Hlobalna ta natsionalna bezpeka [Global and national security]. Kyiv: NADU, 2016. 784 s.
2. Adamovych S., Hrytsan O., Ptashnyk I. Osoblyvosti realizatsii mizhnarodnoho ta natsionalnoho zakonodavstva pro yadernu zbroiu [Peculiarities of the implementation of international and national legislation on nuclear weapons], Ivano-Frankivsk, 2017. 294 s.
3. Bezpeka ta nerozpovsiudzhennia [Security and Non-Proliferation]. Naukovo-tekhnichnyi tsentr eksportu ta importu spetsialnykh tekhnolohii, tekhniki ta materialiv. 2022. URL: http://www.ntc.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=70&Itemid=175&lang=uk
4. Hlobalna bezpeka znakhodytsia pid zahrozoiu cherez dii Rosii i KNDR [Global security is under threat due to the actions of Russia and North Korea]. 2022. Espresso, 13 travnia. URL: <https://espresso.tv/globalna-bezpeka-znakhoditsya-pid-zagrozoju-cherez-dii-rosii-i-kndr-mishel>
5. Holtsov A. (2012) Heopolityka ta politychna heohrafiia [Geopolitics and political geography]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 2012. 416 s.
6. Hrytsenko A. Yak zminytsia hlobalnyi poriadok, yakshcho svit ne strymaie yadernoho bozhevillia Putina [How will the global order change if the world does not restrain Putin's nuclear madness]. 11 zhovtnia 2022. LB/UA/ doroslyi pohliad na svit. URL: https://lb.ua/world/2022/10/11/532157_yak_zminytsia_globalnyi_poryadok.html
7. Zavada Ya. Iranska yaderna prohrama v konteksti svitovoi ta rehionalnoi bezpeky [The Iranian nuclear program in the context of global and regional security]: dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofii: 052 – politolohiia. Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv, 2020. 248 s.
8. Yizhak O. Yaderne strymuvannia i yadernyi shantazh u politytsi RF [Nuclear deterrence and nuclear blackmail in the policy of the Russian Federation]. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/statii/yaderne-strymuvannya-i-yadernyy-shantazh-u-politytsi-rf>

9. Kokks Dzh. Yaderne strymuvannia sohodni [Nuclear deterrence today] NATO reviu. 08.07. 2022. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2020/06/08/yaderne-strimuvannya-s-ogodn/index.html>
10. Manuilova K. Zastosuvannia yadernoi zbroi yak zaporuka mizhnarodnoho myru ta bezpeky xThe use of nuclear weapons as a guarantee of international peace and securityi. Konhres mizhnarodnoho ta yevropeiskoho prava. Odesa: Feniks, 2019. S. 90–92.
11. Menshakova D. Yadernyi status Frantsii yak chynnyk yii publichnoho pozytsionuvannia v yevroatlantychnomu bezpekovomu seredovyshchi. [France's nuclear status as a factor in its public positioning in the Euro-Atlantic security environment]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 052 Politolohiia. Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara, Dnipro, Anotatsiia. 2021. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/phd/DF08.051.013/annotation_60ae9cfa3e5f2.pdf
12. Mizhnarodnyi rezhym yadernoi bezpeky [International regime of nuclear safety] Cait z pytan yadernoi bezpeky, radiatsiinoho zakhystu ta nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi. 2022. URL: <https://www.uatom.org/mizhnarodnyj-rezhym-yadernoyi-bezpeky>
13. Pekhnyk A., Kroitor A. (2021) Rozuminnia ta suttievi faktory politychnoho ryzyku [Understanding and essential factors of political risk]. Nauka ta suspilne zhyttia Ukrainy v epokhu hlobalnykh vyklykiv liudstva u tsyfrovu eru. Odesa: Helvetyka, 2021. №1. S. 172–175.
14. SIPRI 2020: Shchorichnyk: Ozbroiennia, rozzbroiennia ta mizhnarodna bezpeka [SIPRI 2020: Yearbook: Armament, Disarmament and International Security]. Kyiv: Zapovit, 2021. 662 s. URL: https://razumkov.org.ua/images/sipri/SIPRI_2020_ukr.pdf
15. Stamat V. Yaderna bezpeka: hlobalizatsiini aspekty zapobihannia mizhnarodnym konfliktam [Nuclear security: globalization aspects of international conflict prevention]. Informatsiino-psykholohichna ta tekhnohenna bezpeka: istorychni aspekty, osoblyvosti zakhystu suspilstva ta osobystosti. Mykolaiv: MNAU, 2021. S. 14–17. URL: <http://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10793/1/14-17.pdf>
16. Yaderna dyplomatiia: ryzyky povertaiutsia [Nuclear Diplomacy: Risks Return] 2020. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/voennivoprosy/armii-voorugenie/yaderna-diplomatiya-riziki-povertayutsya/>
17. Full text of the Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons. 2017. URL: https://www.icanw.org/tpnw_full_text
18. Global Nuclear and Radiological Security. Securing radioactive materials to prevent theft and terrorism. 2022. URL: <https://www.pnnl.gov/global-nuclear-radiological-security>
19. High level event: Reinforcing the global nuclear security architecture: Universalization of the International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism (ICSANT). United Nations. Office of Counter-Terrorism. 2022. https://www.un.org/counterterrorism/events/Reinforcing_the_global_nuclear_security_architecture_ICSANT
20. Neakrase S. The Global Nuclear Security Architecture: Closing Gaps to Build Greater Assurance, Accountability, and Action. Canada, Nuclear Threat Initiative, 2021. 28 s.
21. The Comprehensive Nuclear Test Ban Treaty. 1996. URL: <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/comprehensive-nuclear-test-ban-treaty-ctbt/>

Стаття надійшла до редакції 26.01.2023

Стаття рекомендована до друку 07.02.2023

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЯК СКЛАДОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ

Тимошенко О. І.,
*доктор філософських наук, доцент,
ректор
ПВНЗ "Європейський університет"
ORCID ID: 0009-0003-4287-1947*

Чупрій Л. В.,
*доктор політичних наук,
професор кафедри соціальної філософії та управління
Державного податкового університету
ORCID ID: 0000-0001-7221-5703
chupriy2006@ukr.net*

В статті висвітлюються основні історичні етапи становлення системи політичних цінностей як складової української національної самосвідомості. Вказується що саме політичні цінності є основою формування та виконання стратегії національного розвитку, ідеології державотворення, державної політики, прийняття законів та управлінських рішень. Підкреслюється, що важливим історичним етапом формування політичних цінностей був періодом Козацької держави, заснованої в першій половині XVI століття, яка здійснила значний вплив на формуванні національної самосвідомості. Ця держава базувалася на таких цінностях як свобода, братерство і рівність, православ'я, гідність, пошана до думки і волі громади, вірність слову і обов'язку. Акцентується увага на тому, що важливим етапом українського державотворення було XX століття, коли український народ намагався побудувати свою державу і активно розвивав свою національну самосвідомість та політичні цінності. Серед ключових політичних діячів які вплинули на ці процеси слід назвати М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Петлюру, С. Бандеру, Ю. Шухевича інших. Кожен з них мав дещо відмінні уявлення про державний устрій України, але всі вони прагнули до її незалежності і суверенності. Вказується, що політичні цінності, сформовані в різні періоди становлення української державності, відображали ті важливі принципи, які сформували українську етнічну групу та її культуру, а також сприяли збереженню української ідентичності та національної свідомості. Саме на цих цінностях ґрунтується і сучасне українське суспільство, що прагне до збереження та розвитку своєї культури та національної ідентичності. Саме ці цінності сьогодні сповідують військовослужбовці Збройних сил України, які увібрали кращий досвід визвольних змагань українського народу за свою свободу і незалежність.

Ключові слова: політичні цінності, національна самосвідомість, суверенітет, національна ідентичність.

Постановка проблеми. В експертному та науковому середовищі все ще дискутується проблема ціннісних засад суспільства та їхнього захисту як фактору, що сприяє загальнонаціональній консолідації. Сучасні дослідники вважають, що українське суспільство базується на формах соціальної життєдіяльності, таких як соціально-економічна, політико-правова, гуманітарна та інформаційна, які є передумовами для класифікації ключових національних цінностей, що мають пріоритет для громадян. Політичні цінності, на думку О. Вишневського, включають створення та розбудову національної держави, суспільну злагоду, всеукраїнську соборність, демократичні принципи співіснування людей та захист реального суверенітету країни. До правових цінностей він відносить гармонійний баланс між правами та обов'язками громадян, виконання законів та повагу до них, правове забезпечення, розвиток та повноцінне функціонування української мови.

Саме політичні цінності є основою формування та виконання стратегії національного розвитку, ідеології державотворення, державної політики, прийняття законів та управлінських рішень. Слід розуміти, що коли ключові політичні цінності стануть чітко визначеними орієнтирами розвитку нації та держави для переважної більшості громадян українського суспільства, і коли громадяни впевнені, що діюча влада дотримується стратегічної мети суспільного розвитку під час реалізації державної політики, тоді можна буде розраховувати на підтримку громадян у спільній роботі з розбудови майбутнього справедливого суспільства. Таким чином, головне завдання держави в цьому контексті полягає в формуванні національно-ціннісної основи суспільства.

При цьому, слід зазначити, що визначення основних політичних цінностей є складним процесом, який повинен враховувати історичний досвід, культурні традиції, а також сучасні потреби та виклики. Крім того, важливо, щоб цінності та ідеали, на яких ґрунтується суспільство, були прийнятні для більшості громадян та не порушували права та свободи окремих індивідів.

Гармонійне узгодження національних та загальнолюдських цінностей, а також інтересів різних груп є важливим фактором для розвитку сучасного суспільства. Це дозволяє забезпечити стійкість та розвиток демократичного та толерантного суспільства, яке поважає права та свободи кожного громадянина.

Метою статті є дослідження ключових історичних етапів становлення системи політичних цінностей як складової української національної самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням цінностей займалися такі вітчизняні дослідники: А. Ручка, К. Настояща, Е. Головаха, П. Гай-Нижник, Н. Костенко, А. Колодний, Л. Чупрій, Л. Філіпович, О. Злобіна, Л. Бевзенко, О. Вишневський, Л. Скокова, Н. Соболева, М. Паращевін інші.

Основними цінностями в суспільному житті українців є справедливість, патріотизм, працелюбність, гуманізм, добро, гідність. Значний вклад у дослідження цінностей вніс О. Вишневський, який вважав, що духовні цінності, які користуються авторитетом українців протягом усієї історії, мають бути ядром національної самосвідомості суспільства (Вишневський О., 2010). У свою чергу М. Жулинський наполягає на тому, що ми повинні зберегти і розвивати національну свідомість, яка є ключовою складовою нашої ідентичності і культурного багатства (Жулинський М., 2002). Але водночас, ми повинні розуміти, що наше суспільство складається з різних етносів, соціальних груп, конфесій і політичних партій, і ми повинні шукати спільний шлях досягнення нашої загальної мети - створення незалежної, демократичної, правової і сильної країни, яка відповідає інтересам усіх наших громадян." Одними з засадничих серед національних цінностей є політичні цінності.

Виклад основного матеріалу

Політичні цінності є важливою складовою формування національної самосвідомості, яка формувалася протягом тривалого історичного періоду. Важливо врахувати, що Україна складається з регіонів з відмінним історичним минулим, тому формування політичних цінностей повинно бути таким, щоб вони були підтримані і сприйняті всіма культурними групами та етносами. Це є ключовим для національної інтеграції та сприйняття єдиної для всіх національної ідеї, що допоможе створити цілісну національну самосвідомість та ідеологію державотворення. Для досягнення цієї мети необхідне історичне осмислення минулого та врахування генезису національних політичних цінностей, які формувалися в свідомості українців протягом століть (Фурманюк М., 2010).

На території України знаходяться землі, населені предками сучасних етнічних українців ще з часів Київської Русі, яка у X столітті функціонувала як окрема потужна держава з центром у Києві та власними органами влади і управлінням, соціальним устроєм та способом взаємовідносин між людьми. Це було першим кроком до створення самобутніх архітектурних споруд та літературних пам'яток, таких як літописи, що виникли саме в Києві та інших українських землях. Все це сприяло формуванню політичних національних цінностей у їхній зародковій формі (Бевз Т., 2018).

Козацька держава, заснована в першій половині XVI століття, була важливим етапом в історії України та формуванні її цінностей та національної самосвідомості. Ця держава базувалася на таких цінностях, як православ'я, свобода, братерство і рівність, гідність, пошана до думки і волі громади, вірність слову і обов'язку

Козацька спільнота відносилася до себе як до лицарського стану, проте на відміну від європейських лицарів, вона культивувала демократичні цінності та принципи. Козаки прагнули до вольності і рівності, дотримувалися прав людини і громадянина, були сміливі та відважні, захищаючи свої цінності та православну віру. Крім того, вони поважали народні традиції та взаємовідносини з різними суспільними групами.

Усі ці цінності сприяли формуванню козацької ідентичності та зміцненню національної самосвідомості українців. Козацька держава стала важливим центром культури, науки та мистецтва, де розвивалися різні галузі знань та практичних умінь. Козаки також внесли вагомий внесок у боротьбу за визволення України від іноземного панування.

Перша половина XVII століття були часом великих змін в українському суспільстві і політиці. У цей період українські козаки під проводом Богдана Хмельницького змогли здобути значні перемоги над польсько-литовською державою, що стало початком утворення національної держави (Антонович В., 1991).

Ця ідея національної державності була справжньою інновацією для українського суспільства. Вона відображала уявлення про те, що український народ має право на власну державність і самовизначення, і що це повинно бути здійснене через національне об'єднання і боротьбу за незалежність.

У цей період відбувалися великі зміни в українському суспільстві, пов'язані з розвитком політичної культури, формуванням правових норм, національною самоідентифікацією, ставленням до державних інституцій, мовно-культурним самосприйняттям і багато чим іншим. Саме тоді український народ активно відстоював свої права і інтереси, боровся за незалежність і свободу від іноземного панування, і це сприяло формуванню національної ідеї та національної свідомості. Ці зміни в українському суспільстві відіграли важливу роль у формуванні сучасної української держави та української нації.

В. Антонович, писав, що в ті часи формувався «...народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу» (Антонович В., 1991). Хмельниччина мала значний вплив на соціальну свідомість українців, особливо щодо козацького ідеалу та земельних питань. Період XVII століття став вирішальним для формування ідеалів справедливого розподілу землі, права на використання вільнонайманих працівників та усвідомлення особистих свобод. Селяни намагалися відстояти свої права на власні угіддя та вимагали відміни володіння надвеликими ділянками землі магнатами та католицькою церквою. Ці процеси також сприяли переосмисленню ролі урядової й місцевої адміністрації та їхньої соціальної політики.

Отже, козацька держава була важливим історичним етапом в розвитку України та формуванні її національної самосвідомості, яка базувалася на таких цінностях, як православ'я, свобода, братерство і рівність, гідність, пошана до думки. Хмельниччина відіграла важливу роль в історії України та формуванні національної ідеї українського народу.

Перш за все, вона зумовила появу національної свідомості серед українців того часу. Під час війни поняття "українець" стало актуальним, оскільки було необхідно відзначити відмінність від росіян та поляків. Також Хмельниччина стала свого роду лабораторією національної культури, де було сформовано національну ідентичність та національні символи.

По-друге, Хмельниччина вплинула на стереотипне уявлення про Україну та українців у ментальності сусідніх етносів. За часів війни українці показали свою військову міць та здатність до самостійності, що вразило сусідні народи та викликало їхнє бажання дізнатися більше про Україну та українців. Це сприяло поширенню знань про Україну та її народ серед інших народів та країн.

По-третє, Хмельниччина змінила ціннісні орієнтації та оціночні критерії багатьох поколінь. Українці стали відчувати свою національну гідність та самобутність, що сприяло формуванню високих цінностей, таких як свобода, незалежність та гідність. Ці цінності стали основою для подальшого розвитку національної ідеї та культури (Гоцуляк В., 2018).

Отже, Хмельниччина була важливим періодом у формуванні національної ідеї та самосвідомості українського етносу.

Після завершення національно-визвольної війни, українське суспільство зіткнулося з новими викликами та проблемами. У першу чергу, було потрібно зберегти та зміцнити досягнутий національний духовний рівень, а також піти від ідеї тотального єднання до конструктивного діалогу між різними соціальними групами та політичними силами (Сас П., 1987).

Нова епоха української історії стала епохою пошуку нових ціннісних орієнтацій та способів розвитку країни. У цьому процесі відбувалися різні ідеологічні та політичні зміни, які впливали на духовний та культурний розвиток українського суспільства. Відбувалася переоцінка усіх сфер життя, розбудова нових інституцій, створення нових правових та нормативних актів, реформування освіти, культури, науки та мистецтва.

Щодо XVIII та XIX століття то вони також були важливими етапами формування національної самосвідомості українців. Згадаймо постать І. Котляревського, який вважається батьком нової української літератури і який в складних політичних умовах, зокрема постійному тиску царського самодержавства, сприяв розвитку та популяризації української мови. В цей період в Україні формувалися культурницькі та політичні організації які формували національну ідентичність українців. Першою хвилею було Кирило-Мефодіївське братство, в рядах якого були Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та ін. Наступною хвилею стали більш численні гуртки та організації студентської молоді і представників інтелігенції: це Харківське, Київське таємні товариства та українські Громади. Вони висувають, в основному, програми просвітництва, організують "недільні школи", бібліотеки, драматичні гуртки,

хори тощо. Непересічне місце в цьому русі завжди належить Т. Шевченку, який став першим свідомим захисником української національної мови, літератури, історії, традиції і зробив їх знаряддям побудови нової політичної самосвідомості. Їхня діяльність підготувала процеси державотворення, що відбувалися у ХХ століття, коли український народ намагався побудувати свою державу і активно розвивав національну самосвідомість та політичні цінності.

Серед ключових політичних діячів які вплинули на процеси державотворення у ХХ століття слід назвати М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Петлюру інших. Кожен з них мав дещо відмінні уявлення про державний устрій України, але всі вони прагнули до її незалежності і суверенності.

М. Грушевський був прихильником популярного тоді демократично-народницького напрямку, серед його послідовників можна також назвати Р. Лашенка, С. Шелухіна та інших. Вони об'єднувались навколо таких ключових принципів: визнання народу ключовою дійовою силою історичного розвитку; тлумачення українського народу як окремої соціо-культурної одиниці; підтримка ідей народоправства; визнання ідеї автономії України в складі федеративних чи конфедеративних союзів; підтримка колективних форм власності як історично традиційним.

М. Грушевський розумів народ як рушійну силу, яка в своїх змаганнях проноситься крізь віки, різні політичні та культурні обставини головну ідею «національної самооборони» та «національної смерті» (Чупрій Л., 2018).

На такій історичній основі виростають ідеали українського народу, які ще досі не досягнуті. Це свобода, рівноправність та народний ідеал справедливості або автономія. У боротьбі за досягнення своїх ідеалів український народ пройшов складну і важку історію, яка принципово вплинула на виховання і самого М. Грушевського.

П. Скоропадський був прихильником гетьманського правління. Він мав значний військовий досвід, який використав при будівництві гетьманської держави. І хоча його правління проіснувало трохи більше ніж півроку він зумів досить багато чого досягнути, зокрема провів фінансову реформу, почав реалізувати земельну, військову реформу, активно посилював українську науку та культуру. Зокрема за часів його правління була відкрита Українська академія наук, засновано два університети, близько 150 гімназій. Відтак для нього ключовими цінностями були ідеї української незалежності та свободи (Гай-Нижник П., 2019).

Щодо С. Петлюра, то він був видатним діячем українського національного руху, Головним отаманом Армії Української Народної Республіки та головою Директорії УНР, яка була провідною організацією під час боротьби за відродження української державності в 1917–1920 роках.

С. Петлюра був непримиренним ворогом червоного та білогвардійського російського імперіалізму та відстоював європейський шлях розвитку відродженої національної державності. Він був одним з найактивніших учасників українського національно-визвольного руху, що збройно виступив проти радянської влади та відстоював права українського народу на самовизначення. С. Петлюра помер в екзилі в Парижі в 1926 році, але залишив по собі незгасну пам'ять як відважний борець за свободу та незалежність українського народу.

Звичайно ми не можемо не згадати політичні цінності ключових постатей українського національного визвольного руху (ОУН-УПА), оскільки більшість з них віддавали свої життя за ідеї української держави, як і сьогодні віддають свої життя кращі сини і дочки України у боротьбі з російським агресором.

Ключовими цінностями для С. Бандери та його прихильників була віра в Українську Державу. Вони чітко стверджували, що державу для українського народу можна здобути, і що їхня місія – змінити суспільство так, щоб створення держави стало невідворотним. Багато сучасних політиків не мають тієї самої жертвовності і віри в місію, що мали С. Бандера та його побратими. Сьогодні ми часто чуємо, що багато політиків клопочуться переважно про свої власні інтереси та матеріальну вигоду, а не про місію та віру в створення кращого суспільства. Але є ідейні політики, справжні державники, які турбуються про розбудову державності. Це свідчить про те, що держава вже є матеріальною реальністю, і політики мають змінювати суспільство шляхом переходу від феодално-совкових правил до економічно ефективних, що прийняті у провідних країнах. Це означає, що ми повинні перестати говорити про те, що "це не та держава, за яку боровся С. Бандера".

Також потрібно згадати видатну постать Р. Шухевича, який своє життя поклав за свободу України. Він вірив в незалежну, могутню і демократичну Україну. Зокрема у своїх промовах він говорив: «Гарантією справжньої демократичності майбутнього ладу в українській державі є, в першу чергу, широко народний характер українського руху, його безприкладна ідейність. Український визвольний-ідейний рух зродився з надр українського народу, діяв в ім'я інтересів українського народу. Воля і щастя українського народу – його найбільша мета». Слід також згадати його відому цитату: «Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах» (Літопис УПА, 1980).

Висновки. Отже, події національно-визвольних війн українців мали глибокий вплив на духовний та культурний розвиток українського суспільства і призвели до переходу від традиційного суспільства до індустріального, орієнтованого на європейський шлях розвитку.

Процес переосмислення цілей був складним та включав в себе подолання існуючих політичних стереотипів та розвитку українського менталітету. Успішний розвиток ідеї державності та соборності України також залежав від політично-правової культури всього соціуму.

Одним із важливих результатів національно-визвольних війн українців за свою свободу та незалежність у різні історичні періоди було створення потужної системи політичних цінностей та формування української національної свідомості, яка стала однією з основних складових української ідентичності. У процесі боротьби за незалежність та вільну державу, українське суспільство зрозуміло, що національна самобутність та незалежність є найважливішими цінностями, які потрібно зберігати та розвивати (Sulima, Onuchak, Diachuk, Chuprii, 2022).

Ключовою була ідея державності та соборності України, яка від періоду козацької доби поступово розвивалася та змінювалася, що відображало складні соціально-політичні процеси, що відбувалися в ті часи.

На основі аналізу наукових джерел, присвячених генезису національних цінностей ключових історичних періодів становлення української державності, було виокремлено основні політичні цінності українського суспільства. Зокрема, це такі цінності:

свобода та незалежність; віра і духовність;
мужність та героїзм; патріотизм та націоналізм;
земля та рідна мова.

Ці цінності відображали ті важливі принципи, які сформували українську етнічну групу та її культуру, а також сприяли збереженню української ідентичності та національної свідомості. Саме на цих цінностях ґрунтується і сучасне українське суспільство, що прагне до збереження та розвитку своєї культури та національної ідентичності. Саме ці цінності сьогодні сповідують військовослужбовці Збройних сил України, які увібрали кращий досвід визвольних змагань українського народу за свою свободу і незалежність. Українські воїни за всіх часів були вмілими, мужніми, сміливими, героїчними, жертвованими, самовіддано боролися за свою землю і свою свободу. Тому український народ не можливо перемогти і російські імперіалісти будуть знищені і вигнані з тимчасово окупованих українських територій.

Tymoshenko O., Chupriy L. Historical stages of formation of the system of political values as a component of Ukrainian national identity

The article highlights the main historical stages of the formation of the system of political values as a component of Ukrainian national identity. It is indicated that political values are the basis of the formation and implementation of the national development strategy, the ideology of state formation, state policy, adoption of laws and management decisions. It is emphasized that an important historical stage in the formation of political values was the period of the Cossack state, founded in the first half of the 16th century, which had a significant impact on the formation of national identity. This state was based on such values as freedom, fraternity and equality, Orthodoxy, dignity, respect for the opinion and will of the community, faithfulness to one's word and duty. Attention is focused on the fact that the 20th century was an important stage of Ukrainian state-building, when the Ukrainian people tried to build their state and actively developed their national self-awareness and political values. M. Hrushevskiy, P. Skoropadskiy, S. Petlyura, S. Bandera, Yu. Shukhevich and others should be named among the key political figures who influenced these processes. Each of them had slightly different ideas about the state structure of Ukraine, but they all aspired to its independence and sovereignty. It is indicated that the political values formed in different periods of the formation of Ukrainian statehood reflected the important principles that formed the Ukrainian ethnic group and its culture, and also contributed to the preservation of Ukrainian identity and national consciousness. It is on these values that modern Ukrainian society, which strives to preserve and develop its culture and national identity, is based. It is these values that the servicemen of the Armed Forces of Ukraine profess today, who have absorbed the best experience of the Ukrainian people's liberation struggle for their freedom and independence.

Key words: political values, national self-awareness, sovereignty, national identity.

Література:

1. Вишневецький О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Вступ до системного дослідження. Дрогобич 2010. С. 35.
2. Жулинський М. Національні культури і проблеми глобалізації. *Розбудова держави*. 2002. № 7-12. С. 2.

3. Фурманюк М. Політичні цінності у форматі державницької ідеології як стратегії розвитку сучасного українського суспільства. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2010 /5 (49). С. 269.
4. Бевз Т. А. Соборність України: виклики і загрози. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України: Наукові записки Вип. 1 (93). URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/bevz_sobornist.pdf
5. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. К. Наука. 1991. 38 с.
6. Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського – прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства. Укр. іст. журн. 1987. № 6. С. 102.
8. Гоцуляк В.М. Українська державна ідея в політичній думці козацької доби. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. політологія, 2018, вип. 21. С. 24.
9. Чупрій Л.В. Політичні та соціальні ідеї М. Грушевського. Київські історичні студії. 2018; № 6(1). С. 29.
10. Гай-Нижник П. П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. К.: Крок, 2019. С. 76.
11. Літопис УПА. Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша: 1944-1945 . Торонто, 1980. С. 876.
- 12 Y.M. Sulima, L.V. Onuchak, O.V. Diachuk, L.V. Chuprii, I.G. Verkhovtseva Value component of the dialogical approach in international relations. Journal of Community Positive Practices. 2022. Vol. 22. Issue SpecialIssue. P. 126–127. URL: <http://www.jpcc.ro/index.php/jppc/article/view/484>

References:

1. Vyshnevskiy O. (2010). Ukrainskyi vykhovnyi ideal i natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky). Vstup do systemnoho doslidzhennia. [Ukrainian educational ideal and national character (origins, deformations and modern challenges). Introduction to systematic research]. Drohobych 2010. S 35. [in Ukrainian]
2. Zhulynskiy M.(2002). Natsionalni kultury i problemy hlobalizatsii [National cultures and problems of globalization]. *Rozbudova derzhavy*. № 7-12. S. 2. [in Ukrainian]
3. Furmaniuk M. (2010). Politychni tsinnosti u formati derzhavnytskoi ideolohii yak stratehii rozvytku suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Political values in the format of statist ideology as a strategy for the development of modern Ukrainian society]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*. 2010 /5 (49), S. 269. [in Ukrainian]
4. Bevz T. (2018). Sobornist Ukrainy: vyklyky i zahrozy. [The Catholic Church of Ukraine: challenges and threats]. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України: *Naukovi zapysky Vyp. 1(93)*. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/bevz_sobornist.pdf [in Ukrainian]
5. Antonovych V. (1991). Pro kozatski chasy na Ukraini [About Cossack times in Ukraine]. K. Nauka. S. 38 [in Ukrainian]
6. Sas P. (1987). Reformatsiini pohliady Ivana Vyshenskoho – proiav opozytsii panuiuchii ideolohii feodalnoho suspilstva [Ivan Vyshenskyi's reformist views are a manifestation of opposition to the dominant ideology of feudal society]. *Ukr. ist. zhurn*. № 6. S. 102. [in Ukrainian]
7. Hotsuliak V. (2018). Ukrainska derzhavna ideia v politychnii dumtsi kozatskoi doby [The Ukrainian state idea in the political thought of the Cossack era]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istoriiia. politolohiia*, vyp. 21, S. 24. [in Ukrainian]
8. Chuprii L. (2018). Politychni ta sotsialni idei M. Hrushevskoho.[Political and social ideas of M. Hrushevskiy]. *Kyivski istorychni studii*. № 6 (1), S. 29 [in Ukrainian]
9. Hai-Nyzhnyk P. (2019) Pavlo Skoropadskyi i Vlasnyi Shtab hetmana vsiiei Ukrainy: borotba za vladu i derzhavnist. [Pavlo Skoropadsky and the Own Headquarters of the Hetman of All Ukraine: the struggle for power and statehood]. K.: Kro. S. 76. [in Ukrainian]
10. Litopys UPA. (1980). T. 8. Ukrainska Holovna Vyzvolna Rada. Dokumenty, ofitsiini publikatsii, materiialy [Ukrainian Main Liberation Council. Documents, official publications, materials] Knyha persha: 1944–1945. Toronto, 1980. S. 876. [in Ukrainian]
11. Y.M. Sulima, L.V. Onuchak, O.V. Diachuk, L.V. Chuprii, I.G. Verkhovtseva. (2022). Value component of the dialogical approach in international relations. Journal of Community Positive Practices. Vol. 22. Issue SpecialIssue. S. 126–127. [in English]

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023

Стаття рекомендована до друку 09.05.2023

THE EU-UKRAINE PARTNERSHIP IN THE CONTEXT OF THE COMMON FOREIGN AND SECURITY POLICY: A CRITICAL REVIEW

Khakimova V. T.,

PhD student at the Department of International Relations

Odesa I. I. Mechnikov National University

ORCID iD: 0000-0001-6281-2715

khakimova_v@ukr.net

The article provides a comprehensive analysis of the partnership between the European Union (EU) and Ukraine in the context of the Common Foreign and Security Policy (CFSP). The analysis is based on a thorough review of relevant literature, official documents, and expert opinions, and aims to identify the main challenges and achievements of the partnership and offer recommendations for its further development.

The author emphasizes the successes and challenges of the EU-Ukraine partnership in areas such as political cooperation, economic integration, and security cooperation. While the EU's support for Ukraine's sovereignty and territorial integrity has been a key factor in the partnership's success, the article also highlights several limitations and shortcomings of the partnership. These include the slow pace of reforms in Ukraine, the impact of corruption on the country's development, and the EU's limited leverage over Russia's actions.

To address these challenges, the article offers recommendations for how the EU-Ukraine partnership can be strengthened, including deeper engagement on issues such as energy security, human rights, and rule of law as well as a more proactive approach to supporting Ukraine's democratic development and reform agenda. The analysis suggests that these steps are crucial for ensuring the partnership's continued relevance and effectiveness, and for supporting Ukraine's path towards European integration and democratic consolidation.

Overall, this article provides a critical and nuanced assessment of the EU-Ukraine partnership in the context of the CFSP, offering important insights for scholars, policymakers, and practitioners in the fields of EU foreign policy, Ukrainian politics, and international relations.

Key words: The European Union, Ukraine, Common Foreign and Security Policy, Association Agreement, diplomacy, partnership.

Formulation of the research problem. The partnership between the European Union (EU) and Ukraine is one of the key relationships in Europe's neighbourhood. Ukraine's efforts to integrate into the EU are closely linked to its foreign and security policy objectives, and the EU's Common Foreign and Security Policy (CFSP) plays a significant role in shaping this relationship. In this article, we will provide a critical review of the EU-Ukraine partnership in the context of the CFSP, assessing the challenges and opportunities presented by this partnership, and exploring the prospects for its future development.

The partnership between Ukraine and the European Union (EU) is a significant area of interest in contemporary international relations. While the EU's Common Foreign and Security Policy (CFSP) has played a vital role in shaping the EU's relationship with Ukraine, there is a lack of critical analysis of this partnership. Therefore, this study aims to examine the EU-Ukraine partnership within the context of the CFSP and conduct a critical review of the partnership. By exploring this topic, this study aims to address important scientific and practical questions, such as the efficiency of the EU-Ukraine partnership in advancing democratic reforms and enhancing Ukraine's integration into the EU, the implications of the EU's response to the Russian invasion in Ukraine, and the potential for further development of the EU-Ukraine partnership in the future.

Literature review. The relevance of the issue of world governance, which is based on common security and peaceful coexistence, determines the increased attention to this issue today. Quite a large number of scientific works are devoted to the issue of the development of the common foreign and security

policy of the EU. Among the researchers of various aspects of this issue, one should mention, in particular, J. Manners (Manners, 2006; Manners, 2008), who analyses individual national foreign policies of European countries and issues of the normative nature of the common foreign and security policy of the European Union, considers international relations as a response to globalization challenges, Bretherton and Vogler (Bretherton&Vogler, 2005), who studied the role of the EU as an international player. The evolution of the EU's foreign policy and its institutional development are analyzed in the scientific works of H. Magone (Magone, 2010), M. Smith (Smith, 2004), S. Marsh and H. Mackenstein (Marsh&Mackenstein, 2014). Among domestic scientists, O. Shapovalova (Shapovalova, 2010), O. Shnyrkov (Shnyrkov, 2008) take care of the general analysis of the EU's foreign policy, the works of O. Poshedin (Poshedin, 2014) are devoted to the defense and security dimensions of Ukraine's cooperation with the EU.

The problem of the role of Ukraine in the common foreign and security policy of the EU is the subject of heated discussions in view of the changes that are negative for Ukraine, which are related to the aggression of the Russian Federation.

Overall, these publications demonstrate the ongoing importance of the EU-Ukraine partnership in the context of the Common Foreign and Security Policy, and highlight some of the key challenges and opportunities presented by this partnership.

Formulation of the goals of the article. The main purpose of an article is to provide a comprehensive analysis and evaluation of the EU-Ukraine partnership in the context of the EU's Common Foreign and Security Policy. Also the paper aims to critically review the development of the partnership, its successes and challenges, and assess its effectiveness in achieving its objectives. Additionally, the article explores the political and strategic implications of the partnership for both the EU and Ukraine, and identify areas for further improvement and cooperation.

The author discusses the historical background of the EU-Ukraine Partnership, including the Partnership and Cooperation Agreement and the Association Agreement, as well as recent developments in the relationship, such as the conflict in eastern Ukraine and the annexation of Crimea by Russia and then full-scale Russian invasion of Ukraine.

Theoretical framework. Research is drawn on both Realism and Neoliberal Institutionalism to provide a nuanced analysis of the partnership. Realism offers insights into the power dynamics at play in the partnership, particularly in the face of external threats such as Russia's actions in Ukraine. This perspective helps to explain how the EU's strategic interests and calculations have shaped its approach to Ukraine, and how Ukraine has responded to these pressures. Meanwhile, Neoliberal Institutionalism emphasizes the role of institutions and economic interdependence in promoting cooperation and mitigating conflicts. This perspective highlights the importance of the EU-Ukraine Association Agreement and the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) in promoting economic integration and fostering political dialogue between the actors. Taken together, a Realist and Neoliberal Institutionalist perspective provides a holistic understanding of the EU-Ukraine Partnership, highlighting both the power struggles and the institutional arrangements that have shaped the actors' behavior and interests (Heydarian Pashakhanlou, 2009).

Background on the relationship between the EU and Ukraine. The European Union's (EU) partnership with Ukraine has played a significant role in the context of the Common Foreign and Security Policy (CFSP). The CFSP is the EU's foreign policy arm, which aims to promote the Union's values, interests, and security goals in the global arena. The EU-Ukraine partnership is an important aspect of the CFSP, as it provides a framework for the EU to engage with Ukraine on a range of issues, including security, stability, and democracy.

The relationship between the EU and Ukraine dates back to the early 1990s, when Ukraine gained independence following the collapse of the Soviet Union. Since then, the EU has sought to develop a close partnership with Ukraine, driven by a shared vision of a stable and prosperous Europe. However, the relationship has been marred by a number of challenges, including Ukraine's ongoing conflict with Russia, which has threatened Ukraine's territorial integrity and sovereignty.

One of the key milestones in the EU-Ukraine relationship was the signing of the Partnership and Cooperation Agreement (PCA) in 1994. This agreement was the first formal treaty between the EU and Ukraine, and set the basis for political and economic cooperation between the two parties. The PCA established a joint parliamentary committee and provided for regular political dialogue on a range of issues, including human rights, democracy, and economic reform.

In 2004, the EU launched its European Neighborhood Policy (ENP), which was aimed to create a ring of friendly countries around the EU's borders. Ukraine was one of the countries included in the ENP, and it was offered the prospect of closer political and economic ties with the EU. As part of this, the EU and Ukraine launched negotiations on a new Enhanced Agreement, which would have replaced the PCA and provide a framework for closer integration between Ukraine and the EU.

However, negotiations on the Enhanced Agreement were initially slow, and it was not until the 2008 EU-Ukraine Summit that a joint statement was issued confirming the intention to conclude negotiations on the Enhanced Agreement. In 2009, the EU and Ukraine launched negotiations on a Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA), which was designed to be an integral part of the Enhanced Agreement (Shapovalova, 2010).

This was followed by the creation of the EU-Ukraine Association Agreement in 2014, which was designed to deepen the partnership and provide a framework for closer integration between Ukraine and the EU. The AA is a comprehensive agreement, which included provisions on political dialogue, economic integration, and sectoral cooperation. The agreement also included a Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA), which provided for the elimination of tariffs on goods and the harmonization of regulations and standards between Ukraine and the EU.

Despite these efforts, the relationship has been marked by a number of difficulties, including political instability in Ukraine, corruption, and the ongoing conflict with Russia. Although the Association Agreement had been introduced in 2012, the Ukrainian government halted preparations to sign it in November 2013, during the presidency of pro-Russian Viktor Yanukovich. Yanukovich attended a summit in Vilnius where the agreement was scheduled to be signed, but it was not finalized. This refusal to sign the agreement sparked the Euromaidan movement, leading to Yanukovich's removal from power. The political portion of the Association Agreement was signed by Prime Minister Arseniy Yatsenyuk on March 21, 2014, and the economic portion was signed by President Petro Poroshenko on June 27, 2014. Ukraine amended its constitution in 2019 to include provisions supporting its integration and accession to the European Union and NATO.

Thus, the EU-Ukraine Partnership is also important for security cooperation. Ukraine has been facing a security crisis since 2014, when Russia annexed Crimea and supported separatist movements in eastern Ukraine. The EU has been a key supporter of Ukraine's efforts to maintain its territorial integrity and sovereignty, and has provided substantial financial and technical assistance to help Ukraine address its security challenges (Poshedin, 2014).

In response to a full-scale invasion of Ukraine by Russians, Ukraine applied for EU membership on February 28, 2022, and support for joining the EU surged to a record 91% in Ukraine. This support increased from 68% to 86% in the early days of the conflict and continued to grow throughout March, reaching an all-time high. The European Parliament, Commission, and Council all backed Ukraine's application, and on June 23, Ukraine was granted candidate status for EU membership (Reuters, 2023).

The EU has been a key supporter of Ukraine in its efforts to deal with the conflict and restore stability. The EU has imposed sanctions on Russia in response to its actions in Ukraine. The EU has also played a role in facilitating negotiations between Ukraine and Russia to try and resolve the conflict. While progress towards a lasting resolution to the conflict has been slow, the EU has continued to push for a peaceful resolution and has maintained its support for Ukraine's sovereignty and territorial integrity. The EU has also supported efforts to provide humanitarian assistance to those affected by the conflict, including internally displaced persons and refugees.

With the annexation of Crimea and aggressive actions against Ukraine, Russia undermined the global security order, it became clear that the conflict in Ukraine is not a peripheral issue, because Putin's policy is aimed at war on a large scale. That is why the EU has been actively supporting Ukraine since 2014, and with the start of a full-scale invasion, financial, military and humanitarian support has only increased. It is the unity around the settlement of this conflict that will enable the EU to establish itself as a leading actor in international relations, and for Ukraine it will become an indicator of successful integration into the EU.

Despite these challenges, the EU remains committed to its partnership with Ukraine, and continues to work closely with the country on a range of issues, including security, economic development, and reform.

The EU has also supported Ukraine's efforts to implement a range of political and economic reforms aimed at improving governance, increasing transparency, and modernizing the country's economy. The EU-Ukraine Association Agreement, which entered into force in 2017, provides a comprehensive framework for these reforms and serves as a roadmap for closer integration between Ukraine and the EU.

The reforms have focused on a number of areas, including anti-corruption measures, energy sector reform, and public administration reform. The EU has provided technical and financial assistance to support these efforts, and has also implemented a number of programs aimed at improving the business climate in Ukraine and attracting foreign investment.

In addition to political and economic cooperation, the EU-Ukraine partnership also includes close collaboration in the areas of energy, transport, and environmental protection. The EU has supported Ukraine in modernizing its energy sector, promoting energy efficiency, and diversifying its energy sources, reducing its dependence on Russia. The EU has also supported Ukraine's efforts to develop a modern transport infrastructure, which is essential for the country's economic development.

Environmental protection is another area of cooperation between the EU and Ukraine. The EU has provided technical and financial assistance to help Ukraine address environmental challenges, such as air and water pollution, waste management, and climate change. The EU has also supported Ukraine in implementing the Association Agreement's environmental provisions and the Paris Agreement on climate change.

The EU's commitment to Ukraine was demonstrated in 2020, when the EU and Ukraine celebrated 30 years of diplomatic relations. During a joint summit, the EU reaffirmed its support for Ukraine's sovereignty, territorial integrity, and independence, and pledged to continue supporting Ukraine's reform agenda. The EU also announced a new initiative, the EU-Ukraine High-Level Platform for Sustainable Reconstruction of Donbas, aimed at supporting the reconstruction and development of the conflict-affected region in eastern Ukraine.

As Ukraine continues to navigate its path towards greater integration with the EU, the relationship between the two parties will remain a crucial factor in shaping the future of the region. Overall, the development of the EU-Ukraine partnership had been shaped by a range of factors, including geopolitical considerations, economic interests, and shared values. The partnership had evolved over time, with various agreements and initiatives contributing to its development.

In conclusion, the relationship between the EU and Ukraine has come a long way since the early 1990s, driven by a shared vision of a stable and prosperous Europe. Despite challenges, both parties remain committed to working together to address these issues and build a stronger partnership for the future. The EU's continued support for Ukraine's political and economic reform efforts will be crucial in ensuring the country's stability and prosperity, and in advancing the EU's strategic interests in the region.

Overview of the CFSP and its aims. The Common Foreign and Security Policy (CFSP) is a central pillar of the European Union's (EU) foreign policy agenda. The CFSP aims to promote the EU's values and interests in the world, and to contribute to international peace and security through a range of diplomatic, economic, and security measures.

The CFSP was established by the Maastricht Treaty in 1993, and it has since undergone significant development and expansion. The CFSP is guided by the principles of solidarity, coherence, and effectiveness, and it is implemented through a range of institutional mechanisms and processes (Kopiika & Shynkarenko, 2001).

One of the primary aims of the CFSP is to promote the EU's values and interests in the world. This includes promoting democracy, human rights, and the rule of law, and supporting the development of open and prosperous societies around the globe. The CFSP also aims to promote the EU's economic interests, by supporting free trade, investment, and economic cooperation with partner countries.

Another key aim of the CFSP is to contribute to international peace and security. This includes supporting conflict prevention and resolution efforts, promoting disarmament and non-proliferation, and addressing the root causes of insecurity and instability in partner countries. The CFSP also aims to promote effective multilateralism, by working with other countries and international organizations to address global challenges such as climate change, terrorism, and poverty.

To achieve these aims, the CFSP is implemented through a range of institutional mechanisms and processes. In 2009, the Lisbon Treaty introduced new institutional arrangements and mechanisms to support the CFSP, including the creation of the High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy, who serves as the EU's chief diplomat. The Lisbon Treaty also provided for the establishment of the European External Action Service (EEAS), which is responsible for coordinating the EU's foreign policy activities, and the EU's network of delegations and embassies around the world. The CFSP is also supported by a range of policy instruments, such as economic and development assistance, diplomatic measures, and crisis management operations (Kolomiets & Zolkina & Holovnov, 2011).

Despite these developments, the CFSP continues to face a number of challenges and criticisms. These include concerns about the effectiveness of EU foreign policy, the role of national interests and rivalries, and the need for greater coherence and coordination between different areas of EU policy. The CFSP has also been criticized for its limited ability to respond to crises and conflicts, and for its sometimes slow and bureaucratic decision-making processes.

One of the unique features of the CFSP is its emphasis on unity and coordination among EU member states. The CFSP operates on the basis of shared decision-making, with member states working together to develop and implement a common approach to foreign policy issues. This is achieved through regular consultations and negotiations, as well as the use of qualified majority voting in certain circumstances.

Another important aspect of the CFSP is its relationship with other areas of EU policy. The CFSP is closely linked to the EU's external trade, development, and humanitarian policies, as well as its internal policies on migration, justice, and home affairs. This reflects the recognition that many of the challenges facing the EU in the global arena require a comprehensive and integrated approach.

Ultimately, the Common Foreign and Security Policy (CFSP) is a central element of the EU's foreign policy agenda. The CFSP aims to promote the EU's values and interests in the world, and to contribute to international peace and security through a range of diplomatic, economic, and security measures. While the CFSP has undergone significant development and expansion in recent years, it also faces a number of challenges and criticisms. Nevertheless, the CFSP remains a critical tool for the EU in promoting its interests and values on the global stage.

Analysis of the role of Ukraine in the CFSP. As a non-EU member state, Ukraine does not participate in the decision-making processes of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) directly. However, Ukraine has been an important partner and stakeholder in the EU's foreign policy agenda, and its relationship with the EU has been a key focus of the CFSP in recent years.

In addition to these specific areas of cooperation, the EU-Ukraine Partnership is also an important element of the wider foreign policy agenda of the CFSP. Ukraine's strategic position in Europe, as well as its size and population, make it an important partner for the EU in addressing a range of global challenges, including climate change, terrorism, and migration. The EU-Ukraine Partnership provides a framework for cooperation in these areas, as well as in other areas of mutual interest.

One of the key areas of cooperation between the EU and Ukraine has been in the area of security and defence. EU is a critical partner for the Ukraine in addressing the ongoing war on Ukrainian territory. The EU has provided significant political, financial, and technical support to Ukraine, including through the establishment of the European Union Advisory Mission in Ukraine (EUAM Ukraine) and the provision of military and technical assistance. In addition to security and defense, the EU and Ukraine have also cooperated on a range of other foreign policy issues. These include promoting democracy, human rights, and the rule of law, supporting economic reform and development, and addressing global challenges such as climate change, terrorism, and migration. (EUAM Ukraine)

As part of its efforts to strengthen its relationship with Ukraine, the EU has established a number of institutional mechanisms and frameworks for cooperation. These include the EU-Ukraine Association Agreement, which entered into force in 2017 and provides a comprehensive framework for political, economic, and social cooperation between the two parties. The EU has also established a number of high-level dialogues and working groups with Ukraine, covering areas such as energy, transport, and digital cooperation.

Overall, while Ukraine does not have a direct role in the decision-making processes of the CFSP, its relationship with the EU is a critical element of the EU's foreign policy agenda. The EU's engagement with Ukraine has been driven by a shared commitment to promoting democracy, human rights, and the rule of law, as well as a recognition of the importance of Ukraine's strategic position in Europe. As the EU continues to develop and expand its foreign policy agenda, its relationship with Ukraine is likely to remain a key focus of its efforts in the region.

In addition to the areas of cooperation mentioned earlier, the CFSP also plays an important role in shaping the EU's policy towards Ukraine. As a non-EU member state, Ukraine is not formally represented in the EU's decision-making bodies. However, the EU has sought to consult with Ukraine on key foreign policy issues that affect the country, including the ongoing conflict in Ukraine.

One example of this is the EU's support for the Normandy Format, a diplomatic initiative involving France, Germany, Ukraine, and Russia aimed at resolving the conflict in eastern Ukraine. The EU has been actively involved in this initiative, and has supported a range of measures to promote peace and stability in the region.

The CFSP has also been used to promote economic cooperation and integration between the EU and Ukraine. One key initiative in this area has been the EU's Eastern Partnership program, which aims to promote political association and economic integration between the EU and six eastern European countries, including Ukraine. The Eastern Partnership program has provided significant financial and technical support to Ukraine, including through the establishment of a Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) between Ukraine and the EU.

As has been demonstrated, Ukraine plays an important role in the Common Foreign and Security Policy (CFSP) of the European Union (EU), particularly in relation to peacekeeping and security initiatives. As a strategic partner located on the EU's eastern border, Ukraine is seen as an important contributor to the security and stability of the wider region. In terms of peacekeeping, Ukraine has been actively involved in a number of international missions, including the United Nations peacekeeping operations in Kosovo, Liberia, and Sudan. Ukraine has also contributed troops to the EU's Common Security and Defense Policy (CSDP) missions in Africa, including the EU Training Mission in Mali and the EU Military Training Mission in the Central African Republic.

Ukraine has also been an important partner in the EU's efforts to promote security and stability in its neighborhood. In particular, Ukraine has been a key player in the EU's Eastern Partnership program, which

seeks to strengthen political and economic ties between the EU and its eastern neighbors, including Ukraine. Through this program, the EU has provided support to Ukraine in a number of areas, including border management, law enforcement, and the fight against organized crime and corruption (Razumkov, 2021).

In addition to its involvement in peacekeeping and security initiatives, Ukraine has also been a key player in the EU's efforts to promote democracy and human rights in its neighborhood. Ukraine has been actively engaged in the EU's Neighborhood Policy, which aims to promote political and economic reform in the EU's neighboring countries. Ukraine has also been an important partner in the EU's efforts to promote the rule of law and good governance, including through its participation in the European Neighborhood Instrument (ENI) (Hazizullin & Honchar, 2009).

Overall, Ukraine's role in the CFSP is shaped by its strategic location and its commitment to promoting democracy, human rights, and the rule of law in its neighborhood. Ukraine's involvement in peacekeeping and security initiatives, as well as its participation in the EU's various programs and initiatives, demonstrates its commitment to these goals, and its importance as a strategic partner for the EU in its neighborhood. As the EU continues to develop and expand its foreign policy agenda, its relationship with Ukraine is likely to remain a key focus of its efforts in the region.

The goals and objectives of the EU-Ukraine Partnership are wide-ranging, and include political, economic, and social dimensions. Some of the key goals and objectives of the partnership are:

Strengthening democracy and the rule of law: The partnership aims to promote democratic reforms in Ukraine, including the strengthening of democratic institutions, the protection of human rights, and the fight against corruption. The EU provides support and technical assistance to Ukraine in these areas, as well as through the deployment of election observation missions.

Promoting peace and stability: The partnership aims to contribute to the resolution of the conflict in Ukraine, and to promote peace and stability in the wider region. The EU supports diplomatic efforts to resolve the conflict, and provides humanitarian aid to those affected by the conflict.

Enhancing economic cooperation and integration: The partnership aims to promote economic cooperation and integration between the EU and Ukraine. This includes the establishment of a Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA), which aims to reduce trade barriers and promote economic reform in Ukraine.

Facilitating people-to-people contacts: The partnership aims to promote cultural and educational exchanges between the EU and Ukraine, as well as to facilitate visa-free travel for Ukrainian citizens to the EU.

Promoting energy security: The partnership aims to enhance energy security in Ukraine and the wider region, and to promote the development of a sustainable energy sector in Ukraine.

Strengthening cooperation in justice and home affairs: The partnership aims to enhance cooperation between the EU and Ukraine in the areas of justice and home affairs, including the fight against organized crime, terrorism, and illegal migration (Razumkov, 2021).

In general, the EU-Ukraine Partnership is a comprehensive framework for cooperation between the EU and Ukraine, aimed at promoting democracy, human rights, and the rule of law, as well as peace, stability, and prosperity in the region. The partnership is based on a shared commitment to these goals, and provides a platform for ongoing dialogue and cooperation between the two parties.

Conclusion and recommendations. The EU-Ukraine Partnership is an essential aspect of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) of the European Union (EU). Since the Partnership's establishment in 1994, it has played a crucial role in strengthening cooperation between the EU and Ukraine in various areas such as politics, economics, trade, energy, and security. However, there is still room for improvement in the Partnership, and this article offers several recommendations for future enhancements.

Firstly, the EU could provide more financial and technical support to Ukraine. Ukraine is a significant partner for the EU, and its success is in the EU's interest. Therefore, the EU should continue to support Ukraine's efforts to implement the necessary reforms and address the challenges it faces, such as corruption and weak institutions. The EU should also provide technical assistance to help Ukraine enhance its economic and social infrastructure, such as improving its transport networks, telecommunications, and education systems.

Secondly, the EU should work more closely with Ukraine to promote regional stability and resolve conflicts in the region. The ongoing war in Ukraine is a major challenge for both Ukraine and the EU. Therefore, the EU should continue to support Ukraine's sovereignty and territorial integrity and work towards a peaceful resolution of the conflict. The EU could also provide more support to Ukraine's efforts to reform its security sector and promote confidence-building measures between Ukraine and its neighboring countries.

Thirdly, the EU could enhance energy cooperation with Ukraine. Ukraine is a crucial transit country for Russian gas exports to Europe, and the EU has a significant interest in diversifying its energy sources.

Therefore, the EU could support Ukraine's efforts to modernize its gas transit infrastructure and promote the development of alternative energy sources. The EU could also assist Ukraine in increasing its energy efficiency and promoting renewable energy sources.

Finally, the EU could deepen people-to-people contacts between Ukraine and EU member states. The EU could promote cultural and educational exchanges, which could help to build stronger ties between the two regions. The EU could also facilitate visa-free travel between Ukraine and the EU and provide more support to Ukrainian civil society organizations, which play a crucial role in promoting democratic values and human rights.

In conclusion, the EU-Ukraine Partnership is a crucial aspect of the CFSP, and there is still much that can be done to enhance it further. By providing more financial and technical support to Ukraine, working closely to promote regional stability, enhancing energy cooperation, and deepening people-to-people contacts, the EU can strengthen its partnership with Ukraine and promote stability, security, and prosperity in the wider region.

Хакімова В. Партнерство ЄС-України в контексті Спільної Зовнішньої Політики та Політики Безпеки: критичний огляд

У статті подано комплексний аналіз партнерства між Європейським Союзом (ЄС) та Україною в контексті Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ). Аналіз ґрунтується на ретельному огляді відповідної літератури, офіційних документів та експертних висновків і має на меті визначити основні проблеми та досягнення партнерства та запропонувати рекомендації щодо його подальшого розвитку.

Автор наголошує на успіхах і проблемах партнерства між Україною та ЄС у таких сферах, як політична співпраця, економічна інтеграція та безпекова співпраця. Хоча підтримка ЄС суверенітету та територіальної цілісності України була ключовим фактором успіху партнерства, стаття також висвітлює кілька обмежень і недоліків партнерства. Серед них повільний темп реформ в Україні, вплив корупції на розвиток країни та обмежені важелі впливу ЄС на дії Росії.

Щоб подолати ці виклики, у статті пропонуються рекомендації щодо зміцнення партнерства між Україною та ЄС, включаючи глибшу взаємодію в таких сферах, як енергетична безпека, права людини та верховенство права, а також більш активний підхід до підтримки демократичного розвитку України та реформуванню. Аналіз показує, що ці кроки є вирішальними для забезпечення подальшої актуальності та ефективності партнерства, а також для підтримки шляху України до європейської інтеграції та демократичної консолідації.

Загалом ця стаття містить критичну та деталізовану оцінку партнерства між ЄС та Україною в контексті СЗПБ, пропонуючи важливу інформацію для науковців, політиків і практиків у сферах зовнішньої політики ЄС, української політики та міжнародних відносин.

Ключові слова: Європейський Союз, Україна, Спільна зовнішня та безпекова політика, Угода про асоціацію, дипломатія, партнерство

Bibliography:

1. Газізуллін І.Ф., Гончар М. М., Коломієць О. В. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / ред. В. Мартинюка. Київ : Агентство "Україна", 2009. 84 с.
2. Коломієць О., Золкіна М., Головнєв Д. Лісабонський Договір: аналіз впливу на відносини між ЄС та Україною у міжнародній, безпековій та оборонній політиці. Київ : Міжнар. Фонду «ВІДРОДЖЕННЯ», 2011. 90 с.
3. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. : навч. посіб. Київ : ІнЮре, 2001. 448 с.
4. Лісабонські консолідовані договори про Європейський союз і функціонування Європейського Союзу / пер.та ред. В. Муравйов. Київ : Юрінком Інтер, 2011.
5. Пошедін О. І. Воєнна безпека України в контексті співробітництва з Європейським Союзом. *Вісник НАДУ*. 2014. № 3. С. 53–59.
6. Шаповалова О. І. Європейський Союз – Україна: межі нормативної сили. *International Review*. 2010. № 2(14). С. 4–10.
7. Шнирков О. І. Європейський Союз у глобальному інноваційному просторі : монографія. Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2008. 143 с.

8. Association agreement between the EU and Ukraine European / ed. by A. Zygierevicz. Brussels : European Parliamentary Research Service, 2020. 87 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU\(2020\)642844_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU(2020)642844_EN.pdf) (дата звернення: 10.03.2023).
9. Bretherton C., Vogler J. The European Union as Global Actor. 2nd ed. London : Routledge, 2005. 269 p.
10. Common Foreign and Security Policy. *The European Commission's Service for Foreign Policy Instruments*. URL: https://fpi.ec.europa.eu/what-we-do/common-foreign-and-security-policy_en (дата звернення: 15.03.2023).
11. Pashakhanlou A. H. Comparing and Contrasting Classical Realism and Neorealism. *E-International Relations*. 2009. URL: <https://www.e-ir.info/2009/07/23/comparing-and-contrasting-classical-realism-and-neo-realism/> (дата звернення: 12.03.2023).
12. Magone J. M. Contemporary European Politics: a Comparative Introduction. London : Taylor and Francis Group, 2010. 643 p.
13. Manners I. Normative Power Europe Reconsidered: Beyond the Crossroads. *Journal of European Public Policy*. 2006. Vol. 13, no. 2. P. 182–199.
14. Manners I. The Normative Ethics of the European Union. *International Affairs*. 2008. Vol. 84, no. 1. P. 45–60.
15. Marsh S., Mackenstein H. The International Relations of the European Union. London : Routledge, 2014. 328 p.
16. THE EU-UKRAINE SECURITY PARTNERSHIP: STATUS AND PROSPECTS. Kyiv : Razumkov Centre, 2021. 69 p. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_eu_ukraine_security.pdf (дата звернення 15.03.2023).
17. Record number of Ukrainians support joining EU, backing for NATO membership falls – poll. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/record-number-ukrainians-support-joining-eu-backing-nato-membership-falls-poll-2022-04-05/> (дата звернення 18.03.2023).
18. Smith M. E. Europe's Foreign and Security Policy: the Institutionalization of Cooperation. London : Cambridge University Press, 2004. 308 p.
19. The EU and Ukraine – EUAM Ukraine. *EUAM Ukraine*. URL: <https://www.euam-ukraine.eu/eu-and-euam/> (дата звернення 15.03.2023).

References:

1. Hazizullin I.F., Honchar M.M., Kolomiets O.V. (2009). *Skhidne partnerstvo YeS: dodatkovi mozhlivosti dlia yevrointehratsii Ukrainy* [The Eastern Partnership of the EU: additional opportunities for the European integration of Ukraine]. & in. (red. Martyniuk V.). Kyiv: Ahentstvo "Ukraina" [in Ukrainian].
2. Kolomiets O.V., Zolkina M.Yu., Holovnov D.V. (2011). *Lisabonskyi Dohovir: analiz vplyvu na vidnosyny mizh YeS ta Ukrainoiu u mizhnarodnii, bezpekovii ta oboronni politytsi*. [The Lisbon Treaty: analysis of the impact on relations between the EU and Ukraine in international, security and defense policy] Kyiv: Mizhnarodnoho Fondu «VIDRODZHENNIA» [in Ukrainian].
3. Kopyika V., & T. Shynkarenko. (2001). *Yevropeyskyi Soiuz: zasnovannia i etapy stanovlennia* [The European Union: foundation and stages of formation]: navchalnyi posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl. Kyiv: Inlure [in Ukrainian].
4. *Lisabonski konsolidovani dohovory pro Yevropeyskyi soiuz i funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu* (2011) [Lisbon Consolidated Treaties on the European Union and the functioning of the European Union]. Pereklad i naukove redahuvannia: Muraviov V.I. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
5. Poshedin O. I. (2014). *Voienna bezpeka Ukrainy v konteksti spivrobitnytstva z Yevropeyskym Soiuzom* [Military security of Ukraine in the context of cooperation with the European Union]. *Visnyk NADU*, (3), 53–59 [in Ukrainian].
6. Shapovalova O. I. (2010). *Yevropeyskyi Soiuz – Ukraina: mezhi normatyvnoi syly* [European Union - Ukraine: the limits of normative force]. *International Review*, 2(14), 4–10 [in Ukrainian].
7. Shnyrkov O. I. (2008). *Yevropeyskyi Soiuz u hlobalnomu innovatsiinomu prostori* [The European Union in the global innovation space]. Kyiv: Vydav.-polihraf. tsentr "Kyivskyi un-t" [in Ukrainian].
8. Association agreement between the EU and Ukraine. (n.d.). Retrieved March 10, 2023, from [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU\(2020\)642844_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642844/EPRS_STU(2020)642844_EN.pdf)
9. Bretherton, C., & Vogler, J. (2005). *The European Union as a Global Actor*. Routledge.
10. Common Foreign and Security Policy. *The European Commission's Service for Foreign Policy Instruments*. Retrieved March 15, 2023, from https://fpi.ec.europa.eu/what-we-do/common-foreign-and-security-policy_en.
11. Pashakhanlou, A. H. (2009). *Comparing and Contrasting Classical Realism and Neorealism*. Retrieved from <https://www.e-ir.info/2009/07/23/comparing-and-contrasting-classical-realism-and-neo-realism/>

12. Magone, J. M. (2010). *Contemporary European Politics: a Comparative Introduction*. Taylor and Francis Group.
13. Manners, I. (2006). Normative Power Europe Reconsidered: Beyond the Crossroads. *Journal of European Public Policy*, 13(2), 182–199.
14. Manners, I. (2008). The Normative Ethics of the European Union. *International Affairs*, 84(1), 45–60.
15. Marsh, S., & Mackensteen, H. (2014). *The International Relations of the European Union*. Routledge.
16. Razumkov Centre. (2021). THE EU-UKRAINE SECURITY PARTNERSHIP: STATUS AND PROSPECTS. Kyiv. Retrieved March 15, 2023, from https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_eu_ukraine_security.pdf
17. Reuters. (2022, April 5). Record number of Ukrainians support joining EU, backing for NATO membership falls – poll. Retrieved March 18, 2023, from <https://www.reuters.com/world/europe/record-number-ukrainians-support-joining-eu-backing-nato-membership-falls-poll-2022-04-05/>
18. Smith, M. E. (2004). *Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalization of Cooperation*. Cambridge University Press.
19. The EU and Ukraine – EUAM Ukraine. *EUAM Ukraine*. Retrieved March 15, 2023, from <https://www.euam-ukraine.eu/eu-and-euam/>

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 10.04.2023

ОБҐРУНТУВАННЯ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД УДОСКОНАЛЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ОПТИМІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

Чолій С. В.,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-0693-160X

scholij@ukr.net

Ця стаття присвячена узагальненню теоретичних результатів науково-дослідної роботи «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», яка виконувалась в КПІ ім. Ігоря Сікорського впродовж 2017-2020 років. Основним завданням НДР став пошук взаємозалежностей та кореляцій між процесами формування людського капіталу та мобілізаційним потенціалом України в сучасних умовах. В статті розкрито питання про основні принципи державної політики з забезпечення сталості мобілізаційного потенціалу України в різних історичних умовах впродовж останніх ста років. На думку автора, існує закономірна взаємозалежність розвитку цивільно-військових відносин в різні історичні епохи. Ця закономірність може бути описана в якості покрокової зміни (еволюції) стратегій комплектування збройних сил, характерної для Європи та і цілого світу. Така зміна має характер переходу між різними моделями цивільно-військових відносин. На сучасному етапі домінуючою в світі є модель добровільного комплектування армій. Реалії української історії та повсякдення демонструють відхід від глобального тренду та відмінність реалій та очікувань більшості населення України. Зокрема, цю взаємозалежність розглянуто в контексті сучасного військового конфлікту між Росією та Україною. Контроль та політичні рішення стосовно процесів розвитку людського капіталу можуть стати основою чергової зміни парадигми цивільно-військових відносин та можливої еволюції їх глобальної парадигми. Дано конкретні рекомендації стосовно механізмів підвищення мобілізаційного потенціалу України в майбутньому.

Прогностичні твердження статті підтверджуються реаліями ескалації подій війни з лютого 2022 року та піднімають питання про забезпечення військ солдатами з огляду на масовий характер війни. Зважаючи на неспівмірність військового, економічного та демографічного потенціалів воюючих сторін, посилення експлуатація людських ресурсів у військових умовах є безальтернативною стратегією виживання для української держави.

Ключові слова: людський капітал, мобілізація, державне управління, військова історія.

Події сучасної історії вкотре демонструють актуальність старих і перевірених часом методів та засобів державної політики. Скільки б не тривала ілюзорна стабільність в будь-якій зі сфер: міжнародна політика, економічний розвиток, забезпечення прав та свобод індивіда тощо, достатньо хоча б скількись серйозної кризи для того, щоб повернутися до вже класичних методів організації суспільства, державного чи міжнародного життя¹.

Ця стаття присвячена узагальненню теоретичних результатів науково-дослідної роботи «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», яка виконувалась в КПІ ім. Ігоря Сікорського впродовж 2017–2020 років (Cholii 2020).

¹ Цей текст було завершено та підготовано до друку в серпні 2021 року, тому він переважно оминає в аналізі події, пов'язані з початком повномасштабної агресії РФ проти України, яка розпочалася в лютому 2022 року. Водночас не зважаючи на відстороненість аналізу в статті від цього аспекту, він є достатньо обґрунтованим і актуальним станом на лютий 2023 року.

Основним завданням НДР став пошук взаємозалежностей та кореляцій між процесами формування людського капіталу та мобілізаційним потенціалом України в сучасних умовах. В статті розкрито питання про основні принципи державної політики з забезпечення сталості мобілізаційного потенціалу України в різних історичних умовах впродовж останніх ста років. Дано конкретні рекомендації стосовно механізмів підвищення мобілізаційного потенціалу України в майбутньому.

Лише впродовж останнього десятиліття Україна пройшла через кілька гострих суспільних та політичних кризових моментів, які додалися до практично перманентної економічної кризової ситуації останніх тридцяти років. Революція Гідності 2013–2014 рр., територіальна дезінтеграція України 2014 р., анексія Криму 2014 р., активні бойові дії російсько-української війни на Донбасі 2014-2021 рр., а також глобальна пандемія коронавірусу COVID-2019 стали черговими випробуваннями для української державної системи. Необхідно відзначити те, що Україна не надто виділяється унікальністю в європейському та світовому досвіді вирішення кризових моментів і відповідає на них переважно мобілізацією державних структур та населення та використанням класичних методів державного регулювання. До 2020 року, коли зі значною кризою світової пандемії зіткнулися і більшість європейських країн, на нашу адресу часто звучала критика стосовно надмірного державного насильства відносно до громадян. На сучасному етапі навіть найліберальніші світові держави пішли тим самим шляхом обмеження прав та свобод громадян з метою локалізації та подолання кризи.

Розпочинаючи дослідження «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України», основну увагу було зосереджено саме на військовому компоненті мобілізаційних процесів державної політики, проте події поточного року ще більше вказують на універсальний характер мобілізаційних процесів для практично будь-якої сфери життя суспільства.

Сам термін «мобілізація» за своїм визначенням може бути застосований до різноманітних галузей. У більшості випадків він означає процес переходу від стану відносного спокою до стану підвищеної активності. Чарльз Тіллі, наприклад, визначав мобілізацію одним із важливих компонентів колективної дії та колективної поведінки в суспільстві. Разом з зацікавленістю (можливі прибутки або втрати від взаємодії з іншими групами чи індивідами), організацією (структурування конкретної групи, яке і визначає методи взаємодії) та можливостями (загальна імовірність взаємодії) мобілізація постає основним процесом, впродовж якого конкретна група набуває колективного контролю над акумульованими ресурсами, необхідними для здійснення колективної дії (Tilly 1977, 9-13). Такими ресурсами можуть бути, залежно від ситуації, товари, трудові резерви, зброя, голоси виборців тощо. Головним фактором мобілізації конкретних ресурсів є можливість їх застосування для досягнення певної колективної мети. Чарльз Тіллі зазначав також, що, залежно від ситуації, або група може бути добре структурованою, але з обмеженим колективним доступом до ключових необхідних ресурсів, або ж навпаки – слабо структурованою, але з колективним контролем ресурсів. Мобілізація таким чином – процес одночасного структурування суспільства та уможливлення доступу суспільних структур до наявних у суспільстві благ, не залежно від того, чиїми вони були до мобілізації.

Якщо ми говоримо про революційні моменти в історії суспільств, то насамперед відбувається процес суспільного структурування шляхом залучення до протиборчих політичних сторін більшої кількості прибічників, які вже після отримання влади проводять перерозподіл системи державної влади або ж наявних у державі ресурсів. Якщо ж йдеться про військову мобілізацію, то переважно держава виступає у якості ключової структури, яка займається перерозподілом ресурсів, необхідних для війни, і в тому числі й людських резервів, які можуть як поповнювати лави солдатів, так і працювати у військовій економіці для забезпечення потреб обороноздатності та функціонування суспільства у військових умовах. Хоча як показує світовий та український досвід, громадяни також можуть виступати у якості самоструктуруючого фактору для суспільства, якщо вони не бачать дійсної державної ефективності шляхом формування парамілітарних структур, спрямованих на заміщення функцій держави стосовно захисту, забезпечення правопорядку тощо. У найбільш критичних умовах слабкості державної влади самоструктурування призводить до революції чи державного перевороту, коли суспільна мобілізація переважає державну.

Суспільна мобілізація розкладається на наступні компоненти: акумулювання ресурсів, зростання колективного контролю над ресурсами шляхом зменшення особистих вимог, вироблення спільного механізму колективних дій та зміни рівня особистого задоволення на задоволення потреб групи (Hirschman 1970; Tilly 1977, 9-13). Залежно від особливостей, виділялися три види мобілізації: наступальна (з метою експансії або поширення), оборонна (з метою захисту або протидії експансії) та підготовча (спрямована на перспективу). Більшість таких мобілізацій є ініційованими згори суспільства та спрямованими на підпорядкування населення потребам його верхівки, що не виключає як провідну роль конкретних ключових суспільних груп, так і держави (Russeau 1998; Tilly 1990, 122-127).

Стосовно української ситуації, необхідно навести також точку зору, подекуди поширену серед дослідників регіону Східної Європи про те, що посткомуністичні країни мають лише обмежені можливості до соціальної мобілізації, що зумовлено слабкістю інститутів громадянського суспільства (Inbody 2016, 72-86; Kuzio 2000, 143-162; Onuch 2014, 27-54). Насправді схожа ситуація була характерною для багатьох країн з «економікою, що розвивається» впродовж 1990-2010-х років, незалежно від їхньої територіальної приналежності. Водночас навіть окремі з посткомуністичних країн демонструють активні процеси становлення громадянського суспільства вже починаючи з 2000 року, символом чого стали дві останні революції в Україні з масовою участю населення. Важливою особливістю трансформаційних процесів в регіоні стала «потрійність трансформації», яка відбулася одночасно у економічній, політичній та соціальній сферах, що нібито обмежувало можливості суспільної мобілізації, хоча насправді це не зовсім так (Bogaards 2009, 399-432; Diamond 2002, 21-35; Hale 2008, 28-31). Відповідно до основних теорій соціальної мобілізації, саме громадянське суспільство, досі несформоване в Україні, має бути легітимізуючим фактором соціальних мобілізацій (Belfield 2002, 279-341; Wigell 2008, 230-250; Levitsky&Lukan 2000).

В контексті нашого дослідження основна увага з самого початку була приділена феномену військової мобілізації та такому поняттю як мобілізаційний потенціал. У сприйнятті пересічною людиною саме військові компоненти постають основною асоціацією для такого терміну як мобілізація (Cholii 2018). В процесі становлення європейських держав більшість із них пройшли через еволюцію стосунків між владою, підданими та збройними силами. Все почалося ще в період феодалізму, коли провідні державні діячі переважно самі були воїнами і особисто набирали та вели в бій свої армії. Впродовж наступних епох армії почали набиратися приватними особами серед найманців, які отримували за свою «військову роботу» платню. Лише впродовж 19 століття більшість структур набору та контролю армії були інкорпорованими до державних апаратів, і армія стала невід'ємною частиною держави. Наступним етапом взаємодії армії і держави став період національної держави та масових армій, коли більшість населення отримала обов'язок особистого відбуття військової служби впродовж короткого терміну з метою повернення до армії за умов війни. Масові армії, ще один тренд 19 та 20 століть, перетворились на армії громадян – звичайних людей, які мали цивільні професії та перетворювались на солдатів лише тимчасово. Перша та друга світові війни стали апофеозом використання цієї технології, адже інакше набрати на період кількох років армії чисельністю по кілька мільйонів чоловік не було можливо.

Саме в зазначений період термін мобілізація набуває найбільш пізнаваного значення у військовій сфері. Це насамперед перехід армії від мирного стану спокою – часу коли армія займається лише тренуванням нових резервів, до стану війни, коли армія закликає до зброї усі наявні резерви попередньо тренуваних солдатів, озброюється та починає бойові дії з суперником.

Одне з актуальних визначень поняття «мобілізаційний потенціал» дає у своїй статті О. Безрук. Мобілізаційний потенціал – це поєднання складових, які впливають на загальну військову потужність країн та коаліцій. Роль різних потенціалів у формуванні можливостей держави неоднозначна, їх кількість може нараховувати кілька десятків. Серед найбільш важливих із них виділяють військовий, економічний, демографічний, політичний потенціали (Bezruk 2017).

Так, за твердженням О. Безрук та Д. Шпильова, військовий потенціал – це «здатність держави (коаліції) утримувати й удосконалювати збройні сили, підвищувати їх боєготовність і боєздатність, поповнювати навченими кадрами, постачати сучасними зброєю та військовою технікою, усіма видами постачання в мирний час і особливо в період війни» (Shpilev 2010).

Навіть таке визначення не відкидає думки про те, що військовий компонент мобілізаційного потенціалу не може бути повноцінно реалізований лише суто військовими методами та засобами. Військові ніколи не зможуть забезпечити виконання покладених на них завдань без використання інших потенціалів, в тому числі економічного – можливості забезпечити потреби збройних сил у військових умовах, демографічного – необхідності поповнювати збройні сили людськими ресурсами тощо. Важливим у контексті формування мобілізаційного потенціалу постає також морально-психологічний стан населення та необхідність переконувати його у потребі брати участь у військовій мобілізації. Саме тому у сучасних умовах мобілізаційний потенціал все більше залежить не від військових компонентів, а інших елементів, часто дуже опосередковано пов'язаних з військовою мобілізацією.

Іншою важливою особливістю сучасного стану українського мобілізаційного потенціалу є вплив глобальних та регіональних тенденцій на його формування, а точніше – на його повільне згасання у класичному розумінні цього терміну (Kubicsek 1994, 423-431; O'Donnell 1994, 55-69; Rousseau 1998, 133-156). Тут йдеться про політику перманентного скорочення кількості попередньо підготованих солдатів впродовж останніх десятиліть.

Якщо аналізувати історію людства впродовж останніх століть, стає зрозумілим те, що у європейських, і як наслідок – світових стосунках держави та її підданих/громадян існують певні

взаємозалежності, зокрема пов'язані з рівнем залучення підданих до державних справ (Kutuev 2016). Якщо розглядати дані процеси з точки зору впливу військової служби та залучення до неї мас населення, вибудовується загальна тенденція. Вона полягає у тому, що залежно від історичного періоду виникають популярні та загальнопоширені практично у всьому світі методи залучення до військової служби, та навіть більше – є певна еволюція та лінійний перехід від однієї моделі до іншої практично у всіх європейських країнах (Cholii 2018, 25-60; Benecke 2006; Eelend 2008, 35-56; Inbody 2016, 101-115; Schiff 2009, 109-126; Smelser 1962, 2, 170-188; Turner 1957; Weber 1976). Східна Європа і Україна як частина пострадянського простору загалом відповідає названим тенденціям, хоча провідні новітні тренди зазвичай приходять на цю територію з певною часовою затримкою.

Починаючи з військової демократії і рівноправного представлення усіх повноцінних членів як у суспільстві, так і в армії, впродовж наступних періодів виділяються також добровільне, феодалське, рекрутське комплектування збройних сил та загальний військовий обов'язок. Не зважаючи на давність концепту, принципи військової демократії зберігаються у всіх арміях світу. До них належать загальна рівність усіх солдатів, делегування їм суспільством функцій захисту та необхідного рівня насильства для його забезпечення, а також визначений соціальний статус, переважно вищий ніж у пересічного члена суспільства.

При феодалному чи рекрутському комплектуванні суспільство делегує функції свого захисту окремій частині всього населення, причому накладає військову функцію у форматі обов'язку, а не права (France 1999, 40-51; Tilly 1990, 29-30). За феодалізму такі функції зосереджені серед конкретного суспільного стану, який разом із ризиками військової служби отримує конкретні економічні та соціальні привілеї. За рекрутської системи набору військ суспільство перекладає військовий обов'язок на певну квоту серед населення. Як це переважно було в 17-19 століттях в європейських імперіях, до збройних сил набирали або шляхом підкупу та не надто прозорих махінацій чи обману, або ж саме суспільство знало про необхідність надання певної квоти для набору солдатів. В умовах Російської імперії 18 століття, наприклад, за державної потреби встановлювалась квота 1 рекрут на 300-500 осіб (Allmayer-Beck 1967, 12, 22; Broucek 1998, 15; Hochedlinger 2000, 351-356; Luh & Merta 2001, 158; Magenheimer 1999, 1-90; Sikora 2008, 172). Суспільство виробляло різноманітні механізми відбору і фактично перекладало колективний обов'язок військової служби на цю особу. Після призову до армії людина полишала свою суспільну групу і переважно вже не поверталась до неї через високу смертність солдатів чи інші причини. За таких систем поповнення збройних сил мобілізаційний потенціал визначався насамперед загальними ресурсами держави стосовно можливості утримання та забезпечення військ або ж ресурсами конкретного феодала, який сам себе забезпечував. Більшість суспільства ставилася до війни опосередковано як до «чужого заняття», яке більшості громадян напряму не стосується.

Схожий принцип делегування та відсторонення більшості суспільства присутній також і при добровільному комплектуванні (найманстві). Добровільне комплектування найменш обтяжливе для суспільства, адже суспільство мусить лише сплачувати податки і залишає обов'язок захисту лише для тих, хто готовий його перебрати на себе. Професійні армії переважно малочисельні, адже потребують підвищених коштів на утримання. В європейській історії раннього Нового часу професійні армії часто набиралися за рахунок іноземців, що ще більше відсторонювало армію від суспільства. Загалом професійні армії вважаються найбільш мотивованими та найкраще підготованими для ведення бойових дій, проте ця система теж не позбавлена недоліків. Якщо суспільство переважно налаштоване пацифістськи то набрати навіть невелику армію часто буде важко або і неможливо, що призведе до потреби шукати найману робочу силу для військової служби деінде. Відірваність армії від суспільства часто перетворює її на окрему касту, таку собі «державу в державі», яка подекуди ініціює державні перевороти та може використовуватись для терору проти населення. Нечисельні армії придатні для локального застосування чи контртерористичної боротьби, але в умовах класичного масштабного та тривалого військового конфлікту, і особливо з сильнішим суперником, вони будуть швидко децимовані та не зможуть ефективно протистояти ворогу в тривалій перспективі.

Останньою технологією залучення населення до військової служби постає загальний військовий обов'язок. Він вперше з'являється наприкінці 18 століття в контексті Великої Французької революції, коли було застосовано принцип загального ополчення, коли кожен чоловік працездатного віку був зобов'язаним взяти до рук зброю та захищати свою країну від інтервенції. Загалом, принцип не надто відрізняється від стародавньої військової демократії. В умовах 19 століття дана система стає все більш популярною і включає певні принципи, притаманні загальнопоширеній на той час рекрутчині. Як і за рекрутчини, зобов'язаним служити і надалі є все населення, але відтепер принцип військового обов'язку включає компонент особистого відбуття військової служби за принципом громадянин-солдат. Тобто, відтепер служити має кожен особисто, без можливості передати свій обов'язок іншому, як це було раніше (Adams&Poirier 1987, 20-31; Challener 1955, 46).

Загальний військовий обов'язок мав на меті забезпечити короткотривалу військову підготовку для якомога більшої кількості населення. В реаліях 19 століття це було спочатку 3–4 роки тренувань, в умовах 20 століття термін зменшився до 2–3, а подекуди і менше років. Ті, хто проходив тренування, відправлялися в запас та чекали на можливу війну, до якої вони були вже умовно підготованими. Саме в період застосування цієї технології і з'являється сучасне розуміння поняття «мобілізаційний потенціал» як критична маса накопичених за роки тренувань солдатів запасу, яких можна буде мобілізувати за потреби війни. Війни другої половини 19 століття, і особливо Перша світова, Друга світова та Холодна війни показали необхідність мати в запасі значні маси населення, адже нові військові технології призводили до знищення подекуди десятків тисяч солдатів впродовж одного дня чи тижня. Свого апогею дана система набула впродовж другої половини 20 століття через формування двох ворогуючих військово-політичних блоків та підготовку до можливої Третьої світової війни.

Процес перетворення та еволюції підходів до різних моделей комплектування в Європі має доволі лінійний характер. Зі становленням абсолютистських держав після закінчення Середньовіччя феодална система формування армії поступилась рекрутчині. Рекрутчина була характерною для «суспільств підданих» (Skoreiko 2012, 12-18; Frevert 2004, 77-99, 263; Hämmerle 2004, 175-213). Армія з простого об'єднання солдатів чи феодално-структурованої групи людей поступово перетворюється на один з інститутів державної влади. Саме впродовж 16–17 століть відбувається становлення інститутів армії як елемента державного механізму. Спочатку це центральні органи з управління армією – військові міністерства та генеральні штаби, а потім вже цілі бюрократичні апарати, які не поступалися за масштабами своєї діяльності іншим галузям управління (Deak 1990, 25; Rothenberg 1976). Звісно, під час масштабних військових конфліктів військові могли перебирати на себе значну частину цивільних повноважень, але після їх закінчення влада надалі концентрувалась в руках цивільної адміністрації. Підвладне населення поставало в якості основи для поповнення армії, але на цьому етапі держава все ж залишала значну кількість моментів, пов'язаних з набором, на розсуд місцевої громади чи адміністрації найнижчого рівня. Єдине, що цікавило в даних умовах державу – отримання податків та необхідної кількості рекрутів.

Ситуація змінюється в другій половині 19 століття, коли «суспільства підданих» змінюють «суспільства громадян» (Skoreiko 2012, 12-18; Frevert 2004, 77-99; Hämmerle 2004, 175-213). Армії та військова служба перетворюються з обов'язку на один з компонентів прав та привілеїв населення (Cholij 2013, 109-122; Geva 2013; Hämmerle 2004, 175-213). Військова служба стає «візитною картою» державного устрою та модернізаційних процесів, адже вважається, що всі громадяни чоловічої статі мають пройти через неї та побачити, як на практиці функціонує модерна держава. За результатами військової служби молоді громадяни мали закінчити свій освітній та інтеграційний процес та побачити своє місце у складі державного механізму. Ідеологічна складова також стала важливим компонентом військової служби, засобом впливу на населення та його інтеграції. У новостворених національних державах військова служба була одним із факторів посилення націоналізму та правильного «виховання» населення для формування загального типу лояльних та національно свідомих громадян (Bencke 2006; Rakowska-Harmstone 1990, 132-139, 152-154; Sanborn 2003, 20-130; Tilly 1990, 122; Weber 1976). Особа, яка пройшла службу в армії, отримувала в винагороду повний комплекс громадянських прав, як це було в більшості європейських країн починаючи з перших декад 20 століття (Kutuev 2016).

Після закінчення Холодної війни відбулася чергова трансформація підходів до комплектування армій в Європі. Впродовж 1990-х років значна частина європейських держав Західної Європи значно зменшила щорічні військові набори, а з початком третього тисячоліття почалося скасування загального військового обов'язку. Загалом до 2010 року абсолютна більшість європейських країн відмовилася від примусового комплектування армії та почала набирати солдатів лише у якості добровольців. У окремих країнах загальний військовий обов'язок було скасовано повністю, а подекуди – призупинено, з можливістю повернення за необхідності (Flynn 2002, 248; Mjøset & van Holde 2002, 92). Таким чином, в Європі виникнув черговий загальнопоширений тренд комплектування збройних сил, на чому в сучасній ситуації замкнувся цикл еволюції. Впродовж наступних десятиліть, очевидно, саме добровільне комплектування визнаватиметься найбільш релевантною технологією для європейських реалій, що матиме вплив і на решту світу, який також поступово відмовляється від примусового призову до армії (Flynn 2002, 247-248; Frevert 2004, 276-279).

Пострадянський простір демонструє певну специфіку у використанні технологій комплектування в сучасному світі. На відміну від решти Європи, він, фактично, «застряг» в примусовому комплектуванні. Більшість країн, які межують з Російською Федерацією, досі зберігають у використанні принцип примусового комплектування армії, як і сама РФ. Саме вплив останньої на регіон залишається ключовим, так само як і потенційна дипломатична, економічна, а подекуди – і військова

небезпека, яка походить від Росії впродовж останніх десятиліть. Можливо, саме регіональна військова нестабільність і є основною причиною такої територіальної особливості.

На відміну від країн, які свідомо обирають продовжити використання загального військового обов'язку, багато країн змушені його використовувати саме через регіональну ситуацію. Північна та Південна Кореї, наприклад, вже давно пройшли активну фазу військового протистояння, але все ж продовжують активно готувати резерви для майбутньої війни між собою. Тайвань абсолютно аналогічно зберігає примус при військовій службі так як лише масова армія зможе протиставити хоча б щось можливій агресії з боку Китаю. Аналогічно, і у нашому регіоні сусідні з РФ країни намагаються все ж мати про запас певний резерв попередньо навчених солдатів щоб протиставити масовій армії Росії хоча б щось в умовах агресії з її боку. Досвід Грузії 2008 року та України 2014 демонструє звернення саме до попередньо підготованих військових ресурсів в умовах військового протистояння та їх критичну важливість для забезпечення територіальної цілісності та державності в критичних умовах війни. Відповідно до сучасної тенденції, загальний військовий обов'язок є вибором слабких країн, які опинились в регіонах підвищеної геополітичної нестабільності і змушені більш інтенсивно та примусово використовувати своїх громадян для військової служби, адже це чи не єдиний можливий варіант забезпечення територіальної цілісності країни.

Ситуація, коли хоча б одна країна в світі продовжує використовувати технологію на кшталт загального військового обов'язку, поширена і в інших сферах. Чи не найкращим дзеркальним прикладом є накопичення ядерної зброї та засобів її доставки. Такі технології дають беззаперечні переваги, якщо йдеться про класичний спосіб ведення війни, що змушує сусідні країни також використовувати їх щоб захиститися в умовах нападу. Це, в свою чергу, провокує гонку озброєнь та заострення міжнародної нестабільності, адже переваги у військовій сфері є явищем тимчасовим, які краще використовувати при першій нагоді, адже надалі вони зникнуть (Møller 2002, 294). Саме тому, не зважаючи на загальне роззброєння і демілітаризацію останніх десятиків років, Україна залишається в ситуації продовження використання примусового комплектування своєї армії, адже це поки безальтернативна ситуація для нашого регіону.

Україна здобула незалежність 24 серпня 1991 року (Rakowska-Harmstone 1990, 125, 131-137, 146; Taylor 2003). Процес виходу з СРСР та становлення державних інститутів продовжувався ще кілька років, і умовним його закінченням можна назвати прийняття Конституції 28 червня 1996 року. Крім території, економіки та цілої низки невирішених проблем Україна отримала в спадок від СРСР уламок його збройних сил. Умовно процес поділу збройних сил СРСР закінчився також в 1996 році, із вирішенням питання передачі колишньої радянської ядерної зброї до РФ та остаточного поділу радянського військового майна.

Крім велетенських матеріальних запасів радянської армії необхідно звернути увагу на людські ресурси СРСР та його мобілізаційний людський потенціал, який безперервно формувався та готувався ще з часів Другої світової війни. СРСР повноцінно реалізовував практику загального військового обов'язку впродовж свого існування і залишив після себе велетенські запаси тренуваних солдатів-резервістів. У Радянському Союзі військова служба вважалась обов'язковим елементом становлення повноцінного громадянина, і аж до останніх років існування цієї держави була загальнопоширеним явищем. Україна, фактично, продовжила цю традицію починаючи з 1991 року. Зважаючи на надлишковість військового потенціалу, керівництво держави поступово реалізовувало політику конверсії, зменшення витрат на оборону та зменшення чисельності збройних сил. Фактично, з 1991 року розпочалось обговорення перспектив того, якою має бути українська армія (Zakon 1992; Kutuev&Cholii 2018, 22; Taylor 2003, 248-256).

Ця дискусія проходила в тому ж контексті, що і у більшості європейських країн в аналогічний історичний період і включала три основні напрямки. Першим з них стала економічна доцільність та можливість утримувати велетенську армію та технічно її забезпечувати. 1990-ті роки були роками економічної кризи, тому армія хронічно не отримувала фінансування і постійно була сектором державної політики, де намагались знайти кошти для фінансування інших державних програм, що стало стимулом її постійного скорочення. По друге, тогочасна світова тенденція відмови від обов'язкової та примусової військової служби стала одним із компонентів загальнодержавної лібералізації та побудови громадянського демократичного суспільства. Суспільні активісти часто використовували гасла проти примусової військової служби, потреби особистісного розвитку, права людини на вибір, пацифізму тощо в контексті загальнодемократичної боротьби, що в сумі з частими зловживаннями в армії, які ставали відомими, поширило в суспільстві загалом доволі негативне ставлення до військової служби та масові практики уникання від призову. Європейський досвід відмови від примусового комплектування давав багатьом надію на те, що Україна невдовзі перейде на контрактну модель армії. Третій фактор дискусії полягав у державницькій позиції та намаганні принаймні зберегти державний мобілізаційний потенціал у формі матеріального забезпечення та

тренуваних резервів солдатів, але у зв'язку з недофінансуванням, корупцією та умовно сприятливою міжнародною ситуацією на нього тривалий період не зважали. Підписання Будапештського меморандуму 1994 року, договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 р. та Харківських угод 2010 р. з РФ давало гарантії територіальної цілісності України і знімало пріоритет розвитку українських збройних сил аж до лютого 2014 р., початку військової агресії проти України. Насправді, суспільна дискусія стосовно природи стосунків держави, армії та населення в Україні досі не закінчена. Після зменшення масштабів бойових дій на Донбасі з 2016 року службу в зоні проведення АТО\ООС проходять лише добровольці, а серед пересічного населення знову лунають заклики до скасування примусової строкової служби в армії.

Саме ці фактори утримують український мобілізаційний потенціал в класичному розумінні цього слова на сучасному рівні. Досі значна частка людських ресурсів, які можуть бути використаними для військових потреб, формувалась ще в часи Радянського Союзу. Після його розпаду до 1999 року Україна дотримувалась попередніх принципів загальної військової підготовки. Саме в 1999 році було вперше прийнято закон про обмеження призову та його призупинення через занадто велику кількість молодих чоловіків, яких можна було призвати. Надалі фактично на кожен рік встановлювалась певна квота на набір до армії, військ МВС чи інших воєнізованих підрозділів, котра постійно зменшувалась. Причиною такої ситуації крім недофінансування стала також демографічна криза та зменшення кількості народжень. За період 1999-2017 рр. квоти на призов зменшились зі 101 тис. до 52 тис. (2011) та 26 тис. на рік (2017) (Ktuev&Cholii 2018, 22; Cholii 2018, 25-60). Таким чином, у тривалій хронологічній перспективі ми маємо невтішну тенденцію скорочення загального мобілізаційного потенціалу України через старіння населення та зменшення кількості солдатів, підготованих до можливої війни.

Загальна державна політика, спрямована на роззброєння, включала поступові плани переходу до добровільного комплектування. Власне кажучи, це доволі популярне серед населення рішення, яке включали до своїх передвиборчих кампаній багато політиків. За президентства В. Януковича таке рішення було прийнятим, останній примусовий набір до армії мав відбутися в 2013 р., зі звільненням військовослужбовців в запас в 2014 р., чого не сталося через початок російсько-української війни. Хоча безсумнівно є підризна діяльність багатьох можновладців періоду Януковича, в тому числі спрямована проти української армії та флоту, більшість населення все ж вітала відмову від щорічних призовів до армії. Таке ставлення було і є доволі репрезентативним для українського суспільства, що є ще одним із факторів загального зниження мобілізаційного потенціалу України (Ajangiz 2002, 314, 324-326, 330).

Не зважаючи на таку ситуацію, на сучасному етапі примусове комплектування армії залишається чи не єдиним безальтернативним варіантом для України. Сусідня до України РФ має набагато більший військовий та мобілізаційний потенціал, не спів мірний з українським, який постійно поповнюється за рахунок щорічних масових наборів. Саме тому в Україні немає вибору, і саме державний примус має забезпечити тренування нових резервістів для армії для забезпечення потреб нової можливої мобілізації. Невелика професійна армія не зможе вистояти у тривалому військовому конфлікті з набагато більш чисельним суперником з необмеженим людським потенціалом (Wawro 2014, 134-136). Реалії 2022-2023 років демонструють слушність цього твердження, адже ЗСУ комплектувалися з перших днів повномасштабного вторгнення саме шляхом мобілізації резервістів та попередньо підготованих військових. Добровільний компонент комплектування також є важливим, але як показує світова практика, при затягуванні війни добровільне комплектування не буде достатнім елементом для повноцінного забезпечення оборони країни (Adams&Poirier 1987).

Другим важливим, і в сучасних умовах пріоритетним компонентом розвитку українського мобілізаційного потенціалу є гуманітарні фактори. Приклади з українського минулого демонструють повторюваність ситуації з активним впливом на мобілізаційний потенціал стимулюючих чи анти мотивуючих факторів, які можуть знівечити навіть велетенські людські ресурси. В умовах використання загального військового обов'язку та наявності значних попередньо підготованих ресурсів солдатів держава мусить не лише опікуватися рутинністю тренувань солдатів, але і переконати їх в тому, що вона захищає їхні інтереси. У зворотному випадку навіть добре вишколені солдати відмовляться воювати, і їх роль у загальнодержавному мобілізаційному потенціалі буде відсутньою. Саме тому держава в конкретних військових умовах має перемогти у змаганні за лояльність громадян та солдатів.

Історичний приклад двох воєн між Радянською Росією та Українською Народною Республікою (УНР) (5 грудня 1917 – 9 лютого 1918; 16 січня 1919 – 21 квітня 1920) демонструє важливість гуманітарної та інформаційної політики держави для забезпечення свого існування (Tsoli 2018, 27-55). В умовах Українських визвольних змагань на території України виникає ситуація з наявністю кількох альтернативних лояльностей, які змагаються за прихильність населення. В той період це були імперські структури наднаціонального рівня – Російська імперія, Російська республіка, Радянська Росія, які

зберігали тяглість з минулим. Національний рівень був представлений національно-демократичними утвореннями, які змінювали один одного – УНР, Українською державою, Директорією УНР, а також радянськими УНРр та УСРР. В процесі Визвольних змагань було створено також певну кількість регіональних осередків влади, які боролися як проти центральної влади (національної чи імперської), але також і між собою. Найбільш відомими серед них були чисельні радянські республіки, які переважно воювали з українським національним центром у Києві.

Станом на початок весни 1917 року – час першої революції в Російській імперії, яка призвела до періоду тривалих державних перетворень – українці Російської імперії активно залучалися до служби в армії та бойових дій під час Першої світової війни. Загальний військовий обов'язок був запроваджений в Росії ще 1874 року і за 40 років свого використання він дозволив створити значні резерви солдатів, які згодом воювали в Першій світовій війні (Beneske 2006). Станом на 1917 рік російська імперська армія була однією з найбільших у світі.

Впродовж Першої світової війни, за різними оцінками, від 3 до 4 мільйонів солдатів російської армії були українцями, що становило до третини їх загальної кількості (Shankovskyi 1958, 68-69). В революційних умовах значна частина українських солдатів пройшла через «українізацію армії» – почала використовувати національні відзнаки та українську командну мову, а також підтвердила свою підтримку українським осередкам влади (Bykovskiy 1968; Ionenko 1982, 80-84; Mihutina 2007, 76; Shankovskyi 1958, 63-80). Фактично, з перших днів після революції національні осередки влади починають змагатися за солдатів, які могли б захистити новостворене національне представництво, проте роблять це з різною ефективністю. Незацікавленість українського національного уряду в побудові великої національної армії та непослідовність реформ призвела до поступової втрати прихильності українських солдатів, чия симпатія були розпорошеними між різними претендентами на солдатську лояльність, переліченими вище. Саме це стало причиною того, що із загальної кількості близько 2 мільйонів солдатів, які заявляли про свою підтримку УЦР та УНР, станом на грудень 1917 року залишилось лише близько 70 тисяч (Kovalchuk 2007, 12; Shankovskyi 1958, 69). Саме це і стало причиною доволі швидкої поразки УНР у її війні з Радянською Росією. Лише підписання Берестейського миру з Центральними Державами загальмувало процес окупації території України радянськими військами та дозволило національній владі протриматися тут впродовж ще кількох років (Kovalchuk 2007, 13-28; Mihutina 2007, 79, 84-85; Tynchenko 1996).

Наведені процеси були лише поглиблені в умовах Другої російсько-української війни 1919-1920 років. Впродовж 1918-1919 років ситуація з наявністю різних лояльностей була ускладнена появою нового феномену – отаманщини, системи локального управління особами з надзвичайними повноваженнями, які мали забезпечувати порядок на місцях і водночас були підзвітними українській центральній владі в Києві. В умовах громадянської війни ці особи часто отримували повну свободу дій і подекуди навіть відмовлялися підкорятися Києву, що практично повністю розпорошило наявні чоловічі резерви. Під час Другої війни надзвичайно зросла кількість регіональних лідерів, які стали воювати проти будь-якої центральної адміністрації, чи то білої, чи то червоної. Для більшості селян це виглядало найкращою альтернативою, адже давало ілюзію свободи, проте централізований державний режим Радянської Росії по одному впорався з таким виявом сепаратизму та неминуче перемиг (Veryga 1995, 101; Doroshenko 1973, 41-42; Koval 2005, 136).

За результатами наведених двох воєн постала важливість не лише мати конкретні підготовані військові резерви, але і забезпечити їх відданість та готовність жертвувати своїми життями за владу. Якщо ж влада не може переконати населення у тому, що вона представляє його ж інтереси, то вона втрачає лояльність населення і фактично не може далі існувати без його підтримки. Саме така ситуація склалася в 1917-1920 роках, що і стало ключовим фактором поразки українських національно-демократичних сил та втрати державності.

Схожі обставини склалися в Україні вже в новітній період, впродовж Революції Гідності. Станом на початок 2014 року стара влада в особі президента Януковича та його оточення перестала виконувати свої владні повноваження та втекла з України. У зв'язку з цим розпочався період міжвладдя, коли існувало кілька реальних та уявних рівнів лояльності, які підтримували окремі частини українського населення.

Так само, як і століття тому, загальні можливі лояльності розпадалися на імперський рівень – радянську ідентичність, часто уособлювану РФ, національний рівень, де паралельно існували лояльності до колишнього президента Януковича, який залишив країну, в. о. президента Турчинова та обраних в 2014 році президента Порошенка та парламенту. Крім того, зусиллями російських пропагандистів було розрекламовано регіональні лояльності в Криму, Донецькій та Луганській областях. Зважаючи на активну інформаційну та військову підтримку останніх наведених лояльностей, вони змогли реалізувати свою прото державну структуру та досі існують у варіанті анексованої території або ж псевдо незалежних державних утворень.

Інша важлива риса 2014 року – це ситуація з українською армією, яка була мобілізованою в березні для того, щоб здійснювати спротив російській агресії (Analysis 2015; Davis 2013). Ситуація з виникненням багатьох паралельних лояльностей заважала проведенню мобілізаційних процесів, адже значна кількість громадян не розуміла, чи влада, за яку вони мусять воювати, репрезентує саме їхні інтереси. По суті, повторилася ситуація зі столітнього минулого, але з більш оптимістичним закінченням, адже загалом Київ зумів зберегти керованість ситуації та забезпечити єдність держави, хоча і не без конкретних територіальних втрат та постання тліючого конфлікту на кордонах України, який може перерости в активний будь-якої миті.

Таким чином, в сучасних умовах ми бачимо наступну можливість підвищення мобілізаційного потенціалу України. Вона має складатися з двох основних факторів, які будуть взаємодіювати один одного. Перш за все, це забезпечення функціонування загального військового обов'язку в Україні та продовження формування резервів попередньо підготованих солдатів. Цей фактор зумовлений актуалізацією загрози класичної війни з Російською Федерацією, яка перетворилася в реальність в лютому 2022 року. Ця війна майже напевно буде відбуватися у завуальованій формі (гібридна війна, повстання, інформаційний вплив, економічний тиск, захист російських громадян тощо), адже саме така модель використовується РФ впродовж останніх десятиліть у міжнародній політиці (Magda 2015). Не зважаючи на це, саме міцна армія, яка буде готовою до мобілізації, є чи не єдиним фактором, який забезпечить збереження територіальної цілісності. Ця армія має бути масовою, адже війна навіть на невеликому відтинку фронту потребуватиме значної концентрації ресурсів, техніки та солдатів щоб ефективно протистояти агресії набагато чисельніших збройних сил РФ чи підтримуваних нею збройних формувань. Якщо не забезпечувати підготовку військових резервів, то Україна у часовій перспективі буде втрачати свій мобілізаційний потенціал і поступово слабшатиме.

Другим фактором підвищення мобілізаційного потенціалу постають елементи державної гуманітарної політики, зокрема спрямовані на підвищення людського капіталу. В умовах існування сучасного інформаційного суспільства державна політика з освіти та забезпечення всебічного розвитку населення дозволить створити єдиний державний інформаційний наратив та лояльність насамперед до України як держави, а не до конкретної влади чи ідеологічного напрямку. Саме комплексна державна гуманітарна політика зможе забезпечити стабільність серед населення та його ідеологічних поглядів на розвиток країни і дозволить упередити ситуацію діаметрального розколу в поглядах та світогляді, подекуди наявну в ключові моменти української історії. Також можливий кризовий момент, пов'язаний з військовим протистоянням з РФ, не викличе таких проблем з мобілізацією збройних сил, як це було в 2014 році та дозволить зберегти мир. Мобілізація в сучасних умовах має означати не лише приведення армії у стан підвищеної готовності, але і розуміння населенням державних потреб і пріоритетів в конкретній історичній ситуації та дії, спрямовані на забезпечення загального блага.

Choliy S. The main agenda of improvement of Ukraine's mobilization potential basing on the optimization of human capital development processes

This article is devoted to the finalization of the theoretical results of the research project 'The improvement of the methods of the human capital development as a factor for the improvement of Ukraine's mobilization potential', Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic institute, 2017-2020. The main goal of the research was the search for interdependencies and correlation of two mainstream development processes: human capital development and Ukraine's mobilization potential for military and other possible purposes of contemporary life. The article describes the main challenges and management models used in Ukraine during the last hundred years to shape mobilization potential and defensive capacity. There is a general interdependence in civil-military relations that could be described as a gradual implementation of certain manning strategies for armed forces in Europe, and later – in the whole world. This situation has been repeated already for several times, and now the global trend is an all-volunteer force, based on the free will of a person to be a soldier. The realities of the Ukrainian situation and military conflicts, where it is involved, demonstrate the contradiction of the current situation, global trends, and expectations of the population of Ukraine. In this article, such analysis is made based on previous and actual military conflicts of Ukraine and Russia in particular. The shaping and control of processes of human capital development could become the basis for the stabilization of paradigm shifts in the current geopolitical situation. The article provides suggestions and practical advice for the improvement of the state policy of Ukraine.

Key words: human capital, mobilization, state government, military history.

Література:

1. Безрук О. Мобілізаційний потенціал держави в умовах соціально-політичних трансформацій: теоретичний аспект. *Сучасне суспільство*. 2017. 2(14), 5–14.
2. Биковський, Л. *На кавказько-Турецькому фронті: спомини з 1916–1918, Праці інституту дослідів Волині 18*. Winnipeg-Denver, 1968.
3. Верига В. *Листопадовий рейд*. Київ: Видавництво Олени Теліги, 1995.
4. Дорошенко М. *Стежками холоднорьськими: Спогади, 1918–1923*. Philadelphia: M.I. Doroshenko, 1973.
5. *Закон України Про військовий обов'язок і військову службу 1992 р. Зі змінами і доповненнями* [Viewed 20 August 2021]. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
6. Ионенко И. *Солдатские массы в Октябрьской революции. По материалам Поволжья и Урала*. Казань: Издательство Казанского университета, 1982.
7. Коваль Р. *Багрянні жнива української революції*. Київ: Діокор, 2005.
8. Ковальчук М. *Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917–1920*. Київ, 2007.
9. Кутуєв, П., Чолій, С. Мобілізація на пострадянському просторі: між імперативами модернізації та загрозами де модернізації. *Ідеологія і політика*. 2018. №2 (10), 1–24.
10. Кутуєв П.В. *Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016.
11. Магда Є. *Гібридна війна. Вжити і перемогти*. Київ: Віват, 2015.
12. Михутина И. *Украинский Брестский мир: путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской центральной рады*. Москва: Издательство «Европа», 2007.
13. Скорейко Г. «Людина зі зброєю» в Австрійській імперії: сприйняття війни і армії у західноукраїнському суспільстві 19 століття. *Питання історії України*. 2012. Т. 15, 12–18.
14. Тинченко Я. *Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.)*. Київ-Львів, 1996.
15. Чолій С. В., Перга Ю. М. (Ред.) *Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020.
16. Чолій С. Державні Ідеології Комплектування Збройних сил В (Східно-) Європейському Регіоні. *Ideology and Politics*. 2018. #2 (10), 25–60.
17. Чолій С. *Звіт про науково-дослідну роботу «Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України» – КПІ ім. Ігоря Сікорського*. 2020.
18. Шанковський, Л. *Українська армія в боротьбі за державність*. München: Дніпрова хвиля, 1958.
19. Шпилев Д. Трансформація і модернізація в сучасному комунікативному обществі [Viewed 20 August 2021]. 2010. Available from: <http://www.civisbook.ru/files/File/Shpilev.pdf>
20. Adams, R. J. Q. & Poirier, P. *The Conscription Controversy in Great Britain, 1900–18*. Basingstoke: Macmillan Press, 1987.
21. Ajangiz R. The European Farewell to Conscription? In: Mjøset, L., van Holde, S. *Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Vol. 20. 2002.
22. Allmayer-Beck J. Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Theresias. *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien*. # 3. 1967.
23. *Analysis of Russia's information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives*. Riga: NATO Stratcom, 2015.
24. Belfield C. R. and Levin H. M. The Effects of Competition Between Schools on Educational Outcomes: A Review for the United States. *Review of Educational Research*. 2002. 72(2), 279–341.
25. Benecke W. *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland, 1874–1914*. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh, 2006.
26. Bogaards M. How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism. *Democratization*. 2009 16(2), 399–423.
27. Broucek P. *Österreich-Ungarische Armee 1867–1914, Materialien zum Vortragszyklus*. Wien, 1998.
28. Challener R. D. *The French theory of the nation in arms*. New York: Columbia university press, 1955.
29. Cholij S. Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868–1914) – eine Chance für die galizischen Rekruten? In: Haid E., Weismann S., Wöller B. (Hg.). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie? (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung Hrsg. vom Herder-Institut*

- für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2013, s. 109–122.
30. Davis J. R. Jr. Defeating Future Hybrid Threats: The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond. *Military Review*. 2013. September-October, 21–29.
 31. Deák I. *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York-Oxford: Oxford University press, 1990.
 32. Diamond L. Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 2002. 13(2), 21–35.
 33. Eellend J. Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe In: Wawrzeniuk, P. (Ed.). *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939*. Huddinge: Södertörns högskola, 2008, s. 35–56.
 34. Flynn G. *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport-London: Greenwood Press, 2002.
 35. France J. *Western Warfare in the Age of the Crusades*. London: UCL Press Limited, 1999.
 36. Frevert U. *A Nation in Barracks. Conscription, Military Service and Civil Society in Modern Germany*. Oxford-New York: Berg, 2004.
 37. Geva D. *Conscription, Family, and the Modern state. A Comparative Study of France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
 38. Hale H. What Makes Dominant Parties Dominant in Hybrid Regimes? The Unlikely Importance of Ideas in the Case of United Russia. *Annual Meeting of the American Political Science Association*. August 2008, 28–31.
 39. Hämmerle Ch. Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der Allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen Habsburgermonarchie (1866–1914/18). In: Jansen Ch. (Hrsg.). *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert: ein internationaler Vergleich*. Essen, 2004, s. 175–213.
 40. Hirschman A. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press, 1970.
 41. Hochedlinger M. Rekrutierung-Militarisierung-Mobilisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus. In: Kroll S. *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Hamburg, 2000, s. 351–356.
 42. Inbody D. *The Soldier Vote. War, Politics, and the Ballot in America*. New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016.
 43. Lynn K. The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*. 1995. 6(3), 72–86.
 44. Kubicek P. Delegative Democracy in Russia and Ukraine. *Communist and Post-communist studies*. 1994. 27(4), 423–441.
 45. Kuzio T. The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition. *Contemporary Politics*. 2000. 6(2), 143–164.
 46. Levitsky S. and Lucan A. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. New York: Cambridge University Press, 2002.
 47. Luh J. & Merta K.-P. *Marksteine: eine Entdeckungsreise durch Brandenburg Preussen*. Berlin: Henschel, 2001.
 48. Magenheimer H. Zur Frage der Allgemeinen Wehrpflicht: Standortbestimmung-Alternativen-Konsequenzen. *Nationale Sicherheit: Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie*. 1999. # 3, 1–90.
 49. Mjøset, L., van Holde, S. Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20. 2002.
 50. Møller B. Conscription and its alternatives. In: Mjøset, L., van Holde, S. Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20. 2002.
 51. O'Donnell G. Delegative Democracy *Journal of Democracy*. 1994. 5(1), 55–69.
 52. Onuch O. *Mapping mass mobilization. Understanding Revolutionary moments in Argentina and Ukraine*. London: Palgrave, 2014.
 53. Peruzzotti E. The Nature of the New Argentine Democracy. The Delegative Democracy Argument Revisited. *Journal of Latin American Studies*. 2001. 33(1), 133–156.
 54. Rakowska-Harmstone T. "Brotherhood in arms": the Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. In: Dreisziger, N. F. *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Times of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*. Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 1990.
 55. Rothenberg G. *The army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press, 1976.
 56. Rousseau D. & Blauvelt T. *War, Mobilization, and Democratization: The Experience of Minority Groups*. Minneapolis, 1998.

57. Sanborn J. *Drafting the Russian nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*. DeCalb: Northern Illinois University Press, 2003.
58. Schiff R. *The Military and Domestic Politics. A concordance theory of civil–military relations*. London-New York: Routledge, 2009.
59. Sikora M. *Die Preussische Armee: Zwischen Ancien Regime und Reichsgründung*. Padeborn-München-Wien-Zürich: F. Schoeningh, 2008.
60. Smelser N. *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press, 1962.
61. Taylor B. *Politics and the Russian Army: Civil–Military Relations, 1689–2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
62. Tilly Ch. *Coercion, Capital, and European states AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell, 1990.
63. Tilly Ch. *From Mobilization to Revolution*. Michigan, 1977.
64. Tsoli S. Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipukstest (1867–1918). Sojaveline uhtlustamine ja territoriaalse koostoo voimalused. *Eesto sojaajaloo aastaramat*. 2018. #8 (14), 27–55.
65. Wawro G. *A Mad Catastrophe. The Outbreak of WWI and the Collapse of the Habsburg Empire*. New York: Basic Books, 2014.
66. Turner, Ralph H. & Killan, Lewis M. *Collective Behavior*. California: Patrice-Hall, 1957.
67. Weber E. *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.
68. Wigell M. Mapping “hybrid Regimes”: Regime Types and Concepts in Comparative Politics. *Democratisation*. 2008. 15(2), 230–250.

References:

1. Bezruk O. (2017) Mobilizatsiinyi potentsial derzhavy v umovakh sotsialno-politychnykh transformatsii: teoretychnyi aspekt. [The mobilization potential of the state during the political transformation: theoretical aspect] *Suchasne suspilstvo*. 2 (14), p. 5–14.
2. Bykovskiy, L. (1968) *Na kavkazko-Turetskomu fronti: spomyny z 1916–1918* [On the Caucasian front with Turkey: memories from 1916-1918], *Pratsi instytutu doslidiv Volyni 18*. Winnipeg-Denver
3. Veryha V. (1995) *Lystopadovyi reid*. [The November raid]. Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihy
4. Doroshenko M. (1973) *Stezhkamy kholodnoiariskymy: Spohady, 1918–1923*. [By the Kholodny Yarpates: memories 1918–1923]. Philadelphia: M.I. Doroshenko.
5. *Zakon Ukrainy Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu 1992 r. Zi zminamy i dopovnenniamy* (1992) [The Law of Ukraine about the military obligation and military service. With additions and changes]. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
6. Yonenko Y. (1982) *Soldatskye massy v Oktiabrskoi revoliutsii. Po materyalam Povolzhia y Urala*. [The soldier masses during the October revolution. By the materials from Povolzhye and Ural]. Kazan: Yzdatelstvo Kazanskoho unyversyteta.
7. Koval R. (2005) *Bahriani zhnyva ukrainskoi revoliutsii*. [The crimson harvest of Ukrainian revolution]. Kyiv: Diokor
8. Kovalchuk M. (2007) *Viina z bilshovytskoiu Rosiieiu za nezalezhnist 1917–1920*. [The war with the Bolshevik Russia for independence 1917–1920]. Kyiv
9. Kutuev, P. and Cholii, S. (2018) Mobilizatsiia na postradianskomu prostori: mizh imperatyvamy modernizatsii ta zahrozamy de modernizatsii. [The mobilization in the Post-Soviet area: between the imperatives of modernization and threats of demodernization]. *Ideolohiia i polityka*. №2 (10), 1–24
10. Kutuev P. (2016) *Transformacii modernu: instytucii, idei, ideologii*. [The transformation of modernity: institutions, ideas, ideologies]. Kherson: Helvetyka
11. Mahda Ye. (2015) *Hibrydna viina. Vyzhyty i peremohty*. [The hybrid war: to survive and win]. Kyiv: Vivat
12. Mykhutyna Y. (2007) *Ukraynskyi Brestskyi myr: put vykhoda Rossyy yz Pervoi myrovoi voiny y anatomyia konflykta mezhdru Sovnarkomom RSFSR y pravytelstvom Ukraynskoi tsentralnoi rady*. [The Ukrainian Brest treaty: the way of leaving the World War First for Russia and the anatomy of the conflict between the Sovnarkom of RSFSR and government of the Ukrainian Central Rada]. Moskva: Yzdatelstvo «Evropa»
13. Skoreiko H. (2012) «Liudynazi zbroieiu» v Avstriiskii imperii: spryiniattia viiny i armii uzakhidnoukrainskomu suspilstvi 19 stolittia. [“The man with a weapon” in the Austrian empire: the perception of the war and army in the West-Ukrainian society of the 19th century]. *Pytannia istorii Ukrainy*. T. 15, 12–18.
14. Tynchenko Ya. (1996) *Persha Ukrainsko-Bilshovytska viina (hruden 1917 – berezen 1918 rr.)*. [The first war of Ukraine with Bolsheviks, December 1917 to March 1918]. Kyiv-Lviv.
15. Cholii S. & Perga Yu. (Ed., 2020) *Udoskonalennia shliakhiv rozvytku liudskoho kapitalu yak faktor pidvyshchennia mobilizatsiinoho potentsialu Ukrainy : Monohrafiia*. [The improvement if the methods for human capital development as a factor for the increase of the mobilization potential of Ukraine. The monograph]. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka»

16. Cholii S. (2018) Derzhavni Ideolohii Komplektuvannia Zbroinykhsyl V (Skhidno-) Yevropeiskomu Rehioni. [The state ideologies for the manning of the armed forces in Eastern Europe]. *Ideology and Politics*. #2 (10), 25-60}
17. Cholii S. (2020) *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu «Udoskonalennia shliakhiv rozvytku liudskoho kapitalu yak faktor pidvyshchennia mobilizatsiinoho potentsialu Ukrainy» – KPI im. Ihoria Sikorskoho*. [Report for the research work 'The improvement if the methods for human capital development as a factor for the increase of the mobilization potential of Ukraine', Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute.
18. Shankovskyi, L. (1958) *Ukrainska armiiia v borotbi za derzhavnist*. [The Ukrainian army in its fight for the state]. München: Dniprova khvyliia
19. Shpylëv D. (2010) Transformatsiia y modernyzatsiia v sovremennom kommunykativnom obshchestve [The transformation and modernization in the contemporary society]. Available from: <http://www.civisbook.ru/files/File/Shpilev.pdf>
20. Adams, R. J. Q. & Poirier, P. (1987) *The Conscription Controversy in Great Britain, 1900–18*. Basingstoke: Macmillan Press.
21. Ajangiz R. (2002) The European Farewell to Conscription? In: Mjøset, L., van Holde, S. (2002) *Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Vol. 20.
22. Allmayer-Beck J. (1967) Wandlungen im Heerwesen zur Zeit Maria-Therσίας. *Schriften des Heergeschichtlichen Museums in Wien*. # 3.
23. *Analysis (2015) of Russia's information campaign against Ukraine: examining non-military aspects of the crisis in Ukraine from a strategic communications perspectives*. Riga: NATO Stratcom.
24. Belfield C. R. and Levin H. M. (2002) The Effects of Competition Between Schools on Educational Outcomes: A Review for the United States. *Review of Educational Research*. 72(2), 279–341.
25. Benecke W. (2006) *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland, 1874–1914*. Paderborn u. a.: Ferdinand Schöningh.
26. Bogaards M. (2009) How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism. *Democratization*. 16(2), 399–423.
27. Broucek P. (1998) *Österreich-Ungarische Armee 1867–1914, Materialien zum Vortragszyklus*. Wien.
28. Challener R. D. (1955) *The French theory of the nation in arms*. New York: Columbia university press.
29. Cholij S. (2013) Die Modernisierung der österreichisch-ungarischen Streitkräfte (1868–1914) – eine Chance für die galizischen Rekruten? In: Haid E., Weismann S., Wöllner B. (Hg.). *Galizien: Peripherie der Moderne – Moderne der Peripherie? (Tagungen zur Ostmitteleuropaforschung* Hrsg. vom Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung – Institut der Leibniz-Gemeinschaft, #31. Marburg: Verlag Herder-Institut, 109-122.
30. Davis J. R. Jr. (2013) Defeating Future Hybrid Threats: The Greatest Challenge to the Army Profession of 2020 and Beyond. *Military Review*. September-October, 21–29.
31. Deák I. (1990) *Beyond Nationalism: a Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918*. New York-Oxford: Oxford University press.
32. Diamond L. (2002) Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 13(2), 21–35.
33. Eellend J. (2008) Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe In: Wawrzyniuk, P. (Ed.). *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880-1939*. Huddinge: Södertörns högskola, 35-56.
34. Flynn G. (2002) *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport-London: Greenwood Press.
35. France J. (1999) *Western Warfare in the Age of the Crusades*. London: UCL Press Limited.
36. Frevert U. (2004) *A Nation in Barracks. Conscription, Military Service and Civil Society in Modern Germany*. Oxford-New York: Berg.
37. Geva D. (2013) *Conscription, Family, and the Modern state. A Comparative Study of France and the United States*. Cambridge: Cambridge University Press.
38. Hale H. (2008) What Makes Dominant Parties Dominant in Hybrid Regimes? The Unlikely Importance of Ideas in the Case of United Russia. *Annual Meeting of the American Political Science Association*. August 2008, 28–31.
39. Hämmerle Ch. (2004) Die k. (u.) k. Armee als 'Schule des Volkes'? Zur Geschichte der Allgemeinen Wehrpflicht in der multinationalen Habsburgermonarchie (1866–1914/18). In: Jansen Ch. (Hrsg.). *Der Bürger als Soldat. Die Militarisierung europäischer Gesellschaften im langen 19. Jahrhundert: ein internationaler Vergleich*. Essen, 175–213.
40. Hirschman A. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge: Harvard University Press.

41. Hochedlinger M. (2000) Rekrutierung-Militarisierung-Mobilisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus. In: Kroll S. *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. Hamburg, 351–356.
42. Inbody D. (2016) *The Soldier Vote. War, Politics, and the Ballot in America*. New York-Basingstoke: Palgrave Macmillan.
43. Lynn K. (1995). The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*. 6(3), 72–86.
44. Kubicek P. (1994) Delegative Democracy in Russia and Ukraine. *Communist and Post-communist studies*. 27(4), 423–441.
45. Kuzio T. (2000) The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition. *Contemporary Politics*. 6(2), 143–164.
46. Levitsky S. and Lucan A. (2002) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. New York: Cambridge University Press.
47. Luh J. & Merta K.-P. (2001) *Marksteine: eine Entdeckungsreise durch Brandenburg Preussen*. Berlin: Henschel.
48. Magenheimer H. (1999) Zur Frage der Allgemeinen Wehrpflicht: Standortbestimmung-Alternativen-Konsequenzen. *Nationale Sicherheit: Schriftenreihe der Landesverteidigungsakademie*. # 3, 1-90.
49. Mjøset, L., van Holde, S. (2002) Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20.
50. Møller B. (2002) Conscription and its alternatives. In: Mjøset, L., van Holde, S. Killing for the State, Dying for the Nation: an Introductory Essay on the Life Cycle of Conscription into Europe's Armed Forces. The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces. *Comparative Social Research*. Vol. 20.
51. O'Donnell G. (1994) Delegative Democracy *Journal of Democracy*. 5(1), 55–69.
52. Onuch O. (2014) *Mapping mass mobilization. Understanding Revolutionary moments in Argentina and Ukraine*. London: Palgrave.
53. Peruzzotti E. (2001) The Nature of the New Argentine Democracy. The Delegative Democracy Argument Revisited. *Journal of Latin American Studies*. 33(1), 133–156.
54. Rakowska-Harmstone T. (1990) "Brotherhood in arms": the Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. In: Dreisziger, N. F. *Ethnic Armies: Polyethnic Armed Forces from the Times of the Habsburgs to the Age of the Superpowers*. Waterloo: Wilfried Laurier University Press.
55. Rothenberg G. (1976) *The army of Francis Joseph*. West Lafayette: Purdue University Press.
56. Rousseau D. & Blauvelt T. (1998) *War, Mobilization, and Democratization: The Experience of Minority Groups*. Minneapolis.
57. Sanborn J. (2003) *Drafting the Russian nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925*. DeCalb: Northern Illinois University Press.
58. Schiff R. (2009) *The Military and Domestic Politics. A concordance theory of civil-military relations*. London-New York: Routledge.
59. Sikora M. (2008) *Die Preussische Armee: Zwischen Ancien Regime und Reichsgründung*. Paderborn-München-Wien-Zürich: F. Schoeningh.
60. Smelser N. (1962) *Theory of Collective Behavior*. New York: Free Press.
61. Taylor B. (2003) *Politics and the Russian Army: Civil-Military Relations, 1689–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
62. Tilly Ch. (1990) *Coercion, Capital, and European states AD 990-1990*. Cambridge: Basil Blackwell.
63. Tilly Ch. (1977) *From Mobilization to Revolution*. Michigan.
64. Tsoli S. (2018) Keiserlik-kuningliku armee mitmekesistest vormipukstest (1867–1918). Sojavealine uhtlustamine ja territoriaalse koostoo voimalused. *Eesto sojaajaloo aastaramat*. #8 (14), 27–55.
65. Wawro G. (2014) *A Mad Catastrophe. The Outbreak of WWI and the Collapse of the Habsburg Empire*. New York: Basic Books.
66. Turner, Ralph H. & Killan, Lewis M. (1957) *Collective Behavior*. California: Patrice-Hall.
67. Weber E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford: Stanford University Press.
68. Wigell M. (2008) Mapping "hybrid Regimes": Regime Types and Concepts in Comparative Politics. *Democratisation*. 15(2), 230–250.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2023

Стаття рекомендована до друку 13.03.2023

НАПРЯМКИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ АНАЛІТИКО-СТАТИСТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ДЕРЖАВІ

Яцина Ю. О.,

голова

ГО «Союз соціальних технологій України»

ORCID ID: 0000-0002-7286-4655

yatsyna.yuliia@gmail.com

Стаття присвячена проблемі впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту протидії корупції в державі. Інноваційні аналітико-статистичні технології визначено у широкому значенні як сукупність методів та інструментів, що базуються на використанні математичних та статистичних методів аналізу даних з метою виявлення корисних залежностей та закономірностей в даних, підвищення ефективності прийняття рішень та виявлення аномалій у різних сферах діяльності та, у вузькому, як процес використання найсучасніших методів аналізу даних з метою виявлення складних залежностей та корисних закономірностей в даних. За результатами аналізу змісту тематичних публікацій було визначено 4 напрямки: 1) напрям розробки методологічного інструментарію; 2) напрям аналізу вторинної соціологічної інформації; 3) напрям створення автоматизованих систем аналізу природньої мови та візуалізації просторових даних; 4) напрям впровадження технологій машинного навчання і штучного інтелекту для ідентифікації суб'єктів корупційних відносин та/або отримання статистично обґрунтованих підтверджень наявності / відсутності корупції. Визначено, що найбільшу значимість на сучасному етапі розвитку суспільства мають практико-орієнтовані дослідження, адже саме на цьому рівні відбувається безпосередня апробація відповідних теоретичних моделей і методологічного інструментарію, а також створюються прецеденти для використання результатів аналітико-статистичних досліджень як складової доказової бази тих або інших фактів шахрайства або корупції. Визначено, що безпосереднім прикладом застосування інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту протидії корупції з політологічної точки зору є електоральна криміналістика (electoral forensic). В рамках електоральної криміналістики виділяються дві групи методів. Перша група веде своє походження від теорії чисел і звертається до частотних характеристик числових даних електоральної статистики. Друга група методів спирається на пошук аномалій у відносинах між різними параметрами електорального процесу, наприклад, рівнем явки та рівнем підтримки кандидатів. Основним критерієм, що використовується для виявлення електоральної корупції, є розбіжність реальних (документально зафіксованих) результатів виборів від нормативних (модельних).

Ключові слова: протидія корупції, інноваційні технології, машинне навчання, штучний інтелект, електоральна криміналістика.

Постановка проблеми. Корупції є бар'єром на шляху прогресивного соціально-економічного розвитку будь-якої держави. Вона спотворює моральні норми, зменшує рівень довіри громадян до інститутів влади та є досить важким і невловимим від ока дослідників явищем. Розмитість проявів корупції обумовлює розбіжність у думках дослідників щодо сутності цього феномену, а також нескінченність дискусій щодо визначення його сутності, причин, наслідків та шляхів запобігання. Одним із рішень в цьому питанні вважається діджиталізація держави. Цифрова трансформація державного управління має серйозне антикорупційне значення та вимір. Розвиток на основі інформаційно-комунікаційних технологій принципово нових механізмів державного управління дозволяє розробити раніше невідомі та зовсім несподівані засоби протидії традиційним негативним явищам в системі державного управління. При цьому розвиток інформаційно-комунікаційних технологій може породжувати і нові корупційні та бюрократичні схеми, що у своєму потенціалі може звестися до електронної бюрократизації, електронної корупції чи навіть цифрового концтабору.

© Яцина Ю. О.

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Саме тому формування антикорупційної політики із застосуванням інноваційних технологій потребує серйозного наукового аналізу, формулювання таких напрямків розвитку держави на шляху до цифрового формату роботи, які б виключали можливість розвитку вищезгаданих негативних тенденцій та наслідків цифровізації, і стали б основою принципово нових механізмів регулювання державного управління, публічної влади, правоохоронної діяльності. Одним із таких напрямів дослідження можна вважати аналіз реалізованих науково-практичних проєктів, результати яких безпосередньо пов'язані або засновані на активному залученні новітніх інформаційних, в тому числі і аналітико-статистичних, технологій до виявлення корупційних злочинів та відповідно протидії їм на рівні держави.

Мета дослідження – визначити напрями впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій у протидії корупції в сучасній державі.

Виклад основного матеріалу. Почнемо наш аналіз із визначення основних понять.

Під корупцію ми розуміємо протиправне використання посадовою особою наданих їй управлінських ресурсів для особистої чи групової вигоди, що може мати як матеріальну, так і нематеріальну форму. При цьому протиправне використання – це порушення як формальних нормативно-юридичних установ, включаючи норми службової поведінки та етики, так і неформалізованих норм поведінки, етики і моралі. Під інструментами протидії корупції розуміються будь-які засоби щодо створення перешкод вчиненню корупційних діянь, здійснення опору їх поширенню, а також реагування відносно тих діянь, які вже проявилися у фактично скоєних правопорушеннях.

Інноваційні аналітико-статистичні технології визначаються нами:

– в широкому значенні як сукупність методів та інструментів, що базуються на використанні математичних та статистичних методів аналізу даних з метою виявлення корисних залежностей та закономірностей в даних, підвищення ефективності прийняття рішень та виявлення аномалій у різних сферах діяльності;

– у вузькому – як процес використання найсучасніших методів та технологій аналізу даних, таких як машинне навчання, глибоке навчання, нейронні мережі, обробка природної мови, аналіз графів тощо з метою виявлення складних залежностей та корисних закономірностей в даних. До таких технологій відносяться також методи аналізу даних у режимі реального часу, які дозволяють отримувати швидкі та точні результати аналізу великих обсягів даних.

З метою отримання уявлень про сучасні тенденції використання інноваційних аналітико-статистичних технологій для виявлення корупції в різних країнах було обрано публікації глибиною у 10 років, оскільки дослідження не ставить за мету висвітлення всіх публікацій за проблемною тематикою, а керується принципом збільшення кількості аналізованих джерел до досягнення порогового значення, коли кількість нової інформації про методи та підходи, отримані від кожного наступного джерела, не зменшиться настільки, що подальша анотація стане непрактичною. Тому, проаналізувавши щонайменше 45 тематичних публікацій, було визначено, що достатньою кількістю для нашого аналізу є 15–20 робіт у зв'язку із повторенням використовуваних методів, нечітко визначеною методологією або у зв'язку з надмірно декларативними положеннями, що не підтверджувалися емпіричними даними.

Всю сукупність наявних тематичних публікацій можна поділити за такими напрямками:

– технології аналізу, візуалізації статистичних даних і даних соціологічних та відповідних ним досліджень в сфері корупції (Heritage Foundation, Transparency International, ООН, Міжнародний банк тощо), що можна назвати аналізом вторинних даних;

– технології аналізу та візуалізації документальних даних (новини, звіти, офіційні звернення), що містять інформацію про корупційні (шахрайські) дії та правопорушення – аналіз документів, контент-аналіз;

– методи пошуку аномалій, що мають широкий спектр застосування, в тому числі і в сфері протидії (ідентифікації) корупції як аномальної події – інструментальні дослідження в сфері науки про інформацію та тотожних дисциплін;

– експериментальні розробки в сфері провадження інформаційних технологій як засобу забезпечення належного врядування та протидії корупції. До цього напрямку відносяться також публікації щодо застосування аналітико-статистичних технологій (методів, алгоритмів) для пошуку аномалій в політичній сфері чи сфері державного управління (вибори, державні закупівлі тощо) з метою отримання статистичних підтверджень наявності корупції.

1. *Аналіз та візуалізація вторинних даних.*

Дослідження [8] презентує результати використання методів машинного навчання для виявлення фактів корупції на основі розширених нелінійних моделей з високим рівнем точності прогнозування. Автори підсумували, що відкритість уряду (90,47%), захист прав власності (78,84%), належно функціонуюча судова система (77,94%), а також високий індекс освіти (53,93%) є найбільш

впливовими факторами визначення рівня корупції. Ці висновки були зроблені на основі 30 моделей, реалізованих з використанням набору показників 132 країн за 2017-2018 роки: індекс простоти ведення бізнесу, даних фондів Heritage Foundation, Transparency International, а також звітів про розвиток людського капіталу ООН.

Як зазначили дослідники, найбільшу ефективність показав метод Random Forest (точність 85,77%), метод опорного вектору (SVM) та метод нейронних мереж (artificial neural networks) показали меншу точність (76,15% та 73,84% відповідно). Для виконання запропонованої методології було використано ряд програмних засобів, зокрема Microsoft Excel, Tableau, SAS JMP і KNIME.

У наступній статті [2] про дослідження корупції в державних закупівлях було використано метод систематичного огляду літератури Торрес-Каррион. Вчені обрали 102 наукові статті, опубліковані в базах WOS та SCOPUS за 2015–2019 роки, присвячені дослідженню корупції, та здійснили аналіз із застосуванням технології штучного інтелекту. Аналіз вибраних статей дозволив авторам відповісти на наступні 4 питання:

- про методи, що використовуються для дослідження корупції в сфері державних закупівель (What methods are being applied to investigate corruption in public procurement contracts?);
- про характеристики організацій щодо яких проводяться розслідування (What are the characteristics of the organizations in which the research has been carried out?);
- про технологічні інструменти, що використовуються для дослідження виявлення та запобігання корупції в системі державних закупівель (What technological tools are being used to investigate the detection and prevention of corruption?);
- про алгоритми, методології та інструменти аналізу даних, що використовуються для виявлення корупції в системі державних контрактів (What algorithms, methodologies, and data analysis tools are used to detect corruption?).

В рамках нашого дослідження цікавими є 1, 3 та 4 питання. Як виявилось, 87% дослідників працюють із структурованими базами даних, оскільки за методологією дослідження переважають кількісні дослідження (88%). Найбільш часто використовуваний метод – кореляційний аналіз (77%). При цьому 68% досліджень розроблено саме в сфері (field of science) інформаційних технологій. Інші дослідження стосуються таких наукових напрямків як економіка, математика і статистика. Політології і соціологія у переліку не представлені. Половина (50%) досліджень сфокусовано на сфері бізнесу, 31% досліджують публічну (державну) сферу. У 89% досліджуваних статей автори використовують застосування для персональних комп'ютерів (desktop).

Більшість дослідників (92%) використовувало для аналізу масиви структурованих даних (бази даних) з метою виявлення (descriptive) фактів корупції (79%), решта розробляли прогностичні моделі з метою попередження корупції. Серед конкретних методів аналізу найбільш застосовуваними виявились методи лінійної регресії (16%) та Байєсовські методи (16%). У меншій мірі застосовуються теорія множин, теорія графів, обробки природної мови, метод k-середніх. Серед методів отримання нового знання переважали методи класифікації (54%) та кластеризації (43%). Найпоширеніші технологічні середовища (technological tools) для аналітико-статистичних досліджень – Python Java, Matlab, Weka. Менш згадувані такі назви як R, RapidMiner, Hadoop, Spark, Neo4j, Casandra, Kafta, Visual Studio.

2. Аналіз документів, контент-аналіз.

У статті [11] проаналізовано рівень корупції в 52 провінціях Іспанії, які, незважаючи на єдність держави, наділені досить високим ступенем політичної та економічної автономії. Автори дослідження, використовуючи матеріали іспанської щоденної газети El Mundo, створили масив даних про кримінальні справи, пов'язані із корупційними злочинами, в яких фігурували державні службовці за період з 2000 по 2017 роки, і навчали штучну нейронну мережу "SOMs" (self-organizing maps – самоорганізаційні карти) аналізувати подібні публікації та визначати рівні корумпованості регіонів за допомогою розрахунку відповідного показника (на 100 тисяч жителів). Під час аналізу перевірялася гіпотеза про вплив на рівень корупції рівня оподаткування (real estate taxation), державного боргу на душу населення в регіоні (debt per capita), загальному боргу за послуги (debt service), економічного зростання (deposit institution growth), чисельності населення (population growth), динаміки зареєстрованих компаній (variation in the number of registered companies), цін на житло (house price increase), рівня безробіття (unemployment rate та unemployment rate growth), підтримки правлячої партії (governments ruling in majority) та періоду перебування правлячої партії при владі (number of years in government). В результаті дослідження гіпотеза про різницю між корупційними та некорупційними регіонами країни, що спричинені кореляцією корупції із обсягом інвестицій, цінами на нерухомість, кількості депозитних установ, а також тривалістю періоду перебування при владі певної партії, була підтверджена. У той же час, наявність державного боргу та кількість голосів правлячої партії не були пов'язані з рівнем корупції в регіоні.

Однієї з переваг роботи є розроблена модель підвищення ефективності заходів антикорупційної боротьби. В умовах обмежених ресурсів органи влади можуть використовувати систему раннього попередження про корупцію, яка класифікує кожний регіон країни відповідно до її профілю корупції, що дозволяє здійснювати «адресну» профілактичну та кориговану політику протидії корупції. Також модель дозволяє прогнозувати корупційні випадки задовго до їх виявлення, що посилює першочергові заходи.

Аналогічним можна вважати дослідження, в якому автори [14] представили розроблений веб-застосунок із функцією збору інформацію з новинних сайтів провінцій Індонезії, уточненням, класифікацією змісту залежно від кількості та ступеня корупційних правопорушень та візуалізації результатів на географічній мапі. Веб-застосунок було розроблено з використанням фреймворку Laravel та Google Maps API. Під час дослідження була зібрана інформація з 7 новинних сайтів Індонезії (liputan6.com, tribunnews.com, merdeka.com, kompas.com, detik.com та tempo.co) за останні останніх 7 років (2010–2017). З 900 000 статей новин близько 2 000 статей (0,2%) відносилось до категорії статей про корупцію. Рівень корупції на мапі визначався за допомогою кольору: від синього (незначні випадки корупції) до яскраво-рожевого (значні випадки корупції).

Для візуалізації збільшення або зменшення кількості випадків для кожної провінції наявна можливість розкрити хронологічну схему, яка показує щомісячну або щорічну динаміку корупційних правопорушень. В цілому, за допомогою карти корупції, за свідченнями авторів публікації, можна чітко і детально відобразити візуальну мапу корупції в Індонезії з урахуванням географічного розташування провінції та хронологічної ретроспективи. Це дозволяє більш об'єктивно приймати державні рішення та розробляти ефективні програми зменшення корупції.

Аналогічну методологію було використано в роботі [5], що представила концепцію міждержавного індексу новин про корупцію (NIC) та індексу новин про боротьбу з корупцією (anti-NIC), з подальшою оцінкою впливу цих індексів. Назва індексу найбільше відображає його зміст – це карта новин про корупцію, а не про боротьбу з корупцією, оскільки не завжди інформація про корупцію потрапляє до новинних сайтів. Перевагою підходу, на думку авторів, є можливість відстежувати частоту змін у країнах за порівняний період, здатність охоплювати корупційні скандали, а також відсутність потреби покладатися на суб'єктивні та часто дуже ангажовані думки місцевих експертів. Однак суб'єктивність при виборі інформації для публікації на сайті та надійність опублікованої інформації не дозволяє говорити про щось більше, ніж про новини про корупційні правопорушення.

Висновки дослідження підтверджують вплив новин на корупційні акти та антикорупційні заходи, особливо в країнах перехідної економіки. В результаті дослідження було підтверджено гіпотезу про стабільний негативний вплив NIC на економічне зростання в тривалому періоді. Крім того, автори роблять висновок, що для успішних антикорупційних зусиль недостатньо використовувати лише індекс anti-NIC, проте зафіксовано позитивний вплив індексу anti-NIC на індекс NIC. Інформація про використані інформаційні технології в першоджерелі відсутня.

3. Інструментальні дослідження.

Дана категорія робіт суттєво відрізняється від попередніх категорій декількома параметрами.

По-перше, метою подібних публікацій є представлення власної інформаційної системи штучного інтелекту чи методу машинного навчання під час вирішення задач пошуку аномалій. Тому, ймовірно, навмисно, для збільшення аудиторії потенційних читачів, автори намагаються охопити максимальну чисельність зацікавлених осіб і декларують, що розроблені та представлені у роботі методи, алгоритми чи технології мають широке використання, починаючи від біології і закінчуючи сферою боротьби з шахрайством (вважай, корупцією).

По-друге, на відміну від публікацій попередніх категорій, роботи в даній категорії представлені у двох форматах: по-перше, як наукова (в більшості випадків у вигляді тексту статті, тез за результатами конференції) публікація; по-друге, як набір кодів у соціальних мережах для розробників (наприклад, github або kaggle), які дозволяють об'єднувати зусилля різних фахівців, спілкуватися, коментувати, редагувати коди один одного з функцією слідкування за версіями коду, а також можливістю відтворювати запропоновані методи самостійно з використанням навчальних чи власних наборів даних.

В цьому плані нам достатньо буде зробити огляд найбільш популярного репозиторію на www.github.com ADBench [3]. ADBench є спільним проектом дослідників Шанхайського університету фінансів та економіки (SUFU) і Університету Карнегі-Меллона (CMU). Проект розроблено авторами найбільш популярних бібліотек виявлення аномалій, включаючи виявлення аномалій для табличних даних чи баз даних (PyOD), часових рядів (TODS) та графів (PyGOD).

За результатами проекту було проведена оцінка продуктивності 30 алгоритмів виявлення аномалій в масивах даних з використанням 57 наборів даних в кількості 98 436 експериментів за трьома параметрами:

- типу методу машинного навчання (supervision): тести працездатності алгоритмів включають 14 алгоритмів контрольованого, 7 напівконтрольованого і 9 неконтрольованого навчання;
- характеру аномалії, що досліджується: локальні, глобальні, кластерні, залежні;
- стійкості і стабільності алгоритму в умовах наявності інформаційного шуму чи неповних даних.

Проект поєднав в собі розробки за трьома напрямками – виявлення аномалій в табличних даних, часових та графових.

1. PyOD представляє собою бібліотеку Python для виявлення аномальних об'єктів у багатовимірних даних. Оригінальний PyOD включає понад 40 алгоритмів виявлення, починаючи від класичного LOF до найсвіжішого ECOD [16; 19].

2. TODS – це універсальна система автоматичного машинного навчання для виявлення викидів (аномалій) в даних багатовимірних часових рядів. TODS включає модулі для побудови систем виявлення аномалій на основі машинного навчання, включаючи: обробку даних, обробку часових рядів, аналіз ознак (добування), алгоритми виявлення і модуль посилення. Функціональні можливості, надані через ці модулі, включають попередню обробку даних для загальних цілей, згладжування/перетворення даних часових рядів, витягування ознак з часових/частотних блоків даних, різні алгоритми виявлення, включаючи алгоритми залучення експертів (людського досвіду) для калібрування системи [7; 18].

3. PyGOD – бібліотека Python для виявлення викидів (аномалій) в графах. PyGOD включає в себе понад 10 алгоритмів виявлення аномалій в графах, таких як DOMINANT або GUIDE [10; 15]. Однією з переваг даного комплексу алгоритмів є простота їх застосування в сенсі обсягу використання коду – для запуску більшості алгоритмів достатньо 5 строчок коду.

4. Експериментальні розробки.

До цієї категорії публікації відносяться ті, що містять в собі результати безпосереднього застосування інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту для виявлення суб'єктів корупційних відносин або оцінювання безпосереднього рівня корупції.

Так, в дослідженні [17] Бразильського університету та CGU (Controladoria-Gereladaunião (CGU) – орган федерального уряду Бразилії, який був створений у 2001 році, що відповідає за безпосередню допомогу президенту в питаннях щодо захисту державної власності, проведення аудиту, забезпечити прозорості та протидії корупції) описується проблема отримання корисної інформації з метою протидії корупції з федеральної бази закупівель у Бразилії, яка використовується державними аудиторами для виявлення та запобігання картельної корупції (змов).

Основними перешкодами виявлення корупції, на думку авторів, є велика кількість даних, що використовуються для вивчення відносин, а також динамічні та диверсифіковані стратегії, що використовуються компаніями для приховування їх шахрайських схем та операцій. Для вирішення цих проблем було розроблено аналітико-статистичну технологію ідентифікації картельних змов в системі державних закупівель під назвою AGMI (від “agent-mining”), де було використано такі методи як розподілений аналіз даних (distributed data mining – DDM), виявлення знань у базах даних (knowledge discovery in data bases – KDD), багатоагентні системи (multi agent systems – MAS) та інші технології розподільних обчислювань (сітка, хмара тощо), які включені в концепцію інтелектуального програмного агента (intelligent software agent – ISA).

У дослідженні автори поєднали два методи аналізу даних – DDM/KDD та MAS. За допомогою першого інструменту дослідники виявили необхідну первинну інформацію, а завдяки другому групували взаємодіючих агентів, що беруть участь у закупівлі, що дозволило авторам виявити приховані форми корупційних схем. Так, у дев'яти різних державних закупівлях, здійснених в одному і тому ж штаті для однієї державної установи, алгоритм виявив процес закупівель за участю двох компаній, одна з яких виграла усі тендерні конкурси. Дослідники звернули увагу на той факт, що програвша компанія більше не брала участь у жодних покупках, але діяла лише свого роду спаринг-партнера для переможця. Це було свідченням можливого моделювання конкуренції для маскування створення картелю. Підставна компанія, ймовірно, була створена лише для того, щоб імітувати конкуренцію в державних закупівлях, в яких конкуренція є обов'язковою. Автори дослідження показали, як система дозволяє не лише ефективно групувати дані про державні закупівлі, але й виявляти більше прихованих механізмів, що імітують конкуренцію на користь картельних змов.

До цієї категорії також можна віднести дослідження [9]. Як стверджують автори цієї публікації, організована злочинність в США змінила стратегію своєї діяльності щодо продажу наркотиків, а саме відійшла від практик нелегального розповсюдження і почала займатися менш ризикованими видами діяльності в сфері охорони здоров'я. Національна асоціація охорони здоров'я з боротьби з шахрайством (NHCAA) повідомила, що лише у Флориді державні та приватні програми медичної допомоги

втрапили сотні мільйонів доларів у зв'язку із діяльністю організованої злочинності, в ході якого деякі співробітники медичних установ стають учасниками шахрайських та корупційних схем, включаючи виписування непотрібних рецептів, отримання відкатів тощо. Також учасниками змов інколи стають і пацієнти. Дослідження авторів презентує результати розробки аналітико-статистичного методу аналізу даних із використанням методу аналізу графів в сфері охорону здоров'я з метою пошуку шахрайської (корупційної) чи зловмисної поведінки.

Автори методу, за підтримки фахівців консалтингової та аудиторської компанії Xerox Services, розробили програму перевірки доброчесності – Xerox Program Integrity Validator (XPiV), що була застосована в роботі аналітиків компанії Xerox під час проведення аудитів та слідчої діяльності. Програма дає можливість: 1) автоматизувати процес створення переліку (звуження кола) підозрюваних контрагентів (automated screening); 2) отримати початкові дані про подію чи особу, які викликали у системи підозру, з можливістю прослідкувати взаємозв'язок та зібрати докази для побудови слідчої справи (interactive drill down). Автоматизований скринінг (1) фокусується на визначенні оптимального алгоритму (методу) виявлення аномалій, а інтерактивне буріння (2) фокусується на індексації баз даних для забезпечення швидкого пошуку даних та створенні інтерфейсу користувача для інтуїтивної взаємодії користувача з інформаційною системою.

За твердженням авторів, XPiV є першою інформаційною системою, що дозволяє аналітикам в сфері шахрайства та корупції виявляти мережеве шахрайство (network-based fraud) або коротше кажучи, корупцію, атрибутивною характеристикою якої є не лише участь посадової особи в шахрайській схемі, а наявність змови з іншою (третьою) стороною. Кожен набір даних представлений як великий, гетерогенний граф, де вузли представляють мільйони пацієнтів і сотні тисяч провайдерів (лікарів, лікарні, аптеки), а ребра представляють мільярди затребуваних послуг, медикаментів і поставок, пов'язаних з множинами відносин між ними. Система шукає чотири типи аномалій в графах: 1) підозрілі особи; 2) підозрілі відносини; 3) аномальні тимчасові зміни та геопросторові характеристики, і 4) структури.

Існує два підходи до аналізу графів. Перший, відомий як егоцентричний підхід (ego-net), фокусується на окремих вузлах і особливостях розподілу зв'язків з іншими вузлами. Цей підхід дозволяє досліджувати відносини, пов'язані із отриманням наркотичних засобів, отримувати просторово-часові характеристики потоку пацієнтів між аптеками і лікарями чи лікарнями. Другий підхід аналізує глобальну структуру мережі охорони здоров'я і шукає спільноти, що мають спільні ознаки підозрілої (шахрайської) поведінки, або ті об'єднані спільноти, що набувають рис аномальності за умов аналізу агрегованих даних. Саме структурний підхід дозволяє ідентифікувати корупційні (шахрайські) мережі, такі як мережі змов або організовану злочинність.

Аномалії діляться на три категорії: аномалії індивідуального рівня, аномалії зв'язки (edge) і аномалії з недослідженою медичною поведінкою. Аналіз індивідуальних аномалій передбачає: аналіз осіб, віднесених до категорії «тяжкі споживачі наркотичних речовин» та джерел отримання ліків; лікарів, що призначають багато наркотичних речовин і кому саме; аптеки, що продають надто багато наркотичних речовин і кому саме.

Аномальні відносини можуть включати незвично сфокусовані відносини, коли: продаж наркотичних засобів аптеками здійснюється обмеженій кількості пацієнтів чи згідно рецептів обмеженого кола лікарів; лікар направляє виписує рецепт на придбання важких наркотиків в певні аптеки; і лікар призначає наркотики лише декільком пацієнтам. Висока концентрація між вузлами може бути інтерпретована як потенційна змова.

Наслідком такого аналізу є здатність швидко виявляти шахрайські схеми, які представляють інтерес для певних слідчих органів. Наприклад, система ідентифікує так званих «торгових пацієнтів», тобто пацієнтів, що відвідують велику кількість лікарень, лікарів з метою отримання рецептів на ліки із наркотичними речовинами.

Поведінкові аномалії – це ті патерни поведінки, які важко пояснити в рамках медичної практики. До них відносяться пацієнти, що споживають нічого, окрім наркотиків; або відносини пацієнт-лікар зосереджується на виписуванні рецептів лише на наркотичні ліки. Для кількісної оцінки показників здійснюється додатковий аналіз даних наданих лікарем пацієнту рецептів, що не включають наркотичні речовини, з метою визначення співвідношення та можливого факту приховування змови.

Окремим напрямом публікацій можна вважати дослідження в сфері електоральної корупції. В англійській літературі статистичні методи, що покликані вирішити перелічені вище проблеми, називаються «electoral forensics», що можна перекласти як «електоральна криміналістика». При цьому електоральну криміналістику можна розуміти у двох значеннях. В широкому значенні, електоральна криміналістика включає в себе такі методи, як паралельний підрахунок голосів, спостереження за ходом голосування або перерахунок вибірки з бюлетенів після голосування, які

важко назвати суто аналітичними чи статистичними методами. У вузькому значенні електоральна криміналістика передбачає орієнтацію на аналітико-статистичні методи з мінімізацією людського чинника та оперування усіма даними загалом. Використання аналітико-статистичних методів в електоральній криміналістиці засновано на використанні принципу нормальності [4].

В рамках вузького значення електоральної криміналістики виділяються дві групи методів. Перша група веде своє походження від теорії чисел і звертається до частотних характеристик числових даних електоральної статистики. Друга група методів спирається на пошук аномалій у відносинах між різними параметрами електорального процесу, наприклад, рівнем явки та рівнем підтримки кандидатів. Основним критерієм, що використовується для виявлення фальсифікацій, є розбіжність реальних (документально зафіксованих) результатів виборів від нормативних (модельних).

У першому випадку у якості нормативної моделі виступає певний розподіл цифр, що очікується від «спонтанного» фіксування волевиявлення виборців, у другому випадку – певні відносини між загальними параметрами виборів (зазвичай – явкою) та приватними (зазвичай – частками голосів, поданих за кандидатів чи партії). В основі першої групи методів були спроби застосувати закон Бенфорда до аналізу електоральних даних. Цей закон стосується розподілу перших кількох цифр великих номерів. Виходячи з цього закону, чисел, що починаються з одиниці, завжди зустрічається більше, ніж чисел, що починаються з двійки. Кількість номерів, що починаються на цифру два, завжди більше чисел, що починаються на з цифру три, і т.д.: $3 > 4$, $4 > 5$, $5 > 6$, $6 > 7$, $7 > 8$, $8 > 9$. Оскільки люди не можуть ефективно створювати випадкові числа, існує значна ймовірність, що цифри, які людина вигадує сама, не будуть відповідати закону Бенфорда. Логіка застосування закону Бенфорда полягає в тому, що при появі цифр у протоколах, обраних людиною як «випадкові», ймовірність призначити останньою цифрою «круглу», наприклад, 5 або 0, буде вищою, ніж «незручну», наприклад, 8. І, аналогічно при штучному отриманні електоральних даних ймовірність зустріти парні цифри у молодших розрядах (11, 22, 33...) відрізнятиметься від очікуваної ймовірності у 1/10. Цей метод зазвичай називають методом Бебера і Скакко [1].

Друга група методів здійснює пошук аномальних залежностей між загальними (явкою) і приватними (успіх конкретного партійного списку або кандидата) показниками електоральної статистики із застосування методу моделювання. Якщо звернутися до результатів науково-дослідної роботи Мічиганського університету [4], існує три напрямки розвитку моделей оцінки результатів виборів, що дозволяють отримати статистично обґрунтовані висновки щодо електоральних фальсифікацій.

1. Першою можна вважати модель мультимодального шахрайства [6]. Згідно з концепцією авторів, базове припущення полягає в тому, що голоси на виборах без шахрайства формуються через взаємодію процесів, ефекти яких можна узагальнити за допомогою двох нормальних розподілів: одного розподілу для часток явки та іншого, незалежного розподілу для частки голосів на користь «переможця» (тобто партії з найбільшою кількістю голосів). Автори припускають, що електоральне шахрайство – це ситуація, під час якої здійснюється збільшення кількості голосів за переможця із порушенням офіційних процедур голосування. Деякі голоси переносяться до переможця від опозиції, а деякі – від тих, хто не з'явився на виборчу дільницю. При цьому автори виділяються два види електорального шахрайства: помірковане (“incremental”) та жадібне (“extreme”). В першому випадку перенос голосів здійснюється обережно; в другому – перенос здійснюється для всієї загальної чисельності виборчої дільниці без додаткових розрахунків щодо тих голосів, які дійсно відбулися. Було розраховано критичні значення параметрів, що визначають ймовірність того чи іншого варіанту шахрайства: f_i – це ймовірність помірковане шахрайство, а f_e – ймовірність жадібного шахрайства. Інші параметри повністю описують бімодальні та тримодальні розподіли, які модель характеризує як наслідки електоральних шахрайств. Похідною від даної моделі є її модифікація із визначенням показника ймовірності шахрайства на рівні вибіркової дільниці. В даному випадку увага акцентується на 1) статистичних тестах щодо наявності шахрайства та 2) оцінках ймовірності того, що кожна спостережувана одиниця агрегації голосів – наприклад, кожна дільниця – є шахрайською [13].

2. Для вирішення недоліків попередньої моделі виникла модель географічної кластеризації. Індикатори чи явища, які географічно кластеризовані, заслуговують особливої уваги. Географічна кластеризація може показати, де відбувається співпраця або змова під час виборчого процесу. Географічна кластеризація також може натякнути тим, хто має відповідні експертні знання, на інші фактори, які можуть сприяти спостережуваним шаблонам у виборчих результатах. Ці інші фактори можуть бути пов'язані або непов'язані з можливістю шахрайства. Наприклад, кластер може збігатися з домашньою базою політичного лідера або з територією, на якій переважає політична партія або етнічна група лідера (або меншості). Виходячи з цього методу, використання географічних

координат дозволяє отримувати додаткові підтвердження про втручання в електоральний процес. У найбільш простому вигляді як така функція передбачається залежність від відстані між географічними точками: чим ближче розташовані виборчі дільниці (і, отже, чим ближче один до одного живуть виборці, що голосують на них), тим менше має бути відмінність у результатах голосування на цих дільницях.

На відміну від попередніх моделей, робота з географічними даними передбачає набагато більші трудовитрати при неясних перспективах дослідження. Без чіткого уявлення про географічні властивості електорату складно виправдати витрати на з'ясування адрес виборчих дільниць і тим більше зіставлення їх з географічними координатами. З урахуванням можливостей новітніх інформаційних технологій, цей метод може мати значний розвиток в разі впровадження технологій електронного голосування, що не за горами.

3. Третя модель є поєднанням попередніх двох і представлена не лише у вигляді публікацій, а у вигляді онлайн-сервісу «Інструментарій електоральної криміналістики» (Election Forensics Toolkit) [12], на якому дозволяє кожній зацікавленій особі здійснити статистичне оцінювання власних масивів електоральних даних, або подивитися на роботу із наявними в системі даними. Інформаційна система оцінює масиви за такими тестами: 2BL, LastC, C05s, P05s, Skew, Kurt, DipT. 2BL – тест середнього значення другої цифри. «Друга цифра» відноситься до другої значущої цифри в кожному підрахунку, до якого застосовується тест (наприклад, якщо підрахунок становить «1234», то «2» є другою значущою цифрою). LastC – тест середнього значення останньої цифри. «Остання цифра» відноситься до останньої цифри в кожному підрахунку, до якого застосовується тест (наприклад, якщо підрахунок становить «1234», то «4» є останньою цифрою). C05s – тест середнього значення бінарної змінної, яка вказує, чи є остання цифра підрахунку голосів для відповідної партії або кандидата нулем або п'ятіркою. P05s – тест середнього значення бінарної змінної, яка вказує, чи є остання цифра округленого відсотка голосів для відповідної партії або кандидата нулем або п'ятіркою. Skew – тест на асиметрію. Kurt – тест на ексцес. DipT – тест на унімодалність.

Слід зазначити, що жоден із проілюстрованих методів неспроможний однозначно підтвердити факт фальсифікації виборів. Вони можуть лише вказувати на наявність аномалій даних і порушувати питання про подальше розслідування. Рішення про те факт фальсифікації виборів приймається відповідними органами влади і має ґрунтуватися на додаткових дослідженнях та доказах. Звичайно, якщо ці фальсифікації не є дією привладних структур, оскільки в таких випадках країну очікує лише два ймовірних варіанти розвитку подій – Майдан або захоплення держави.

Загалом, використання алгоритмів пошуку аномалій в даних електоральної статистики може бути важливим інструментом виявлення дійсних фактів фальсифікації виборів. Однак, як зазначають дослідники, необхідно застосовувати їх з обережністю та аналізувати отримані результати у поєднанні з іншими джерелами інформації, оскільки, як показує сумнівна практика, статистичні розрахунки, що не підкріплені додатковими доказами, можуть розцінюватися зацікавленими особами, наприклад в ситуації національних виборів, не як інструмент протидії корупції, а лише як засіб делегітимації результатів виборів із відповідними наслідками і реакцією влади/опозиції.

Висновки

Отже, впровадження інноваційних аналітико-статистичних технологій як інструменту протидії корупції в державі можна розділити на 4 напрямки:

- методологічний напрям – в якому дослідники розробляють універсальні методи (алгоритми) аналізу даних (пошуку аномалій) із визначенням можливих сфер їх практичного застосування, в тому числі і в сфері протидії корупції;
- напрям вторинного аналізу даних – в якому автори намагаються розробити власні показники рівня корупції або описати стан розвитку корупційних відносин у певний період часу на базі існуючих показників;
- напрям створення автоматизованих систем аналізу текстових даних – в якому відображаються результати впровадження технологій NLP (обробки природньої мови) у поєднанні з технологіями просторової візуалізації даних;
- роботи, що присвячені результатам практичного впровадження технологій машинного навчання і штучного інтелекту для ідентифікації суб'єктів корупційних відносин та/або отримання статистично обґрунтованих підтверджень наявності / відсутності корупції.

Найбільшу значимість в даному випадку мають практико-орієнтовані дослідження, адже саме на цьому рівні відбувається безпосередня апробація відповідних теоретичних моделей і методологічного інструментарію, а також створюються прецеденти для використання результатів аналітико-статистичних досліджень як складової доказової бази тих або інших фактів шахрайства або корупції.

Yatsyna Yu. Directions for innovative analytical and statistical technologies implementation as a tool for corruption counteraction in the state

The article is dedicated to the problem of implementing innovative analytical and statistical technologies as a tool to counteract corruption in the state. Innovative analytical and statistical technologies are broadly defined as a set of methods and tools based on the use of mathematical and statistical methods of data analysis to detect useful dependencies and regularities in data, improve decision-making efficiency, and detect anomalies in various fields of activity. More narrowly, they are defined as the process of using the most advanced data analysis methods to detect complex dependencies and useful regularities in data. Based on the content analysis of thematic publications, 4 directions were identified: 1) the direction of developing methodological tools; 2) the direction of analyzing secondary sociological data; 3) the direction of creating automated systems for natural language analysis and visualization of spatial data; 4) the direction of implementing machine learning and artificial intelligence technologies for identifying subjects of corruption relations and/or obtaining statistically substantiated confirmations of the presence/absence of corruption. It is determined that the most significant direction is practice-oriented studies, where testing of the relevant theoretical models and methodological tools takes place, and precedents are created for the use of the results of analytical and statistical studies as part of the evidence base of fraud or corruption. It is determined that a direct example of applying innovative analytical and statistical technologies as a tool for corruption counteraction from a political science perspective is electoral forensics. Within electoral forensics, two groups of methods are distinguished. The first group originates from the theory of numbers and refers to the frequency characteristics of numerical data of electoral statistics. The second group of methods relies on the search for anomalies in the relationships between different parameters of the electoral process, for example, turnout level and winning candidate support level. The main criterion used to detect electoral corruption is the discrepancy between the real (documented) election results and the normative (model) ones.

Key words: corruption counteraction, innovative technologies, machine learning, artificial intelligence, electoral forensics.

Література:

1. Beber B., Scacco A. What the Numbers Say: A Digit-Based Test for Election Fraud. *Political Analysis*. 2012. #20(2). PP. 211–234. URL: <https://doi.org/10.1093/pan/mps003> (дата звернення: 10.04.2023)
2. Berru Y.T., Batista V.F.L., Torres-Carrión P., Jimenez M.G. Artificial Intelligence Techniques to Detect and Prevent Corruption in Procurement: A Systematic Literature Review. *ICAT 2019, CCIS*. 2020. #1194. PP. 254–268. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-42520-3_21 (дата звернення: 10.04.2023)
3. Han S., Hu X., Huang H., Jiang M., Zhao Y. ADBench: Anomaly Detection Benchmark. *NeurIPS 2022*. 2022. #45. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.09426> (дата звернення: 10.04.2023)
4. Hicken A., Mebane W.R.J. A Guide to Elections Forensics: Research and Innovation Grants Working Papers Series. 2015. URL: <https://electionforensics.cps.isr.umich.edu/pdf/guide.pdf> (дата звернення: 10.04.2023)
5. Hlatshwayo S., Oeking A., Ghazanchyan M., Corvino D., Shukla A., Leigh L. The Measurement and Macro-Relevance of Corruption: A Big Data Approach. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2018. 73 p.
6. Klimek P., Yegorov Y., Hanel R., Thurner S. Statistical detection of systematic election irregularities. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2012. #109(41). PP. 16469–16473. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1210722109> (дата звернення: 10.04.2023)
7. Lai K.-H., Zha D., Wang G., Xu J., Zhao Y., Kumar D., ... Hu X. TODS: An Automated Time Series Outlier Detection System. 2021. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2009.09822> (дата звернення: 10.04.2023)
8. Lima M.S.M., Delen D. Predicting and explaining corruption across countries: A machine learning approach. *Government Information Quarterly*. 2020. #37(1). URL: <https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.101407> (дата звернення: 10.04.2023)
9. Liu J., Bier E., Wilson A., Guerra-Gomez J.A., Honda T., Sricharan K., ... Davies D. Graph Analysis for Detecting Fraud, Waste, and Abuse in Health-Care Data. *AI MAGAZINE*. 2016. PP. 33–46.

10. Liu K., Dou Y., Zhao Y., Ding X., Hu X., Ding R.Z.K., ... Yu P.S. BOND: Benchmarking Unsupervised Outlier Node Detection on Static Attributed Graphs. *NeurIPS 2022*. 2022. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.10071> (дата звернення: 10.04.2023)
11. López-Isturriaga F.J., Sanz I.P. Predicting Public Corruption with Neural Networks: An Analysis of Spanish Provinces. *Social Indicators Research*. 2017. #140(3). PP. 975–998. URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-017-1802-2> (дата звернення: 10.04.2023)
12. Mebane W.R.J., Kalinin K. Guide to Election Forensics Toolkit. URL: <https://electionforensics.cps.isr.umich.edu/election> (дата звернення: 10.04.2023)
13. Mebane W.R.J., Wall J. Election Frauds, Postelection Legal Challenges and Geography in Mexico. URL: <http://www.umich.edu/~wmebane/apsa15.pdf> (дата звернення: 10.04.2023)
14. Noerlina, Dewanti R., Mursitama T.N., Fairianti S.P., Kristin D.M., Sasmoko, ... Makalew B.A. Development of a Web Based Corruption Case Mapping using Machine Learning with Artificial Neural Network. *International Conference on Information Management and Technology (ICIMTech)*. 2018. PP. 400–405.
15. PyGOD. *GitHub.com*. URL: <https://github.com/pygod-team/pygod> (дата звернення: 10.04.2023)
16. Python Outlier Detection (PyOD). *GitHub.com*. URL: <https://github.com/yzhao062/pyod> (дата звернення: 10.04.2023)
17. Ralha C.G., Silva C.V.S. A multi-agent data mining system for cartel detection in Brazilian government procurement. *Expert Systems with Applications*. 2012. #39(14). PP. 11642–11656. URL: <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.04.037> (дата звернення: 10.04.2023)
18. TODS: Automated Time-series Outlier Detection System. *GitHub.com*. URL: <https://github.com/datam-lab/tods> (дата звернення: 10.04.2023)
19. Zhao Y., Nasrullah Z., Li Z. PyOD: A Python Toolbox for Scalable Outlier Detection. *Journal of Machine Learning Research*. #20. PP. 1–7. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.1901.01588> (дата звернення: 10.04.2023)

References:

1. Beber B., Scacco A. What the Numbers Say: A Digit-Based Test for Election Fraud. *Political Analysis*. 2012. #20(2). PP. 211–234. URL: <https://doi.org/10.1093/pan/mps003> (retrieval date: 10.04.2023)
2. Berru Y.T., Batista V.F.L., Torres-Carrión P., Jimenez M.G. Artificial Intelligence Techniques to Detect and Prevent Corruption in Procurement: A Systematic Literature Review. *ICAT 2019, CCIS*. 2020. #1194. PP. 254–268. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-42520-3_21 (retrieval date: 10.04.2023)
3. Han S., Hu X., Huang H., Jiang M., Zhao Y. ADBench: Anomaly Detection Benchmark. *NeurIPS 2022*. 2022. #45. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.09426> (retrieval date: 10.04.2023)
4. Hicken A., Mebane W.R.J. A Guide to Elections Forensics: Research and Innovation Grants Working Papers Series. 2015. URL: <https://electionforensics.cps.isr.umich.edu/pdf/guide.pdf> (retrieval date: 10.04.2023)
5. Hlatshwayo S., Oeking A., Ghazanchyan M., Corvino D., Shukla A., Leigh L. The Measurement and Macro-Relevance of Corruption: A Big Data Approach. Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2018. 73 p.
6. Klimek P., Yegorov Y., Hanel R., Thurner S. Statistical detection of systematic election irregularities. *Proc Natl Acad Sci USA*. 2012. #109(41). PP. 16469–16473. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.1210722109> (retrieval date: 10.04.2023)
7. Lai K.-H., Zha D., Wang G., Xu J., Zhao Y., Kumar D., ... Hu X. TODS: An Automated Time Series Outlier Detection System. 2021. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2009.09822> (retrieval date: 10.04.2023)
8. Lima M.S.M., Delen D. Predicting and explaining corruption across countries: A machine learning approach. *Government Information Quarterly*. 2020. #37(1). URL: <https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.101407> (retrieval date: 10.04.2023)
9. Liu J., Bier E., Wilson A., Guerra-Gomez J.A., Honda T., Sricharan K., ... Davies D. Graph Analysis for Detecting Fraud, Waste, and Abuse in Health-Care Data. *AI MAGAZINE*. 2016. PP. 33–46.
10. Liu K., Dou Y., Zhao Y., Ding X., Hu X., Ding R.Z.K., ... Yu P.S. BOND: Benchmarking Unsupervised Outlier Node Detection on Static Attributed Graphs. *NeurIPS 2022*. 2022. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2206.10071> (retrieval date: 10.04.2023)
11. López-Isturriaga F.J., Sanz I.P. Predicting Public Corruption with Neural Networks: An Analysis of Spanish Provinces. *Social Indicators Research*. 2017. #140(3). PP. 975–998. URL: <https://doi.org/10.1007/s11205-017-1802-2> (retrieval date: 10.04.2023)
12. Mebane W.R.J., Kalinin K. Guide to Election Forensics Toolkit. URL: <https://electionforensics.cps.isr.umich.edu/election> (retrieval date: 10.04.2023)
13. Mebane W.R.J., Wall J. Election Frauds, Postelection Legal Challenges and Geography in Mexico. URL: <http://www.umich.edu/~wmebane/apsa15.pdf> (retrieval date: 10.04.2023)

14. Noerlina, Dewanti R., Mursitama T.N., Fairianti S.P., Kristin D.M., Sasmoko, ... Makalew B.A. Development of a Web Based Corruption Case Mapping using Machine Learning with Artificial Neural Network. *International Conference on Information Management and Technology (ICIMTech)*. 2018. PP. 400–405.
15. PyGOD. *Github.com*. URL: <https://github.com/pygod-team/pygod> (retrieval date: 10.04.2023)
16. Python Outlier Detection (PyOD). *Github.com*. URL: <https://github.com/yzhao062/pyod> (retrieval date: 10.04.2023)
17. Ralha C.G., Silva C.V.S. A multi-agent data mining system for cartel detection in Brazilian government procurement. *Expert Systems with Applications*. 2012. #39(14). PP. 11642–11656. URL: <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.04.037>
18. TODS: Automated Time-series Outlier Detection System. *Github.com*. URL: <https://github.com/datamllab/tods> (retrieval date: 10.04.2023)
19. Zhao Y., Nasrullah Z., Li Z. PyOD: A Python Toolbox for Scalable Outlier Detection. *Journal of Machine Learning Research*. #20. PP. 1–7. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.1901.01588> (retrieval date: 10.04.2023)

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 13.04.2023

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ, ЯКІ ДЕТЕРМІНУЮТЬ ВИНИКНЕННЯ ДОМАШНЬОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Буряк К. М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри підприємництва, організації виробництва та теоретичної і прикладної економіки

Українського державного хіміко-технологічного університету

ORCID ID: 0000-0001-6265-9706

buriak_kate@ukr.net

У статті розглядаються причини та умови, які детермінують виникнення домашньої злочинності з позиції дуалістичного та діалектичного підходів. Згідно дуалістичного підходу розглянуто детермінанти за змістом: соціально-економічні, політичні, психологічні, виховні, географічні, духовні, ситуаційно-віктимологічні, нормативно-правові. За рівнем поширення: на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. За часом дії: короткострокові, середньострокові, довгострокові. На основі діалектичного підходу запропоновано визначення причин та умов домашньої злочинності та надано їх перелік. Так, до причин вчинення домашньої злочинності віднесено: особистість злочинця; криміногенна деформація суспільної свідомості; психічні розлади; ревнощі; пріоритет матеріальні потреби над духовними цінностями, соціальна нерівність, знецінення партнера; правовий і моральний нігілізм; спростування важливості інституту сім'ї; менталітет; депресивні стани; зловживання алкоголем на наркотичними речовинами; відмінність в інтересах, життєвих орієнтирах та прагненнях подружжя, несумісність партнерів; різниця у світогляді та світосприйнятті подружжя; недоліки в роботі поліції, небажання приймати участь у вирішенні сімейних конфліктів; тяжка хвороба та її наслідки у одного з подружжя, поширення культу насильства через телебачення, інтернет; погане виховання або його відсутність, невтішний приклад батьків, у сім'ях, де має місце домашня злочинність; послаблення впливу релігії. Умови поділено на: суб'єктивні (несприятливе сімейне середовище, в якому панує сімейне насильство та яке слугує первинним осередком для майбутнього кривдника; вади сімейного виховання; розбещення дітей з неблагополучних родин на етапі становлення особистості) та об'єктивні (бідність, злидні, відсутність нормальних умов існування, розшарування суспільства, ослаблення інституту сім'ї, знецінення ролі жінки, культивування насильства через інтернет, відеоігри); необхідні та достатні, також виділено супутні умови.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, домашня злочинність, причини, умови, кривдник, жертва, запобігання.

Постановка проблеми. Будь-яке кримінальне правопорушення, яке вчиняється в сімейній сфері має свої причини та умови. Тому серед завдань кримінологічної науки є визначення їх, як загалом, так і конкретного виду, адже це є запорукою розроблення дієвої системи протидії та запобігання домашньої злочинності. Варто зазначити, що саме зростання правової обізнаності громадян, послаблення морально-соціальних важелів будь-якою ціною зберігати проблемний шлюб, зменшення бар'єрів повідомляти про випадки вчинення злочинів у сім'ї спричинили популяризацію домашньої злочинності. Слід відмітити, що домашня злочинність охоплює не лише умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, які визначені ст. 1261 КК України, а також за межами даної статті слід додати

сексуальне, словесне насильство, примушування до шлюбу, отримання влади над одним із членів сім'ї. Правильне визначення детермінант домашньої злочинності є вкрай необхідним для боротьби з нею та мінімізацією таких випадків.

Отже, актуальність теми зумовлена необхідністю розгляду причин та умов, які детермінують виникнення домашньої злочинності, оскільки проблема вчинення кримінального правопорушення (злочину або кримінального проступку) в сімейно-побутовій сфері сьогодні набуває особливого значення. Важлива роль у цьому процесі відводиться суб'єктам запобігання домашньої злочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблемних питань злочинності взагалі, і окремих її причин та умов, які детермінують виникнення домашньої злочинності присвятили свої праці такі науковці, як О. І. Богатирьова, І.Г. Богатирьов, Б.М. Головкін, О. М. Джужа, А.Ф. Зелінський, М.Г. Кузнецов, Ю.С. Лимаренко, Л.П. Оніка, А.С. Лукаш, М.С. Пузирьов та ін. Водночас, наукових розробок у сфері аналізу причин та умов виникнення домашньої злочинності до цього часу не проводилося. Окреслене вище зумовило необхідність підготовки наукової статті та її назву.

Метою наукової статті є формування науково обґрунтованого підходу до вияву причин та умов виникнення домашньої злочинності.

Виклад основного матеріалу. У кримінологічній науці залишається дискусійним питанням щодо визначення терміну домашня злочинність, оскільки більшість кримінологів вважають, що така злочинність пов'язана із домашнім насильством ст. 126-1 КК України. На наш погляд, це не зовсім так, оскільки поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» не є відсілюючим, у розумінні законодавця, а має комплексний характер і регламентується в різних сферах суспільних відносин. Тому при встановленні змісту згаданого поняття слід виходити з конкретних фактичних обставин справи, а не тільки з кваліфікації дій кривдника.

У даному дослідженні ми провели ґрунтовний аналіз поглядів вітчизняних вчених на причини та умови злочинності. Варто зазначити, що люба злочинність, домашня не є виключенням має причинний, генетичний та родовий зв'язок, сутність якого полягає у тому, що одне явище/подія при певних умовах породжує друге, яке вважається наслідком цієї причини.

Зелінський А.Ф. та Оніка Л.П., зазначають причинний, генетичний зв'язок явищ, сутність яких полягає у тому, що одне явище/подія при певних умовах породжує друге, яке вважається наслідком цієї причини.

Продовжуючи нашу думку, Ю.С. Лимаренко розглядає під причинами та умовами злочинності – комплекс зовнішніх і внутрішніх причин та умов, явищ та процесів, що пов'язані один з одним та у своїй сукупності обумовлюють злочинність та її прояви (Лимаренко, 2022).

Інший вітчизняний вчений Б.М. Головкін вважає, що кримінологічна детермінація має закономірний розвиток і взаємозв'язок суспільного буття із суспільною свідомістю через відносини між людьми, різні види діяльності, в тому числі злочинної (Головкін, 2014).

Цікавою для нашого дослідження є позиція вітчизняного кримінолога І.Г. Богатирьова, на думку якого причини та умови злочинності як сукупність різних за природою негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру, які у своєму зв'язку обумовлюють злочинну поведінку особи у суспільстві (Богатирьов, 2018).

Слід відмітити, що причини та умови взаємопов'язані між собою, адже умови самі по собі не можуть породити злочин, а без наявності умов причина не може сформуватися чи реалізуватися. Розглянемо спочатку види причин і умов злочинності, з позиції дуалістичного підходу, як узагальненого поняття «криміногенні детермінанти».

Причини і умови злочинності за рівнем їх дії поділяють на: 1) причини і умови злочинності в цілому; 2) причини і умови окремих видів злочинів (злочини у сімейній сфері); 3) причини і умови конкретних кримінальних правопорушень. Причинами і умовами домашньої злочинності можна визначити як негативні соціально-економічні явища, які створюють, сприяють, видозмінюють та обумовлюють існування домашньої злочинності.

За змістом детермінанти злочинності поділяють на: соціально-економічні, політичні, психологічні, виховні, біологічні, географічні, духовні, ідеологічні, організаційно-управлінські тощо (Джужа, 2009).

1) на першому місці хотілося б зазначити детермінанти у духовній сфері. Стосунки між чоловіком та жінкою потерпають знецінення, людські цінності перевернулися з ніг на голову, багато шлюбів укладаються з корисливим розрахунком, все це в результаті призводить до проявів насильства у сім'ї.

2) соціально-економічні детермінанти - постійний ріст цін, високий рівень інфляції, знецінення національної валюти, відсутність пропозицій роботи в маленьких містах та селах, ведення тіншового бізнесу, розкрадання бюджетних коштів чиновниками. Такі чинники зумовлюють колосальне розшарування суспільства, призводять до трансформації негативних наслідків бідності та зубожіння

у сферу сімейних відносин і знаходять свій прояв у фізичному та психологічному насильстві на підставі матеріальних конфліктів.

3) нормативно-правові детермінанти полягають у недосконалому нормативно-правовому регулюванні сфери сімейних відносин – наявність значної кількості колізій, прогалин законодавства. Небажання правоохоронних органів та органів правосуддя ставати учасниками домашніх конфліктів, через нечітке законодавче визначення кола їх обов'язків, сприяє високому рівню латентності даної категорії злочинів та зневірі у правовому захисті жертвами домашньої злочинності.

4) психологічні детермінанти криються у комплексах особи злочинця з розладами психіки, які виливаються у знуцання над партнером. Невпевнені в собі люди, які зазнавали цькування та наклепів у дитячому чи підлітковому віці або мають попередній гіркий досвід подружнього життя часто мають садиські схильності по відношенню до своєї половинки, таким чином кривдники намагаються самоствердитись.

5) ситуаційно-віктимологічні детермінанти знаходять свій прояв у провокуючій поведінці жертви при певних обставинах. До таких випадків можна віднести ситуації втрати самоконтролю під впливом алкогольних чи наркотичних речовин або роботу жертви у сфері шоу-бізнесу, модельному бізнесі, така діяльність передбачає можливу наявність прихильників, їх уваги, що може призводити до імпульсивних насильницьких дій з боку іншого з подружжя на ґрунті ревнощів.

6) виховні детермінанти яскраво виражені у кривдників, які виховувались у сім'ях, де мало місце домашнє насильство. За таких умов уже зріла особистість вважає таку модель сім'ї нормою і намагається відтворити її у своєму власному шлюбі по відношенню до партнера.

7) географічні детермінанти пов'язані з різним рівнем правової обізнаності та культури жителів міст та сіл у питанні домашньої злочинності та її присікання.

За природою виникнення злочинності розрізняють об'єктивні, об'єктивно-суб'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Вищеперераховані детермінанти розглянемо детальніше далі.

А.С. Лукаш запропонував класифікацію детермінант за рівнем поширення, розглядаючи їх на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях (Лукаш, 2007). Детермінанти домашньої злочинності на макро рівні мають прояв в усталених поглядах на сімейні взаємовідносини, державній політиці у відношенні домашньої злочинності, ментальності нації. Детермінанти домашньої злочинності на мікро рівні охоплюються тими тенденціями, які характерні для певного регіону або певної групи людей. Детермінанти домашньої злочинності на індивідуальному рівні визначають середовище існування кривдника, його виховання, стиль життя, коло інтересів.

Аналізуючи детермінанти за часом дії їх слід поділяти на:

1) короткострокові – їх тривалість охоплюється рамками від кількох місяців до кількох років. В рамках домашньої злочинності їх можна визначати як епізодичні прояви насильства в сім'ї під впливом ревнощів, алкогольних чи наркотичних речовин.

2) середньострокові – діють в рамках певного етапу трансформації суспільства. Такі детермінанти знаходять відображення у панівних тенденціях в суспільстві, притаманним певним поколінням та їх цінностям. Домашнє насильство здебільшого проявляється по відношенню до жінок, через пануючі традиції патріархату в українських сім'ях, відсутність власного житла та доходу у жінки.

3) довгострокові – характеризуються глобальним характером, повинні розглядатись в масштабі різних історичних епох та різних країн [4, с. 140]. Трансформація та видозміна сімейних цінностей, поява гендерної політики в країнах ЄС.

Чітке встановлення причин та умов домашньої злочинності має велике значення для виявлення такого виду злочинності на ранньому етапі, вчасного її присікання та розробки дієвого механізму боротьби з нею.

За визначенням О.С. Сомика причинами злочинності в найзагальнішому плані варто визнати сукупність об'єктивних і суб'єктивних детермінантів, що породжують злочинність як закономірний соціальний наслідок (Сомик, 2011).

А.П. Закалюк під причиною визначає явища (системи), які породжують, продукують інші явища (системи) – наслідки (Закалюк, 2007).

На думку Л. Шмаль причина- це така сукупність об'єктивних негативних криміногенних явищ і процесів, що безпосередньо детермінує злочинність (Шмаль, 2014).

О.М. Джу́жа, П.П. Михайленко вбачають, що причини- це ті процеси і явища, які породжують злочинність як свій безпосередній наслідок (Шмаль, 2014).

Слід звернути увагу на визначення С.Ф. Денисова та М.В. Пузиревського, які під причинами злочинності визначають інтегральна сукупність біопсихологічних аномалій і деструктивних явищ у соціальній організації суспільства, що породжують злочинність як свій закономірний наслідок (Денисов, 2019).

Б. М. Головкін зауважує, що під причина злочинності слід розуміти криміногенну деформацію суспільної свідомості у виді антисоціальних поглядів, звичаїв, традицій, установок, що за певних умов закономірно породжують злочинність як свій наслідок (Головкін, 2014).

І.Г. Богатирьов зазначає, що причинами конкретного злочину виступають негативні риси та антигромадські установки особи (Богатирьов, 2018).

А.Ф. Зелінський та Л.П. Оніка вважають, що основна причина злочину криється в особистості самого злочинця, його морально-вольових якостях, які під дією зовнішніх соціальних чинників породжують готовність та рішучість до вчинення кримінального правопорушення (Зелінський, 1994).

Причини вчинення домашньої злочинності:

1) особистість самого злочинця, його морально-вольові якості, які під дією зовнішніх соціальних чинників породжують готовність та рішучість до вчинення кримінального правопорушення (Зелінський, 1994);

2) криміногенна деформація суспільної свідомості:

– антисоціальні погляди- оціночні судження (стереотипи мислення) значної частини людей, що виражають прийнятне ставлення до кримінальних форм задоволення повсякденних потреб та інтересів;

– антисоціальні звичаї та традиції- успадковані від попередніх поколінь неписані правила поведінки, що визначаються нормою життя і діяльності, закріплюють неформальний порядок відносин між людьми у різних сферах;

– антисоціальні установки – це вироблена на основі негативного соціального досвіду колективна схильність упереджено сприймати події, явища, норми, цінності та пов'язана з нею підвищена готовність порушувати правові приписи й кримінально-правові заборони (Головкін, 2014).

3) психічні розлади (психоз, шизофренія, розумова відсталість). Під впливом розладів психіки у кривдників змінюється сприйняття реальності і свої пориви агресії вони виміщують на своїх партнерах;

4) ревності – комплекс переживань при дійсній чи підозрюваній зраді коханої людини, що характеризується складною психологічною структурою: типовими й дуже різноманітними емоційними реакціями та станами (заздрість, ненависть, тривога, гнів, відчай, жага помсти, пристрасть), сумнівами та підозрами, складними проявами в інтелектуальній та вольовій сферах, багатоманітністю форм поведінки, соціальною небезпекою;

5) пріоритет матеріальних потреб над духовними цінностями, соціальна нерівність, знецінення партнера, якщо він має менші фінансові можливості, шантажування на матеріальній основі, нестача коштів для підтримання певного іміджу та рівня життя, незадовільні умови життя;

6) правовий і моральний нігілізм;

7) спростування важливості інституту сім'ї;

8) менталітет – сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних особливостей мислення народу певної держави. Більшості українських сімей притаманний патріархат, жінка знаходиться в повній або частковій залежності від чоловіка;

9) депресивні стани;

10) зловживання алкоголем та наркотичними речовинами;

11) відмінність в інтересах, життєвих орієнтирах та прагненнях подружжя, несумісність партнерів;

12) різниця у світогляді та світосприйнятті подружжя;

13) недоліки в роботі поліції, небажання приймати участь у вирішенні сімейних конфліктів;

14) тяжка хвороба та її наслідки у одного з подружжя;

15) поширення культу насильства через телебачення, інтернет;

16) погане виховання або його відсутність, невтішний приклад батьків, у сім'ях де має місце домашня злочинність;

17) послаблення впливу релігії.

А.П. Закалюк під умовами виявив різноманітні явища, процеси, обставини, які сприяють або створюють можливість виникнення та прояву причини, яка породжує наслідок (Закалюк, 2007).

Л. Шмаль вважає, що умови – це об'єктивні та суб'єктивні криміногенні факти реальної діяльності, що уможлиблює (формує причину, сприяє або не перешкоджає) певний вид злочинності (Шмаль, 2014).

С. Ф. Денисов, М.В. Пузиревський під умовами злочинності розуміє явища, що безпосередньо злочинність не породжують, але сприяють чи навпаки, перешкоджають породженню проявів злочинності (Денисов, 2019).

В.А. Журавль трактує умову як відносно пасивний фактор, який тільки сприятливо впливає на розвиток причинного зв'язку, але безпосередньо не породжує наслідки злочину (Веліканов, 2006).

О.М.Неживець визначає умови злочинності – такі суспільні явища, які безпосередньо не впливають на скоєння злочину, але є своєрідною умовою для механізмів формування і дії причини, полегшуючи і посилюючи їх функціонування. Від умов залежить вибір способу реалізації злочинного наміру та об'єкта злочинного посягання, розмір і характер нанесеного збитку, місце, час і скоєння злочину (Неживець, 2012).

Б.М.Головкін запропонував наступне визначення умов злочинності-сукупність негативних явищ і процесів, що сприяють формуванню та прояву причин злочинності (Головкін, 2014).

І.Г. Богатирьов під умовами окреслює всілякі недоліки в організаційній та управлінській діяльності різних галузей господарства і державного апарату (Богатирьов, 2018).

У кримінології умови поділяють на суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні умови – це негативні психологічні та моральні якості людей, що оточують злочинця, і своєю поведінкою сприяють учиненню ним протиправних дій. До суб'єктивних умов вчинення домашньої злочинності слід віднести несприятливе сімейне середовище, в якому панує сімейне насильство та яке слугує первинним осередком для майбутнього кривдника; вади сімейного виховання; розбещення дітей з неблагополучних родин на етапі становлення особистості (Веліканов, 2006).

Об'єктивні умови – соціальні суперечності, які безпосередньо не залежать від свідомості та волі населення. До об'єктивних умов домашньої злочинності потрібно зазначити бідність, злидні, відсутність нормальних умов існування, розшарування суспільства, ослаблення інституту сім'ї, знецінення ролі жінки, культивування насильства через інтернет, відеоігри (Веліканов, 2006).

А.П. Головкін виділяє необхідні та достатні умови.

Необхідні умови – несприятливі умови життя і соціалізації різних верств населення, негативні явища і процеси, під впливом яких виникають криміногенні деформації елементів суспільної свідомості.

Достатні умови – певні події, ситуації, що «запускають» механізм спричинення і забезпечують закономірне настання результату (дійсності) (Головкін, 2014).

О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Г. Колб до цієї кваліфікації ще додають супутні умови – утворюють загальний фон подій і явищ, обставини місця і часу (Джужа, 2009).

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що автором було проведено аналіз домашньої злочинності з позиції дуалістичного та діалектичного підходів. Згідно дуалістичного підходу розглянуто детермінанти за змістом: соціально-економічні, політичні, психологічні, виховні, географічні, духовні, ситуаційно-віктимологічні, нормативно-правові. За рівнем поширення: на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. За часом дії: короткострокові, середньострокові, довгострокові. Детермінанти, які характеризують дуалістичний підхід відображають всю недосконалість сучасних родинних відносин та правової системи, адже не дивлячись на всі можливості укладання гармонійних шлюбів наявний високий процент сімейних відносин, які скеровані корисними мотивами, що врешті решт веде до економічної залежності одного з подружжя, відсутності взаємоповаги. Значний вплив мають детермінанти, які трансформуються з гіркого досвіду одного з подружжя та переростають у садиські схильності по відношенню до партнера, наклепи, цькування. Превалювання сучасних поглядів на життя без обмежень та в задоволення веде до знецінення сімейних цінностей, ревнощів у різних насильницьких проявах, втрату самоконтролю під впливом алкогольних чи наркотичних речовин. Важливим зовнішнім фактором є пасивна участь правоохоронних органів та органів правосуддя у боротьбі із домашньою злочинністю. На основі діалектичного підходу запропоновано визначення причин та умов домашньої злочинності, зроблено акцент на аналізі особистості злочинця, криміногенній деформації суспільної свідомості, психічних розладах одного з партнерів, ментальних особливостях українського суспільства, різниці в поглядах та світосприйнятті подружжя, популяризації насильства на телебаченні та в інтернеті, послаблення впливу релігійних канонів на сімейне життя.

Buriak K. Determinants of domestic crime

The article examines the causes and conditions that determine the occurrence of domestic crime from the standpoint of dualistic and dialectical approaches. According to the dualistic approach, the determinants were considered by content: socio-economic, political, psychological, educational, geographical, spiritual, situational-victimological, normative-legal. By level of distribution: at the macro-, micro- and individual levels. By duration of action: short-term, medium-term, long-term. Based on the dialectical approach, the definition of the causes and conditions of domestic crime is proposed and a list of them is provided. Thus, the reasons for committing domestic crime include: the personality of the criminal; criminogenic deformation of social consciousness; mental disorders; jealousy; priority of material needs over spiritual values, social

inequality, devaluation of the partner; legal and moral nihilism; refutation of the importance of the institution of the family; mentality; depressive states; abuse of alcohol on narcotic substances; difference in interests, life orientations and aspirations of spouses, incompatibility of partners; the difference in the worldview of the couple; shortcomings in the work of the police, reluctance to participate in the resolution of family conflicts; a serious illness and its consequences in one of the spouses, the spread of the cult of violence through television, the Internet; bad upbringing or its absence, a disappointing example of parents, in families where domestic crime takes place; weakening the influence of religion. The conditions are divided into: subjective (unfavorable family environment in which family violence prevails and which serves as a primary center for a future offender; defects in family upbringing; spoiling children from disadvantaged families at the stage of personality formation) and objective (poverty, lack of normal conditions of existence, stratification of society, weakening of the family institution, devaluation of the role of women, cultivation of violence through the Internet, video games); necessary and sufficient, accompanying conditions are also highlighted.

Key words: criminal offense, domestic crime, causes, conditions, offender, victim, prevention.

Література:

1. Лимаренко Ю.С. Детермінанти домашнього насильства на мікрорівні (за матеріалами харківського регіону). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №3. С. 208–210.
2. Головкін Б.М. Причинність у системі детермінації злочинності. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 1(5). С. 1–9.
3. Богатирьов І. Г. Кримінологія: підручник / за заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ: ВД. Дакор, 2018. 352 с.
4. Кримінологія: навч. посібн. /О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Г. Колб та ін.; за заг.ред. докт. юр. наук, проф. О.М.Джужа. К.:Атіка, 2009. – 312 с.
5. Лукаш А.С. Зґвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та її попередження: дис. канд. юрид. наук:12.00.08. Харків, 2007. 226 с.
6. Сомик О.С. Чинники, що сприяють економічній злочинності в Україні та її проявам в організаційних формах. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2011. Вип. 9. С. 125–130.
7. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн.1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. К.: Ін Юре, 2007. 424 с.
8. Шмаль Л. Причини та умови злочинів у сфері службової діяльності і професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. №1. С. 212–217.
9. Кримінологічний словник-довідник / автори-упорядники: С.Ф. Денисов, М.В. Пузиревський. Чернівці: Десна Поліграф, 2019. 392 с.
10. Зелінський А.Ф., Оніка Л.П. Детермінація злочину: навч. посібник. Харків: УкрЮА, 1994. 52 с.
11. Кримінальна профілактика економічних злочинів: [наук.-практ. посіб. / С.В.Веліканов, А.Ф.Волобуєв, В.А.Журавель та ін.]; за ред. В.А.Журавля. Х: Харків юридичний, 2006. 236 с.
12. Неживець О.М. Основні причини, умови та механізм, що детермінують злочинну поведінку жінок. *Юридичний вісник*. 2012. №3(24). С. 119–122.

References:

1. Lymarenko Yu.S. (2022) Determinanty domashniogo nasylstva na micro rivni (za materialamy Harkivskogo region) [Determinants of domestic violence at the micro level (based on materials from the Kharkiv region)]. *Yuridichniy naukoviy electroniy zurnal: Zb. nauk. prats.* №3. S. 208–210 [in Ukrainian].
2. Golovkin B.M. (2014) Prыcynnisz u systemi determinatsii zlochynnosti [Causality in the crime determination system]. *Theoriya i practica pravoznavstva: Zb. nauk. prats.* №1(5). S. 1–9. [in Ukrainian].
3. Bogatyrov I. G., Topchiy V. V. (2018) Cryminologia: pidruchnyk [textbook]. Kiev: Dakor. 352 [in Ukrainian].
4. Dzhuzha O. M., Vasylevich V.V., Kolb O.G. (2009) Cryminologia: pidruchnyk [Textbook]. Kiev: Attica. 312 [in Ukrainian].
5. Lukash A.S. (2007) Zgvaltovania: criminologichna harakteristika, determinatsia ta yiyi poperedzenia [Rape: criminological characteristics, determination and its prevention]. *Dys. na zdobuttia nauk. st. doctora yuridichnich nauk.* Kharkiv: Natsionalna yuridichna academia imeni Yaroslava Mudrogo, 226 [in Ukrainian].
6. Somyk O.S. (2011) Chynnyky scho spryyaut economichniy zlochynnosti v Ukraini ta yiyi proyavam v organizatsiynych formach [Factors contributing to economic crime in Ukraine and its manifestations in

- organizational forms]. *Pravnychiy visnyk Universitetu "KROK": Zb. nauk. prats. №. № 9. S. 125–130.* [in Ukrainian].
7. Zakalyuk A.P. (2007) *Curse suchasnoi ukrainskoi cryminologii: teoriya i praktica. Robota v 3 tomach. Kniga 1: Teoretychni zasady ta istoriya ukrainskoi cryminologichnoyi nauki.* Kiev: In Yure. 424 [in Ukrainian].
 8. Shmal L. (2014) *Prychyny ta umovy zlochyniv u sferi sluzbovoi diyalnosti i profesiynoi diyalnosti, povyazanoi z nadaniem publichnykh poslug [Causes and conditions of crimes in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services].* *Naukoviy chasopis Nazionalnoi akademii prokuratury Ukrainy: Zb. nauk. prats.. №1. S. 212–217.* [in Ukrainian].
 9. Denisov S.F., Puzyrevskiy M.V. (2019) *Criminologichniy slovnyk.* Chernihiv: Desna Polygraph. 392 [in Ukrainian].
 10. Zelinsky A.F., Onika L.P. (1994) *Determinatsia zlochynu: pidruchnyk [textbook].* Kharkiv: UkrUA. 52 [in Ukrainian].
 11. Velikanov S.V., Volobuev A.F., Zhuravel V.A (2006) *Cryminalna profilaktyka ekonomichnykh zlochyniv: pidruchnyk [textbook].* Kharkiv: Kharkiv Yuridichniy. 236 [in Ukrainian].
 12. Nezhivets O.M. (2012) *Osnovni prychyny, umovy ta mechanism, scho determinuyut zlochynu povedinku zinok [The main reasons, conditions and mechanism determining the criminal behavior of women].* *Yuridichniy buliten. №3(24). S. 119–122.* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.03.2023

Стаття рекомендована до друку 13.04.2023

ДЕРЖАВА ЯК БОРЖНИК У ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ, ЯКІ ВИНΙΚАЮТЬ ВНАСЛІДОК РЯТУВАННЯ ЗДОРОВ'Я ТА ЖИТТЯ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Голубенко І. І.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри інтелектуальної власності та приватного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0002-1632-5585

holubenko.iryana.kpi.law@gmail.com

Стаття присвячена дослідженню зобов'язань які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози за фактом вольових дій рятувальника без відповідних на те повноважень передбачених законом чи договором. Розглянуто на підставі аналізу норм Конституції України, Цивільного кодексу України, Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції з прав людини поняття права на життя та здоров'я. Проаналізовано поняття реальної загрози шляхом аналізу нормативно правових актів України та Електронного кодексу федеральних правил (e-CFR). Досліджено умови виникнення зобов'язань, що виникають у наслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи. Розглянуто умови виникнення зобов'язань, що виникають унаслідок завдання шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи. Виокремлено необхідність підтвердження суми завданої шкоди, та можливі засоби підтвердження. Розкрито складову правомірної діяльності самого кредитора (потерпілого), спрямованої на рятування здоров'я та життя фізичної особи. Окрема частина дослідження присвячена державі Україна як стороні зобов'язання, державним органам які виступають від держави в якості гаранта надання коштів для відшкодування шкоди в повному обсязі. Зосереджена увага на наявність вказівки закону про необхідність відшкодувати шкоду, заподіяну рятувальнику. Проаналізовано можливість регресивної вимоги держави в окремих категоріях зобов'язань пов'язаних з майбутніми судовими рішеннями та встановлення факту вини росії.

Ключові слова: рятування, здоров'я, життя, фізична особа, реальна загроза, держава, недоговірне зобов'язання, шкода, відшкодування.

Постановка проблеми. Питання пов'язані з відшкодуванням шкоди становлять окрему цікаву для дослідження групу відносин особливо обумовлюючи той факт, що держава виступає боржником перед кредитором відповідно до статті 1161 Цивільного кодексу України (далі ЦК України). відповідно до вказівки норми закону. Конституція України закріпила принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, який проявляється передусім у конституційному визначенні обов'язків держави. Окремим моментом виступає факт того, що під час військової агресії росії на території України виникає все більша кількість ситуацій пов'язаних з рятуванням здоров'я та життя фізичної особи особами які не мають обов'язку вчиняти такі дії. Необхідно відмежовувати дані дії від дій які виникають з професійного рятування життя та здоров'я лікарем або професійним рятувальником в силу трудових відносин, договору чи закону.

На підставі цього **метою статті** є дослідження особливостей держави як боржника у зобов'язаннях які виникають внаслідок правомірних односторонніх не договірних дій з рятування здоров'я та життя фізичної особи. Основними завданнями є дослідження проблемних аспектів пов'язаних з відшкодуванням шкоди завданої рятувальнику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням не договірних зобов'язань, що виникають із рятування здоров'я та життя фізичної особи було предметом наукового розгляду в роботах таких вчених: В. В. Луць, П. Р. Стависький, О. О. Отраднава, В. А. Чернат, Е. О. Харитонов. Проте, незважаючи на інтерес до цієї теми, багато питань залишаються відкритим в умовах воєнного стану й новел законодавства.

Виклад основного матеріалу. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод визначає, що право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання (Конвенція, 1950). Загальна декларація прав людини проголошує у статті 3, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність (Декларація, 1948). Стаття 3 Конституції України закріплює положення, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Крім того, у ст. 27 Конституції України закріплене положення про те, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Тож до обов'язків держави входить захист життя людини. У свою чергу, гарантією здійснення людиною права на життя і виконання відповідного обов'язку держави є положення ст. 56 Конституції України, де закріплене право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень (Конституція України, 1996). Але зазначена стаття Конституції не включає саме відшкодування шкоди внаслідок правомірних дій особи які були направлені на рятування здоров'я та життя фізичної особи.

Стаття 1161 ЦК України регулює відносини пов'язані з відшкодуванням шкоди яка була завдана особі яка без відповідних повноважень рятувала життя та здоров'я фізичної особи від реальної загрози (Цивільний кодекс України, 2003). Однак, у самій статті не визначено конкретні процедури, які потрібно проводити для отримання відшкодування. Таким чином, якщо особа має право на отримання відшкодування, їй необхідно звернутися до суду з позовом про відшкодування завданої шкоди.

Суб'єктами такого зобов'язання, є кредитор, боржник та особа, життя або здоров'я якої врятовано. Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи є недогвірними зобов'язаннями. Змістом зобов'язань, які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, є право рятувальника на відшкодування зазнаної йому шкоди і обов'язок держави відшкодувати шкоду, зазану рятувальником, у повному обсязі.

Умовами зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи, як впливає зі ст. 1161 ЦК України, є: 1) наявність реальної (а не уявної, такої, про яку виникло помилкове враження в того, хто здійснював рятувальні дії) загрози для здоров'я та життя фізичної особи; 2) відсутність у рятувальника відповідних повноважень та обов'язків вчиняти рятувальні щодо життя та здоров'я іншої фізичної особи дії. Звідси впливає, що лікарі та інші медпрацівники, професійні рятувальники не визнаються суб'єктами вказаних зобов'язань у випадках, коли вони рятують, виконуючи свої професійні обов'язки; 3) спрямованість дій саме на рятування здоров'я та життя іншої фізичної особи. Якщо ж рятування виявилось лише побічним, випадковим результатом діяльності якоїсь особи, то вказані зобов'язання не виникають; 4) виникнення в рятувальника шкоди внаслідок вчинення ним рятувальних дій щодо здоров'я та життя фізичної особи. Якщо рятувальні дії мали місце, але рятувальник при цьому не зазнав шкоди, то зобов'язання не виникають. При цьому відшкодуванню підлягає шкода «в повному обсязі», тобто як майнового, так і немайнового характеру (ст. 22, 23 ЦК України).

Позитивний результат «врятування» не є умовою виникнення зобов'язань внаслідок завдання шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи. Це впливає з того, що у ст. 1161 ЦК України йдеться про те, що особа «рятувала» (а не «врятувала») здоров'я та життя фізичної особи (Чернат, 2006).

О.О. Отраднава зазначає, що відсутність домовленості між сторонами недогвірних зобов'язань породжує таку характерну рису, як відсутність узгодження волі учасників на виникнення зобов'язання. Це означає, що навіть тоді, коли виникнення недогвірного зобов'язання прямо залежить від вольової дії особи, воно все одно не вимагає узгодження волі інших учасників цього правовідношення (Отраднава, 2009).

Зобов'язання, які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, відрізняються від інших недогвірних зобов'язань, як самостійний вид недогвірних зобов'язань, що спрямовані на запобігання шкоди, яка загрожує особі (Ставиский, 1989)

Кредитором у даному зобов'язанні є особа, яка врятувала життя або здоров'я фізичної особи та якій внаслідок цього завдано шкоди. Боржник це особа, яка має відшкодувати завдану шкоду. Третім суб'єктом даних відносин є фізична особа, життя або здоров'я якої врятовано. Фізична особа, життя або здоров'я якої врятовано не несе якихось прав або обов'язків у зобов'язанні, але його наявність та врятування його життя або здоров'я є необхідним для визначення підстави виникнення зобов'язання.

Цікавим для дослідження є саме боржник, бо ним в даних зобов'язальних правовідносинах виступає держава, так відповідно до статті 1161 ЦК України шкода, завдана особі, яка без відповідних

повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою у повному обсязі.

Тож зобов'язаним суб'єктом у даних зобов'язаннях є завжди лише держава. Відповідно до частини 1 статті 174 ЦК України держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення. Як зазначено у Коментарі до статті 174 ЦК України у випадках, коли відповідний компетентний орган державної влади (Державне казначейство, Міністерство фінансів України тощо) діє від імені держави в цивільних правовідносинах (як казна), інша особа-кредитор має право висувати відповідні вимоги безпосередньо до держави як казни й одержувати задоволення від неї, а не від представників, що виступають від імені держави в цивільному обороті, і казна повинна нести безпосередню відповідальність за власними зобов'язаннями держави (як казни), коштами і майном державної скарбниці.

У досліджуваному виді зобов'язань шкода виникає внаслідок правомірної діяльності самого кредитора (потерпілого), саме внаслідок його направлених дій спрямованих рятування здоров'я та життя фізичної особи, тож відшкодування здійснюється за іншими правилами і в рамках інших зобов'язань, ніж зобов'язання із заподіяння шкоди.

Виникає актуальне питання, яким же чином та в якому порядку особі рятувальнику отримати відшкодування шкоди від держави. Логічно що необхідно звертатись до держави яка виконує свої повноваження через систему державних органів та в кінці кінців у випадку відмови звертатися до суду, подати позов та отримати відшкодування від державної казначейської служби України. При цьому необхідно довести реальність загрози для життя і здоров'я особи, яку рятували і документально підтвердити суму завданої шкоди (довідки медичних установ, товарні і касові чеки про вартість витрат на лікування, про вартість одягу, іншого пошкодженого майна, тощо) і сам факт завдання шкоди внаслідок вчинення конкретних дій – рятування здоров'я та життя фізичної особи. І головне питання хто буде представляти державу.

Необхідно по-перше розглянути термін «реальна загроза». Законодавство не надає визначення терміну, але оперує даним поняттям в нормативних актах. До прикладу Інструкція з організації та порядку дій Управління державної охорони України за рівнями терористичних загроз, виділяє рівні терористичних загроз: "сірий (можлива загроза)" – за наявності факторів (умов), що сприяють вчиненню терористичного акту; "синій (потенційна загроза)" – за наявності інформації, що потребує підтвердження, про підготовку до вчинення терористичного акту; "жовтий (імовірна загроза)" – за наявності достовірної (підтверженої) інформації про підготовку до вчинення терористичного акту; "червоний (реальна загроза)" – у разі вчинення терористичного акту. Тож під реальною загрозою розуміється фактичне вчинення, якщо кореспондувати на цивільно-правові відносини то життя та здоров'я особи необхідно рятувати в цей самий момент (Наказ, 2016). Стаття 13 закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» визначаючи підстави і приводи для вжиття спеціальних заходів забезпечення безпеки – дані, що свідчать про наявність реальної загрози їх життю, здоров'ю або майну (Закон, 1993). П. 10 статті 18 закону України «Про національну гвардію України» в регулюванні питання застосування вогнепальної зброї передбачає за виключної необхідності право застосування військово-службовцями Національної гвардії України особисто або у складі підрозділу вогнепальної зброї для усунення реальної загрози життя і безпеки особи, інтересам суспільства і держави під час виконання службових завдань в районі проведення антитерористичної операції (Закон, 2014).

Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» оперує поняттям реальної загрози в частині 3 статті 8 контексті того, що у разі виникнення реальної загрози життю особи, єдиним засобом врятування якої є термінове переливання крові, та відсутності належним чином перевіреної донорської крові за усвідомленою інформованою згодою хворого або його законного представника допускається переливання крові, перевіреної на ВІЛ-інфекцію з використанням тестів для експрес-діагностики, що пройшли випробування в акредитованих в установленому законодавством порядку лабораторіях і мають документальне підтвердження щодо їх якості (Закон, 1991).

Відповідно до закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» членам громадських формувань під час виконання своїх обов'язків з охорони громадського порядку і державного кордону після обов'язкового пред'явлення посвідчення члена громадського формування надається право у разі порушення водія Правила дорожнього руху, створення реальної загрози життю або здоров'ю громадян вживати заходів до припинення цього правопорушення, здійснювати перевірку документів у водіїв на право користування та керування транспортними засобами, а також не допускати осіб, які не мають документів або перебувають у стані сп'яніння, до подальшого керування транспортними засобами (Закон, 2000).

Для аналізу поняття можна також звернутися до Електронного кодексу федеральних правил (e-CFR), де в 24 CFR § 5.2003 надається визначення дефініції реальна і неминуха загроза,

як фактична та неминуча загроза, що стосується фізичної небезпеки, яка є реальною, виникне протягом найближчого проміжку часу та може призвести до смерті або серйозних тілесних ушкоджень (Кодекс, 2003).

Тож хоч законодавство України і не дає легального повного визначення поняття реальної загрози, зрозуміло що повинна бути негативна подія пов'язана з природною загрозою (землетрус, повінь) чи факт реального нападу як приклад.

Наступним аспектом який необхідно буде довести виступає підтвердження суми завданої шкоди. У якості доказів можна привести фото та відео фіксацію нанесеної шкоди, акта про пожежу, який складається фахівцями ДСН, довідки, чеки на ліки які були куплені для лікування наслідків, чи чеки майно яке було пошкоджене, договори на обслуговування у лікарських закладах. Перелік не можливо обмежити, бо у кожному окремому випадку він може бути різним. На останок питання самого факту завдання шкоди внаслідок вчинення конкретних дій рятування здоров'я та життя фізичної особи, а не внаслідок інших обставин.

Для аналізу питання сторони відповідача можна взяти рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 346/5428/17 від 10.11.2021 року. Так Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі що стосувалася відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду прийшов до наступних висновків: «За положеннями ст. 2 ЦК України держава Україна є учасником цивільних відносин, а тому має бути відповідачем у справах про відшкодування шкоди за рахунок держави. З урахуванням наведеного, Державна казначейська служба України, як орган, наділений повноваженнями у спірних правовідносинах, у цій справі є органом, через який держава бере участь у справі як сторона.

Одночасно кошти на відшкодування шкоди державою підлягають стягненню з Державного бюджету України. У таких справах резолютивна частина судового рішення не повинна містити відомостей про суб'єкта його виконання, номери та види рахунків, з яких буде здійснено стягнення коштів.

При цьому держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин (частина перша статті 167 ЦК України). Держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом (стаття 170 ЦК України). У цивільному судочинстві держава бере участь у справі як сторона через відповідний її орган, наділений повноваженнями саме у спірних правовідносинах, зокрема і представляти державу в суді.

Ураховуючи викладене, КСЦ постановив змінити резолютивну частину рішень, що оскаржувались та викласти її наступним чином: «Стягнути з Державного бюджету України на користь ... у рахунок відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними діями органів досудового слідства, прокуратури і суду, грошові кошти в сумі...» (Постанова, 2021).

Тож кошти на відшкодування шкоди державою підлягають стягненню з Державного бюджету України. Міністерство фінансів України розробляє Бюджетну декларацію, проект Закону про Державний бюджет України на відповідний рік, забезпечує виконання Державного бюджету України, здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії бюджетного процесу як стосовно державного бюджету, так і місцевих бюджетів. Місія Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Міністерства фінансів України полягає у фінансовому забезпеченні виконання державних функцій на основі виваженої бюджетної політики, створенні умов для стабільного розвитку економіки шляхом управління державними фінансами за принципами збалансованості, ефективності, неупередженості, цілісності, стійкості та прозорості. Діє на підставі постанови Кабінету міністрів «Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України». З метою забезпечення проведення єдиної збалансованої державної фінансової політики Міністерство фінансів України спрямовує та координує діяльність Державної казначейської служби України, роботу якої регламентує Постанова Кабінету міністрів України «Про затвердження Положення про Державну казначейську службу України» від 15 квітня 2015 року №21. Функціями Казначейства, водночас, є забезпечення казначейського обслуговування бюджетних коштів, здійснення Казначейством безспірного списання коштів державного бюджету та місцевих бюджетів на підставі рішення суду. (статті 25, 43 Бюджетного кодексу України) (Постанова, 2014; Постанова, 2015).

В контексті питань які можуть виникнути внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи особою без відповідних повноважень під час військового терору на території України доцільно звертати увагу на можливість регресу від держави щодо відшкодованої шкоди, якщо фактично реальна загроза виникла внаслідок порушення норм IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатка до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року,

Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення несе російська федерація як держава-окупант. Так відповідно до п. 9 статті 5 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію (Закон, 2014). Але необхідним для регресу відповідно до статті 1176 ЦК України є встановлення складу злочину за вироком суду який набрав законної сили. Тож перспектива є після закінчення війни та винесення судових рішень проти держави агресора в майбутньому. Тож можна у перспективі звернути стягнення за шкоду з держави агресора. В Україні діє постанова Кабінету міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» відповідно до п.1 цей Порядок встановлює процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської, починаючи з 19 лютого 2014 року (Постанова, 2022). Але на жаль щодо шкоди і збитків нанесених у зв'язку з відшкодуванням шкоди особі рятувальнику в цьому контексті не визначено.

На прикладі постанови Кабінету міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» (Постанова, 2022), можливо було б доцільним розробити реєстр обліку інформації про осіб які під час вчинення рятувальних дій без повноважень отримали шкоду. Необхідно зауважити що дані питання є більш вузьким аспектом пошуку можливості регресу від держави в майбутньому, і не стосуються всіх можливих варіантів виникнення саме зобов'язання внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи.

Висновки. Шкода у зобов'язаннях які виникають внаслідок спрямованих дій рятувальника, є наслідком правомірних односторонніх дій направлених на рятування від реальної загрози, та з вказівки закону про необхідність відшкодувати шкоду, заподіяну такою дією. Доцільним, на мою думку, було б створення реального механізму для відшкодування, надання роз'яснень населенню щодо можливості відшкодування шкоди в повному обсязі внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, надання роз'яснень судовими інстанціями, органами державної влади щодо можливості застосування наданого права на відшкодування. Україна звичайно потребує героїв, але відновлення завданої матеріальної шкоди, та шкоди завданої майну, та здоров'ю внаслідок спрямованих дій рятувальника повинно бути гарантованим для реалізації правом.

Holubenko I. State as a debtor in obligations arising from saving the health and life of a individual

The article is dedicated to the study of obligations arising from the rescue of the health and life of a natural person from a real threat caused by the deliberate actions of a rescuer without the corresponding powers provided by law or contract. It is considered on the basis of an analysis of the norms of the Constitution of Ukraine, the Civil Code of Ukraine, the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention on Human Rights, the concept of the right to life and health. The concept of a real threat is analyzed by analyzing the normative legal acts of Ukraine and the Electronic Code of Federal Regulations (e-CFR). The conditions for the emergence of obligations arising from the rescue of the health and life of a natural person are studied. The conditions for the emergence of obligations arising from causing harm to a person who rescued the health and life of a natural person without the corresponding powers are considered. The necessity of proving the amount of damage caused and possible means of proving it are highlighted. The component of the lawful activity of the creditor (victim) aimed at rescuing the health and life of a natural person is disclosed. A separate part of the study is dedicated to the state of Ukraine as a party to the obligation, state bodies that act on behalf of the state as a guarantor of providing funds to fully compensate for the damage. Attention is focused on the indication of the law on the need to compensate for the damage caused to the rescuer. The possibility of a regressive claim by the state in certain categories of obligations related to future court decisions and the establishment of the fact of guilt of Russia is analyzed.

Key words: rescue, saving, health, life, individual, real threat, state, non-contractual obligation, damage, compensation.

Література:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, зі змінами і доповненнями, внесеними протоколами № 11 і № 14 до Конвенції від 4 лист. 1950 р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.03.2023).
2. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ від 10 груд. 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 11.03.2023).
3. Конституція України: Закон України від 26 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 11.03.2023).
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.03.2023).
5. Чернат В.А. Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2006. 20 с.
6. Отраднова О.О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
7. Ставиский П.Р. Обязательства из ведения дел без поручения и некоторые смежные обязательства в советском гражданском праве / П.Р. Ставиский Е.О. Харитонов / Проблемы социалистической законности. Харьков, 1979. Вып. 4. С. 104–111., 105 с.
8. Про затвердження Інструкції з організації та порядку дій Управління державної охорони України за рівнями терористичних загроз : Наказ управління державної охорони України від 30.06.2016 р. № 185 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1037-16#Text> (дата звернення: 11.03.2023)
9. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text> (дата звернення: 11.03.2023).
10. Про національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 р. № 876-VII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T140876?an=362> (дата звернення: 11.03.2023).
11. Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ : Закон України від 12.12.1991 р. № 1972-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text> (дата звернення: 11.03.2023).
12. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22.06.2000 р. №1835-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text> (дата звернення: 11.03.2023).
13. Electronic Code of Federal Regulations (e-CFR): Table Of Contents URL: https://www.law.cornell.edu/definitions/index.php?width=840&height=800&iframe=true&def_id=5cd689da1bee15f3647c28d76070a4db&term_occur=1&term_src=Title:24:Subtitle:A:Part:5:Subpart:L:5.2003 (дата звернення: 11.03.2023).
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 10 листоп. 2021 р. № 346/5428/17. URL: <http://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=101064302&ed=100003cd1ef6e3884ca7bb966d3cb7ae160c2b&d=5> (дата звернення: 11.03.2023).
15. Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України : Постанова Кабінету міністрів України від 20.08.2014 р. № 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.03.2023).
16. Про затвердження Положення про Державну казначейську службу України : Постанова Кабінету міністрів України від 15.04.2015 р. №21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.03.2023).
17. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 11.03.2023).
18. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.03.2023)
19. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації : Постанова Кабінету міністрів України від 26.03.2022 р. № 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.03.2023).

References:

1. Konventsyya pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, zi zminamy i dopovnenniamy, vnesenyomu protokolamy № 11 i № 14 do Konventsyyi vid 4 lyst. 1950 r. [Convention for the Protection

- of Human Rights and Fundamental Freedoms, with amendments and supplements made by Protocols No. 11 and No. 14 to the Convention of 4 Nov. 1950.] Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
2. Zahalna deklaratsiya prav liudyny : Mizhnarodnyi dokument. vid 10 hru. 1948 r. [Universal Declaration of Human Rights: an international document of 10 Dec. 1948.] Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 [in Ukrainian].
 3. Konstytutsiya Ukrainy vid 26 cherv. 1996 r. № 254k/96-VR. [Constitution of Ukraine : Law of Ukraine of 26 June 1996 No. 254k/96-VR.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
 4. Tsyvilnyi Kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 435-IV [Code of Ukraine "The Civil Code of Ukraine" from January 16, 2003 № 435-IV]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
 5. Chernat V.A. (2006) *Zobov'yazannya, shcho vynykayut' vnaslidok ryatival'nykh zakhodiv zdorov'ya ta zhyttya fizychnoyi osoby: avtoref. dys. kand. yuryd. nauk : 12.00.03 [Obligations arising from the rescue of the health and life of a natural person]*. Odesa, 20 s. [in Ukrainian].
 6. Otradnova O. O. (2009) *Nedohovirni zobov'yazannia v tsyvilnomu pravi Ukrainy : navch. posib. [Non-contractual obligations in civil law of Ukraine : a textbook]* Kyiv : Yurinkom Inter, 240 s. [in Ukrainian].
 7. Staviskiy P.R. & Kharitonov E.O. (1979). *Obiazatelstva iz vedeniia del bez porucheniiia i nekotorye smezhnye obiazatelstva v sovetskom grazhdanskom prave [Obligations of conducting cases without delegation and some related obligations in Soviet civil law.]* Kherkov, 1979. S. 104–111., 105 s. [in Russian].
 8. Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii ta poryadku dii Upravlinnia derzhavnoi okhorony Ukrainy za rivniamy terorystychnykh zahroz : Nakaz upravlinnia derzhavnoi okhorony Ukrainy vid 30.06.2016 r. № 185 [On approval of the Instruction on the organization and procedure of actions of the State Guard of Ukraine at the levels of terrorist threats : Order of the State Guard of Ukraine dated 30.06.2016 No. 185.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1037-16#Text> [in Ukrainian].
 9. Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3781-XII [On State Protection of Court Employees and Law Enforcement Officials : Law of Ukraine dated December 23, 1993, No. 3781-XII.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text> [in Ukrainian].
 10. Pro natsionalnu hvardiiu Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13.03.2014 r. № 876-VII. [On the National Guard of Ukraine : Law of Ukraine dated March 13, 2014, No. 876-VII.] Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/T140876?an=362> [in Ukrainian].
 11. Pro protydiu poshyrenniu khvorob, zumovlenykh virusom imunodefitsytu liudyny (VIL), ta pravovy i sotsialnyi zakhyst liudei, yaki zhyvut z VIL : Zakon Ukrainy vid 12.12.1991 r. № 1972-XII [On Counteracting the Spread of Diseases Caused by the Human Immunodeficiency Virus (HIV) and Legal and Social Protection of People Living with HIV : Law of Ukraine dated December 12, 1991, No. 1972-XII.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1972-12#Text> [in Ukrainian].
 12. Pro uchast hromadian v okhoroni hromads'koho poryadku i derzhavnoho kordonu : Zakon Ukrainy vid 22.06.2000 r. №1835-III. [On the participation of citizens in maintaining public order and protecting the state border : Law of Ukraine dated June 22, 2000, No. 1835-III.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1835-14#Text> [in Ukrainian].
 13. [Electronic Code of Federal Regulations (e-CFR): Table Of Contents] Retrieved from: [https://www.law.cornell.edu/definitions/index.php?width=840&height=800&iframe=true&def_id=5cd689da1bee15f3647c28d76070a4db&term_occur=1&term_src=Title:24:Subtitle:A:Part:5:Subpart:L:5.2003\(Last accessed: 11.03.2023\)](https://www.law.cornell.edu/definitions/index.php?width=840&height=800&iframe=true&def_id=5cd689da1bee15f3647c28d76070a4db&term_occur=1&term_src=Title:24:Subtitle:A:Part:5:Subpart:L:5.2003(Last accessed: 11.03.2023)) [in English]
 14. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehiï suddiv Druhoï sudovoï palaty Kasatsiynoho tsyvilnoho sudu vid 10 lystop. 2021 r. № 346/5428/17 [Decision of the Supreme Court in the composition of the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Cassation Civil Court dated November 10, 2021, No. 346/5428/17.] Retrieved from: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=101064302&red=100003cd1ef6e3884ca7bb966d3cb7ae160c2b&d=5> [in Ukrainian].
 15. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo finansiv Ukrayiny : Postanova Kabinetu ministriv Ukrayiny vid 20.08.2014 r. № 375 [On Approval of the Regulation on the Ministry of Finance of Ukraine : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated August 20, 2014, No. 375] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-2014-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
 16. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu kaznacheysku sluzhbu Ukrayiny : Postanova Kabinetu ministriv Ukrayiny vid 15.04.2015 r. №21 [On Approval of the Regulation on the State Treasury Service of Ukraine : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 15, 2015, No. 2] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215-2015-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

17. Pro zabezpechennya prav i svobod hromadyan ta pravovyy rezhym na tymchasovo okupovaniy terytoriyi Ukrayiny : Zakon Ukrayiny vid 15.04.2014r. № 1207-VII. [On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime on the temporarily occupied territory of Ukraine : Law of Ukraine dated April 15, 2014, No. 1207-VII.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> [in Ukrainian].
18. Pro zatverdzhennya Poryadku viznachennya shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroynoyi ahresiyi Rosiyskoyi Federatsiyi : Postanova Kabinetu ministriv Ukrayiny vid 20.03.2022 r. № 326. [On Approval of the Procedure for Determining the Damage and Losses Caused to Ukraine as a Result of the Armed Aggression of the Russian Federation : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 20, 2022, No. 326.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
19. Pro zbir, obrobku ta oblik informatsii pro poshkodzhene ta znyshchene nerukhome mayno vnaslidok boiovykh diy, terorystychnykh aktiv, dyversiy, sprychynenykh viys'kovoyu ahresiyeyu Rosiys'koyi Federatsiyi : Postanova Kabinetu ministriv Ukrayiny vid 26.03.2022 r. № 380. [On the collection, processing, and accounting of information on damaged and destroyed immovable property as a result of hostilities, terrorist acts, sabotage caused by the military aggression of the Russian Federation : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 26.03.2022 No. 380.] Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.03.2023

Стаття рекомендована до друку 24.03.2023

НЕДОПУЩЕННЯ ДО ПРОВЕДЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ПЕРЕВІРКИ: ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Жмудінський В. П.,
адвокат, кандидат юридичних наук
ORCID ID: 0000-0002-1439-128X
zhmudin@ukr.net

Статтю присвячено дослідженню особливостей настання правових наслідків для платників податків у разі недопущення посадових осіб контролюючого органу до проведення податкової перевірки.

Доведено, що для проведення позапланової перевірки платника податків у контролюючого органу повинні бути правові підстави, перелік яких визначений Податковим кодексом України.

Аргументовано, що у разі відсутності у податкового органу правових підстав для проведення перевірки або оформлення наказу про проведення перевірки з порушенням вимог, платник податків має право недопустити посадових осіб контролюючого органу до проведення документальної перевірки.

При цьому, крім недопущення до проведення податкової перевірки, такому платнику податків необхідно подати позов до суду про скасування наказу про проведення перевірки.

В той же час, встановлено, що наслідком недопущення перевіряючих осіб до проведення перевірки буде вжиття податковим органом відповідних заходів реагування, шляхом застосування адміністративного арешту майна та/або звернення до адміністративного суду із позовною заявою про застосування арешту коштів на рахунках такого платника податків.

Зазначено, що у випадку застосування адміністративного арешту майна, контролюючий орган повинен звернутися до суду із заявою про підтвердження обґрунтованості застосування такого адміністративного арешту, однак враховуючи те, що суб'єктом господарювання оскаржено наказ про проведення перевірки, то судами здебільшого приймаються рішення на користь платників податків з тієї причини, що між контролюючим органом та платником податків виник спір про право.

Наявність спору про право виключає можливість і винесення судом рішення про застосування арешту коштів на рахунках такого платника податків.

Обґрунтовано, що адміністративний арешт майна і арешт коштів на рахунках є способами забезпечення виконання податкового обов'язку, що застосовуються контролюючим органом до платників податків і які мають суттєві відмінності, що полягають в особливостях звернення податкових органів до суду із відповідними заявами.

Ключові слова: контролюючий орган, податкова перевірка, адміністративний арешт майна, платник податків, суд.

Постановка проблеми. Однією із форм податкового контролю, що здійснюється уповноваженими державою органами за діяльністю суб'єктів господарювання є податкова перевірка.

Податкова перевірка як форма податкового контролю – це діяльність податкових та інших контролюючих органів у межах визначеної компетенції з метою встановлення правильності обчислення та сплати податків і зборів (обов'язкових платежів). Залежно від видів податкового контролю зміст її охоплює, по-перше, дослідження документів податкового обліку і звітності, в яких відображаються результати фінансово-господарської діяльності платників податків протягом звітного періоду, а по-друге, обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів або пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування (Васькович, Баран, 2013).

Для здійснення зазначеного податкового контролю за діяльністю господарюючих суб'єктів у контролюючих органів повинні бути законні підстави для його проведення.

У разі відсутності таких підстав, платники податків вправі не допускати перевіряючих осіб контролюючого органу до здійснення перевірочних заходів.

Однак, таке недопущення до проведення перевірки може мати для платника податків негативні наслідки у вигляді застосування адміністративного арешту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань, пов'язаних із проблематикою проведення податкових перевірок, застосування адміністративного арешту майна платників податків, проводились такими вітчизняними науковцями як: І.М. Васькович, М.М. Баран, Л.К. Воронова, Р.О. Гаврилюк, О.М. Горбунова, О.Ю. Грачова, І.Є. Криницький, М.П. Кучерявенко, Л.Л. Лазебний, О.О. Мамалуй, А.С. Мельніченко, А.М. Новицький, Д.М. Рева, С.П. Позняков, Р.В. Стецко, Т.О. Татарова, П.М. Чистяков та іншими. Разом із тим, дослідженням правових наслідків, які настають у разі недопущення до проведення податкової перевірки у юридичній науці належна увага не приділялася.

Метою даної статті є дослідити та проаналізувати особливості настання правових наслідків у разі недопущення до проведення податкової перевірки.

Виклад основного матеріалу. Податкова перевірка – це одна із форм податкового контролю, за допомогою якого забезпечується дотримання платниками податків, податковими агентами та/або іншими уповноваженими особами вимог законодавства щодо повноти, правильності нарахування і сплати податків, зборів, платежів, що реалізується шляхом співставлення наданих платником податків податкових декларацій (розрахунків) з фактичними даними щодо проведених останнім господарських операцій (Татарова, 2016).

Відповідно до п. 75.1. ст. 75 Податкового кодексу України (надалі – ПК України) визначено, що контролюючі органи мають право проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки (Кодекс, 2010).

Статтею 81 ПК України передбачено, що посадові особи контролюючого органу мають право приступити до проведення документальної виїзної перевірки, фактичної перевірки за наявності підстав для їх проведення, визначених цим Кодексом, та за умови пред'явлення або надіслання у випадках, визначених цим Кодексом, таких документів:

направлення на проведення такої перевірки, в якому зазначаються дата видачі, найменування контролюючого органу, реквізити наказу про проведення відповідної перевірки, найменування та реквізити суб'єкта (прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи – платника податку, який перевіряється) або об'єкта, перевірка якого проводиться, мета, вид (документальна планова/позапланова або фактична), підстави, дата початку та тривалість перевірки, посада та прізвище посадової (службової) особи, яка проводитиме перевірку. Направлення на перевірку у такому випадку є дійсним за наявності підпису керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу, що скріплений печаткою контролюючого органу;

копії наказу про проведення перевірки, в якому зазначаються дата видачі, найменування контролюючого органу, найменування та реквізити суб'єкта (прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи – платника податку, який перевіряється) та у разі проведення перевірки в іншому місці – адреса об'єкта, перевірка якого проводиться, мета, вид (документальна планова/позапланова або фактична перевірка), підстави для проведення перевірки, визначені цим Кодексом, дата початку і тривалість перевірки, період діяльності, який буде перевірятися. Наказ про проведення перевірки є дійсним за наявності підпису керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу та скріплення печаткою контролюючого органу;

службового посвідчення осіб (належним чином оформленого відповідним контролюючим органом документа, що засвідчує посадову (службову) особу), які зазначені в направленні на проведення перевірки.

Непред'явлення або ненадіслання у випадках, визначених цим Кодексом, платнику податків (його посадовим (службовим) особам або його уповноваженому представнику, або особам, які фактично проводять розрахункові операції) цих документів або пред'явлення зазначених документів, що оформлені з порушенням вимог, встановлених цим пунктом, є підставою для недопущення посадових (службових) осіб контролюючого органу до проведення документальної виїзної або фактичної перевірки (Кодекс, 2010).

Отже, законодавством встановлено випадки, коли платник податків може скористатися правом недопуску посадових осіб контролюючого органу до перевірки:

– непред'явлення або не надіслання у випадках, визначених ПКУ, платнику податків документів, визначених “абз. 2-4 п. 81.1 ст. 81 ПКУ (направлення та наказу на проведення перевірки, службового посвідчення);

– оформлення документів, вказаних в абз. 2-3 п. 81.1 ст. 81 ПКУ, з порушенням вимог, встановлених цим пунктом.

Водночас недопуск посадових осіб контролюючого органу до проведення перевірки є правом, а не обов'язком платника податків (Лазебний, 2020).

Здебільшого, основною обставиною для недопущення посадових осіб контролюючого органу до проведення перевірки є оформлення наказу про проведення такої перевірки з порушенням вимог, встановлених ст. 81 ПК України.

Проте, проведення платником податків аналізу наказу про проведення перевірки і встановлення його невідповідності нормам податкового законодавства не означає, що така перевірка не буде проведена і контролюючий орган не буде вживати заходів щодо її проведення.

Після недопущення посадових осіб податкового органу до проведення перевірки, необхідно у найкоротший строк подати до адміністративного суду позовну заяву про скасування наказу, яким призначено перевірку (Жмудінський, 2016).

При цьому, незважаючи на те, що платником податків подано відповідну позовну заяву до суду, контролюючим органом на наслідками недопущення до проведення податкової перевірки, будуть вжиті відповідні способи реагування.

У кожного контролюючого органу свої способи реагування на недопуск. Деякі з цих органів можуть реально блокувати діяльність підприємства. Тому перед недопуском слід добре подумати чи впевнені ви у своїй позиції і переконатися, що у вас дійсно наявні законні підстави для недопуску інспекторів (Мельніченко, 2020).

У разі, якщо платником податків все ж таки прийнято рішення про недопущення до проведення податкової перевірки, то перевіряючими особами контролюючого органу складається акт, що засвідчує факт відмови, із зазначенням заявлених причин відмови.

Згідно з ПК України одним із способів забезпечення виконання податкового обов'язку є адміністративний арешт майна.

Під адміністративним арештом розуміється правообмеження, що полягає в накладенні на платника податків системи обов'язків, які тимчасово позбавляють його можливості реалізації прав власності на майно, з метою запобігання неналежній поведінці платників податків і забезпечення виконання платником податків його обов'язків, визначених законом (Стецко, 2011).

Відповідно до п.п. 94.2.3. п. 94.2. ст. 94 ПК України передбачено, що арешт майна може бути застосовано, якщо з'ясується одна з таких обставин – платник податків відмовляється від проведення документальної або фактичної перевірки за наявності законних підстав для її проведення або від допуску посадових осіб контролюючого органу (Кодекс, 2010).

Арешт на майно може бути накладено рішенням керівника (його заступника або уповноваженої особи) контролюючого органу, обґрунтованість якого протягом 96 годин має бути перевірена судом (Кодекс, 2010).

Тобто, за наслідками недопущення платником податків службових осіб контролюючого органу до проведення перевірки, керівником такого контролюючого органу буде винесено рішення про застосування адміністративного арешту майна, після чого контролюючий орган повинен звернутися до адміністративного суду із заявою про підтвердження обґрунтованості застосування такого адміністративного арешту.

Звертаючись до суду із зазначеною заявою, контролюючий орган правомірність застосування адміністративного арешту майна обґрунтовує тим, що саме недопущення посадових осіб контролюючого органу до проведення перевірки є беззаперечною обставиною для застосування такого способу забезпечення виконання податкового обов'язку як адміністративний арешт.

Не погоджуючись із такою аргументацією контролюючого органу, позиція платників податків з даного приводу полягає в наступному.

Так, подання платником податків до адміністративного суду позову про скасування наказу про проведення перевірки є способом захисту, спрямованим на відновлення порушеного права, зумовленого наслідками такого контрольного заходу.

А звернення контролюючого органу до суду із заявою щодо підтвердження обґрунтованості адміністративного арешту впливає з правовідносин, які виникли у зв'язку з недопущенням до проведення перевірки на підставі вищезазначеного наказу. Відтак, незгода платника податків із проведенням перевірки (оскарження в судовому порядку наказу про проведення перевірки) підтверджує існування спору про право в цих правовідносинах.

Пунктом 2 частини 4 статті 283 Кодексу адміністративного судочинства України (надалі – КАС України) визначено, що суд ухвалою відмовляє у відкритті провадження за заявою, якщо із поданих до суду матеріалів вбачається спір про право (Кодекс, 2005).

У випадку виявлення наявності спору про право після відкриття провадження у справі за відповідним поданням, суд закриває провадження у справі на підставі пункту 1 частини 1 статті 157 КАС України (Постанова, 2018).

В даній ситуації про наявність спору про право свідчить оскарження до суду платником податків наказу контролюючого органу про проведення податкової перевірки.

За таких обставин, за умови наявності спору про право виключається можливість розгляду та вирішення заяви у справах за зверненням контролюючого органу про підтвердження обґрунтованості адміністративного арешту майна платника податків в порядку ст. 283 КАС України.

Таким чином, за результатом розгляду заяви контролюючого органу про підтвердження обґрунтованості адміністративного арешту, судом буде прийнято рішення про відмову у відкритті провадження або закриття провадження з підстав наявності спору про право між сторонами справи.

Відмова у відкритті провадження або закриття провадження у справі, означатиме не підтвердження судом обґрунтованості застосування адміністративного арешту майна, тобто з моменту винесення судом відповідної ухвали, яка набере законної сили, відносно платника податків припиняється процедура застосування адміністративного арешту майна.

Ще одним способом забезпечення виконання податкового обов'язку, який може бути застосований контролюючим органом через недопущення посадових осіб такого органу до проведення податкової перевірки є арешт коштів на рахунку платника податків.

Так, згідно п. 94.6. ст. 94 ПК України визначено, що арешт коштів на рахунку платника податків здійснюється виключно на підставі рішення суду шляхом звернення контролюючого органу до суду.

Тобто, арешт коштів на рахунку платника податків є одним із різновидів адміністративного арешту майна платника податків, який може бути застосований контролюючим органом паралельно із застосуванням адміністративного арешту майна.

Проте, особливістю застосування такого способу є те, що арешт коштів платника податків не залежить від наявності рішення контролюючого органу щодо застосування арешту на майно платника податків (Мамалуй, 2019).

Отже, за недопущення до проведення податкової перевірки, контролюючий орган вправі звернутися до адміністративного суду також із позовною заявою про застосування арешту коштів на рахунках платника податків.

Підставою для звернення до суду із зазначеним позовом є факт недопущення посадових осіб контролюючого органу до проведення податкової перевірки.

Однак, за наслідками розгляду судами таких позовів, здебільшого приймаються рішення про відмову у їх задоволенні з обґрунтуванням того, що оскільки до процедури застосування арешту коштів застосовується така ж процедура як і до застосування адміністративного арешту майна, і так як обґрунтованість рішення керівника контролюючого органу про застосування адміністративного арешту майна не підтверджена судовим рішенням, доказом цього є ухвала суду про відмову у відкритті провадження або закриття провадження у такій справі, то звернення контролюючого органу до суду із позовною заявою про застосування арешту коштів на рахунках не має правової перспективи, оскільки між платником податків та таким контролюючим органом виник спір про право, що виключає можливість застосування арешту коштів на рахунках платника податків.

Виходячи із вищевикладеного вбачається, що приписи статті 94 ПК України викладаються в єдиному контексті та відповідні правові норми регулюють як правовідносини, що виникають при накладенні адміністративного арешту майна, так і арешту коштів платника податків.

При цьому, підстави для застосування як адміністративного арешту майна, так і арешту коштів на рахунках платника податків, є універсальними та визначені пунктом 94.2 статті 94 ПК України. Обидва види арешту, за загальним правилом, застосовуються з однакових підстав і розрізняються лише процедурою застосування - або за рішенням керівника податкового органу (щодо майна, відмінного від коштів), або за рішенням суду (арешт коштів) (Постанова, 2018).

Проте, вказані обидва види арешту мають і суттєву відмінність, яка полягає в особливостях звернення податкових органів до суду із відповідними заявами.

Зокрема, контролюючий орган для підтвердження обґрунтованості застосування адміністративного арешту майна, повинен подати заяву до суду першої інстанції протягом 24 годин з моменту встановлення обставин, що зумовлюють звернення до суду, за загальними правилами підсудності.

Такою обставиною в цьому випадку є дата прийняття керівником контролюючого органу рішення про застосування адміністративного арешту майна у зв'язку з недопущенням перевіряючих осіб до проведення перевірки.

У разі пропущення податковим органом зазначеного вище процесуального строку звернення до суду, така заява буде судом залишена без розгляду, незалежно від поважності обставин, так як строки подання таких заяв не підлягають поновленню, відповідно до ч. 5 ст. 270 КАС України.

Що стосується подання контролюючим органом позову про арешт коштів на рахунках платника податків, то податковий орган має право звернутися до суду з вказаним позовом в порядку загального провадження з дотриманням загальних строків звернення до суду, встановлених ст. 122 КАС України, так як вимоги ст. 283 КАС України є спеціальними і при поданні позовів вказаної категорії не застосовуються.

Висновки. Підсумовуючи результати проведеного дослідження, слід зазначити, що у випадку недопущення платником податків посадових осіб податкового органу до проведення перевірки, відносно такого платника податків контролюючим органом можуть бути вжиті заходи забезпечення виконання податкового обов'язку, шляхом застосування адміністративного арешту майна, подальша обґрунтованість якого має бути підтверджена судовим рішенням та/або звернення до суду із позовною заявою про застосування арешту коштів на рахунках платника податків.

Однак, якщо платник податків недопущення до проведення перевірки обґрунтовує відсутністю підстав у податкового органу для її призначення та проведення і таким суб'єктом господарювання подано до адміністративного суду позовну заяву про скасування зазначеного наказу, то у такому випадку вбачається наявність спору про право між платником податків та контролюючим органом.

Наявність спору про право виключає можливість підтвердження судом обґрунтованості застосування адміністративного арешту майна та можливість застосування арешту коштів на рахунках платника податків.

При цьому, важливим моментом в описуваній ситуації є те, що у випадку відсутності рішення суду про визнання арешту обґрунтованим, такий адміністративний арешт припиняється, а майно платника податків звільняється з-під адміністративного арешту і контролюючий орган в подальшому позбавлений можливості повторно накладати адміністративний арешт з тих самих підстав.

Тобто, у разі якщо адміністративним судом за наслідками розгляду справи за позовом платника податків до контролюючого органу про скасування наказу про призначення перевірки буде винесено рішення про відмову в позові, що означатиме законність винесення такого наказу, але платник податків продовжуватиме недопускати до проведення перевірки, то контролюючий орган після отримання такого рішення суду, яке набере законної сили, не зможе повторно накладати адміністративний арешт з підстав накладення першого арешту, оскільки п. 94.21 ст. 94 ПК України прямо забороняє вчинення таких дій.

Zhmudinskyi V. Tax audit prevention: legal consequences

This article deals with the study into special aspects of legal consequences for taxpayers in case of preventing the controlling body officials from conducting a tax audit.

It has been proven that the controlling body must have legal grounds for conducting an unscheduled taxpayer audit, which grounds are listed in the Tax Code of Ukraine.

It is well-reasoned that if the tax authority has no legal grounds for conducting an audit or issuing an order to conduct an audit in violation of the requirements, the taxpayer shall have the right to prevent the controlling body officials from conducting a desk audit.

At the same time, in addition to being prevented from conducting a tax audit, such a taxpayer has to file a claim with the court to cancel the audit order.

At the same time, it was established that preventing the auditors from audit would result in appropriate response measures taken by the tax authority, such as administrative seizure of property and/or applying to the administrative court with a claim for seizure of funds on the accounts of such a taxpayer.

It is noted that in the event of applying the administrative seizure of property, the controlling body has to file a statement with the court confirming the validity of the above administrative seizure; however, taking into account the fact that the business entity appealed the audit order, the courts mostly make decisions in favour of taxpayers for reason that there is a legal dispute between the controlling body and the taxpayer.

The issue of law excludes the possibility of a court ruling on seizure of funds on the accounts of such a taxpayer.

It is substantiated that the administrative seizure of property and the seizure of funds in accounts are ways of ensuring the fulfilment of tax obligations.

Key words: controlling body, tax audit, administrative seizure of property, taxpayer, court.

Література:

1. Васильович І.М., Баран М.М. Податкові перевірки: сучасний стан та процедури проведення. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2013. № 767. С. 104–109.
2. Татарова Т.О. Особливості податкової перевірки як форми податкового контролю. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2016. № 4/2016. С. 113–122.

3. Податковий кодекс України: Закон України № 2755-VI від 02 грудня 2010 року. Верховна Рада України. офіц. веб-сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 04.01.2023)
4. Лазебний Л.Л. Обґрунтованість призначення та проведення податкової перевірки можна оскаржувати навіть у разі допуску до такої перевірки. ТОВ «АктивЛекс». офіц. веб-сайт. URL: <https://lexinform.com.ua/sudova-praktyka/obgruntovanist-pryznachennya-ta-provedennya-podatkovoyi-perevirky-mozhna-oskarzhuvaty-navit-u-razi-dopusku-do-takoyi-perevirky/> (дата звернення: 04.01.2023)
5. Жмудінський В.П. Особливості захисту прав та інтересів сільськогосподарських підприємств від протиправних дій фіскальних органів. Національна академія внутрішніх справ. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 2016. С. 154–157.
6. Мельніченко А.С. Наслідки недопуску податкових інспекторів до проведення перевірки. Юридична фірма Bargaen. офіц. веб-сайт. URL: <https://bargaen.com.ua/2020/naslidky-nedopusku-podatkovyih-inspektoriv-do-provedennya-perevirky/> (дата звернення: 10.01.2023)
7. Стецько Р.В. Поняття адміністративно-примусових заходів забезпечення виконання платником податків його обов'язків. Наука і правоохорона. 2011. № 4(14). С. 129–133.
8. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України № 2747-IV від 06 липня 2005 року. Верховна Рада України. офіц. веб-сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 10.01.2023)
9. Постанова Верховного Суду № 804/1453/17 від 15 серпня 2018 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. офіц. веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75906603> (дата звернення: 12.01.2023)
10. Мамалуй О.О. Податково-правові особливості інституту адміністративного арешту. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 1 (26) том 3. С. 30–35.
11. Постанова Верховного Суду № 820/1929/17 від 27 листопада 2018 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. офіц. веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78192211> (дата звернення: 12.01.2023)

References:

1. Vaskovych I.M., Baran M.M. (2013) Podatkovi perevirky: suchasnyi stan ta protsedury provedennia. [Tax audits: current status and procedures] *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha"*. № 767. Lviv. S. 104–109. [in Ukrainian].
2. Tatarova T.O. (2016) Osoblyvosti podatkovoi perevirky yak formy podatkovoho kontroliu. [Peculiarities of tax audit as a form of tax control] *Visnyk Chernivetskoho fakultetu Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia»*. № 4. Odesa. S. 113–122. [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Podatkovi kodeks Ukrainy» vid 02 hrudnia 2010 r. № 2755-VI [Law of Ukraine «Tax Code of Ukraine» from 02.12.2010 № 2755-VI]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukrainian].
4. Lazebnyi L.L. (2020) Obgruntovanist pryznachennia ta provedennia podatkovoi perevirky mozhna oskarzhuvaty navit u razi dopusku do takoi perevirky. [The validity of the appointment and conduct of a tax audit can be contested even in the case of admission to such an audit]. <https://lexinform.com.ua/sudova-praktyka/obgruntovanist-pryznachennya-ta-provedennya-podatkovoyi-perevirky-mozhna-oskarzhuvaty-navit-u-razi-dopusku-do-takoyi-perevirky/>. Retrieved from: <https://lexinform.com.ua/sudova-praktyka/obgruntovanist-pryznachennya-ta-provedennya-podatkovoyi-perevirky-mozhna-oskarzhuvaty-navit-u-razi-dopusku-do-takoyi-perevirky/> [in Ukrainian].
5. Zhmudynskiy V.P. (2016) Osoblyvosti zakhystu prav ta interesiv silskohospodarskykh pidpriemstv vid protypravnykh dii fiskalnykh orhaniv. [Peculiarities of protection of the rights and interests of agricultural enterprises against illegal actions of fiscal authorities] *Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav*. Kyiv. S. 154–157. [in Ukrainian].
6. Melnichenko A.S. (2020) Naslidky nedopusku podatkovykh inspektoriv do provedennia perevirky. [Consequences of not allowing tax inspectors to carry out an inspection]. <https://bargaen.com.ua/2020/naslidky-nedopusku-podatkovyih-inspektoriv-do-provedennya-perevirky/>. Retrieved from: <https://bargaen.com.ua/2020/naslidky-nedopusku-podatkovyih-inspektoriv-do-provedennya-perevirky/> [in Ukrainian].
7. Stetsko R.V. (2011) Poniattia administratyvno-prymusovykh zakhodiv zabezpechennia vykonannia platnykom podatkov yoho oboviazkiv. [The concept of administrative enforcement measures to ensure that the taxpayer fulfills his obligations] *Nauka i pravookhorona*. № 4. Kyiv. S. 129–133. [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrainy «Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy» vid 06 lypnia 2005 r. № 2747-IV [Law of Ukraine «Administrative Judicial Code of Ukraine» from 06.07.2005 № 2747-IV]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

rada.gov.ua/laws/show/2747-15. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> [in Ukrainian]

9. Postanova Verkhovnoho Sudu № 804/1453/17 vid 15 serpnia 2018 roku [Resolution of the Supreme Court № 804/1453/17 of August 15, 2018]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75906603>. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75906603> [in Ukrainian].
10. Mamalui O.O. (2019) Podatkovo-pravovi osoblyvosti instytutu administratyvnoho areshtu. [Tax and legal features of the institution of administrative arrest] *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. № 1(26). Ivano-Frankivsk. S. 30–35. [in Ukrainian]
11. Postanova Verkhovnoho Sudu № 820/1929/17 vid 27 lystopada 2018 roku [Resolution of the Supreme Court № 820/1929/17 of November 27, 2018]. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78192211>. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78192211> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.01.2023

Стаття рекомендована до друку 13.03.2023

Zolotar A. S.,

PhD student

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»;

Attorney at law in financial and investment law, self-employed

ORCID ID: 0000-0001-6869-2398

altfortlaw@gmail.com

USING THE GLOBALIZATION EXPERIENCE OF THE WORLD'S LEADING COUNTRIES IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION IN UKRAINE

In this scientific article, the author examines modern trends in the development of intellectual potential and protection of intellectual property based on the globalization experience of the world's leading countries – the USA, Germany, Great Britain, Sweden and France. The author focuses on the fact that their positive experience can be used by Ukraine, because the intellectual potential and the system of protection of intellectual rights in our country in the conditions of globalization and dynamic development of information technologies are exposed to much greater risks and threats, and the current legislation has long since not covered the necessary spectrum legal regulation of intellectual property relations. In particular, the experience of the USA can be useful in the formation of reliable legislative regulation, the creation of an effective Strategy for the development of Ukrainian intellectual property for the coming years, the establishment of stricter responsibility and control over the observance of intellectual property rights. The benefit of Great Britain's experience can be obtained if we go the way of establishing partnership and cooperation of our country in the investigated area, as well as establishing a tougher penalty for violations in this area. It is also appropriate to borrow the conceptual foundations of combating crime in the field of intellectual property, to develop plans for its prevention and countermeasures. The German experience will be useful in the following aspects: borrowing the desire for reliable and simple legislation, establishing an open type of relations between the state in the form of its authorized bodies that conduct their activities in the field of intellectual property, with citizens (right holders) in the information field, increasing educational and innovative level of development of the population of Ukraine. The use of Swedish experience may take place when borrowing Swedish technologies for the protection of intellectual property, in particular, the use of blockchain technology. The French practice of dynamic and innovative updating of legislative acts can be useful in the process of revising and modernizing the national legislation of Ukraine.

Key words: globalization, globalization processes, intellectual property rights, protection of intellectual property rights, digitalization, digital technologies, digital environment.

Statement of the problem in a general form and its connection with important scientific or practical tasks. One of the most important factors influencing intellectual property, as well as its content, nature and mechanism of action, is the process of globalization. The manifestation of this influence can be both direct and consequential, that is, it depends on globalization changes in the state and its legal system. This is confirmed by globalization's stimulation of the main trends in the development of intellectual law – the intensification of regulation and the expansion of the scope of action.

The heyday of the information age fell precisely on our present day, given that research on the protection of intellectual property in the conditions of the rapid development of information technologies in the 21st century has been at the peak of the most relevant and debatable for years. The processes of globalization and comprehensive internalization of the world economy have influenced the emergence of new forms and methods of intellectual property protection in the digital age. The change in the paradigm of knowledge about the civilization of the 21st century increased the value of intellectual property, and therefore affected the scale of its use, which emphasized the state's attention on the need for legislative influence on intellectual processes in the country as a whole and on the existing complex of problems in this area, in particular. Unfortunately, our state has not yet adapted to the dynamic development of society, the

processes of globalization and digitalization, and therefore the issue of protecting intellectual property rights in the conditions of innovative development of the state and society is becoming more and more relevant, because the defining role of this property in our society is manifested in the fact that the right of intellectual property makes creativity an important driving force of its economic, cultural and social development (Babenko, 2014). Also, according to world experience, intellectual property plays the role of a strategic resource in the system of national wealth formation and has a significant impact on the level of the country's competitiveness. The existing problems of legal protection and the use of the potential of intellectual property in the development of an innovative model of development of our country do not allow its economy to move to a qualitatively new level of development – the level of an innovative economy. Taking this into account, it is considered appropriate to identify problematic issues, the existence of which prevents the improvement of the situation in the field of intellectual property of Ukraine and the innovative development of its economy using the experience of developed countries of the world and Europe in particular, which is gaining relevance on the way to Ukraine's European integration plans.

Analysis of the latest research and publications on this topic, selection of previously unsolved parts of the general problem, to which the article is devoted. In recent years, global globalization processes have attracted the attention of an increasing number of scientists from various countries, because these processes have a significant impact on all spheres of society's development. In recent years, quite a number of scientists have been engaged in the study of global challenges, as well as the determination of the role and place of our country in the globalizing world, including such Ukrainian scientists as Yu. Bogutskyi, V. Voronkova, O. Dmytrii, M. Kozlova, V. Manzya, T. Chubko and a number of others. Among foreign scientists, Z. Zeibot, A. Marques, R. Santiago, D. Soriano, J. Fuyrias, M. Shker and a number of others studied the issue of world globalization and its impact on certain areas. Certain aspects of the protection of intellectual property rights in the digital era were studied by both Ukrainian and foreign scientists. In particular, among the Ukrainian ones, we can single out scientific research by S. Boyarska, V. Voronkova, N. Kapitanenko, V. Lyashchev, A. Shabalin, I. Yavorska, etc., and among the foreign ones – by M. Brown, R. Bryan, J. Davis, M. Liffer, J. Pila, M. Ryan, R. Hauk and many others. Among the scientific studies of Ukrainian authors, there has not yet been a comprehensive study of promising directions for using the globalization experience of other countries in the field of intellectual property for the development of the intellectual potential of Ukraine and increasing the level of protection of intellectual property at the national level. In view of this, we consider the research topic to be relevant and promising in scientific research.

Forming the purpose of the article. The purpose of the article is to analyze the directions and trends of the development of intellectual property in foreign countries in the conditions of globalization processes and informatization, to outline the possibilities of their application in Ukraine.

Presentation of the main material of the study with a full justification of the obtained scientific results. The modern development of the world economy takes on the manifestation of a fundamentally new mechanism of its functioning, the basis of which is knowledge as intellectual resources, results of activity and, above all, intellectual property. There is a causal relationship between the processes of globalization of the world economy, the emergence of a new economy, and the processes of development and improvement of the international system of intellectual property. A new sector of world trade was formed - the intellectual property market. In the economic processes taking place in the world, the exchange of intellectual results has turned into an independent sphere of economic relations. The formation and development of the intellectual property institute led to the fact that knowledge is used in a commercial form. The leading countries of the world actively use this resource for their growth, for integration into the world system.

The globalization of business and the introduction of modern technology for the production of information in the global Internet allow us to talk about the onset of the era of the global information revolution and the formation of an information society. The development of technology, especially digital technology, not only fundamentally changes the rules of information preservation and dissemination and creates serious challenges for traditional laws on the protection of intellectual rights, but also creates a serious impact on the knowledge economy, international trade of intellectual property, globalization, civil society and brings changes for international legislative system as a whole. This thesis emphasizes the importance of effective and reliable protection of intellectual property for every modern state.

The dependence of the development of national legislation of Ukraine in the field of intellectual property on global globalization processes has not been fully established to this day. However, one can agree with the position that domestic development of the legal system is impossible without taking into account the provisions of the legal systems of other countries and the provisions of international law. It is safe to say that no legal system is a purely national phenomenon. No state created its legal system without taking into account the experience of other countries. Today, we can talk about the more frequent use of borrowing foreign globalization experience of intellectual property protection, because we are talking not only about borrowing legal norms, but also entire institutions and sub-branches of intellectual property law. In the

conditions of globalization, the internationalization of domestic intellectual property law is much more active and multifaceted. Therefore, it is expedient for our country to use the experience of developed countries in order to increase the effectiveness of intellectual property protection in the information environment in the conditions of globalization.

According to the indicators of the latest International Property Rights Protection Index, the top five countries, evaluated by various indicators, are the United States, Great Britain, Germany, Sweden and France (2022 International IP Index). That is why we will consider these countries within the scope of our research as the best examples for borrowing world experience in the field of intellectual property.

USA. For many years, the USA has been in the leading position among countries that actively implement innovative technologies for the development and protection of intellectual property rights, in particular on the Internet. The US has paid considerable attention to the issue of intellectual property for quite some time. This is evidenced by the fact that throughout the 20th century, active discussions on this matter were held on its territory, and they do not stop until now (Filippetti & Archibugi, 2015). The special attitude of the USA to intellectual property has both material and ideological prerequisites. In particular, the USA is characterized as one of the most active producers of patents at the international level, which are issued for research and inventions, it is here that leading investment companies are located, the direction of which investments is precisely intellectual property, both on the territory of the USA and on other continents. Most of the leading American companies, such as General Motors, Disney, IBM, Microsoft, Google and Amazon, build their business precisely on intellectual property. Given the cross-border activities of US companies, this country became the first country that, through diplomatic relations, achieved protection of intellectual property rights of its companies and rights holders not only on the territory of the country, but also abroad. However, these are not all the reasons that lead the intellectual property of the USA to a leading position in the world.

The roots of the strengthening of the regime of intellectual property rights in the USA go back to the so-called «quiet revolution» that took place in the USA in the last century. This revolution in the field of intellectual property is characterized by a number of following changes. First, the Bay-Dole law was adopted in the USA, the essence of which was to allow research centers at US educational institutions to receive profits from the implementation of innovations, which are financed from the state budget (Choi, Yoon & Siegel, 2022). Secondly, the volume of patenting has increased, as new areas that were not previously covered by intellectual property were actively developed. Third, the funding of the US Patent and Trademark Office (USPTO) was introduced through fees collected from applicants rather than from the public budget. This move was unprecedented because it led the USPTO to issue patents to all applicants, regardless of whether the inventions were patentable. Fourth, the judiciary in intellectual property cases increasingly awarded harsher punishments to guilty parties. The controversy of the consequences of the "quiet revolution" still causes a number of discussions, but these were the first steps of the United States towards the development of effective protection of intellectual property.

Today, the US holds the lead in eight out of nine categories of intellectual property protection (2022 International IP Index). The permanent adoption of intellectual property development strategies was an important step to the fact that the USA today holds the lead among the countries of the world in the field of development and protection of intellectual property. The last development strategy was approved in 2018 and covered the period from 2018 to 2022. This strategy is aimed at ensuring the interests of inventors and entrepreneurs in the field of protecting their intellectual property, as well as establishing for them reliable, predictable and high-quality intellectual property rights, which is necessary for further innovative and economic development. The strategy envisages the achievement of the following three main goals in the future:

- increasing the level of quality and timeliness of patent issuance in the USA;
- increasing the level of quality and timeliness of trademark registration;
- approval of the course to maintain world leadership through the development of policy in the field of law enforcement and protection of intellectual property (2018–2022 Strategic Plan, 2018).

Also, the priority areas of intellectual property development in the USA for these years were:

- provision of reliable, high-quality and predictable rights of citizens in the field of intellectual property;
- modernization of existing digital technologies in order to adapt them to the protection of intellectual property;
- promotion of intellectual property rights outside the state;
- provision of consultations and assistance regarding the issues and problems of the citizens in the field of intellectual property;
- approval of a reliable model of financing the intellectual potential development policy, etc.

Older strategies for the development of intellectual property in the United States also had certain goals, the achievement of which is evidenced by the leadership of the United States in the field of intellectual

property among the leading countries of the world. In particular, important strategic goals that have already been achieved are:

1. Use of legal software at the federal level;
2. Increasing transparency. The United States places great importance on information and information sharing between various federal agencies and the public;
3. Contacts with rights holders. The US government supports and engages with intellectual property rights holders at all stages;
4. Monitoring reporting (to know about everything that is happening in the field of intellectual property). To achieve this goal, the government obliged the relevant bodies to report once a year in an open format on the number of criminal cases opened for crimes committed during the year in the field of intellectual property.
5. Establishment of cooperation in the activities of federal, state and law enforcement structure whose activities are directly related to intellectual property. A coordinated mechanism of state regulation of intellectual property and its control is the key to successfully combating violations in this area and minimizing criminal encroachments on the rights of owners of intellectual property.

It is also worth noting that today the legal base of the USA on intellectual property is one of the most convenient, most understandable and developed in the world (Makarenko, 2019). This makes it easy for governments and companies to protect infringed rights and hold perpetrators accountable. The active development of innovations and IT technologies also positively affects the development of intellectual property, the reliable protection of which is the sphere of influence of the most effective legislation in the field of intellectual property in the world. Although the harshness of punishments for violations of intellectual property in the United States has decreased over the past decade, the ability to bring guilty parties to justice has expanded significantly.

In view of the above, it can be stated that for Ukraine, the experience of the USA can become the most useful in the field of reforming legislation in the field of intellectual property and establishing an effective mechanism for its protection. In particular, the first step should be to improve the legislative framework and increase its reliability and efficiency in law enforcement. It is also advisable to develop a Strategy for the development of intellectual property on the territory of Ukraine, similar to the one approved in the USA in 2018-2022, but taking into account modern trends and problematic aspects of the protection of intellectual property rights in Ukraine. It should be noted that an attempt was already made to adopt a strategy in this area in Ukraine, but it was never approved («Oleksii Liubchenko...»). It is also advisable to improve the mechanism for ensuring the observance of intellectual property rights, for which a highly coordinated institutional mechanism of state structures whose activities will be coordinated and effective should be developed at the national level. At the same time, to bring the state structures that carry out regulation in the field of intellectual property protection closer to the right holders, to provide them with the opportunity to receive the necessary information regarding the protection and protection of their intellectual rights both on the territory of Ukraine and abroad.

United Kingdom. Intellectual property in the UK has also long been recognized, as evidenced by the following facts:

- 1) adoption by the parliament of this country back in 1266 of the first legislation that regulated the use and protection of trademarks;
- 2) it was Great Britain that became the country where patent rights were introduced the earliest;
- 3) it was here that the first codified act in the field of copyright protection was issued in 1710 (Neville-Rolfe, 2016).

It is these facts that testify to the special attitude in Great Britain to the protection of intellectual property rights since ancient times. The current attitude towards them has not changed, as evidenced by the strategy adopted by the UK government in 2016 entitled «Protecting Creativity, Supporting Innovation: Protecting Intellectual Property Rights 2020» and the new strategy, which was approved by the Intellectual Property Office in February 2022, entitled «Strategy countering violations of intellectual property rights for 2022-2027» (Intellectual Property Counter-Infringement Strategy 2022 to 2027, 2022). It can be noted that Great Britain and the USA pay considerable attention to the development of strategic documents in the field of intellectual property development, which proves the special attitude of the governments of these countries to intellectual property. However, the Strategy for the Development of Intellectual Property of Great Britain has its own features, which emphasize the current problems of the development of intellectual property in it and the implementation of effective ways to solve them. In particular, the Strategy establishes that this country is a leading actor in the establishment of partnership and cooperation on the modernization and improvement of the global standard in the field of intellectual property protection, thus bringing the protection of intellectual property rights in Great Britain to a leading position in the world. The basics of interaction between law enforcement agencies, rights holders and the government are also established in

order to establish the reliability of intellectual property protection.

The steps that the country should take in order to implement this Strategy are:

- 1) creation of a new body, the activity of which will be dedicated to the implementation of world-leading experience in the development of intellectual property and its protection;
- 2) to become a leader in establishing interstate cooperation at the governmental and interdepartmental levels in the field of intellectual property protection and combating crime in this field;
- 3) to create electronic open registers of cases in which proceedings have been initiated as a result of infringement of intellectual rights;
- 4) to carry out preventive activities regarding the prevention of criminal activity in the field of intellectual property, etc (IPO launches new strategy to address IP crime and infringement).

Taking into account the specified provisions, we can use the experience of Great Britain in Ukraine by:

- borrowing individual provisions to create one's own intellectual property development strategy;
- obtaining assistance from other states in building further policy of Ukraine in the sphere of intellectual property through bilateral and multilateral interaction;
- implementation of a more responsible attitude to violations in the field of intellectual property, implementation of effective mechanisms of prevention, prevention and prosecution of guilty persons for violations in this field;
- conducting educational events and implementing separate courses to inform the population about intellectual rights and their protection.

Germany. It is Germany that for several decades holds one of the leading positions in the field of science, technology, research and development, and also receives recognition at the world level for its quality innovations. For a long time, Germany has been making maximum efforts in the direction of creating a reliable system of protection of intellectual property and rights to it, based on a complex of legal and institutional means of its provision. All this is done with the aim of protecting the intellectual rights of the owners and giving them the opportunity to freely save, use and profit from innovative activities. The fact that Germany occupies a leading position in the field of development and protection of intellectual property in our time has had a significant impact on the openness of information data regarding the protection of intellectual property rights and the presence of a highly educated population that has knowledge about intellectual property and its protection.

To date, the following positive aspects can be identified in the development of intellectual property in Germany, the application of which may be useful in Ukraine:

- 1) creation of a reliable and effective legislative framework;
- 2) ease of going through the intellectual property registration procedure;
- 3) a positive approach to encouraging the introduction of high-quality innovations in the country;
- 4) strengthening the protection of innovative works of intellectual property;
- 5) strengthening the cultural and educational component of the population in the field of intellectual property protection;
- 6) borrowing the experience of litigation in the field of intellectual property (Kolesnikova & Koroshchenko, 2021).

Sweden. Sweden is considered one of those countries that understood the full potential of intellectual property before everyone else and are actively involved in its development. The introduction of innovative trends in the development of intellectual property and the establishment of international cooperation in this area are the main directions of Sweden's policy in the field of intellectual property. Sweden is also characterized by the presence of a perfect legal framework, as close as possible to European standards and provisions of international agreements in this area. Sweden is one of the first countries to actively test innovative digital technologies in the field of intellectual property protection. In particular, several years ago, the Swedish land registry began testing the registration of real estate transactions using this technology, and the tests have already moved to the second stage. They did this in collaboration with the startup – also Swedish – Chromaway and the consulting firm Kairos Future. The second stage consists of testing the integration of technology into the banking processes of both financial organizations. The tests being carried out in Sweden are undoubtedly the most ambitious blockchain application to date, and it is likely that it will infect other countries in the European Union. A step in the right direction was the approval in 2016 of a European directive that introduces new standards for digital signatures and seals required for digital authentication required by blockchain (Aste, Tasca & Matteo, 2017). Also, a number of other innovative technologies are being implemented here, the use of which may be useful for Ukraine in the future. In addition, a positive experience for our country can be the introduction of enhanced control over violations of intellectual property rights.

France. France is the last country to enter the top five in the field of intellectual property in 2022. It is France that has one of the best developed legislation in the field of intellectual property. Mainly, the country

achieved such success thanks to a number of actions of the French government. It is the French government that today is a successful guarantor of the rights and legitimate interests of its citizens, particularly in the field of intellectual property. The main advantage of government management in this area is that the government constantly adopts new legislation in the field of protection and protection of intellectual rights and easily abandons those normative acts that do not justify themselves. One of the clear examples is the so-called HADOPI Anti-Piracy Law, for the implementation and control of which the government even created a separate agency. The main provision of this act was to establish the norms that an Internet user who was caught three times illegally downloading copyrighted products on the same Internet was limited in access to the Internet by completely shutting it down and imposing a rather large fine in particular, according to sources, the warning about the first violation of copyright on the Internet was given to about two million French citizens («Frantsiia: «chorni spysky» piratskykh saitiv»). A smaller number of citizens received the second warning - only 186 thousand, while 663 court cases were actually initiated for the third violation in this area. However, the imposition of a fine was awarded to only one person, after which over time this law received recognition of its provisions as unconstitutional. That is, the government easily abandoned a regulatory act that did not justify itself and proceeded to develop more effective legislation.

It should also be noted that France is one of the first to implement EU directives in the field of intellectual property, i.e. it brings its own legislation closer to EU regional standards in this field, and also actively participates in international initiatives regarding intellectual property. Thus, the experience of France can be useful for Ukraine in the context that legislation in the field of intellectual property must be constantly updated and brought closer to regional and world standards in this field. At the same time, it is not necessary to get attached to those laws that are not effective, but to follow the path of developing new norms and acts, and if the latter are unjustified, to proceed to the development of new ones. At first glance, such an approach may seem frivolous, but intellectual property is developing so quickly in today's digital environment that even the latest legislation that today regulates the current issues of intellectual property protection may not cover the issues necessary to regulate relations in this area tomorrow.

Research conclusions and prospects for further research in this scientific direction. Thus, the events of recent years testify to the fact that intellectual property rights have gradually moved from the sphere of legal regulation to the sphere of global political governance. The world's leading countries are constantly working to establish their intellectual potential in the international arena and at the same time strengthen the legal protection of intellectual property, taking into account innovative risks and threats in this area. Ukraine, standing on the path of forming its own model of intellectual development and protection of intellectual property, must adapt the positive experience of the world's leading countries in this field to the peculiarities of Ukrainian society - the mentality of the population, its attitude to change. After all, the process of formation of a national model of intellectual development is not limited to the activity of the state, but is also directly dependent on changes in the outlook of all members of society. We believe that our state has a unique opportunity, based on the experience of other countries, to approve an effective plan for the development of the sphere of intellectual property. But success in this area can be achieved not only by the fact of adopting the intellectual property development strategy, but by the possibility of its further implementation. The transition to a more modern model of intellectual development, built on the best examples of international experience, will contribute to increasing the competitiveness of the Ukrainian economy, increasing the welfare of the population and stabilizing social relations in the field of intellectual property.

The conclusions and recommendations obtained in the research process can be used in reforming the current legislation of Ukraine in the field of legal regulation of intellectual property in the conditions of digitalization, as well as serve as a theoretical basis for further scientific research.

Золотар А. Використання глобалізаційного досвіду світових країн-лідерів у сфері охорони інтелектуальної власності країн-лідерів у сфері захисту інтелектуальної власності в Україні

У цій науковій статті автор досліджує сучасні тенденції розвитку інтелектуального потенціалу та захисту інтелектуальної власності на основі глобалізаційного досвіду провідних країн світу. Відображаючи позитивні прояви розвитку інтелектуальної власності та її захисту в таких країнах, як США, Німеччина, Великобританія, Швеція та Франція, автор зосереджує увагу на тому, що інтелектуальний потенціал – ключовий фактор формування економіки, яка заснована на знаннях, і саме від того, наскільки активно відбувається процес відтворення інтелекту і знань, залежать якість і темпи розвитку економіки певної країни, зокрема й України. Автор визнає, що інтелектуальний потенціал та система захисту інтелектуальних прав в нашій країні в умовах глобалізації та динамічного розвитку інформаційних технологій зазнає ще більших ризиків та загроз, а чинне законодавство вже

давно не охоплює необхідного спектру правового регулювання відносин інтелектуальної власності. Зважаючи на прагнення України до всебічного економічного, політичного та правового розвитку та утвердження її позицій в Європі та світі, а також враховуючи сучасну роль інтелектуальної власності як двигуна прогресу, автор констатує необхідність перегляду підходу нашої країни та її ставлення до інтелектуальної власності. Зокрема, досвід США може бути корисним при формуванні надійного законодавчого регулювання, створенні дієвої Стратегії розвитку української інтелектуальної власності на найближчі роки, встановленні більш жорсткої відповідальності та контролю за дотриманням прав інтелектуальної власності. Користь досвіду Великобританії можна отримати, якщо піти шляхом налагодження партнерства та співробітництва нашої країни у досліджуваній сфері, а також встановлення більш жорсткого покарання за порушення у цій сфері. Доцільно також запозичити концептуальні основи боротьби зі злочинністю у сфері інтелектуальної власності, розробляти плани її попередження та протидії їй. Німецький досвід буде корисним в таких аспектах: запозиченні прагнення до надійного та простого законодавства, утвердженні відкритого типу відносин між державою в особі її уповноважених органів, які ведуть свою діяльність у сфері інтелектуальної власності, з громадянами (правовласниками) на інформаційному полі, підвищенні освітньо-інноваційного рівня розвитку населення України. Використання шведського досвіду може мати місце при здійсненні запозичення шведських технологій захисту інтелектуальної власності, зокрема використання технології блокчейн. Французька практика динамічного та інноваційного оновлення законодавчих актів може бути корисною у процесі перегляду та модернізації національного законодавства України, а досвід першочергового впровадження європейських та світових стандартів у цій сфері – позитивним кроком на шляху до євроінтеграції. З огляду на це, можемо запозичити окремі аспекти розвитку інтелектуальної власності, які вже отримали позитивні результати від їх впровадження в зарубіжних країнах.

Ключові слова: глобалізація, глобалізаційні процеси, права інтелектуальної власності, захист прав інтелектуальної власності, цифровізація, цифрові технології, цифрове середовище.

Bibliography:

1. Бабенко В.А. Інформатизація та інтелектуалізація суспільства як важливий фактор соціально-економічного розвитку. 2014. URL: <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/3409/1/Babenko.pdf>. (дата звернення: 30.01.2023).
2. 2022 International IP Index. U.S. Chamber of Commerce. 2022. URL: <https://www.uschamber.com/intellectual-property/2022-international-ip-index> (дата звернення: 28.01.2023).
3. Filippetti A., Archibugi D. The globalization of intellectual property rights. *The Handbook of Global Science, Technology, and Innovation*, 2015. Pp. 419–442.
4. Choi H., Yoon H., Siegel D. Assessing differences between university and federal laboratory postdoctoral scientists in technology transfer. *Research Policy*, 2022. №51(3). URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048733321002481> (дата звернення: 08.01.2022).
5. 2018-2022 Strategic Plan. United States Patent and Trademark Office. 2018. URL: https://www.uspto.gov/sites/default/files/documents/USPTO_2018-2022_Strategic_Plan.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
6. Макаренко В. 10 підстав для створення IT-бізнесу в США. LegalHub, 2019. URL: <https://legalhub.online/blogy/10-pidstav-dlya-stvorennya-it-biznesu-v-ssha> (дата звернення: 29.01.2023).
7. Олексій Любченко: В Україні вперше буде затверджено Стратегію розвитку сфери інтелектуальної власності. Міністерство економіки України. 2021. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=fcdc7381-fa96-4072-a4cf-a47869117166&title=OleksiiLiubchenko-VUkrainiVpersheBudeZatverdzhenoStrategiiuRozvitkuSferiIntelektualnoiVlasnosti&isSpecial=true> (дата звернення: 30.01.2023).
8. Neville-Rolfe B. The challenge of protecting intellectual property. 2016. URL: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2016/si/article_0004.html (дата звернення: 30.01.2023).
9. Intellectual Property Counter-Infringement Strategy 2022 to 2027. 2022. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1051908/IP-Counter-Infringement-Strategy-2022-2027.pdf (дата звернення: 30.01.2023).
10. IPO launches new strategy to address IP crime and infringement. 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/ipo-launches-new-strategy-to-address-ip-crime-and-infringement> (дата звернення: 30.01.2023).
11. Колеснікова М. В., Корощенко К. Р. Захист прав інтелектуальної власності в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльно-правовий аспект Правові новели, 2021. С. 61–67.

12. Aste T., Tasca P., Di Matteo T. Blockchain technologies: The foreseeable impact on society and industry. 2017. Pp. 18–28.
13. Франція: «чорні списки» піратських сайтів. 2018. URL: <https://apo.kiev.ua/frantsiya-chorni-spysky-piratskyh-sajtiv/> (дата звернення: 30.01.2023).

References:

1. Babenko, V.A. (2014) *Informatyzatsiia ta intelektualizatsiia suspilstva yak vazhlyvyi faktor sotsialno-ekonomichnoho rozvytku* [Informatization and intellectualization of society as an important factor of socio-economic development]. Retrieved from: <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/3409/1/Babenko.pdf> [in Ukrainian].
2. 2022 International IP Index. U.S. Chamber of Commerce (2022) Retrieved from: <https://www.uschamber.com/intellectual-property/2022-international-ip-index>
3. Filippetti, A., Archibugi, D. (2015) The globalization of intellectual property rights. *The Handbook of Global Science, Technology, and Innovation*, 419–442.
4. Choi, H., Yoon, H., Siegel, D. (2022) Assessing differences between university and federal laboratory postdoctoral scientists in technology transfer. *Research Policy*, 51(3). Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048733321002481>
5. 2018-2022 Strategic Plan (2018) United States Patent and Trademark Office. Retrieved from: https://www.uspto.gov/sites/default/files/documents/USPTO_2018-2022_Strategic_Plan.pdf
6. Makarenko, V. (2019) *10 pidstav dlia stvorennia IT-biznesu V SShA* [10 reasons for creating an IT business in the USA]. LegalHub, Retrieved from: <https://legalhub.online/blogy/10-pidstav-dlya-stvorennia-it-biznesu-v-ssha> [in Ukrainian].
7. *Oleksii Liubchenko: V Ukraini vpershe bude zatverdzheno Stratehiiu rozvytku sfery intelektualnoi vlasnosti* [Oleksiy Lyubchenko: In Ukraine, the Strategy for the Development of Intellectual Property will be approved for the first time.] (2021). Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=fcdc7381-fa96-4072-a4cf-a47869117166&title=OleksiiLiubchenko-VUkrainiVpersheBudeZatverdzhenoStrategiiuRozvitkuSferiIntelektualnoiVlasnosti&isSpecial=true> [in Ukrainian].
8. Neville-Rolfe, B. (2016). The challenge of protecting intellectual property. Retrieved from: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2016/si/article_0004.html
9. Intellectual Property Counter-Infringement Strategy 2022 to 2027. (2022). Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1051908/IP-Counter-Infringement-Strategy-2022-2027.pdf
10. IPO launches new strategy to address IP crime and infringement. (2022). Retrieved from: <https://www.gov.uk/government/news/ipo-launches-new-strategy-to-address-ip-crime-and-infringement>
11. Kolesnikova, M. V., Koroshchenko, K. R. (2021). *Zakhyst prav intelektualnoi vlasnosti v Ukraini ta krainakh Yevropeiskoho Soiuzu: porivnialno-pravovy aspekt* [Protection of intellectual property rights in Ukraine and the countries of the European Union: a comparative legal aspect]. *Pravovi novely*. 61–67. [in Ukrainian].
12. Aste, T., Tasca, P., Di Matteo, T. (2017). Blockchain technologies: The foreseeable impact on society and industry. 18–28.
13. *Frantsiia: «chorni spysky» piratskykh saitiv* [France: «black lists» of pirate sites]. (2018). Retrieved from: <https://apo.kiev.ua/frantsiya-chorni-spysky-piratskyh-sajtiv/>.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2023

Стаття рекомендована до друку 24.03.2023

JUDICIAL SYMBOLS IN COMMUNICATIONS

Kravchuk O. O.,

Doctor of Juridical Sciences, Professor,

Judge

High Anti Corruption Court;

Professor

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

ORCID ID: 0000-0002-7844-2381

Ostashchuk I. B.,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,

Head of Department

Borys Grinchenko Kyiv University

ORCID ID: 0000-0002-6115-0884

The article reviews the authors' complex research of judicial symbolism. The meaning of the main judicial symbols, their formation, cultural and historical context in which they arose, issues of use the judicial symbols in social communications are considered in the article. Judicial symbolism includes actional, visual, verbal and spatial judicial symbols which could be classified according to the criterion of the way of the meaning's transmission and perception. Actional symbols refer to the expression of meanings through action: this includes regulation of the judicial process, which has a certain order to be observed by the participants of the court hearing. Visual symbols represent certain elements of judicial symbolism, where the main is the visual perception, through which the appropriate interpretation of the symbolic meaning and understanding of the values of justice and the principle of the rule of law is carried out. This includes the robe, medallion, works of fine art as an aesthetically significant communication, in which the themes of the court are being interpreted. Verbal symbols – verbal standardized phrasing that mean respect for the court and present the judge (judges) as representatives of the state in whose name they administer justice. Spatial symbols mean structuring the courtroom and determining the semantics of the court building, in particular its interior design and exterior appearance, pointing out to the principles and values of justice. The above set of the means of representation of the symbols should be understood as a holistic text in which each type of judicial symbols is agreed and complemented with others, in order to achieve the main communicative objective, i.e. to convey the meaning of a fair justice, rule of law and respect for the court as an integral part of civil society. Judicial symbolism is characterized by systemic nature in which the individual elements are integrally connected and interdependent. The patterns of formation, structuring and understanding of individual elements of judicial symbolism should be analysed from the standpoint of a holistic vision of its purpose and objectives in the context of the communication process targeted at society.

Key words: classification of symbolism, robe of a judge, address to a judge, image of a judge, courthouse, symbol, oath, judicial semiotic, court, justice, courtroom.

Problem statement. In the process of communication, symbols exercise a function of the methods of information transmission in a figurative form, shaping the condensed content to be interpreted in the certain environment or in the specific field of reality – the legal, artistic, religious and political ones etc. Insulating symbols from the general context make it easy to memorize them and enable their further associated perception with certain fixed meanings. Formation of the semantics of symbols, especially the universal ones, is usually a long-term process, the logic of which may be explained through a step-by-step reconstruction of individual meanings or elements inscribed in the relevant texts – the mythological, religious, philosophical, historical, artistic ones, as well as through functioning in the linguistic picture of the world and social reality. Understanding of symbols depends on involvement of a person in a certain field or erudition. However, the specific symbols may be perceived on the basis of general perception of any objects known to everybody, for example: the sword in hands of goddess Themis will evoke in everyone

associations with the function of protection or punishment based on a simple understanding of the purpose of this type of cold weapon, used in the ancient world and in the Middle Ages.

Judicial symbolism is a polycode system that expresses the essence of the basic principles of administration of justice, comparable with the values of a democratic civil society, through a set of semiotic means (verbal and nonverbal) endowed with relevant social conventions. The main communicative purpose of judicial symbolism is to influence the consciousness and behaviour of the recipient, represented by a system of symbols, designed to represent the imperative nature of the fair tribunal. Judicial symbolism is a means of conveying the semantics of legal universals.

Undoubtedly high social importance of justice, to administration of which the court is called, gave rise to high requirements for the organization of justice administration, including understanding of the importance of construction, arrangement and structuring of premises, regulation of the procedure, court dress and judicial attributes, in which symbols perform their communicative function as markers of meanings and denotations, ideas and principles, values and moral imperatives.

By its structure and individual semantics, judicial symbolism has many features in common with diplomatic protocol or political images, but they perform different social functions.

In our opinion, the process of legitimization of judicial symbolism and ritualism should take place through explaining the meaning of individual symbols and images that were formed in the process of gaining legal experience of past eras, reflected the essence of the basic values of law, represented the semantics of legal principles and stable structures of European legal consciousness. Revealing the content represented by a conditional symbolic form is important for the meaningful perception of court proceedings.

The purpose of this article is to reveal the meaning of the main judicial symbols, shows their formation, unveil the cultural and historical context in which they arose, to show the issues of use the judicial symbolism in social communications.

Place of symbolism in communication. Judicial symbolism distinguishes by defined meanings that had been formed within a long historical and cultural process, during which its basic forms and established semantics, reflecting the fundamental principles of the rule of law and a fair trial, were structured. The peculiarity of the content of judicial symbolism, conveyed in modern times, marked by ideological pluralism and multiplicity of interpretations, is that it is characterized by a certain paradigm of interpretations, takes into account the fundamental principles of the rule of law and reveals the values of a fair and impartial tribunal as the mandatory foundation of the civil society.

The process of communication involves a number of the information transmission means, among which the symbols occupy one of the leading places, as they convey certain meanings, denotations and concepts in a concised figurative form that is easy to remember. Legal culture, since ancient times, have used the symbols to denote certain values and principles, including those relating to the court, which ancient people perceived as an integral part of the world order and ensuring harmonious coexistence of the citizens of a particular community – the state or city.

The universal language of symbols, inherent in human communication since ancient times, conveys the most important values of the judiciary in the institution of the court at various levels. The origin and formation of judicial symbolism are closely related to other social and cultural systems, including religion, art, ethics, the concepts and images of which have been transformed and interpreted in accordance with the ideas of justice and impartial tribunal.

Until present time, judicial symbolism occupies an important place in administration of justice and court process, therefore, understanding the history of its origin, genesis and formation, as well as the basic mechanisms of decoding among the scientists and legal practitioners, is not only a sign of erudition and intellectualism, but also the part of professional competences. The importance of the concept of a court, prevalence of judicial symbolism not only in the professional legal environment, its noticeability in the social space determine the relevance of clarification of the main symbolic traditional meanings of its procedures, organizational characteristics for a wide range of interested persons who have no direct professional relation to legal science and legal practice, determine the expediency of clarification of its basic values for a wide range of interested persons, for example, the image of Themis with its recognizable attributes, court dress, architectural peculiarities of court buildings and structure of courtrooms, etc.

From the point of view of origin, judicial semiotics covered the texts of Middle Eastern and Greco-Roman mythology, Books of the Bible, narratives of the European Middle Ages and church history, richness of image creation of literature, pictorial art, sculpture, a number of architectural concepts, etc.

Court dress. The history of traditional clothing of the persons empowered to determine the legal order, in particular, rulers and judges, may be traced back to ancient times. The relevant prototypes can be seen in the Roman toga and royal ceremonial attire. Many Bible stories in Christianity and other religions refer to clothing as a symbol that means, among other things, dignity, saintdom, justice, disengagement and

impartiality. The items of clothing and ritual accessories had to emphasize the "transformation" of a human into a performer of a certain function assigned to him/her, in particular the judge.

Review of the history of the formation of the judge's robe shows that this component of one of the most recognizable elements of judicial symbolism developed in its appearance and semantic connotations along with the attributes of other social concepts – religion and science, which together with the court are an integral part of society, dating back to the archaic period.

The robe of a judge, counsel, prosecutor, along with a wig (if provided by the court rules of the country or jurisdiction) and some other items of clothing that must be worn in the court session, is called a court dress. The court dress is designed to create or contribute to the creation of a solemn feeling, to deepen the understanding of the importance of the ongoing judicial procedure; it affects the difference in perception of fairness (Chase, O. G. & Thong, J., 2012, p. 20).

The genesis of the modern robe of a judge date back to the ancient Roman toga as a symbol of legitimacy of power, awareness of civic responsibility and patriotism, high social status and the right to administer justice. Toga as one of the symbols of Rome, with its respect for law, passed into the court solemn ceremonies of the European monarchs, albeit in a slightly modified form of robes (Mistygacz, M., 2014, s. 74–75).

The lexical material of the Indo-European languages proves connection between the ruler and the judge, since it was the ruler who usually administered justice. Accordingly, the formal similarity of clothing in the process of exercising other authoritative powers and during the court session may be explained in the light of comparative-historical linguistics. The evolution of the robe of university professors and judges is almost synchronous in European culture. In the university tradition, the professor's robes from the Middle Ages to the present day symbolize respect for the achievements of scientists and performance of administrative functions in educational institutions.

Judicial ceremony is marked by a certain standardized scenario, which may be compared with a theatre and religious rituals. From the structural and formal point of view, there were many similarities between the ancient Greek drama and the Athenian people's court, namely: publicity of action, conflict in drama and court, art of speaking, subject matter (crime, conviction, punishment, etc.). In religious worship practices, we also trace structuring of space, determined location of the participants of the action, separate clothing of servants, established order, standardized dialogues, etc. We would like to emphasize that we are talking only about formal structural similarity.

Today, the use of court dress – the robe – is common almost all over the world. In Ukraine, a judge must wear a robe when administering justice. In some countries, other court lawyers (counsels and prosecutors) are also required to wear a robe while attending court sessions.

The court dress (first of all, the robe of a judge, prosecutor, counsel) is a mark of distinction (uniform, insignia) and at the same time symbolizes equality, demonstrating that a court lawyer should not underline his/her individuality with elegant and expensive clothing. The judge's robe is designed to symbolize the judge's abandonment of his/her emotions and personal attitude to the parties in the dispute, as well as emphasize the impersonality and understanding of the responsibility of the duty of fair justice.

Each of the colours used in court robes has a separate symbolic meaning. Thus, black colour is often used in judge's robes, meaning detachment and impartiality. Biblical narratives about black colour are associated with the presence of God in the dark times of God's judgment of sin and evil. Purple (crimson) colour symbolizes dignity. Blue (light blue) colour is associated with the sky and everything superior and sublime. In general, red, black and blue colours of judges' robes should be interpreted as an expression of high dignity and responsibility of the function performed in the court.

A jabot also has its meaning in court dress: it comes from the humeral veil as an element of the liturgical attire of the Catholic clergy (Western rites) and symbolizes "protection" of the voice from lies and evil words, protection from the evil forces; the purity of good deeds and strength for performance of the duties (Nadolski, B. ks. TChr., 2010, s. 138, 301, Leksykon liturgii, 2006, s. 521).

In Ukraine, the robe is worn by judges only for the administration of justice during the court sessions. Other ceremonies in which a judge would wear a robe are almost not provided by the law or tradition. Wearing the robe is not even envisaged when the judge is taking an oath (due to the need to make the robe by individual order for each newly appointed judge). Also, there is no other official or solemn robe for judges of Ukraine for certain special events; there is only an ordinary robe in which a judge administers or will administer justice. The only extrajudicial ceremony set out by law where a judge (in this case the Head of the Constitutional Court of Ukraine) participates in the status of a judge is the swearing-in ceremony of the President of Ukraine (inauguration) at a solemn sitting of the Parliament – Verkhovna Rada of Ukraine. When the President of Ukraine takes an oath, the Head of the Constitutional Court of Ukraine should wear the robe. Even though the legislation does not provide for such attire, this is the constitutional tradition (Oath, 2014, Oath, 2019).

Addressing a Judge. Addressing a person plays a special role in many aspects, psychological and emotional, social and hierarchical, etc. Addressing a judge in the course of a formal judicial procedure emphasizes the position and essence of the action being taken, namely administration of justice. Accordingly, a certain formality and pattern of addressing a judge is explained by the historically formed desire to create a sense of importance of justice with the help of language means, to emphasize the impartiality of judges during the court hearing.

Addressing a judge with the official title "Your Honour" is a ceremonial address in the court hearing, called to ceremonially depersonalize a judge, emphasizing that he (or she) acts and makes decisions in the court hearing on behalf of the state, as well as, the fact that exactly the judge presides over the trial in the courtroom. That is, this official title, as well as the address "Your Honour" are called in this part to perform the same function as other personal judicial symbols – the robe and medallion. In other countries, other forms may be used, such as: "Your Lordship", "My Lord", "My Lady", "Ladies and Gentlemen of the Court" (Calling judges, 2014). Sometimes the addresses may be used in parallel or depending on the type of court and its place in the hierarchy of the judicial system of a particular country or jurisdiction.

An official address to a judge or court as "Your Honour", as well as "Honourable Court", in fact, is not an address to a particular judge as a person with a certain name, but a polite (respectful) address to the procedural figure – the judge in this process, solely authorized or authorized as a part of the panel of judges to make decisions. Other participants do not have special titles in the courtroom. In court proceedings, the judge addresses the parties politely, in compliance with ethical standards and general rules of official communication (for example: "dear participants", or indicating the procedural position (defence counsel, defendant), or the name of the participant).

In Ukraine, there is no tradition of using the address "Your Honour" in other situations, except for speeches in the court, as well as the corresponding derivative phrases ("His Honour", "Her Honour", etc.) (Кравчук О., Остащук І. Звертання, 2021).

The image of the judge is one of the most important in civil society, based on the principles of fair justice and the rule of law. In every society, judges must be a special social force that determines the inviolability of the principles of equality before the law and independence of the judiciary (Kravchuk O., Ostashchuk I. Image of Judge in a Legal Culture, 2023).

Today, in our opinion, presence of judges in public space with a clear articulation of the principles of the rule of law is necessary in a democratic society. The prominent examples are: U.S. Supreme Court Judge Ruth Ginsburg, whose professional activity has not only become a role model for many lawyers, but has also entered mass culture through cinema and the media as an image of a human rights activist; Italian Judge Rosario Livatino, who fell victim to the Mafia; the Catholic Church beatified him for his uncompromising service to the law and administration of justice, for making expressive emphasis on the connection between his religious beliefs and professional ethics of a judge, in particular in defending justice.

In order to demonstrate absence of prejudiced attitude of a judge, minimize the causes and conditions that will contribute to emergence and manifestation of prejudice, the judicial profession envisages that the duties of a judge include adherence to the strictest ethical rules of conduct among judicial lawyers. A judge must behave impeccably not only in the courtroom or court building, but also outside them, in particular in everyday life. Ethical rules apply to the wide range of the fields of life of a judge and his or her family, and their purpose is to promote visibility of justice, ensure that justice is seen to be done. In many cases, a judge must demand observance of certain ethical requirements from family members and court staff (court employees).

Judges' observance of ethical rules is necessary, as violation thereof may create an impression not only of the prejudiced attitude or misconduct of a particular judge. Frequent evasion of ethical rules by judges may contribute to formation of the idea in the society (in an unlimited circle of "outside observers") that there is no real justice in a country or region. Therefore, violation of the rules of ethical conduct, which significantly harms the authority of justice, may serve the ground for dismissal of a judge.

The obligation to adhere to strict ethical standards (targeted at elimination or minimization of the causes and conditions that may lead to prejudiced attitude of the judge) creates an appropriate image of the judge, which is a kind of symbol of excellence, designed, with the help of other judicial symbols, to distinguish a judge as a person from a judge as a function. This image of a judge, by ensuring the proper functioning of the administration of justice, symbolizes impartiality of the tribunal and its fairness. Justice has no favourites, friends or opponents, no personal needs. After all, justice is a public and social function. Judicial symbols are designed to distinguish between a judge as a person and a judge as a function.

Court building. The court premises play an important role in judicial symbolism. From ancient times, court hearings were organized in a special space, namely at the central squares of cities, temple complexes, palaces of rulers and city government buildings. This value-based approach in choosing the place of administering justice is explained by the desire to emphasize importance of the action and evoke respect

of the citizens. When the courts moved to separate buildings, this function of underlining the majesty and significance of the process was emphasized through architectural forms resembling temples or palaces. This was also emphasized by the design and decoration of the interiors. A special place in the symbolism of the court building as a judicial symbol is occupied by stairs (although, of course, they are not in every building), which symbolically express elevation of a person to the halls where justice is being administered and the most important legal decisions are being taken. In some palaces of justice, the stairs are characterized by luxury in design. They lead to the courtrooms where justice is realized and the most important legal decisions are made (Kravchuk O., Ostashchuk I. *Judicial Symbolism*, 2022, c. 212–213).

The common civilizational space of the Western countries enables to perceive and make appropriate interpretation of those symbols and allegories that are represented by court buildings in different countries that administer justice on the basis of humanism and democracy. Columns, allegorical figures, baroque whimsical ornaments give the impression of fundamentality, reliability, trust, because a person's physical dimension of the power of the building seems imperishable and even eternal, as well as the desire for justice.

Since its inception, the court as one of the most important social institutions has been marked by a special attitude to the place or building where its sessions took place. In ancient Rome, according to the idea of the need to sanctify (to present in a structured form, fill it with content, separate it from the unconsecrated and trivial) space, in which actions and processes being important for the society took place, the trial was held at a forum or in sacred rooms, which often coincided with temples. In medieval Europe, trials were also held in the most privileged rooms – palaces of rulers, temples, at the main squares. In the magistrates, where the city authorities were located, courtrooms were one of the most solemn places, and their interiors were decorated with works of art relating to justice and court. To date, where possible, court buildings are erected with the intention to underline high social significance of justice, expressed in architectural forms (in particular, imitation of classical architectural models, which were often common to public, temple and palace buildings as being the most important in the local community or country) and modern conceptual solutions of architects, which successfully emphasize the dominant features of justice – transparency and equality. By their appearance and internal arrangement, the court buildings expressed that justice, being administered here, is one of the constituent foundations of the society. The court buildings, in addition to a purely utilitarian purpose and functionality, had a clear symbolic dimension, conveying the value of the category of justice (Kravchuk O., Ostashchuk I. *Court building*, 2021).

However, today's conditions are not always able to provide such high aesthetic standards of judicial architecture. The below features of the location of courts, affecting the perception of the court building as a component of judicial symbolism, are typical for modern large cities of Ukraine:

- courts are often located not in specially constructed or reconstructed buildings or premises that do not meet the requirements of state building rules;
- court buildings may be located not in the central part of the city or not on the central streets;
- district court buildings are often located in another district of the city;
- courts often occupy more than one building or premises.

In case of designing new or renovating existing buildings for the needs of the judiciary, it should be borne in mind that the court building, in addition to the utilitarian function of accommodating judges and staff and ensuring citizens' access to justice, has also symbolic meaning. Its appearance, location, convenience contribute to the creation of a certain image of the court for the citizens. In particular, location of the court building in the central part of the town or city, on one of the central squares or streets symbolizes legitimacy of the judiciary, its place as one of the equal branches of power in the system of separation of powers.

Location of the court building at a certain address, in the territory of the respective administrative-territorial unit symbolizes the territorial jurisdiction of a certain court, which is a body of public authority, and the power of which extends to the relevant territory and is convenient for court visitors. Therefore, cases of location of the courts not in the territory of the administrative-territorial unit represented by such a court (for example, in the territory of another district in the city) should be avoided.

Courtroom. A special symbolic meaning as a component of the court building is occupied by the courtroom, which is marked by its structure, conveying a certain understanding of the procedure of the judicial process and determining the features of communication between the parties.

The symbolic elements of the courtroom include national symbols (flag, emblem), structuring of the courtroom by zones, the defined order of placement of present participants, depending on their role in the trial (equipped seats for the relevant parties), elevated position for placing a judge (judges), a rostrum for examination of witness. In case of introduction of a separate panel of jurors, a place for the panel of jurors should be equipped in the room, which should also be located on the elevated position and symbolize involvement of people in administration of justice, underline the legitimacy of relevant decisions made by the panel of jurors.

The cases of placement of courtrooms in unsuitable premises negatively affect the external perception, visible to an independent observer of the trial. This may look like a trial in an unequipped room, supposedly an on-site court, rough and ready, "in the field".

Efforts should be made to set up spacious courtrooms in the courts that allow all parties to properly perform their procedural functions and exercise their rights (for example, so that the distance between the tables of the opposing parties does not allow them to see the opposing party's documents and notes or hear confidential conversations between its representatives). Holding court hearings in spacious courtrooms equipped in accordance with the design rules of such courtrooms, in fact, this relates to the presence of such spacious and properly designed courtrooms in sufficient numbers – contributes to the creation of a visible side of solemnity and importance of the trial, growth of respect and authority of the court.

A place for a judge or judges shall be arranged in the courtroom. This is usually a special large table, which, if possible, is placed on a certain elevated position. This may be an elevated part of the floor, if the courtroom is built in this way, or a kind of podium may be arranged (an elevated position like a stage in a theatre). Despite the fact that such a requirement is provided by construction regulations, not all courtrooms have a place for a judge or judges on an elevated position. If the courtroom is arranged in a normal (small) room, there may be no elevated position. In some halls, it is possible to understand what place is intended for the judge only by the size of the furniture or position of the state symbols.

Arranging a seat for a judge on elevated position has symbolic meaning, designed to make it clear that justice is being administered, in particular that the judge (or presiding judge in a panel hearing) manages the trial, and all other participants must follow the orders of the judge (or presiding judge), and that it is the court that adjudicates the case. The judge's seat has always been special, different in size or height, compared to the rest of the courtroom, which may be traced from the courts of ancient civilizations. The New Testament text mentions the judicial position of the procurator Pontius Pilate, which is often depicted in paintings on the trial of Jesus Christ (Kravchuk O., Ostashchuk I. *Judicial Symbolism*, 2022, c. 250–251).

Seats for the participants (parties) are also arranged in the courtroom. Seats for participants in the courtroom are usually grouped into two distinct zones. Division of seats for participants into two zones has a symbolic meaning, it means competition.

There are no special rules for arrangement of seats in the courtroom. The side (to the left or right of the judge) from which this or that participant (plaintiff or defendant or, respectively, the prosecution and the defence) will be placed during the court hearing is not of particular significance. Therefore, they may be placed arbitrarily in the courtroom (for example, whoever comes earlier chooses a place). If a place (cell) for defendants in custody (with a convoy) is arranged in the courtroom for hearing of criminal cases, then places for their defence counsels are placed next to it. Even if the defendant is not in custody, the defence counsels shall traditionally be seated next to such a cell. Thus, in such a configuration, the very presence of a cell for the defendant in custody symbolizes that a place for the defence counsels is arranged next to it, and the prosecution shall be seated on the opposite side (in the opposite zone) of the courtroom.

When arranging seats for participants in the courtroom, they should be seated at the same distance from the judges and should be arranged in approximately the same configuration as regards the place of the judge or judges. This symbolizes the equality of arms in the case and gives them equal opportunities to prove their legal position before the court and justify persuasiveness thereof (Kravchuk A., Ostashchuk I. *The Courtroom* (2021)).

There is also a place for the court clerk in the courtroom, who is a mandatory procedural figure of the court session. The court clerk's seat should also not be too close to one of the parties. Since the court clerk is an officer of the court, whose arrangement in the courtroom (as well as arrangement of a seat for judge) should also symbolize equality of arms.

In Ukraine, there is a tradition of arranging a place for a defendant in custody (special cell) in the courtroom for criminal cases. It is considered as a kind of traditional feature of the courtroom of the criminal court. The cases of their application are reduced under the influence of the case law of the European Court of Human Rights, as placement of the defendant during the trial in the cell may violate his/her right to defence, as he/she may not have the possibility to communicate confidentially with his/her defence counsel. This is especially true when there are several defendants in the case, and they are all placed in the same cell, then all the defendants may hear the conversation with the defence counsel.

There is an idiomatic expression as "defendants' dock", which means a special procedural status of the defendant, but does not define a special place in the courtroom.

A place for examination of witness (tribune) equipped with a microphone is also traditionally arranged in the courtroom. Witnesses, experts, specialists and other participants (for example, an accused during the interrogation) usually stay here during the examination and cross-examination. In Ukraine, such a tribune is not arranged on an elevated position (near the judge), but is located next to the parties – in another free space of the courtroom. From this place it is convenient to speak to other participants during the introductory

speech, speech in court debates, and other long speeches. Such a tribune, in principle, is no different from a university rostrum; the persons concerned must stand in front of the tribune during the interrogation. The designated place for examination and cross-examination, in combination with the examination procedure, symbolizes the special place of direct testimony in the system of evidence that is investigated in the court. The examination tribune symbolizes that the testimony of a witness (accused, victim, as well as an expert, a specialist who may also be questioned in court) is evidence in the court case, which is perceived by the court not through documents but directly through oral interrogation (questioning), taking into account of which the court makes a decision.

National symbols are installed in the courtroom. The National Flag and the Emblem are also placed near the entrance to the courthouse and in the courthouse. Presence of the National Emblem and the National Flag in the courtroom, which is visible to all people present during the hearing and announcement of the court decision, which in accordance with Article 129-1 of the Constitution of Ukraine, shall be adopted in the name of Ukraine, as well as on the video of the court session, if any, symbolizes the authoritative nature of the trial itself and the court decision adopted as a result.

Actional symbolics. Actional symbols as a separate type of sign and symbol-based communication are marked by the need for a holistic explanation of all their individual elements to ensure an understanding of the meaning that is transmitted in codified form. In the judicial procedure defined by the law, certain parts of it have a symbolic meaning that must be correctly interpreted, so as to see not only the conservative historical tradition of the institution of the court in it, but also the nonverbal language of information transmission for modern society.

The main symbolic elements of the court proceeding are:

- getting up during the entry and exit of judges and during speeches in court, as well as hearing court decisions while standing, which symbolizes the respect of all those present in the courtroom, as well as the importance of the process taking place in the courtroom, namely administration of justice;

- openness (publicity) of both the trial and announcement of the judgment symbolizes the opportunity for everyone to attend the hearing, as well as the adversarial nature of legal proceedings and equality of arms, protection of the person from concealed administration of justice and relevant prohibition of such concealed administration of justice; however, deviations from the rule of openness (publicity) of the judicial process are allowed, when it is required for protection of a certain protected secret, as well as for other legitimate purposes; in some cases, administration of justice is also allowed in the form of written proceedings (when court hearings are not held, and instead the court examines the materials provided by the parties and makes decisions thereon, but such a decision must also be made public);

- public announcement of the composition of the court means the right of everyone to know who of the judges is hearing their case, thus continuing publicity of the trial and symbolizing impartiality of the court, and it is legally ensured by the right of participants in the trial to claim about recusal of the judges in case of any doubt as regards their impartiality;

- the immediacy of the court's examination of evidence during a court hearing, which consists in demonstrative submission, presentation to the court and/or announcement of evidence by the court or before the court, symbolizes the ability of the opposing party in the case to be aware of and comment on all evidence for the purpose of procedural influence on court decisions;

- announcement – symbolic reading aloud of a court decision – is nowadays supplemented by other means of ensuring its publicity and accessibility, including providing parties with the copies and posting (except as provided by the law) in public access on the Internet;

- adoption of a decision on behalf of the state, i.e. announcement and/or indication of the corresponding symbolic formula "in the name of the state..." in the texts of court decisions in some states, and in particular in Ukraine, which means that the court decision shall be binding on the authorities of that State and shall be enforced by that State;

- decision-making in the deliberation room, which symbolizes secrecy of the deliberation of judges and judicial independence (Kravchuk O., Ostashchuk I. *Judicial Symbolism*, 2022, c. 443-444).

Judicial oaths include official oaths of judicial lawyers (judges, counsels, prosecutors), as well as the oaths of jurors, witnesses, interpreters, and other persons taken in the court or for judicial process. Judicial oaths, as well as oaths of office involving judges as judicial officers, having a certain ceremonial nature, consist in the symbolic procedure of imposing a specific statutory obligation on a person to act in the manner declared by the oath. Both the oath of office of judges and other officials carried out with the involvement of judges (for example, the president, governors, other elected officials) and the oath of witnesses, translators, and other persons given in court or for judicial process signify the same symbolic idea – the obligation to act exactly as prescribed by the oath. Thus, the result of the procedure of taking the oath (being under the oath) symbolizes that the person acts specifically as prescribed by the oath.

Taking the oath by a judicial lawyer symbolizes conclusion of a kind of "agreement" between this lawyer and society on honest and conscientious performance of his/her duties, respectively, a judge, counsel, prosecutor – in particular, to ensure the rule of law, administration of justice, protection of the rights and freedoms of a man and a citizen.

It should be noted that if a person had an intention not to observe the established standards of morality and law, to act dishonestly and in bad faith, the oath itself could not keep him/her from doing so. Thus, the oath-taking ceremony has, first of all, symbolic meaning. The oath of each profession of court lawyers symbolizes that there are (or should be) only professionals among them, who perform their professional activity properly by legal means, fairly and in good faith.

Traditionally in the countries of Common law, the laws settle the oaths of office (in particular, oaths of the judges) within one legal regime with other legal oaths, in particular, the oaths of a witness, expert (who may be considered as a witness) or a juror. In general, it is a matter of the legislation on oaths, legal regulation of which may be distinguished in these countries as a separate public-law institution, namely, institution of an oath.

The oath of a witness, expert, interpreter, together with a penal notice, symbolizes that certain persons answer (or at least must answer) the questions or report certain circumstances to the court truthfully, make a correct translation; at the same time, it is allegedly presumed that the witness under oath and after the notification of criminal liability speaks more truthfully and consciously.

Conclusions. Judicial symbolism includes actional, visual, verbal and spatial judicial symbols which could be classified according to the criterion of the way of the meaning's transmission and perception:

1) actional symbols refer to the expression of meanings through action: this includes regulation of the judicial process, which has a certain order to be observed by the participants of the court hearing;

2) visual symbols represent certain elements of judicial symbolism, where the main is the visual perception, through which the appropriate interpretation of the symbolic meaning and understanding of the values of justice and the principle of the rule of law is carried out. This includes the robe, medallion, works of fine art as an aesthetically significant communication, in which the themes of the court (we will make emphasis, first of all, on the semantic level, without resorting to multifaceted art analysis of pictorial art or sculpture) are being interpreted;

3) verbal symbols – verbal standardized phrasing that mean respect for the court and present the judge (judges) as representatives of the state in whose name they administer justice;

4) spatial symbols mean structuring the courtroom and determining the semantics of the court building, in particular its interior design and exterior appearance, pointing out to the principles and values of justice.

However, the above set of the means of representation of the symbols – in other words, the plurality of semiotic languages – should be understood as a holistic text in which each type of judicial symbols is agreed and complemented with others, in order to achieve the main communicative objective, i.e. to convey the meaning of a fair justice, rule of law and respect for the court as an integral part of civil society. Judicial symbolism is characterized by systemic nature in which the individual elements are integrally connected and interdependent. The patterns of formation, structuring and understanding of individual elements of judicial symbolism should be analysed from the standpoint of a holistic vision of its purpose and objectives in the context of the communication process targeted at society.

Кравчук О., Остащук І. Судові символи в комунікаціях

Стаття є оглядом проведеного авторами дослідження судової символіки. У статті розглянуто значення основних судових символів, їх формування, культурно-історичний контекст, у якому вони виникли, питання використання судових символів у соціальних комунікаціях. Судова символіка включає акціональні, візуальні, вербальні та просторові судові символи, які можна класифікувати за критерієм способу передачі та сприйняття значення. Акціональні символи стосуються виражень смислів через дію: сюди належить регламентованість судового процесу, що має визначений порядок, обов'язковий для дотримання учасниками засідання. Візуальні символи репрезентують окремі елементи судового символізму, де основним є зорове сприйняття, через яке здійснюється відповідне тлумачення символічного змісту та розуміння цінностей правосуддя й принципу верховенства права. Сюди належить мантія, нагрудний знак, твори образотворчого мистецтва як естетично значуща комунікація, в якій інтерпретуються теми суду (акцентуємо передусім на смисловому плані, не вдаючись у багатоплановий мистецтвознавчий аналіз живопису чи скульптури). Вербальна символіка – словесні стандартизовані формулювання, що означають повагу до суду й представляють суддю (суддів) як представників держави, іменем якої вони здійснюють правосуддя. Просторова

означає структурування зали судових засідань та визначення смислового наповнення будівлі суду, зокрема її внутрішнього облаштування і вигляду екстер'єру, що вказує на принципи й цінності правосуддя. Вище окреслена множина способів репрезентації символів повинна розумітися як цілісний текст, у якому кожний із видів судових символів узгоджується та взаємодоповнюється іншими, з наміром досягнення основної комунікативної мети – передати значення справедливого правосуддя, верховенства права та поваги до суду як невід'ємних складників громадянського суспільства. Судова символіка відзначається системністю, в якій окремі елементи цілісно пов'язані та взаємообумовлені. Закономірності формування, структурування та осмислення окремих елементів судової символіки слід аналізувати з позиції цілісного бачення її мети і завдань у контексті процесу комунікації, спрямованого на соціум.

Ключові слова: класифікація символіки, мантия судді, звернення до судді, зображення судді, будівля суду, символ, присяга, судова семіотика, суд, правосуддя, зал судових засідань.

Bibliography:

1. Chase, O. G. & Thong, J. Judging Judges: The Effect of Courtroom Ceremony on Participant Evaluation of Process Fairness-Related Factors, 24 Yale J. L. & Human. 2012. <https://digitalcommons.law.yale.edu/yjllh/vol24/iss1/10>
2. Mistygacz, M. Usytuowanie i strój urzędowy prokuratora w postępowaniu sądowym. Prokuratura i Prawo. 2014. № 10, s. 63–81.
3. Nadolski, B. ks. TChr. Leksykon symboli liturgicznych. Kraków: SALWATOR, 2010. 1762 s.
4. Leksykon liturgii. Opracowanie Ks. Bogusław Nadolski TChr. Poznań: Pallotinum, 2006. 403 s.
5. Президент України Петро Порошенко склав Присягу Українському народу (частина 1). Президент України, офіційне Інтернет-представництво, 7 червня 2014 р. URL: <https://www.president.gov.ua/videos/prezident-ukrayini-petro-poroshenko-sklav-prisyagu-ukrayinsk-14>
6. Зеленський склав присягу Президента України. Укрінформ, 20.05.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2703711-zelenskij-sklav-prisagu-prezidenta-ukraini.html>
7. Calling judges 'lord', 'lordship', 'your honour' not mandatory: Supreme Court. NDTV. January 06, 2014. URL: <https://www.ndtv.com/india-news/calling-judges-lord-lordship-your-honour-not-mandatory-supreme-court-546975>
8. Кравчук О., Остащук І. Звертання до судді (офіційний титул) як складник судової символіки. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України: науково-практичний юридичний журнал*, 2021, № 3-4, с. 7–12.
9. Кравчук О., Остащук І. ~~2023~~: Образ судді в правовій культурі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Випуск 46. С. 74–85. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/46_2023/46_2023.pdf
10. Кравчук О. О., Остащук І. Б. *Судова символіка*: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 528 с. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/46814/4/Kravchuk_Ostashchuk_Judicial_Symbolism.pdf
11. Кравчук О., Остащук І. 2021. Будівля суду чи палац правосуддя? (Погляд із позицій судового символізму). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*: зб. наук. праць. Київ, № 1 (49). С. 109–120. URL: <http://visnyk-psp.kpi.ua/issue/view/14079>
12. Кравчук А., Остащук І. 2021. Зал суда с точки зрения судебного символизма. *Azərbaycan Hüquq Jurnalı*. № 1. S. 4–18. URL: <https://www.ahj.az/en/archive/8-journal/56-2021-1.html>

References:

1. Chase, O. G. & Thong, J. (2012). Judging Judges: The Effect of Courtroom Ceremony on Participant Evaluation of Process Fairness-Related Factors, 24 Yale J. L. & Human. <https://digitalcommons.law.yale.edu/yjllh/vol24/iss1/10>
2. Mistygacz, M. (2014). Usytuowanie i strój urzędowy prokuratora w postępowaniu sądowym. Prokuratura i Prawo. № 10, s. 63–81.
3. Nadolski, B. ks. TChr. (2010). Leksykon symboli liturgicznych. Kraków: SALWATOR, 1762 s.
4. Leksykon liturgii (2006). Opracowanie Ks. Bogusław Nadolski TChr. Poznań: Pallotinum, 403 s.
5. Oath (2014). Президент України Петро Порошенко склав Присягу Українському народу (частина 1). Президент України, офіційне Інтернет-представництво, 7 червня 2014 р. <https://www.president.gov.ua/videos/prezident-ukrayini-petro-poroshenko-sklav-prisyagu-ukrayinsk-14>
6. Oath (2019). Зеленський склав присягу Президента України. Укрінформ, 20.05.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2703711-zelenskij-sklav-prisagu-prezidenta-ukraini.html>

7. Calling judges (2014). Calling judges 'lord', 'lordship', 'your honour' not mandatory: Supreme Court. NDTV. January 06, 2014. <https://www.ndtv.com/india-news/calling-judges-lord-lordship-your-honour-not-mandatory-supreme-court-546975>
8. Kravchuk O., Ostashchuk I. Zvertannia (2021). Zvertannia do suddi (ofitsiyni tytul) yak skladnyk sudovoi symboliky. Visnyk Vyschoi kvalifikatsiinoi komisii suddiv Ukrainy: naukovo-praktychnyi yurydychnyi zhurnal, 2021, № 3-4, s. 7–12.
9. Kravchuk O., Ostashchuk I. Image of Judge in a Legal Culture (2023). Visnyk of the Lviv University: Philosophical Political studies. Issue 46, c. 74–85. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/46_2023/46_2023.pdf
10. Kravchuk O., Ostashchuk I. Judicial Symbolism (2022): monograph. Odessa. 528 p. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/46814/4/Kravchuk_Ostashchuk_Judicial_Symbolism.pdf
11. Kravchuk O., Ostashchuk I. Court building (2021). Court building or palace of justice? (View from the standpoint of judicial symbolism). Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Political Science. Sociology. Law. № 1 (49), c. 109–120. <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/issue/view/14079>
12. Kravchuk A., Ostashchuk I. The Courtroom (2021). The Courtroom in the view of Judicial Symbolism. Azərbaycan Hüquq Jurnalı. № 1, s. 4–18. <https://www.ahj.az/en/archive/8-journal/56-2021-1.html>

Стаття надійшла до редакції 05.05.2023

Стаття рекомендована до друку 09.05.2023

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ТВОРІВ АРХІТЕКТУРИ, СТВОРЕНИХ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ніколаєва О. В.,

аспірант кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID ID: 0009-0004-3141-1029

o.nikolaieva1985@gmail.com

У статті досліджено питання визначення правового режиму творів архітектури, створених із застосуванням технологій штучного інтелекту. Визначено, що архітектурна діяльність є однією з найбільш суспільно важливих, а отже й на архітектора покладено підвищену відповідальність за створення творів архітектури та об'єктів архітектури. Констатовано, що твори архітектури як об'єкти авторського права характеризуються складним багатоетапним процесом їх створення. Мова йде як про креслення та ескізи, так і про зведені будівлі.

Наголошено, що з погляду авторського права архітектурна діяльність є поняттям ширшим, ніж створення твору архітектури, оскільки містить і власне творчий процес пошуку архітектурного рішення, і технологічний процес зведення будівлі, у якому беруть участь виконавці, діяльність яких не є творчою. Причому архітектор як суб'єкт авторського права має і право, і обов'язок здійснювати архітектурний нагляд, що обумовлюється його підвищеною відповідальністю за результат архітектурної діяльності.

Підкреслено, що наразі архітектурна діяльність здійснюється за допомогою сучасних ІТ технологій, зокрема технологій штучного інтелекту, який може істотно замінити діяльність людини та створювати нові оригінальні об'єкти. Однак зроблено висновок, що штучний інтелект не може бути визнаний об'єктом авторського права, тим більше якщо йдеться про твір архітектури. По-перше, згідно з чинним законодавством України та інших країн, а також науковою доктриною тільки людина є суб'єктом, який може здійснювати інтелектуальну, творчу діяльність. По-друге, будь-яка діяльність, у якій використовується штучний інтелект, має контролюватися відповідальною людиною, тим більше в настільки суспільно важливій сфері, як архітектура. Авторські права на об'єкт архітектури мають бути розподілені між розробником штучного інтелекту та архітектором залежно від ступеня використання відповідного програмного продукту у створенні твору архітектури та внеску власне архітектора як користувача штучного інтелекту.

Ключові слова: твори архітектури, архітектурна діяльність, штучний інтелект, твори архітектури, створені штучним інтелектом, архітектор, авторське право.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Обираючи предметом дослідження твори архітектури, створені за допомогою штучного інтелекту, як об'єкти авторського права, ми не уявляли, наскільки актуальною вона стане внаслідок повномасштабного російського вторгнення в Україну. У зв'язку з тим, що велику кількість будівель і споруд знищено, питання їх відбудови стає одним із провідних питань повоєнного відновлення України. Іншими словами – архітектурна діяльність стане однією з ключових сфер відродження українських міст, містечок та сіл. Так, Президент України вже наголосив на тому, що одними із затребуваних фахівців стануть архітектори (Павлюк О., 2022). Однак обсяг роботи, який слід буде виконати, може значно скоротитися за допомогою технологій штучного інтелекту, використання яких, з одного боку, пришвидшує архітектурну діяльність, з другого боку – ставить низку питань стосовно правового регулювання відносин у цій сфері. Насамперед такими питаннями є правова природа творів архітектури як об'єктів авторського права, правова природа штучного інтелекту як інструменту створення твору архітектури, і – як наслідок поєднання цих сфер – правова природа творів архітектури, створених за допомогою штучного інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Питанням авторських прав

на об'єкти архітектури присвячено праці А. Вербицької (2018), Є. Грекова (2006), Х. Кметик-Подубінської (2022), О. Чабан (2020) тощо, у яких зокрема розглядалося поняття твору архітектури та здійснювалося його відмежування від поняття об'єкта архітектури. Погляди на правовий режим (або статус) штучного інтелекту як об'єкта правового регулювання висловлювали Г. Андросук (2019), Т. Воліна (2018), Є. Мічурін (2020) та ін. Проте невирішеним наразі є питання стосовно правового регулювання відносин по створенню та використанню творів архітектури, створених за допомогою штучного інтелекту, з огляду на права та обов'язки авторів таких творів та розробників відповідного штучного інтелекту.

Метою статті є визначення особливостей правового режиму таких об'єктів авторського права, як твори архітектури, створені за допомогою штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з чинним цивільним законодавством України, зокрема у Бернській конвенції про охорону літературних та художніх творів, яка є ключовим міжнародним актом у сфері авторського права (у статтях 2, 3, 4, 5), за ст. 433 Цивільного кодексу України та статтями 1 і 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 01.12.2022 (далі – Закон) твори архітектури є об'єктами авторського права. У п. 57 ст. 1 Закону міститься легальна дефініція терміна «вір архітектури», якою позначено вір у галузі спорудження будівель, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних утворень у формі креслення, ескізів, моделей, збудованих будівель чи споруд, планів населених пунктів тощо. Однак у зв'язку зі специфікою такого об'єкта права інтелектуальної власності виникає низка питань, пов'язаних із визначенням його правового режиму.

Насамперед слід звернути увагу, що в переліку об'єктів авторських прав твори архітектури згруповано з творами містобудування й садово-паркового мистецтва, а також ландшафтних утворень (пункт 11 ч. 1 ст. 6 Закону). Кожна з названих сфер діяльності має свої особливості, має спеціальні закони, якими врегульовано зокрема містобудування й благоустрій, проте вони мають і спільні риси саме як об'єкти авторського права, зокрема багатоступеневість творчого процесу, пов'язаність із численними факторами, які необхідно враховувати: як суто технічними (наприклад, природні особливості місцевості або розташування об'єктів інфраструктури, які забезпечуватимуть створення та експлуатацію відповідного об'єкта, державні будівельні норми тощо), так і пов'язаними із їх зовнішнім виглядом відповідно до Генерального плану населеного пункту і т. д. Тому, зважаючи на мету нашого дослідження, а саме – визначити правовий режим творів архітектури, створених за допомогою штучного інтелекту, сконцентруємося на змісті поняття твору архітектури з погляду динаміки його створення, а не на статистиці порядку його закріплення в нормі Закону, оскільки найбільше істотних практичних питань у сенсі виникнення, набуття, припинення та захисту прав на твори архітектури з'являється саме у зв'язку зі складністю процесу створення такого твору.

Так, навіть з аналізу норм Закону випливає, що внаслідок перебігу такого процесу створюються спочатку креслення та ескізи, потім моделі, і далі – вже збудовані будівлі та споруди, парки. До поняття твору архітектури закон зараховує й плани населених пунктів, які можуть не набувати безпосереднього втілення, але при цьому зазнавати численних змін, затверджень і Perezatverdzhenn'.

При цьому не можна заперечити того, що «вір архітектури, втілений у формі проекту, залишиться твором, навіть якщо він не буде в подальшому втілюватися в інші його форми» (Греков, 2006, с. 262). Це може відбутися внаслідок різних обставин, зокрема через недостатність фінансових ресурсів, проте постає питання про те, чи виникають і кому належать майнові права інтелектуальної власності на різних етапах архітектурної діяльності: створення ескізу або проекту, будівництва, завершеного чи незавершеного, введення в експлуатацію, експлуатації, цивільного обороту та знищення відповідного об'єкта. Водночас Х. Кметик-Подубінська слушно звертає увагу на те, що по суті одну групу утворюють твори архітектури, твори містобудування, твори садово-паркового мистецтва, які об'єднує в одну групу, а другу – твори, які стосуються архітектури (ілюстрації, карти, плани, креслення тощо), але може бути «складно чітко розрізнити певні плани і креслення, які стосуються архітектури, від планів і креслень, які самі по собі є твором архітектури» Кметик-Подубінська, 2022: 102).

Деяку невизначеність у це питання вносить, зокрема, і наявність у чинному законодавстві України понять твору архітектури, об'єкта архітектури та архітектурної діяльності, ступінь творчості в яких буде відрізнятися. А отже – виникатиме питання про те, який з результатів інтелектуальної діяльності буде об'єктом охорони авторського права – твором архітектури, а який ні.

Так, головними загальними ознаками об'єктів авторського права – творів – є творчий характер діяльності, унаслідок якого їх створено, та втілення їх в об'єктивній формі. Але й легальне поняття архітектурної діяльності містить вказівку на творчість як її складник: це «діяльність по створенню об'єктів архітектури, яка включає творчий процес пошуку архітектурного рішення та його втілення, координацію дій учасників розроблення всіх складових частин проектів з планування, забудови і благоустрою територій, будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального

ремонт) будівель і споруд, здійснення архітектурно-будівельного контролю і авторського нагляду за їх будівництвом, а також здійснення науково-дослідної та викладацької роботи у цій сфері» (ст. 1 Закону України «Про архітектурну діяльність»). Причому таке формулювання не дає однозначної відповіді на питання, які саме етапи архітектурної діяльності характеризуються творчістю, хоча з суто граматичного тлумачення випливає, що означення «творчий» стосується процесу «пошуку архітектурного рішення та його втілення», і, власне, «дії учасників розроблення всіх складових частин проєктів» спрямовані на втілення архітектурного рішення, а науково-дослідна й викладацька робота має, безумовно, творчий характер.

Але бачимо, що архітектурна діяльність з погляду саме авторського права є поняттям ширшим, ніж створення твору архітектури, принаймні з тих міркувань, що до неї законом віднесено й науку та викладання. Проте власне створення твору архітектури – це і пошук архітектурного рішення, і його втілення. При цьому слід відрізнити творчу діяльність архітектора та дії виконавців – підрядників, які безпосередньо зводять будівлю, споруду тощо.

Інший аспект, на якому слід наголосити – це те, що традиційно поняття творчості тлумачать як сферу духовного виробництва та інтелектуальну діяльність людини, а продукт творчості – як результат відображення у свідомості людини навколишньої об'єктивної дійсності. Творчість «зумовлюється індивідуальними здібностями творця, умовами, за яких він творить, метою, яку він перед собою поставив, та іншими факторами... Породжує щось якісно нове і таке, що відрізняється неповторністю, оригінальністю та унікальністю» (Цивільне право, 2011: 548). Водночас виникає питання про те, як саме визначати той ступінь творчості, який свідчить про оригінальність твору, і чи завжди це потрібно. Так, у цивілістиці говорять про презумпцію творчого характеру праці (Кмітик-Подубинська, 2022; Яворська, 2017), що було підтверджено ще в 2010 році Верховним Судом України: «якщо не доведено інше, результат інтелектуальної діяльності вважається створеним творчою працею». Це насамперед дає змогу авторові уникнути складних процедур задля правової охорони своїх прав.

Однак слід зважати й на другий елемент традиційного визначення творчого характеру як ознаки об'єкта авторського права, а саме на те, що його пов'язують із діяльністю саме людини. Натомість натеper об'єкти авторського права, і твори архітектури також, можуть створюватися й за допомогою технологій штучного інтелекту, при цьому бути оригінальними, якісно новими й неповторними. І саме у зв'язку із цим слід звернути увагу на новелу чинного Закону, викладену в ст. 33, де мова йде про визначення прав особливого роду (*sui generis*) на неоригінальні об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою. Водночас у нормах цієї статті міститься чітке застереження, що «твори, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою» (абз. 2 ч. 1 ст. 33 Закону).

Виникає питання, як це стосується саме твору архітектури, ураховуючи специфіку його створення, зважаючи на, по-перше, правовий статус особи, твори якої можуть визнаватися творами архітектури, по-друге, правовий режим (чи статус?) штучного інтелекту.

З правового аналізу норм Закону України «Про архітектурну діяльність» випливає висновок про визнання важливості такої діяльності, оскільки мова йде, наприклад, про надійність будинків, споруд та їх комплексів. Жахлива ситуація з тисячами загиблих та поранених після землетрусу, що стався 25 лютого 2023 року у Республіці Туреччині та у Сирійській Арабській Республіці болюче показала крайню необхідність надійності будь-якого будівництва. До того ж мова йде не тільки про власне творчу діяльність архітектора по створенню відповідного твору, а й про подальшу роботу по втіленню цього твору будівельно-технічними та іншими спеціалістами. Тут виявляються й права (які, по суті, є й обов'язками) автора твору архітектури на всіх етапах створення. Мова йде про авторський нагляд, який здійснюється архітектором згідно зі ст. 11 названого закону і який установлено як невід'ємну частину будівництва. З одного боку це сприяє дотриманню авторських прав архітектора на твір архітектури, а з другого – покладає на архітектора обов'язок контролювати дотримання проєкту, бо, вочевидь, у нормі закону міститься припис, згідно з яким архітектор не має змоги обирати – повідомляти чи не повідомляти про відхилення від нього.

Крім того, у Законі України «Про архітектурну діяльність», де визначається правовий статус архітектора (інженера), акцентовано на його відповідальності за результати своєї роботи (абз. 13 ч. 1 ст. 1). І власне у зв'язку з цим виникає ще одне питання про правове регулювання застосування штучного інтелекту для створення твору архітектури.

У літературі також неодноразово наголошено на особливостях суб'єктного складу відносин зі створення такого об'єкта авторського права, як твір архітектури: «архітектори, або інженери, які мають кваліфікаційні сертифікати» (Кметик-Подубинська, с. 103). Можна твердити, що тут наявність підтвердженої кваліфікації архітектора є умовою визнання відповідного результату інтелектуальної творчої діяльності твором архітектури. Власне, у цьому полягає одна з істотних рис, яка утворює відмінність творів архітектури від інших об'єктів авторського права. Тому, говорячи про використання

штучного інтелекту для створення твору архітектури, слід констатувати, що в цьому процесі обов'язково має бути задіяна людина – архітектор відповідної кваліфікації.

Власне, усталеним є розуміння того, що діяльність з використанням штучного інтелекту завжди провадиться за участі людини (як окремого суб'єкта правовідношення або як представника юридичної особи). Це можна побачити й на прикладі європейського досвіду. Так, у 2019 році Комісар з прав людини Ради Європи видав рекомендації стосовно захисту прав людини, де зазначено, що системи штучного інтелекту повинні завжди залишатися під контролем людини. Відповідальність за порушення прав людини, що відбуваються внаслідок будь-якого використання систем штучного інтелекту завжди має покладатися на фізичну чи юридичну особу навіть тоді, коли захід, що порушує права людини, не відбувся за прямим наказом відповідального командира або оператора (Commissioner for Human Rights, 2019: 13). З погляду цивільного права такі положення є цілком зрозумілими з огляду на основну його функцію – компенсаційну.

Однак тут питання не закінчуються, оскільки власне використання штучного інтелекту ставить низку запитань стосовно його місця в правовідносинах стосовно інтелектуальної власності. Наприклад, про те, чи можна вважати творчою діяльністю алгоритмів, чи вони тільки імітують творчу діяльність людини, а отже – чи може умовний робот вважатися автором твору не тільки як особа, відповідальна за шкоду, спричинену внаслідок використання цього твору, а й як носій відповідних прав. Тут слід зауважити про беззаперечну перевагу чинного Закону, у статті 33 якого сформульовано, що згенерований комп'ютерною програмою без безпосередньої участі фізичної особи об'єкт є неоригінальним об'єктом. І на такий неоригінальний об'єкт виникає не авторське право, а право особливого роду (*suī generis*), яке містить майнові права, визначені в ст. 12 Закону, а от особисті немайнові права на цей об'єкт не виникають. Іншими словами, творчість алгоритмів без участі людини як підстава виникнення авторського права – неможлива.

Водночас слід констатувати, що чинне законодавство України й досі містить зародкові положення у сфері використання штучного інтелекту. Так, у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (2020) штучний інтелект визначено як організовану сукупність інформаційних технологій, «із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань». Тобто мова про суб'єктність штучного інтелекту не йде, але й досі чітко не визначено його правового режиму.

Панівним – і найдоцільнішим – натеper є погляд, що штучний інтелект є об'єктом авторського права і, відповідно, має свого творця. Звісно, у літературі висловлюються думки про те, що, можливо, у майбутньому штучний інтелект зможе стати повноправним учасником суспільних відносин, матиме свою волю і самостійність. Проте констатуємо, що слушним та конструктивно спрямованим висновком стосовно правового режиму штучного інтелекту є висновок щодо нього винятково як щодо об'єкта правовідносин, який не має власної волі, незалежної від волі її розробника чи користувача.

Крім того, зважаючи на те, що архітектурна діяльність, яка містить і власне створення твору архітектури з погляду авторського права, неможлива без участі людини, тобто авторські права виникатимуть, вважаємо, що основне питання полягає в тому, як розподілити авторські права на твір, створений за допомогою штучного інтелекту, між розробником програми та її користувачем.

Зауважимо, що в зарубіжних країнах погляди стосовно об'єктів авторського права, створених з використанням штучного інтелекту, відрізняються. Так, наприклад, позиція деяких організацій США з авторського права свідчить про визнання співавторами твору, створеного з використанням штучного інтелекту, і людини, що використовує штучний інтелект для створення твору, і розробника/власника штучного інтелекту (Стрельник, Демченко, Мироненко, 2020, с. 51). Натомість у розділі 9 (3) закону про авторське право, дизайн та патенти (CDPA) Великої Британії від 1988 р. міститься правило про те, що в разі літературної, драматичної, музичної чи художньої роботи, згенерованої комп'ютером, автором є розробник програми (Воліна, 2018). Авторське право програмісту передається також за правом Гонконгу, Індії, Ірландії, Нової Зеландії (Guadamuz, 2017).

Стосовно застосування ІТ-технологій саме в будівництві погодимося з висловлюванням Х. Тарасенко (2017), яка зазначає: «...Від самого початку проектних робіт до втілення в життя конкретних розробок широко використовуються системи автоматизованого проектування, які забезпечують багатоваріантність проектів та можливу перевірку їх стану в подальшому, будівельна та комп'ютерна техніка вимагає відповідного інформаційно-технічного забезпечення, зведення будівель у концепції «смарт-хауз» також потребують програмного керування» («ІТ-право», 2017, с. 458). Однак не можна заперечити, що мова йде не тільки про розробку суто технічних моментів проектування умовного будинку, а й про його зовнішній вигляд, кольори, візерунки тощо, тобто про художній бік архітектурного процесу. Іншими словами – архітектор зважає не тільки на об'єктивні закони

фізики, математичні розрахунки, а й виявляє власні творчі суб'єктивні рішення щодо оформлення відповідного твору архітектури. Крім того, саме архітектурна сфера стосується зведення будівель і споруд, надійність та безпека яких має істотне значення, тому, не зважаючи на широкі можливості автоматизації багатьох процесів, яке надає використання штучного інтелекту, із цих процесів не можна виключати архітектора як суб'єкта архітектурної діяльності, що має відповідні підтверджені знання, уміння й навички та несе відповідальність за реалізацію своїх творів у зведених об'єктах архітектури.

Тому, говорячи про розподіл прав між розробником штучного інтелекту як допоміжного інструменту створення твору архітектури та архітектором, виключати авторські права саме архітектора – неможливо з огляду на його відповідальність за свій твір. Однак і розробник відповідного штучного інтелекту по суті робить значний внесок у створення твору архітектури, оскільки така програма діє на основі великої кількості попередньо створених творів, є складним проектом, над яким працює ціла команда, до якої запрошується й відповідний спеціаліст – інженер, архітектор, тобто експерт в цій галузі, який перевіряє дотримання необхідних умов. Власне, тому й вбачається істотна участь умовного програміста у створенні твору за допомогою штучного інтелекту, навіть якщо врешті сам твір створює користувач відповідної програми.

Висновки. Твір архітектури, створений за допомогою технологій штучного інтелекту, безперечно, є об'єктом авторського права. І хоча багато процесів і розрахунків під час створення такого твору можуть здійснюватися за допомогою автоматизованих систем, проте участь і контроль архітектора у створенні твору архітектури, як на етапі креслень та проектів, так і для втілення його в конкретній будівлі та споруді (авторський нагляд) – є обов'язковою необхідною його ознакою. Архітектор як суб'єкт авторського права є професіоналом з відповідним рівнем освіти та додаткової сертифікації з одного боку – і з певним творчим, оригінальним мисленням з другого. Тому творчий характер твору архітектури як об'єкта авторського права буде наявним завжди, навіть у разі його створення за допомогою штучного інтелекту.

Так, штучний інтелект певного рівня здатен вилучити людину з деяких здійснюваних ним процесів, проте архітектурна діяльність як така, що є особливо суспільно важливою та передбачає підвищену відповідальність, вимагає участі людини. Це цілком відповідає забезпеченню прав людини під час використання технологій штучного інтелекту в європейському розумінні, відповідно до якого відповідальною завжди є людина.

Водночас слід зауважити, що суб'єктом авторського права, творцем згідно з чинним законодавством України завжди є фізична особа, тобто людина. Про те, що штучний інтелект має якісь ознаки суб'єктності в правовідносинах, наразі не йдеться. Тож штучний інтелект як система алгоритмів сьогодні є тільки об'єктом правовідношення, інструментом створення творів, хоч і значно автоматизує певні процеси. І основним питанням про визначення авторства твору, створеного з використанням штучного інтелекту, є розподіл авторських прав між розробником штучного інтелекту та його користувачем, що у світовій практиці здійснюється або на користь розробника, або спільно між розробником та користувачем. І власне це питання має вирішуватися з огляду на ступінь автоматизації процесів створення твору архітектури та участі архітектора, який використовує штучний інтелект, у його створенні та втіленні.

Визначивши, що твори архітектури, створені за допомогою штучного інтелекту, такі є об'єктами авторського права, вважаємо, що **перспективи подальших пошуків** полягають у дослідженні таких творів у динаміці цивільних правовідносин, зокрема з погляду особливостей виникнення, переходу та припинення та захисту суб'єктивних цивільних прав на такі об'єкти.

Nikolaieva O. Legal regime of works of architecture created with the application of artificial intelligence

In the article the question of determination of legal regime of the works of architecture created with application of artificial intelligence technologies are researched. It is defined that architectural activity is one of the most important activities, so an architect has increased responsibility for the creation of works of architecture and architectural objects. It is established that works of architecture as objects of copyright are characterized by a complex multi-stage process of their creation. It is said about both drawings and sketches, and about constructed buildings as well.

It is emphasized that from the point of view of copyright, architectural activity is a broader concept than the creation of a work of architecture, because it includes both the actual creative process of finding an architectural solution and the technological process of building edification, including work of performers, whose activities are not creative. Moreover, the architect as a subject of copyright has both the right and

the obligation to carry out architectural supervision, which is conditioned by his increased responsibility for the result of architectural activity.

It is underlined that currently architectural activity is carried out with the help of modern IT technologies, in particular including artificial intelligence technologies, which can significantly replace human activity and create new original objects. However, it was concluded that artificial intelligence cannot be recognized as an object of copyright, especially if it is a work of architecture.

Firstly, according to the current legislation of Ukraine and other countries, as well as scientific doctrine, only a human is a subject who can carry out intellectual, creative activity. Secondly, any activity in which artificial intelligence is used must be controlled by a responsible person, especially in such a socially important field as architecture. Copyright for an architectural object should be divided between the developer of artificial intelligence and the architect depending on the degree of use of the corresponding software product in the creation of the work of architecture and the contribution of the architect himself as a user of artificial intelligence.

Key words: works of architecture, architectural activity, artificial intelligence, works of architecture created with an artificial intelligence, architect, copyright.

Література:

1. Андрощук Г. Тенденції розвитку технологій штучного інтелекту: економіко-правовий аспект. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 3. С. 84–101.
2. Бернська конвенція про охорону літературних та художніх творів від 09.09.1886 року, ратифікована Верховною Радою України 25 жовтня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 17.02.2023).
3. Вербицька А. О. Твір архітектури як об'єкт авторського права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 (081 – Право) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 237 с.
4. Воліна Т. Навіть якщо твір породить штучний інтелект, автором може бути лише людина. *Закон і бізнес*. 1378. 14.07–20.07.2018. URL: <https://zib.com.ua/ua/133716.html> (дата звернення: 17.02.2023).
5. Греков Є. А. Проблеми застосування в законодавстві України поняття твору архітектури як об'єкта авторського права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 34. С. 258–265. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_42 (дата звернення: 17.02.2023).
6. IT право / за заг. ред. проф. О. С. Яворської. Львів: Видавництво «Левада», 2017. 470 с.
7. Кметик-Подубінська Х.І. Твір архітектури як об'єкт авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6/2022. С. 101–105. URL: http://lsej.org.ua/6_2022/24.pdf (дата звернення: 17.02.2023).
8. Мічурін Є. О. Правова природа штучного інтелекту. *Форум права*. 2020. № 5. С. 67–75. URL: https://forumprava.pp.ua/files/067-075-2020-5-FP-Michurin_9.pdf (дата звернення: 17.02.2023).
9. Павлюк О. Зеленський розповів про план відновлення України: держави Заходу допоможуть з відновленням регіонів. URL: <https://suspilne.media/231989-zelenskij-rozpoviv-pro-plan-vidnovlennaukraini-derzavi-zahodu-dopomozut-z-vidnovlennam-regioniv/> (дата звернення: 17.02.2023).
10. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення: 17.02.2023).
11. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text> (дата звернення: 17.02.2023).
12. Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав: постанова Пленуму Верховного Суду України від 04.06.2010. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення: 17.02.2023).
13. Про основи містобудування : Закон України від 16.11.1992 у ред. від 16.10.2020 № 2780-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text> (дата звернення: 17.02.2023).
14. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (дата звернення: 17.02.2023).
15. Стрельник В.В., Демченко А.М., Мироненко А.О. Правове поєднання права інтелектуальної власності та технології штучного інтелекту. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 50–53.
16. Тарасенко Х. Ю. Право на використання об'єктів інтелектуальної власності у сфері архітектури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. № 70 (2022). С. 203–209. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257551/254379> (дата звернення: 17.02.2023).

17. Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т.1. 656 с.
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 17.02.2023).
19. Чабан О. Авторське право на архітектуру збудованого багатопверхового житлового будинку. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 47–50.
20. Штефан О.О. Поняття об'єкта авторського права та критеріїв його охороноздатності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2006. №6. С. 3–8.
21. Яворська О. С. Презумпція творчого характеру праці, результатом якої є об'єкт інтелектуального права: теорія та практика застосування. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 23. С. 78–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Час_2017_23_19 (дата звернення: 17.02.2023).
22. Guadamuz A. Artificial intelligence and copyright. URL: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html (дата звернення: 17.02.2023).
23. This article was automatically written by Tencent Dreamwriter robot. URL: <https://iplens.org/2021/02/24/this-article-was-automatically-written-by-tencent-dreamwriter-robot/> (дата звернення: 17.02.2023).
24. Unboxing Artificial Intelligence: 10 steps to protect Human Rights By the Council of Europe Commissioner for Human Rights. URL: <https://rm.coe.int/unboxing-artificial-intelligence-10-steps-to-protect-human-rights-reco/1680946e64> (дата звернення: 17.02.2023).

References:

1. Androshchuk H. (2019) Tendentsii rozvytku tekhnolohii shtuchnoho intelektu ekonomiko-pravovyi aspekt [Trends in the development of artificial intelligence technologies: the economic and legal aspect]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*. № 3 [in Ukrainian].
2. Bernska konventsiia pro okhoronu literaturnykh ta khudozhnykh tvoriv [Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works] vid 09.09.1886 roku, ratyfikovana Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy 25 zhovtnia 1995 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text(data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
3. Verbytska A.O. (2018) Tvir arkhitektury yak ob'iekt avtorskoho prava [Work of architecture as object of copyright] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 (081 – Pravo) / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv [in Ukrainian].
4. Volina T. (2018) Navit yakshcho tvir porodyt shtuchnyi intelekt, avtorom mozhe buty lyshe liudyna [Even if a work is created by artificial intelligence, the author can be only a human]. *Zakon i biznes*. 1378. 14.07–20.07.2018. URL: <https://zib.com.ua/ua/133716.html> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
5. Hrekov Ye. A. (2006) Problemy zastosuvannia v zakonodavstvi Ukrainy poniattia tvoriv arkhitektury yak ob'iekt avtorskoho prava [Problems of application in the legislation of Ukraine of concept of an architectural work as an object of copyright]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnykh sprav*. № 34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_42 (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
6. IT pravo [IT Law] (2017) / za zag. red. prof. O. S. Yavorskoi. Lviv: Vydavnytstvo «Levada» [in Ukrainian].
7. Kmetyk-Podubinska Kh.I. (2022) Tvir arkhitektury yak ob'iekt avtorskoho prava [A work of architecture as an object of copyright]. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 6. URL: http://sej.org.ua/6_2022/24.pdf (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
8. Michurin Ye. O. Pravova pryroda shtuchnoho intelektu [Legal nature of artificial intelligence]. *Forum prava*. 2020. № 5. URL: https://forumprava.pp.ua/files/067-075-2020-5-FP-Michurin_9.pdf (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
9. Pavliuk O. Zelenskyi rozpoviv pro plan vidnovlennia Ukrainy: derzhavy Zakhodu dopomozhut z vidnovlenniam rehioniv [Zelenskyi spoke about the plan of restoring of Ukraine: Western countries will help with the restoration of the regions]. URL: <https://suspilne.media/231989-zelenskij-rozpoviv-pro-plan-vidnovlenna-ukraini-derzavi-zahodu-dopomozut-z-vidnovlenniam-regioniv/> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
10. Pro avtorske pravo i sumizhni prava [On copyright and related rights] : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 № 3792-XII. URL: 01.12.2022 № 2811-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
11. Pro arkhitekturu diialnist [On architectural activity] : Zakon Ukrainy vid 20.05.1999 № 687-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
12. Pro zastosuvannia sudamy norm zakonodavstva u spravakh pro zakhyst avtorskoho prava i sumizhnykh prav [On application by courts of rules of legislation in cases of copyright and related rights protection]:

- postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 04.06.2010. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
13. Pro osnovy mistobuduvannia [On the basics of urban planning] : Zakon Ukrainy vid 16.11.1992 u red. vid 16.10.2020 № 2780-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
 14. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini [On the approval of the Concept of the development of artificial intelligence in Ukraine] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 hrudnia 2020 r. № 1556-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
 15. Strelnyk V.V., Demchenko A.M., Myronenko A.O. 2020. Pravove poiednannia prava intelektualnoi vlasnosti ta tekhnolohii shtuchnoho intelektu [Combination of intellectual property rights and artificial intelligence technology]. Pryvatne ta publichne pravo. № 4 [in Ukrainian].
 16. Tarasenko Kh. Yu. (2022) Pravo na vykorystannia ob'ektiv intelektualnoi vlasnosti u sferi arkhitektury [Right to use the intellectual property objects in the architecture sphere]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo. № 70. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257551/254379> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
 17. Tsyvilne pravo (2011) [Civil Law] : pidruchnyk : u 2 t. T.1. / za red. V. I. Borysovoi, I. V. Spasybo-Fatieievoi, V. L. Yarotskoho. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
 18. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy (Civil Code of Ukraine) : Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
 19. Chaban O. (2022) Avtorske pravo na arkhitekturu zbudovanoho bahatopoverkhovoho zhytlovoho budynku [Copyright to the architectural design of built multistorey apartment house]. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. № 11 [in Ukrainian].
 20. Shtefan O.O. (2006) Poniattia ob'iektu avtorskoho prava ta kryteriiv yoho okhorozhdatnosti [Concept of copyright object and its ability to be protected criteria]. Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti. № 6 [in Ukrainian].
 21. Yavorska O. S. (2017) Prezumptsiia tvorchoho kharakteru pratsi, rezultatom yakoi ye ob'iekt intelektualnoho prava: teoriia ta praktyka zastosuvannia [Presumption of creative nature of the work, resulted in the object of intellectual property law: theory and practice of application]. Chasopys tsyvilistyky. Vyp. 23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_23_19 (data zvernennia: 17.02.2023) [in Ukrainian].
 22. Guadamuz A. (2017) Artificial intelligence and copyright. URL: https://www.wipo.int/wipo_magazine/en/2017/05/article_0003.html (data zvernennia: 17.02.2023).
 23. This article was automatically written by Tencent Dreamwriter robot. URL: <https://iplens.org/2021/02/24/this-article-was-automatically-written-by-tencent-dreamwriter-robot/> (data zvernennia: 17.02.2023).
 24. Unboxing Artificial Intelligence: 10 steps to protect Human Rights By the Council of Europe Commissioner for Human Rights. URL: <https://rm.coe.int/unboxing-artificial-intelligence-10-steps-to-protect-human-rights-reco/1680946e64> (data zvernennia: 17.02.2023).

Стаття надійшла до редакції 06.03.2023

Стаття рекомендована до друку 28.03.2023

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 1 (57)
2023**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *О.І. Молодецька*

Підписано до друку 04.04.2023 р. Формат 60×84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно друк. арк. 26,04. Тираж 150. Замовлення № 0523/300.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.